
СЕРІЯ "ІСТОРИЧНІ МІСЦЯ УКРАЇНИ"

ОЛЬГА ДРУГ

ВУЛИЦЯМИ СТАРОГО КИЄВА

Серія "Історичні місця України"

Ольга Друг

ВУЛИЦЯМИ СТАРОГО КИЄВА

Львів • Видавництво "Світ" • 2013

УДК 94(477-25)
ББК 63.3(4УКР-2КИЇВ)
Д 76

Серія заснована в 2001 р.

Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2013 року

На обкладинці:
Хрещатик. Літографія В. Тімма. 1860 р.
На форзацах:
Михайлівський Золотоверхий монастир. Літографія. Поч. XX ст.
Свято-Успенська Києво-Печерська лавра.
Літографія А. Ждахи. 1914 р.

Друг О.

Д 76 Вулицями старого Києва / О. Друг. – Львів : Світ, 2013. – 512 с. : іл. – (Серія "Історичні місця України").

ISBN 978-966-603-849-7

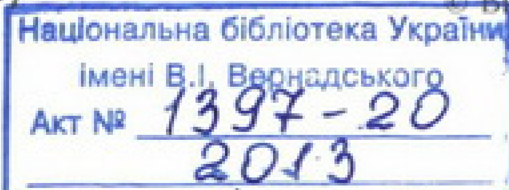
Перед читачем – розповідь про центральні історичні райони Києва, особливості формування архітектурного середовища міста, про його вулиці, будинки, храми, зокрема, давні архітектурні ансамблі – Софію Київську та Києво-Печерську лавру – об'єкти світової спадщини.

У книзі широко використовуються матеріали державних архівів, музеїв та бібліотек, наводяться маловідомі, але не менш цікаві факти, взяті з архівів старовинних київських родин, нащадки яких і сьогодні живуть у місті. Видання багато ілюстроване. Давні й сучасні світлини, акварелі, літографії, гравюри, живописні твори (понад 1000 ілюстрацій) допомагають сформувати цілісний образ столиці України, прадавнього міста з півторатисячолітньою історією.

Для краєзнавців, туристів, а також усіх, хто цікавиться історією Києва.

УДК 94(477-25)
ББК 63.3(4УКР-2КИЇВ)

ISBN 978-966-603-849-7

I

Рис. I. **Пам'ятник св. князю Володимиру. Хромолітографія. 1912 р.**

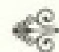

Рис. II. **Вид на Старе місто. Літографія Й. Цеглінського. 1861 р.**

Рис. III. **Вид на колону магдебурзького права. Малюнок М. Закревського. 1839 р.**

Рис. IV. **Вид на Братський монастир на Подолі. Літографія Й. Цеглінського. 1861 р.**

Рис. V. **Вид на Липки. Інститут шляхетних дівчат. Гравюра Г. Ванічека. 1849 р.**

Рис. VI. **Видубицький монастир. Літографія Й. Цеглінського. 1862 р.**

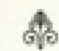

Рис. VII. **Вид Києва з-за Дніпра. Літографія Й. Цеглінського. 1861 р.**

Рис. VIII. **Золоті ворота. Літографія Й. Цеглінського. 1862 р.**

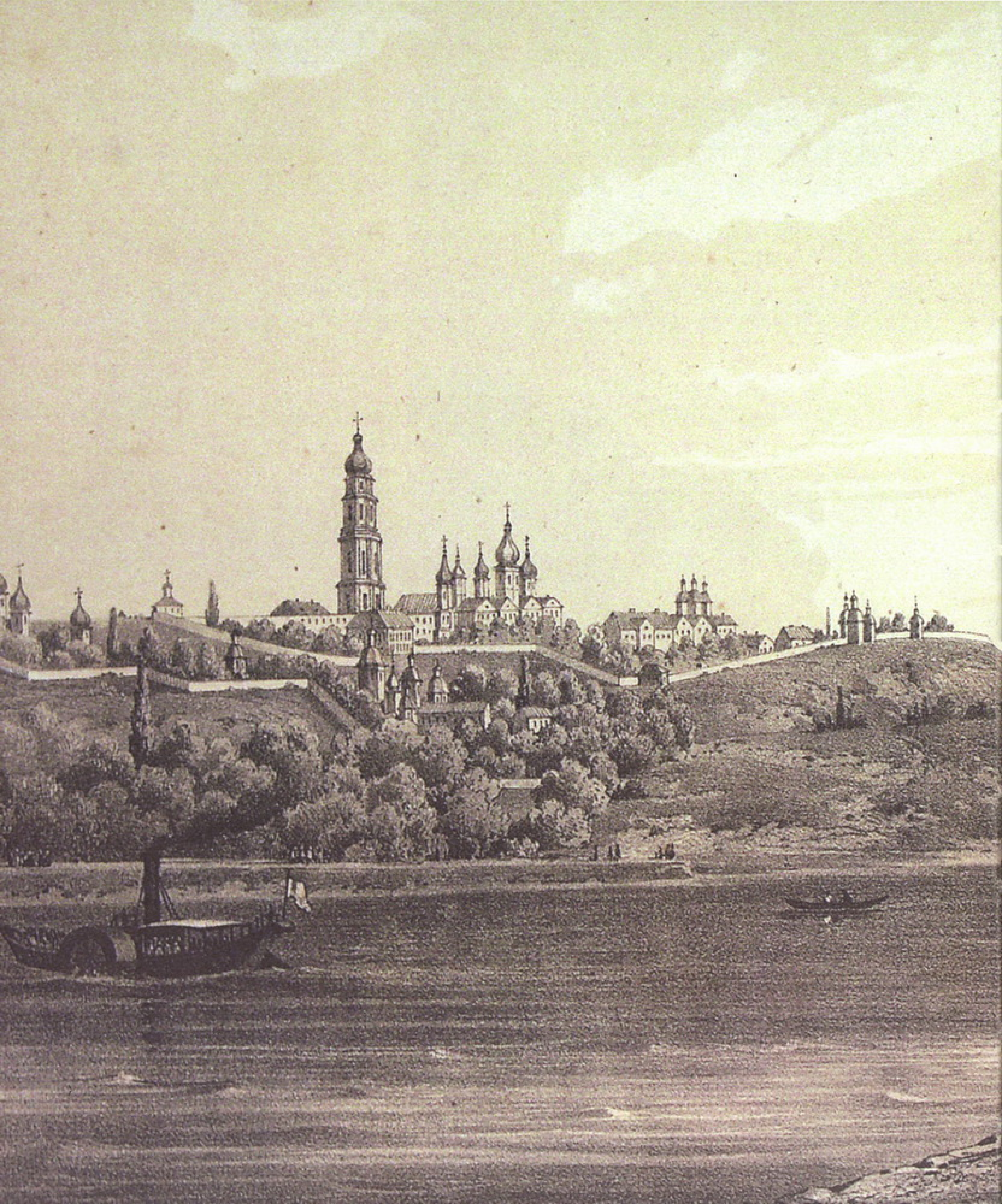
IV

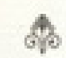

Вступ

Київ – прадавнє місто з півторатисячолітньою історією, яке створювалося розумом, працею і натхненням багатьох поколінь. Неповторний образ Києва захоплює всіх, кому пощастило в ньому побувати. Кожна епоха змінювала місто, примножуючи красу й славу чи примушуючи страждати і втрачати безцінні скарби, але на віки зберeглося відчуття величі й святості його.

Поняття "Київ" завжди асоціювалося з поняттям "Україна". Літописи середини XII ст. називали Київ честю, славою, величчю і главою всіх земель руських. Образно висловив цю думку наш сучасник, письменник Валерій Шевчук: "Київ – місце, звідки тягнуться й куди стікаються всі нитки нашого культурного життя. Київ – осередок землі української, її душа".

Місто розташоване на підвищенні, оточеному долинами Дніпра, Либеді, Сирця та інших річок. Ця територія перерізана в різних напрямках численними ярами, які створюють ізольовані, укріплені природою висоти. Мальовничі київські гори підіймаються на 80–100 м над рівнем Дніпра. Євген Гребінка так висловив своє захоплення Києвом XIX ст.: "Який ти гарний, мій рідний Київ! Добре місто! Святе місто! Який ти гарний, який ти світлий, мій сивий старче! Що сонце між планетами, що цар між народом, те Київ між містами. На високій горі стоїть він, оперезаний зеленими садами, увінчаний золотими маківками і хрестами церков, наче святою короною. Під горою широко розбіглися живі хвилі Дніпра-годувальника... Боже мій, що за розкіш! Чи чуєте ви, добрі люди! Я вам кажу про Київ, і ви не плачете від радості?".

За часів Київської Русі місто складалося з трьох частин – Поділ (Нижнє місто), Верхнє місто і Печерськ. На Подолі поселення існувало вже в VI–VII ст. Поділ мав власні фортифікації. Розташований унизу, біля гавані, він став головним осередком ремісницької і торгової діяльності. Найважливішим архітектурним центром Києва був город на Старокиївській горі – Верхнє місто. Тут стояв храм Святої Софії, який було видно звідусіль. Крім цього, містився державний,

Рис. 1. Вид на Лавру. Фото Ф. де Мезера. 1870-ті роки.

адміністративний центр Київської Русі. Києво-Печерська лавра – провідний ідеологічний і релігійний комплекс у Києві від найдавніших часів – розташовувалася на віддалі близько 4 км від дитинця.

Опис Києва у новий час подає Микола Зеров: "...Вітай, замріяний, золотоглавий, на синіх горах... Глянь на хмари барокових бань, на Шеделя білокамінне диво: живе життя, і силу ще таїть оця гора зелена і дрімлива, ця золотом цвяхована блакить".

У княжу добу архітектурні домінанти зводилися по всій території міста. В XI ст. збудовано Михайлівський Золотоверхий, у XII ст. – Андріївський та Федорівський монастирі. Центральний комплекс доповнювали розташовані в прилеглих районах Кирилівська церква, Кловський монастир, церква Спаса на Берестові, Видубицький монастир.

Традиційна житлова забудова Києва мала садибний характер від найдавніших часів. Ширина присадибних ділянок на Подолі становила 26–27 м. Довгий час масове будівництво в місті було малопо-

Рис. 2. Вид на Поділ і Старе місто з-за Дніпра. Фото Ф. де Мезера. 1870-ті роки.

верховим, будинки (переважно дерев'яні) стояли посеред садків. Такий характер забудови зберігався у деяких районах навіть до початку XX ст.

Київ за довгу й давню історію переніс важкі випробування, особливо на початку і в кінці минулого тисячоліття. Попри це, вдалося зберегти чимало зі створеного на кожному етапі розвитку. Місто має багату культурну спадщину, головною, цементуючою складовою якої є містобудівна.

Найцінніші давні споруди сконцентровані в історичному центрі міста, передусім у його найдавнішій частині. Верхнє місто зберегло основну структуру й елементи розпланування давньоруського періоду. Його окрасою є архітектурний ансамбль Софійського монастиря, внесений до списку об'єктів світової спадщини. Відтворено собор і дзвіницю Михайлівського Золотоверхого монастиря. Не менш виразний архітектурно-ландшафтний комплекс Києво-Печерської лаври – об'єкт культурної спадщини світового значення.

Рис. 3. Хрещатик, 13. Вид на Інститутську. 1900-ті роки.

Добре зберігся ландшафт давньої частини міста, що визначав колись її оборонну структуру і розпланування. Він дотепер дуже тісно зв'язаний із її забудовою. Загалом історичний центр Києва, що займає величезний пагорб між Дніпром і Либіддю та Поділ, розглядаємо як цінне історичне ландшафтно-містобудівне утворення.

Давньокиївська частина міста, тобто історичний центр Києва, охоплює Верхнє місто, Поділ, Хрещатик, Липки, Печерськ, Нову забудову – найбільш характерні, виразно індивідуалізовані райони.

Верхнє місто, Поділ і Печерськ зберігали свою архітектурно-містобудівну завершеність і певну окремішність до початку XIX ст. У 30-х роках XIX ст. Старе місто і Печерськ були об'єднані потужною загальноміською магістральною віссю Хрещатика. У період так званої будівельної лихоманки кінця XIX – початку XX ст. у межах існуючої планувальної сітки сформувалося нове архітектурне середовище, яке визначає нинішній вигляд Києва. Традиційне історичне середовище добре збереглося на Подолі, у Верхньому місті, особливо в частині, що прилягає до Майдану Незалежності, на Липках і частково в колишній Паньківщині.

Рис. 4. Видубицький монастир. Фото Ф. де Мезера. 1870-ті роки.

Дослідниця історії київських вулиць Л.А. Пономаренко зазначає, що на початку XIX ст. було їх кількасот. Навколо тулилися слобідки, селища, хутори на правому та лівому берегах Дніпра, які поступово приєднувалися до міста.

Перші більш-менш повні відомості про назви вулиць Києва походять з XVIII ст. Цінні свідчення про систему давніх вулиць та їх назви містять плани, складені 1803 р. київськими землемірами та міським архітектором Андрієм Меленським. На плані в Печерській частині зазначені: Кінна площа, Кловська площа, головні вулиці: Микільська (пізніше – Січневого повстання, тепер – Івана Мазепи), Московська, Трипільська (зникла при переплануванні в XIX ст.), Васильківська (не існує), Шпетерська (пізніше – Бутишів провулок, тепер – вулиця Андрія Іванова), Ніжинська (тепер – Різницька), Москотиньєвська (тепер – Рибальська), Фрейгольтова (пізніше – Міліонна, тепер – Панаса Мирного). У Верхньому місті головними були вулиці: Андріївська, Трьохсвятительська, Софійська, Навозна (Мала Житомирська), Львівська (Артема), Стрітенська, Рейтарська, Георгіївська. На Подолі позначено Житньоторзьку площу та вулиці: Гліборисська (тепер – Борисоглібська), Рибальська (зникла піс-

Рис. 5. Вид на місто з Батиєвої гори. 1920-ті роки.

ля пожежі 1811 р.), Волоська, Межигірська, Спаська, Введенська, Царе-Костянтинівська (Костянтинівська), Притисько-Микільська (вона також Миколо-Притиська).

Енциклопедичні видання початку XX ст., характеризуючи розташування і вигляд Києва в XIX ст., писали, що багато вулиць проходить по ярах, які поділяють місто на декілька частин. "Ярок (один із них, по якому прокладена головна вулиця міста – Хрещатик) відокремлює Старе місто (Старокиївська частина) від Липок (Двірцева частина), яка, в свою чергу, відокремлюється Кловським яром та його відрогами від Печерська, обмеженого з півдня глибокою долиною Либеді, а зі сходу та північного сходу – долиною Дніпра". Деякі вулиці Києва мали значний ухил (Андріївський узвіз, Вознесенський узвіз, Круглоуніверситетська) – до 40 %. У 1894 р. в місті налічувалось близько 230 вулиць та провулків, 16 площ, 188488 мешканців. Населення значно збільшувалося за рахунок богомольців. Їх бувало на рік до 150 тис., переважно в літні місяці.

У другій половині XIX ст. вулиці забудовують цегляними будинками, хоча переважає змішана забудова, головним чином, двоповерхові споруди, великі садиби з господарськими службами, корівниками, стайнями, фруктовими садами. На зламі XIX–XX ст. з'являються чотири-, п'ятиповерхові прибуткові будинки представників нової буржуазії. Щільність забудови, що залежала від ціни на

землю, була найвища в Бульварному, Старокиївському, Подільському районах Києва і сягала 95 %. Середня вартість садибного місця становила тут 200–300 рублів за 1 кв. сажень (4,5 кв. м), зростаючи до 600–800 рублів на Миколаївській (тепер – Архітектора Городецького) і Хрещатику.

У садибах зносять старі служби з корівниками, каретнями, стайнями, натомість будують флігельні будинки, які здають у найм для житла чи підприємства або контори. Зростає вертикальний масштаб забудови центру. У 1911 р. у Києві збудували 45 п'ятиповерхових житлових будинків, 25 – шестиповерхових та 5 – семиповерхових.

На початку XX ст. будинки стали споруджувати впритул один до одного в суцільній рядовій забудові. Виникали вулиці-коридори. Протиріччя такого будівництва викликали справедливі нарікання і намагання естетично коригувати забудову. У 1912 р. в Києві створено комісію "Про красу міста" в складі художників О. Мурашка, С. Світославського та архітекторів Е. Брадтмана, В. Городецького, І. Ніколаєва, яка мала дбати про естетику міста.

Інтенсивна забудова міста розпочалася в кінці XIX ст., коли гостро постала житлова проблема. У Києві зосередився великий бюрократичний апарат управління трьома губерніями – Київською, Волинською та Подільською, квартирувало декілька полків. Тут сконцентрувалося управління цукровою промисловістю, залізницями, були зведені великі банки, існували 6 вищих, 74 середніх навчальних заклади, 21 бібліотека та читальня, 3 театри. В 1914 р. у Києві налічувалось 15 тис. студентів. У 1897 р. населення Києва складало 260 тис., а в 1914 р. досягло 626,3 тис., тобто зросло в 2,5 разу.

У Києві, як і у всіх великих європейських містах, прибутковий житловий будинок став основним типом житла для середнього класу. У виданому в 1913 р. путівнику С. Богуславського читаємо: "Ці багатоповерхові будинки виросли за якихось п'ять-шість років у період будівельної лихоманки, що охопила Київ у 1895 р. Земля в центрі міста купувалася з боєм, старі будинки, ще цілком придатні для житла, зносилися дощенту, а замість них виникали гігантські будівлі новітньої формації. Кількість цегельних заводів зросла, ціни на цеглу підскочили мало не вдвічі, банки видавали позички направо й наліво, місто стало невпізнанним. Досить сказати, що кількість новоспоруджених кам'яних будинків за період з 1898 по 1901 рік досягла вражаючого числа – близько 1000".

Найбільш масово забудовували вулиці Верхнього міста та Нової забудови. Липки майже до 1910 р. залишалися аристократичним районом садибно-особнякової забудови. На Подолі все-таки переважала дво-, триповерхова забудова, багатоповерхові прибуткові будинки на зламі століть виростали на Олександрівській та Межи-

гірській вулицях. На Печерську масове будівництво багатоповерхових будинків гальмувалося до 1908 р. Еспланадними правилами.

Разом з громадськими будівлями різного призначення, особняками, що зводилися в цей же час, прибуткові будинки зі своїми жовтоцегляними фасадами та ліпленими прикрасами сформували суто київське урбаністичне середовище, збагачене неповторним рельєфом, чарівними краєвидами, пам'ятками старовини, пишною зеленню.

Для забудови вулиць Києва важливе значення мала творчість архітекторів – випускників Петербурзької академії мистецтв та Інституту цивільних інженерів: О.В. Беретті, О.Я. Шіле, В.М. та І.В. Ніколаєвих, О.В. Кобелєва, Е.П. Брадтмана, В.В. Городецького, Г.П. Шлейфера, П.Ф. Альошина, О.М. Вербицького, В.О. Осьмака та ін. Київські архітектори застосовували всі модні архітектурні стилі, що відбилося й на забудові міста, – неоренесанс, історизм, неокласицизм, неоукраїнський стиль, модерн, раціоналізм. Виникли певний уклад життя, традиції, звичаї – київський міський побут.

Із розвитком економіки в місті з'являються представники великого капіталу. Як зазначав письменник В.Г. Короленко, "крупний капіталіст – це часто європеєць й джентльмен. Високий рівень освіти та культури, зовнішній європейський лиск вирізняли багатьох підприємців, які завдяки розвитку капіталізму щораз далі й далі відходили від розхожих образів обмежених аршинників і міняйлів". На початку XX ст. новонароджена промислова і торгова буржуазія, що щораз більше "європеїзувалася", відчувала постійну потребу в загальноєвропейському мінімумі комунальних благ. Так, у Києві досить рано з'явилися електричне та газове освітлення, електричний трамвай.

Зі зростанням економічної могутності підприємців змінювалася "соціальна географія" міста. Буржуазія вторгалася в аристократичні райони, "захоплювала" найбільш аристократичні вулиці. Це насамперед стосувалося Липок, де соціально-класовий склад домовласників у 1860–1870 рр. і на початку XX ст. дуже змінився. Будуючи власні особняки або перекуповуючи їх у зубожілих представників "вищого стану", капіталісти часто переймали й уклад повсякденного життя дворянства, зі шкіри лізли, щоб довести, що вони не гірші. Ліврейні лакеї, гувернантки, закриті клуби, власні виїзди, "фамільні коштовності", "родинне срібло" та інші атрибути показного аристократизму залюбки виставляли напоказ. Із прогресом капіталу виростало нове покоління купецтва, яке отримувало виховання під наглядом іноземних гувернерів, закінчувало освіту за кордоном, досконало володіло іноземними мовами й мало чим відрізнялося за зовнішніми умовами життя від великого панства, хіба що тільки тим, що панство в таких умовах виростало здавна, а купецтво їх заново запроваджувало.

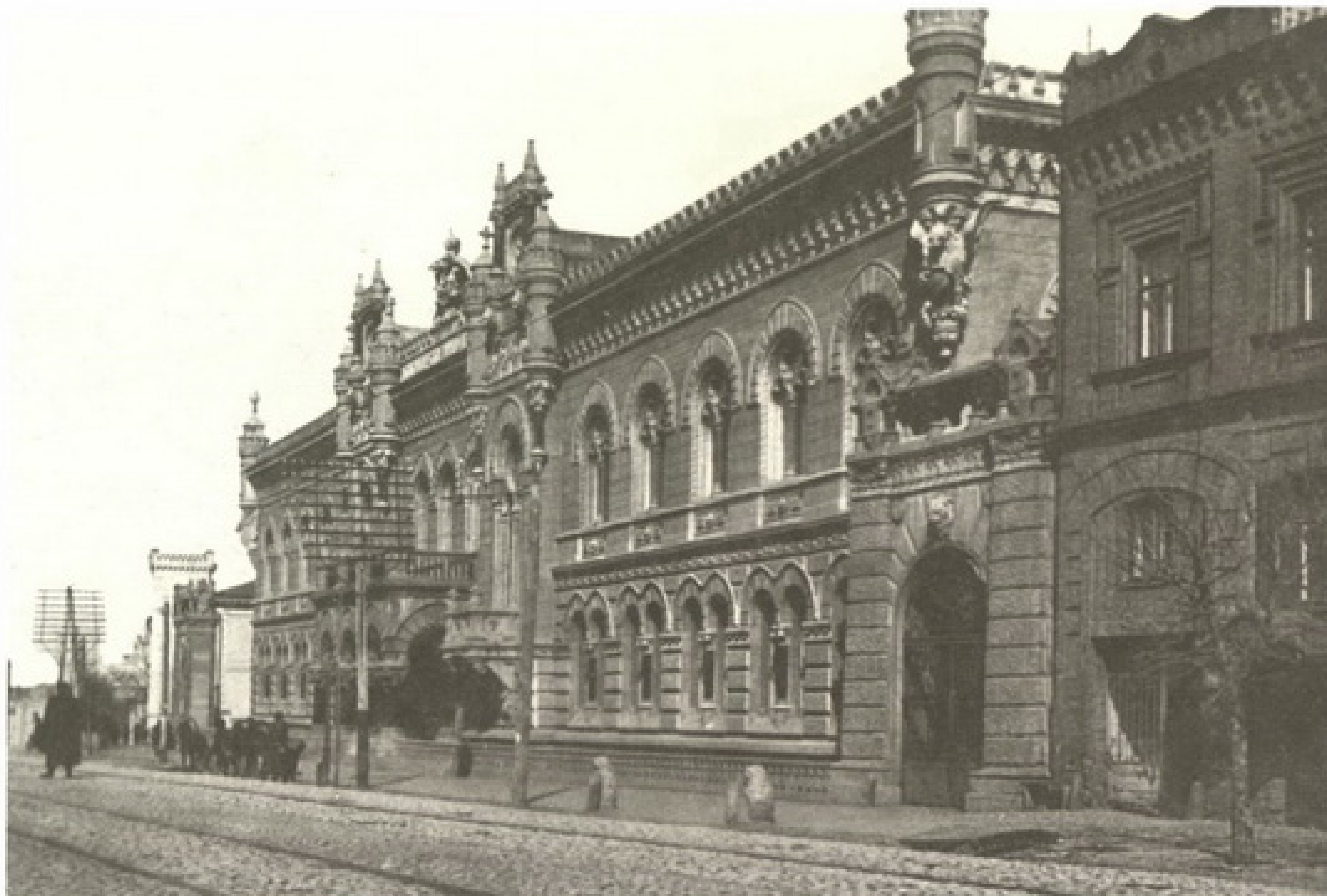

Рис. 6. Інститутська. Контора Держбанку. Поч. XX ст.

Деякі підприємці, передусім ті, що походили зі старих купецьких родин, використовували зростаючий капітал для благодійництва та колекціонування, що часто слугували саме меті соціального "самоствердження". Водночас це відображало розвиток культурних і естетичних запитів підприємців. Цукропромисловець В. Симиренко, представники родин Терещенків, Бродських, Гальперіних, Ліберманів матеріально підтримували й фінансували заклади середньої та вищої освіти, культури.

Формування кожного зі старих районів Києва має певні особливості. Найбільш повно збереглося історичне середовище частини Старого міста.

Одним із найцікавіших є район між вулицею Володимирською та Хрещатиком, на відтинку від Володимирської гірки до Прорізної. Ця частина Старого міста безпосередньо підходить до центральної площі – Майдану Незалежності та до Хрещатика, тут зосереджені більшість історико-архітектурних пам'яток міста, житлова ділянка з дуже щільною забудовою. Планувальна структура вулиць на захід від Майдану Незалежності майже не змінилась із X–XII ст. Забудова кінця XIX – початку XX ст. формує виразне обличчя центру міста.

У Двірцевій частині був поширений інший тип житла, ніж у Старому місті й на вулицях Нової забудови. Тут стояли переважно особняки на одну родину, оздоблені архітектурно-мистецькими елементами, що одразу впадають в око. На Липках збереглося понад двадцять особ-

Рис. 7. Вид на Андріївську та Десятинну церкви з Андріївського узвозу. Фото Ф. де Мезера. 1870-ті роки.

няків. Серед вулиць із садибно-особняковою забудовою виокремлюються Липська, частково Шовковична та Грушевського.

Масштабним містобудівельним заходом в кінці XIX – на початку XX ст. стало розпланування садиби професора Ф.Ф. Мерінга і прокладання вулиць Миколаївської, Мерінгівської, Нової та Ольгинської. Територіально садиба теж належала до Двірцевої частини міста.

У 30-х роках XIX ст. утворився новий район Києва, відомий як Нова забудова. Його інтенсивно забудовували в період будівельної лихоманки. На Великій Васильківській та Маріїнсько-Благовіщенській зводилося до кількасот будинків за короткий час. Історичне середовище цього району сформувалося саме в кінці XIX – на початку XX ст. Особливе місце в історії української культури належить вулиці Саксаганського, колишній Маріїнсько-Благовіщенській, яку Є. Чикаленко назвав найбільш українською вулицею Києва.

Виокремлюється в історії Києва Паньківщина, так званий Латинський квартал, де мешкав цвіт української науки і культури. Тут зберігся особняк видатного українського державного діяча, вченого Михайла Грушевського.

Окрасою старого Києва є Поділ зі старими церквами, будинками першої половини XIX ст., знаменитими бароковими комплексами, спорудами Києво-Могилянської академії.

* * *

Мета видання – показати життя київської вулиці кінця XIX – початку XX ст. в усіх його проявах (історія та характер забудови, соціальний склад домовласників і мешканців), подати живий організм міського життя. Особливу увагу приділено київським родинам, які з покоління в покоління працюють у рідному місті, людям, які надзвичайно відповідально й виважено ставилися до життя в усьому: в науці, суспільній діяльності, особистих стосунках, вихованні дітей. Ці люди свідомо формували інтелектуальне середовище, неповторну культурну атмосферу Києва на зламі століть, що нині стали феноменом, гідним спеціального вивчення й осмислення.

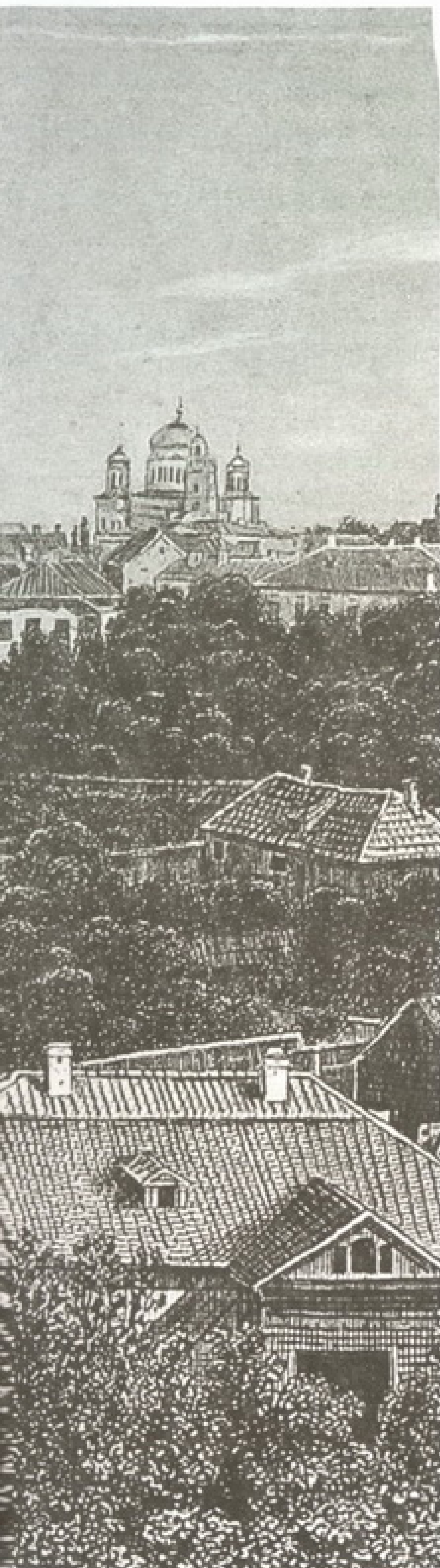
Матеріали для написання книжки зібрано в Державному архіві міста Києва, Центральному державному історичному архіві України в Києві, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Державному архіві Київської області, Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України, Музеї історії міста Києва.

Ілюстративний матеріал походить з колекції Музею історії міста Києва, ІР НБУВ НАНУ, НБУВ та приватних зібрань киян: Тетяни Борисівни Ананьєвої, Миколи Миколайовича Біляшівського, Олега Леонідовича Гончара, Алли Валентинівни Дзегановської-Лобастової, Лева Євгеновича Дроб'язка, Марії Абрамівни Кадомської, Михайла Борисовича Кальницького, Ігоря Івановича Кіземи, Віталія Васильовича Ковалинського, Тамари Петрівни Комарової, Валерія Андрійовича Конашевича, Олексія Михайловича Курмаза, Олександра Сергійовича Кучерука, Дмитра Васильовича Малакова, Ірини Адріанівни Прахової, Галини Сильвестрівни Севрук, Ірини Михайлівни Тарновської-Трач.

Автор висловлює щиру вдячність усім працівникам перелічених вище установ та киянам, які своєю допомогою долучилися до написання книги.

Рис. 8. Вид Старого Києва. Гравюра І пол. XIX ст.

СТАРЕ МІСТО

Старий гóрод, Старе місто, Старий Київ, Верхнє місто, Гора – це назви найдавнішої частини Києва, що її тепер обмежують вулицею Ярославів Вал, Львівською площею, вулицями Великою Житомирською, Десятинною, Костьольною та Прорізною. Первісними вважаються назви Гора (згадується в літописах) та Верхнє місто. Ядром розвитку міста стали Старокиївська гора й територія навколо неї, де містилися адміністративний і військовий осередки давньої Київської держави, історія якої формувалася без комплексу неповноцінності, держави, що була частиною європейського світу.

Назви Старе місто, Старий Київ виникли, ймовірно, наприкінці XVII – на початку XVIII ст., коли розпочали споруджувати Печерську фортецю та забудовувати територію поблизу неї. У 1790 р. назва Старий Київ закріпилася офіційно, коли Київ відповідно до його природного розміщення був поділений на три частини: Печерську, Старокиївську і Подільську. Назви Старе місто, Старий гóрод, Старий Київ особливо широко вживали до середини XIX ст., коли адміністративний центр Києва розташовувався в аристократичних Липках – на Печерську.

За спогадами М. Славінського, у 1860–1870 рр. серед інших назв районів міста – Печерськ, Липки, Поділ – вживали також назву Старий гóрод: "Тодішні кияни, як і теперішні, вже не знали, що слово "гóрод" означало в давній українській мові не місто, а замок. Але вони ще не плутали цих двох слів, як це роблять тепер. Вони вживали Старий гóрод лише як чисту назву, не думаючи, що тут нібито стояло старе місто. Містом був Київ, Старий гóрод був його частиною".

Вулиці Верхнього міста

Територія Верхнього міста створювалася з давніх часів поступово. У великокняжу добу виразно виокремлюються місто Володимира, місто Ярослава й місто Ізяслава.

На Старокиївській горі й території навколо неї зосередились княжі палати зі службами, адміністративні будівлі, ринок та місця культових відправ – спочатку язичницькі, а відтак церкви, монастирі. Це був справжній Акрополь.

Невелика територія давньоруського міста Володимира – мудрого правителя, вмілого войовника, хрестителя Русі – простягалася від Андріївської церкви до перетину сучасних вулиць Володимирської і Великої Житомирської та від садиби Національного музею історії України до фунікулера. На розі Великої Житомирської червоним кварцитом позначений фундамент Софійських воріт, через які до міста вдерлися ординці Батия, тому їх інколи називають ще Батиєвими.

У X ст. за воротами був величезний яр, що відділяв місто від "поля вне града". Того "поля", на якому з початку XI ст. виростає місто Ярослава Мудрого. Воно займало значно більшу територію: від перетину Володимирської та Великої Житомирської Володимирською до Золотих воріт, звідти Ярославовим Валом до Львівської площі й від неї – Великою Житомирською. Вал міста Ярослава далі йшов над схилами Михайлівської гори, по Костьольній спускався до Майдану Незалежності, а звідти вздовж Малої Підвальної піднімався до Золотих воріт.

На той час місто зайняло майже всю Гору. Справді, всі вулиці, що йдуть ліворуч од Володимирської чи Ярославового Валу, спадають униз, а Велика Житомирська проходить мало не під самою кручею. Перед нами столиця великої держави, столиця, що пишалася величним храмом св. Софії, оточена великим ровом, високим валом та міцним тином з трьома воротами – Жидівськими (район Львівської площі), Лядськими (Майдан Незалежності) та Золотими.

Із кінця XI – початку XII ст. до міста приєднується останній куток Гори – місто Ізяслава, де в 1108–1113 рр. збудована Михайлівська Золотоверха церква. Нова частина відділялася від міста Ярослава ярком, а від міста Володимира тією долиною, що й зараз виразно проступає: нею йде фунікулер. Таким чином, місто зайняло всю Гору, й далі йому не було куди розширюватись – починалися околиці.

У X–XIII ст. Верхнє місто було центром візантійського мистецтва й архітектури. Після нашестя монголо-татар, коли Верхнє місто було зруйноване й занепало, життя Києва відродилося на Подолі. Життя ж Верхнього міста зосередилося тоді довкола тих середньовічних церков, що ще збереглися. У XVII–XVIII ст. візантійські середньовічні церкви відбудовували в характерному на той час стилі барокової архітектури. Знаковими будівлями того часу були Софійський собор із монастирем та Михайлівський Золотоверхий монастир. Дві барокові дзвіниці над брамами монастирів прикрашали краєвид Верхнього міста й візуально пов'язували обидва архітектурні комплекси. У XIX ст. майдани перед монастирями сполучають широким проїздом – Володимирським. Міська забудова XIX – початку XX ст. не поглинула могутній архітектурний ансамбль. Ці два барокових комплекси продовжували домінувати над плетивом вулиць.

Рис. 9. Володимирська. Вид на Софійську площу. Фото Г. Чугаєвича. Кін. 1880-х років.

Наприкінці 20-х років минулого століття Археологічний комітет ВУАН розробляв план створення історичного заповідника "Київський акрополь" у найдавнішій частині Старого міста. Але з перенесенням столиці радянської України з Харкова до Києва в 1934 р. його відхилено. Натомість розробили план створення Урядового центру, задля чого зруйнували більшість давніх пам'яток Верхнього міста. Залишилися лише Андріївська церква та архітектурний комплекс Софійського собору. Наприкінці XX ст. відбудовано Михайлівський Золотоверхий собор.

Сьогодні територія Верхнього міста щільно забудована, з цінною й добре збереженою розпланувально-просторовою структурою, насиченою об'єктами культурної спадщини, що містить архітектурний композиційний і містобудівний центр – ансамбль Софії Київської, пам'ятку світового значення. Цілісність Верхнього міста й загальний історичний характер його середовища все ще зберігаються, незважаючи на численні порушення, оскільки забудова XIX – початку XX ст. і традиційна просторова забудова в ньому переважають. Верхнє місто займає площу понад 100 га і є своєрідним чітко виділеним історичним містобудівним утворенням із розмаїттям вулиць: довгих і коротких, прямих, вигнутих і ламаних, горизонтальних, похилих і крутих, широких і вузьких, із різновисокою забудовою.

Верхньому місту властиві гармонійні контрасти внутрішніх просторів. Це контрасти старих вузьких вулиць та провулків із просторами площ, до яких вони виходять: малих – перед Андріївською церквою та Олександрівським костьолом, у місці з'єднання вулиць Золотоворітської, Рейтарської і Георгіївського провулка і великих – Софійської, Михайлівської, Львівської та Майдану Незалежності.

Вулиця Володимирська

Володимирська – найдавніша вулиця Києва. Таких у історії людства обмаль. Бере початок від Старокиївської гори, звідки пішов Київ, і пролягає через усе Старе місто й Нову забудову: від Андріївського узвозу до вулиці Короленківської. Довжина Володимирської – 2,5 км. Вулиця (частина, що входить до Старого міста) має прадавню історію й пов'язана з найбільш важливими етапами в історії України. Частина вулиці від Андріївського узвозу і до Великої Житомирської входила до складу "міста Володимира", на ній містився княжий двір, стояла Десятинна церква часів Київської Русі.

Початок нинішньої вулиці Володимирської – однієї з головних магістралей міста – називався Андріївською вулицею (між Андріївським узвозом і Великою Житомирською). Частина нинішньої Володимирської від Великої Житомирської й до брами Софійського монастиря називалася Софійською вулицею, частина між Софійською площею та Прорізною – Золотою, а інша частина – Уні-

Рис. 10. Десятинна церква. Фото С. Кульженка. 1896 р.

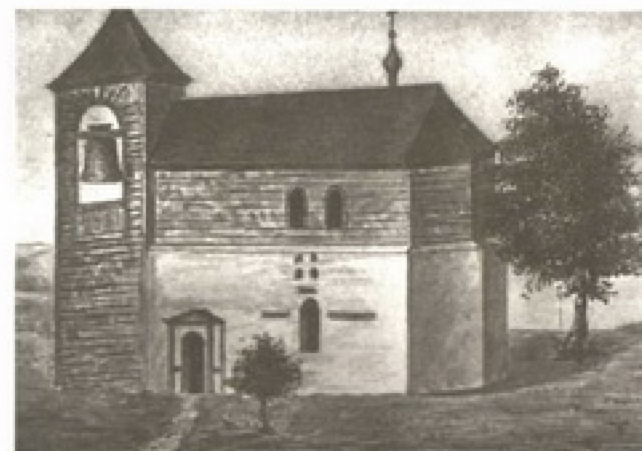

Рис. 11. Десятинна церква у XVII ст. Літографія кін. XIX ст.

верситетською. Як цілісна міська магістраль вулиця прокладена в 30-х роках XIX ст. на місці згаданих давніх вулиць й називалася Володимирською та Великою Володимирською. У 1869 р. вулицю поділили на три частини: Десятинну (до Рильського провулка), Володимирську (до теперішньої вулиці Льва Толстого) і Нижню Володимирську (від Льва Толстого до вулиці Федорова). Трасування і забудова вулиці складалися протягом тисячоліття й охоплювали два періоди: давньоруський (X – перша половина XIII ст.) і новий (30-ті роки XIX ст. – середина XX ст.). Кожну частину забудовували в різний час, але найбільше збереглася забудова кінця XIX – початку XX ст. На той час архітектори зважали на головні архітектурні домінанти вулиці – Софійський собор, будівлю університету, прагнучи створити ансамблеву забудову. Прикладом такої забудови є будинки бібліотеки поряд з університетом, академічний квартал на розі вулиць Володимирської та Богдана Хмельницького.

За рішенням міської думи від 8 березня 1901 р. вулиці Десятинна, Велика Володимирська і Нижня Володимирська були перейменовані на Володимирську. Головна вулиця Верхнього міста є його історичною розплanувальною і композиційною віссю, яка почина-

Рис. 12. Андріївська церква. Поч. XX ст.

Рис. 13. Залишки Десятинної церкви. Малюнок М. Закревського.

ється від Десятинної гірки і колишніх Подільських воріт на півночі, неподалік краю Старокиївської гори, і веде до Золотих воріт, що слугували парадним в'їздом до давнього міста.

Вулиця бере початок поблизу Андріївської церкви. Раніше ця частина вулиці до Рильського провулка була вулицею Десятинною, на якій стояла Десятинна церква – первісток кам'яного культового будівництва, зруйнована під час монголо-татарської навали 1240 р. У середині XVII ст. Петро Могила поставив на місці давнього храму напівдерев'яну–напівкам'яну церкву Миколи Десятинного. У 1828–1842 рр. за проектом архітектора В. Стасова споруджено новий цегляний храм (зруйнований у 1935 р.).

Нині на тому місці викладено контури фундаментів давньоруської Десятинної церкви, а неподалік у такий же спосіб позначено давнє капище дохристиянських часів.

На подвір'ї садиби Національного музею історії України (Володимирська, 2) росте липа біля стін будинку № 4, яку, буцімто, посадили на пам'ять про побудовану Петром Могилою в 1653 р. церкву. Імовірно, це лише легенда, та липа пережила відпущений їй природою столітній вік і є справжнім патріархом рослинного світу.

Письменник Віктор Платонович Некрасов (1911–1987), який народився на Володимирській, 4, писав: "Родился я в самом центре Киевского княжества. И если не на месте самого терема Владимира Красное Солнышко, то, во всяком случае, совсем рядом.... А родись я на тысячу лет раньше, с моего наблюдательного пункта (вознесись он столь высоко) виден был бы Перунов холм, где стоял гигантский идол, сброшенный при крещении Руси Владимиром в Днепр. А еще раньше, по преданию, здесь же воздвигал свой крест Андрей Первозванный".

Справді, цей легендарний куточок Києва вважається початком міста і центром давнього "міста Володимира". У XIX – на початку XX ст. при будь-яких будівельних чи господарських роботах у садибах на Трьохсвятительській, Володимирській обов'язково знаходили пам'ятки минулих епох, зокрема княжої доби. Музей старожитностей у Києві поповнювався дарунками від мешканців цих вулиць та від дослідників-археологів.

Володимирська, 8. Колишній особняк київського підприємця Іполита Іполитовича Мацнєва (1838–1908) декорований у 1893–1895 рр. архітектором В.М. Ніколаєвим. Будинок із бічним входом (ліворуч) та двірницькою (праворуч) зберігся до наших днів. І.І. Мацнєв двадцять років (1883–1903) був директором Товариства київського водогону, засновником та членом правління Грозно-Дніпровського нафтопромислового товариства. У 1914 р. тут мешкав архітектор Валеріан Микитович Риков (1874–1942), автор багатьох відомих споруд у Києві.

Рис. 14. Вул. Володимирська, 10 (третій будинок ліворуч). 1920-ті роки.

Володимирська, 10. У 1910–1911 рр. за проектом архітектора Олександра Васильовича Кобелєва (1860–1942) у неоросійському стилі зведено будівлю Київського відділення Селянського поземельного та Дворянського земельного банків. Споруда з гордо піднесеною маленькою вежею, врочистим порталом сьогодні є однією з найвизначніших пам'яток архітектури.

Володимирська, 11/6. Дошка на будинку засвідчує, що житловий будинок із найстарішою аптекою Києва є пам'яткою архітектури XIX ст. Тут мешкала родина професора історії і теорії мистецтва Адріана Вікторовича Прахова (1846–1916). Узимку 1883 р. родина Прахових мешкала на Печерську в будинку Іпсиланті (Микільська, 6), тоді ж А.В. Прахова призначено головним розпорядником внутрішнього оздоблення Володимирського собору, що будувався. До літа сім'я перебралася у тоді ще двоповерховий будинок з аптекою на першому поверсі на розі Володимирської і Великої Житомирської, 11/6. А.В. Прахов був також художнім керівником і організатором усіх реставраційних робіт у Софії Київській та в Кирилівській церкві. Часто в родині Прахових бував молодий художник Михайло Врубель, запрошений Адріаном Вікторовичем для робіт у Кирилівській церкві. Восени 1884 р. М. Врубель жив у їхньому домі.

Рис. 15. Адріан Прахов. 1898 р.

Подружжя Прахових енергійно й цілеспрямовано створювало свій дім як один із центрів культурного життя Києва. Тут бували художники-початківці, чужоземці, мандрівники, чиновники з Петербурга, світські дами й фельдшерки, професори і студенти.

Рис. 16. Церква Іоанна Златоуста. 1920-ті роки.

М. Врубель познайомився тут з багатьма відомими киянами, декого з них зобразив на своїх картинах.

На протилежному розі вулиць Володимирської та Великої Житомирської, 9 вирізнялася споруда Релігійно-просвітницького товариства з церквою Іоанна Златоуста, збудованою в 1901–1903 рр. за проектом архітектора Євгена Федоровича Єрмакова (1868–1914). Церкву назвали на честь дерев'яної Іоанно-Златоустівської церкви, що стояла на цьому місці в 1671–1871 рр. У 30-х роках XX ст. церковну баню розібрали, а в будинку надбудували ще один поверх. У 1915 р. в цій церкві вінчалася сестра М. Булгакова Варвара.

Володимирська, 15. На площі між Михайлівським Золотоверхим монастирем і Софійським собором у 1854–1857 рр. за проектом архітекторів К. Скаржинського, М. Іконникова та І. Штрома був зведений комплекс дво-, триповерхових споруд присутствених місць. Тут у архітектурних формах переважають неоренесансні елементи при загальній класицистичній основі композиційного рішення. Нові споруди перегородили навпіл Житомирську вулицю, і замість однієї утворилися дві – Велика Житомирська і Мала Житомирська.

Комплекс виконаний як система автономних корпусів, що по периметру обрамляють трикутний у плані квартал і формують важливий планувальний вузол центру міста. З боку Володимирської була розташована найстаріша пожежна частина міста, яку звели раніше ніж будівлю присутствених місць. При ній у 1850 р. спорудили багатоярусну вежу (каланчу). Упродовж свого існуван-

Рис. 17. Вул. Володимирська, 15. Присутствені місця. 1913 р.

ня комплекс зазнав значних змін, добудов й врешті-решт перетворився на єдину споруду, що займає весь квартал між двома площами. До 20-х років минулого століття тут містилися губернські присутствені місця, окружний суд і судова палата, Старокиївська поліцейська частина, пожежна частина та інші установи. Нині тут розміщені різні адміністративні установи.

Володимирська, 16. Будинок адвоката, австрійського підданого Франца Чернецького, зведений за проектом архітектора В. Ніколаєва у 1879–1881 рр., зберігся до наших днів. Власник відкрив умебльовані кімнати на 110 номерів. На початку 1888 р. тут мешкав Михайло Врубель, у 1890 р. зупинявся Михайло Нестеров. У будинку від 1 серпня 1911 р. містилася одна з кращих київських жіночих гімназій В.О. Жеребцової. Начальницею була Варвара Олександрівна Жеребцова (?–1915), нові мови – французьку та німецьку – викладала її сестра Марія Олександрівна. При гімназії був дитячий садок.

Володимирська, 18. У 1860–1901 рр. садиба належала родині губернського архітектора М.С. Іконникова. За його проектом у 1860–1861 рр. був зведений двоповерховий наріжний з Рильським провулком будинок, надбудований у 1901 р. за проектом В. Ніколаєва. Нині чотириповерховий цегляний будинок – класичний зразок прибуткового будинку в стилі неоренесансу – органічно вписується в історичну забудову вулиці. Власник будинку походив з давньої ки-

Рис. 18. Вул. Володимирська, 16 (другий будинок ліворуч).

ївської родини, закінчив гімназію, навчався в училищі цивільних інженерів у Петербурзі (1835–1840). У 1854–1896 рр. обіймав посаду губернського архітектора. За його проектами споруджено будинок для бідних (Сулимівка), Київський цукрорафінадний завод, Київську духовну семінарію та ін. Похований на Щекавицькому кладовищі.

На початку XX ст. Володимирська стала однією з найкращих вулиць Києва. Вона належала до першого розряду вулиць, тут дозволяли зводити лише кам'яні будинки. Вулиця була повністю електрифікована, у 1872 р. підключена до водогону, в 1894 р. – до каналізації. Від вулиці Великої Васильківської до Андріївської церкви з 1895 р. ходив електричний трамвай. Володимирська мала декілька фонтанів, поставлених на Софійській площі (1901), у Золотоворітському (1899) та Університетському (1889) скверах. Очищена вода з Дніпра потрапляла на вулицю та до фонтанів із Михайлівської водонапірної вежі, що стояла на Володимирській гірці (не збереглася). Освітлення і брукування вулиці відбувалися в кінці XIX ст. Всі перемощення вулиці були невдалими, доводилося щорічно проводити ремонти, аж поки у 1908 р. відмовилися від піщаної основи й надалі брукували на бетоні, а кругляк (булижник) замінили на гранітні кубики. Газові ліхтарі в 1891 р. замінили на електричні.

На початку XX ст. завершилася забудова навколо Софійської площі. Це був приклад найбільш вдалого ансамблевого вирішення образу вулиці й площі цього часу – вулиці Володимирської та

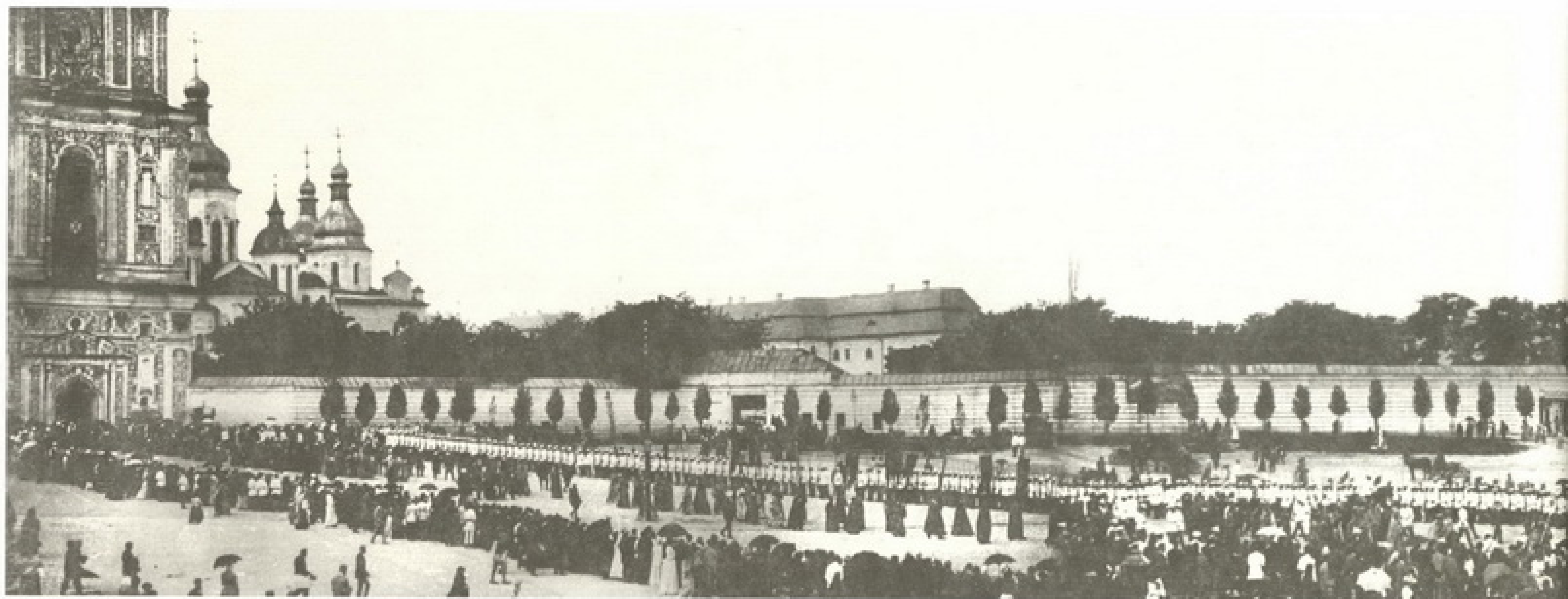

Рис. 19. Софійська площа. Хресний хід у день св. Володимира. Кін. XIX ст.

Софійської площі. Спорудження будинку присутственних місць, пам'ятника Богдану Хмельницькому, житлових будинків навколо площі й особливо шестиповерхового в стилі необароко (**вул. Володимирська, 19**) за проектом архітектора П. Альошина завершило формування простору Софійської площі, яка стала одним із найважливіших вузлів міста і неповторним ансамблем, що поєднав творіння зодчих різних епох.

Софійська площа – найбільша й найдавніша площа Старого Києва. Назва її декілька разів змінювалася: Софійською площа офіційно називалася в 1869–1920 рр. та з 1993 р. Із ансамблем Софії Київської і пам'ятником Богдану Хмельницькому вона відома кожному жителю України і далеко поза її межами. Софійський собор і площа, якій він дав назву, розташовані в центрі Верхнього міста, на перетині основних історичних розпланувальних осей, що за часів його побудови з'єднували в'їзди: Золоті й Софійські, Львівські та Лядські ворота. Софійська площа – це майже тисячолітнє місце громадських зібрань киян.

Рис. 20. Вул. Володимирська, 19 (не зберігся). 1916 р.

У XVI ст. Софійська площа була зайнята селищем, що утворилося на землях Софійського монастиря, а в XVII–XVIII ст. тут уже було вільне місце для народних зібрань та, можливо, торгівлі, оскільки поряд розташувались шинки та кузні. На старовинних малюнках у центрі площі зображений величезний хрест із розп'яттям: такі ставили в Україні на площах і при дорозі.

Нині в центрі площі – повернений до Софійського собору – стоїть пам'ятник Богдану Хмельницькому. Тут 23 грудня 1648 р. кияни зустрічали гетьмана і керовані ним козацькі полки після блискучої перемоги над польською шляхтою під Пилявцями. Про-

Рис. 21. Софійська площа. Відкриття пам'ятника Б. Хмельницькому. 1888 р.

ект пам'ятника належить скульптору Михайлові Йосиповичу Микешину (1835–1896). Уперше думку про спорудження пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві висловив 1859 р. перший ректор Київського університету Михайло Максимович. Минуло майже тридцять років, поки ця мрія здійснилася. Допомагав скульпторові у створенні образу гетьмана історик Володимир Антонович. Архітектор В.М. Ніколаєв у 1885 р. склав проект постаменту-кургану з гранітних тесаних брил, які залишились від побудови ланцюгового моста через Дніпро.

Важко уявити Софійську площу без цього пам'ятника, що так вдало закомпонований у просторове оточення. З одного боку стоїть Софійський собор із дзвіницею, а з іншого – відбудований у

Рис. 22. Мітинг на Софійському майдані під час проведення III Військового з'їзду. 1917 р.

1996–1998 рр. Михайлівський Золотоверхий монастир. Софійська площа з'єднується з Михайлівською площею Володимирським проїздом, найширшим у розплануванні Верхнього міста.

Розташована перед головним митрополичим храмом Київської Русі, площа здавна відігравала роль одного з громадських і торговельно-економічних центрів міста. Тут проходили київські віча в XI–XII ст., тут кияни зустрічали урочисті в'їзди воєвод, митрополитів, послів. До 1917 р. площа і Володимирський проїзд повнилися велелюддям у день святого Володимира (15 липня за старим стилем). Від Софії Київської хресна хода з усіх монастирів, соборів і церков Києва прямувала до Михайлівського Золотоверхого монастиря, далі до пам'ятника св. Володимиру на Володимирській гірці, а потім Трьохсвятительською вулицею вниз на Європейську площу, де до ходи приєднувались процесії від церков і монастирів Печерська, а відтак усі разом ішли до Хрещатицького джерела й пам'ятника маґдебурзькому праву під неперервний подзвін із усіх церков Києва.

У березні 1914 р. кияни прийшли сюди на знак протесту проти заборони російським царатом урочистостей на відзнаку 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка. У березні 1917 р. на площі відбулись загальна маніфестація і мітинг на підтримку Української Центральної ради, народні зібрання, на яких було проголошено Універсали Української Центральної ради, у грудні 1918 р. – моле-

бень і парад військ Директорії, у листопаді 1943 р. – урочистості з нагоди звільнення міста від фашистських окупантів.

У серпні 1991 р. на площі зібралось народне віче на підтримку незалежності України. У липні 1995 р. біля головного входу до Софійського собору поховано митрополита Володимира (Романюка) – предстоятеля УПЦ Київського патріархату, Патріарха Київського і всієї Руси-України.

Володимирська, 24. Софійський монастир. Як і багато століть тому, сяє золотом 15 бань Софійського собору і панує над площею та містом 76-метрова Софійська дзвіниця.

Ансамбль Софійського монастиря, що займає територію 5 га, входить до складу національного заповідника "Софія Київська". Розташований у межах Володимирської вулиці, Георгіївського провулка, Стрілецької вулиці, Рильського провулка, Софійської площі. До складу ансамблю входять споруди різного періоду – XI ст. (Софійський собор), кінця XVII – початку XVIII ст. (Софійська дзвіниця, мала трапезна, або тепла Софія, будинок митрополита, брама Заборовського та ін.), XVIII–XIX ст. (хлібня – згодом консисторія), XIX ст. (частина мурів, пристінний корпус і корпуси № 2, 3, 10).

Навпроти пам'ятника Богдану Хмельницькому гордо підноситься могутня дзвіниця святої Софії, зведена коштом гетьмана Івана Мазепи на початку XVIII ст. у формах українського бароко. Дзвіниця завжди виконувала функцію парадного в'їзду до монастиря. З самого початку мала три яруси, на третьому ярусі містилися дзиґарі, що відбивали київський час. Їх зняли у 30-х роках минулого століття. У XVIII ст. дзвіницю увінчував високий шпиль, а сучасного вигляду вона набула в 1852 р., коли за проектом єпархіального архітектора П. Спарро надбудували четвертий ярус із банею. Фасади дзвіниці оздоблено білим ліпленням, їх прикрашають постаті святих апостолів Андрія і Тимофія, святого князя Володимира та архангела Рафаїла.

Головною спорудою ансамблю Софійського монастиря є Софійський собор – всесвітньо відома пам'ятка архітектури та монументального мистецтва першої половини XI ст. Софійський собор – історико-культурна пам'ятка світового значення. З 1990 р. він включений до Реєстру всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Собор зведений у 1017 р. (або в 1037 р.) як домінуюча споруда столиці Київської Русі в системі культових комплексів міста Ярослава. Храм будували грецькі та місцеві майстри. Цілком очевидно, що нині він не такий, яким був за часів Ярослава Мудрого. Храм не раз перебудовували; він дійшов до нас в "убранні" стилю українського бароко XVII–XVIII ст. Але архітектурна основа, внутрішнє оформлення зберегли первісний вигляд. Мозаїки Софії Київської – перлина світового мистецтва. Образ Оранти виконаний особливо майстер-

Рис. 23. Дзвіниця Софійського собору. Перший ярус. Кін. XIX – поч. XX ст.

но. Адже Марію-заступницю вважали захисницею Києва, "непорушною стіною", крізь яку не пролетить жодна стріла, жодний спис. Недарма говорили в різні віки, що Софія Київська – символ вічного Києва, що доки стоятиме Оранта, доти існуватиме Київ.

Із Софійським монастирем пов'язані життя й діяльність відомих церковних і культурних діячів Рафаїла Заборовського та Євгенія Болховитінова. Серед імен церковних діячів, пов'язаних з історією Софії Київської, чільне місце належить магістру богослов'я, історику, археологу і церковному діячеві Петру Гавриловичу Лебединцеву (1819–1896). У травні 1861 р. у Києво-Подільській церкві Різдва Христового він відправив панахиду над труною Тараса Шевченка, з яким раніше був знайомий, а згодом написав спогади про поета. У 1868 р. став кафедральним протоієреєм Софійського собору. Лебединцев – один із ініціаторів створення та фундаторів Історичного товариства Нестора-літописця та Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії.

У спогадах багатьох киян є сторінки, присвячені хоровому співу в соборі під час проведення служби (там чудова акустика). Далеко за межами Києва був відомий хор Софійського собору під керівництвом Я.С. Калішевського. Видатний український хормейстер Яків Степанович Калішевський (1856–1923) походив із духовного стану, був рідним племінником протоієрея П. Лебединцева і редактора "Киевской старины" Ф. Лебединцева. Два роки навчався в духовному училищі, згодом у 12-річному віці став регентом хору училища. Звідси його перевели до Києво-Подільського духовного училища, віддали до хору Академії, а незабаром призначили регентом Лаврського хору. Якову Калішевському тоді було 14 років. Саме в Лаврі розкрилося обдарування юнака. Калішевському належить заслуга відродження "лаврського розспі-

Рис. 24. Софійський собор. 1870-ті роки.

ву" – чудового зразка музики Київської Русі. Потім керував хором складачів друкарні С.В. Кульженка, згодом – хором складачів друкарні М.Т. Корчака-Новицького, у 80-х роках виступав як соліст Київської опери. Від 1883 р. Калішевський – регент Софійського собору. У 90-х роках XIX ст. керував хором студентів Київського університету св. Володимира. У 1919 р. була створена Державна республіканська капела імені М.В. Лисенка, її головним диригентом призначили Калішевського.

Із собором пов'язана така подія в історії Церкви, як проголошення тут у травні 1920 р. автокефалії Української православної церкви, а в жовтні 1920 р. – обрання митрополитом УАПЦ В. Липківського. Служба в соборі відбувалася до 1932 р. Від 1934 р. Софійський собор разом із ансамблем монастирських споруд XVIII ст. увійшов до складу Державного архітектурно-історичного заповідника.

Володимирська, 21. Будинок, що виходить на Софійську площу, наріжний з вулицею Софійською, збудований за проектом архітектора А. Сопоцинського. У 1879–1900 рр. садиба належала київському купцеві Опанасу Петровичу Дьякову (1844–1900) – власникові ресторану на розі вулиць Володимирської та Фундуклеївської (тепер – вулиця Богдана Хмельницького). У власному будинку Дьякова був готель і ресторан "Древняя Русь". За спогадами сучасників, у меню ресторану лише українського борщу було 11 видів.

На Володимирській неподалік перетину з вулицею Ірининською прямо на проїзній частині до 30-х років XX ст. стояв пам'ятник

Рис. 25. Митрополит Євгеній (Болховитінов).

Рис. 26. Митрополит Рафаїл (Заборовський).

Рис. 27. Митрополит Василь Липківський.

Рис. 28. Вул. Володимирська, 21. 1930 р.

Рис. 29. Ірининський стовп. 1880-ті роки.

св. Ірині, або, як його називали в місті, Ірининський стовп. У 1833 р., під час прокладання сучасної вулиці Володимирської, були знайдені залишки давньої споруди, що їх досліджував археолог К. Лохвицький і ототожнив із церквою, зведеною Ярославом Мудрим 1039 р. на честь дружини Інгігерди (Ірини). Руїни розібрали й засипали, залишивши один стовп, який обклали плінфою від давньої Десятинної церкви. У 1855 р. із цього стовпа зробили пам'ятник – чотирикутний невисокий стовп покрили гострокутною із білої жесті банею, на якій встановили золотий хрест. У 1934 р. стовп зруйнували й забрукували місце, де він стояв.

Володимирська, 33. Будинок колишньої Губернської земської управи, що вражає формами пізнього ренесансу, став найприкметнішою спорудою вулиці. Мабуть, кожний киянин знає цей будинок через ту роль, яку йому судилося відіграти в житті міста.

Споруду розпочали зводити в 1913 р. за проектом петербурзького архітектора Володимира Олексійовича Щуко (1878–1939). Будинок має два фасади: один виходить на Володимирську, інший – на Ірининську. До початку Першої світової війни встигли звести будинок лише "начорно". У 1918 р. у недобудованому приміщенні працювала Губернська народна (земська) управа, випускала часопис-тижневик "Народна справа", який друкували тут же, оскільки за цією адресою містилася губернська земська друкарня. Малюнок обкладинки часопису зробив Георгій Нарбут.

Рис. 30. Тижневик "Народна справа". 1918 р.

За радянської влади будинок назвали палацом праці, позаяк тут містилося правління профспілок спочатку Київської губернії, а потім Київського округу. У 1927 р. споруду добудували і на фасаді вибили напис "Палац праці". Тут у великій залі зібрань проходили музичні, літературні зустрічі, лекції, концерти, зокрема, в 1929 р. виступав російський поет В. Маяковський. Із переїздом столиці радянської України з Харкова до Києва у будинку працював апарат ЦК КП(б)У, перед війною – НКВС. У період окупації саме в цьому будинку розмістилося фашистське гестапо, після війни – КДБ. Сьогодні будівля належить СБУ.

Володимирська, 35. Поряд із колишнім будинком земства стоїть двоповерховий ампірний особняк, зведений у 1848 р. Один із найстаріших київських особняків архітектор Олександр Вікентійо-

вич Беретті (1816–1895) будував для себе. За його проектами в Києві побудовані, зокрема, Київська 1-ша гімназія (бульвар Тараса Шевченка, 14), анатомічний театр (Богдана Хмельницького, 37), пансіон графині Левашової (Володимирська, 54), реальне училище (Житомирська, 2).

Із 1870 р. садиба на Володимирській, 35 стала належати родині Тита Хомича Михайловського (1819–1899) і була записана на його дружину – Ізабеллу Юліанівну. Нові власники перебудували особняк по-своєму: на фасаді вмістили герб господаря – "Еліта"; у 1871 р. вітальню та велику залу на другому поверсі розписав італійський художник Каміль Аліауді, який у цей час розписував Царський палац.

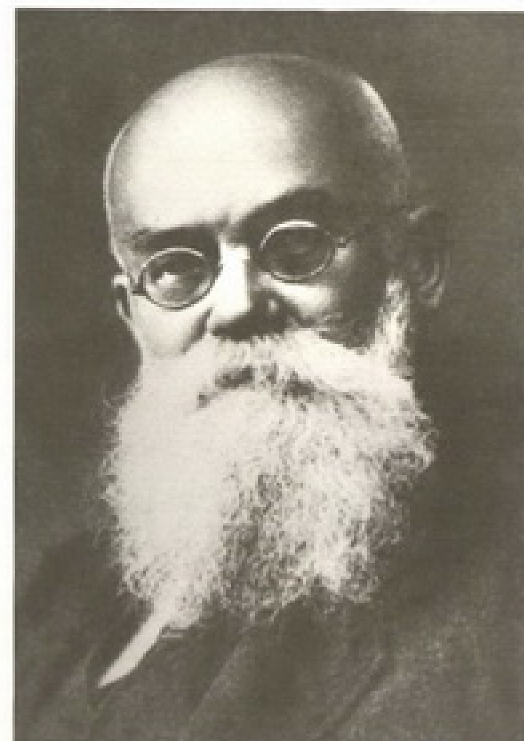

Рис. 31. Михайло Грушевський. 1926 р.

Родина Михайловських володіла особняком до націоналізації. Із 1927 р. тут розмістилася очолювана академіком М.С. Грушевським Історична секція ВУАН, яка власним коштом відремонтувала будинок і наново оформила згідно з дизайном професора В.Г. Кричевського, за участю його учня художника О. Саєнка. Тоді ж В. Кричевський виконав для відділу "Старий Київ" декілька панно – "Золоті ворота", "Фонтан "Самсон" на Подолі", "Брама Рафаїла Заборовського". Дизайн меблів і вибійки на стінах, виконані в 1928–1929 рр., вражали сміливістю поєднання засад конструктивізму та українських народних традицій.

До 1934 р. в колишньому особняку містилися: на першому поверсі – бібліотека, кабінет примітивної культури і народної творчості, редакція часопису "Україна"; на другому поверсі – зала засідань, приміщення комісій – культурно-історичної, історичної пісенності, Києва та Правобережної України, старого Києва, козацтва й козацького часу; кабінет М. Грушевського та кафедра історії України. Під керівництвом М. Грушевського Історична секція, її кафедри й комісії перетворилися на наукову школу європейського масштабу. Після розгрому Історичної секції в 1934 р. будинок перейшов у власність ЦК КП(б)У, а з 1936 р. – до НКВС УРСР.

Володимирська, 36. Шестиповерховий з аттиковим поверхом будинок колишнього готелю "Прага" будували й добудовували в кінці XIX – на початку XX ст. Садибу, що тилами виходила на Золотоворітську, 11, у 1901 р. придбав помічник присяжного повіреного В.Й. Вондрак. Триповерхову споруду в 1911–1912 рр. власник надбудував ще трьома поверхами, а над верхнім поверхом облаштував терасу для літнього ресторану. В будинку містилися готель "Прага" з рестораном, більярдна і кав'ярня "Слов'янська".

У готелі в різний час проживали відомі художники В. Васнецов, В. Котарбінський, Ф. Кричевський, письменники Андрій Малишко, Костянтин Симонов. У 1916–1918 рр. у готелі жив і працював чеський письменник Ярослав Гашек (1863–1923). У Києві в 1917 р.

Рис. 32. Вул. Володимирська, 36 (третій будинок ліворуч). Поч. XX ст.

Рис. 33. Пам'ятна дошка Я. Гашеку. Вул. Володимирська, 36.

він написав і видав чеською мовою повість "Бравий вояк Швейк у полоні", яка разом з іншою збіркою гуморесок про Швейка стала основою для написання відомого роману "Пригоди бравого вояка Швейка під час війни".

У червні 1917 р. – липні 1918 р. в готелі проживав з дружиною і донькою Симон Васильович Петлюра (1879–1926) – на той час один із провідних діячів УСДРП, голова Українського військового комітету при УЦР, з липня по грудень 1917 р. – генеральний секретар військових справ.

Володимирська, 39/24. Виразним силуетом виступає будинок на розі з Прорізною, відомий серед киян як будинок із кондитерською "Маркіз" (згодом ресторан "Чайка", пізніше – "Лейпциг").

Відомий київський домовласник Микола Олександрович Григорович-Барський (1833–1905) купив у А.П. Тарновського в 1899 р. садибу за 125 тис. рублів для сина, торговця зброєю Петра Григоровича-Барського. Новий власник розпочав будівництво величезного будинку на чотири з половиною поверхи з магазинами на нижньому поверсі. У період будівельної лихоманки кредити зна-

йшлися швидко, позику взяв у міському кредитному товаристві, а також додаткові позики – у О.Г. Сироткіна та генерала Саранчова, що разом з вексельними боргами становило 400 тис. рублів. У 1900 р. будинок був майже готовий. На початку XX ст. розпочалася криза в будівництві. Усе літо 1901 р. будинок простояв у риштуваннях, лише в грудні був виставлений на торги і залишився у власності О. Сироткіна, власника другої закладної.

Будинок Сироткіна – один із найгарніших будинків Києва початку XX ст. Його зображення ввійшло до серії листівок "Красивые дома Киева", які випускав Д.Т. Марков. Будинок, зведений у 1900–1903 рр. за проектом архітектора Карла Шимана під наглядом інженера Олександра Гілевича, на той час був найвищим серед споруджених житлових будинків (42,5 м). Фасад пишно прикрашений орнаментом, круглою скульптурою, наріжжя увінчує гранчаста вежа, що має високу ренесансну баню.

Після завершення будівництва на першому поверсі відкрили кондитерську та кав'ярню "Маркіз", бюро з найму бонн і гувернанток (кияни називали його "бюро нємок"), а також магазин квітів і магазин ковбас. На останньому поверсі розмістилися умебльовані кімнати "Палермо". Власник будинку київський 2-ї гільдії купець Олександр Григорович Сироткін (?–1910)

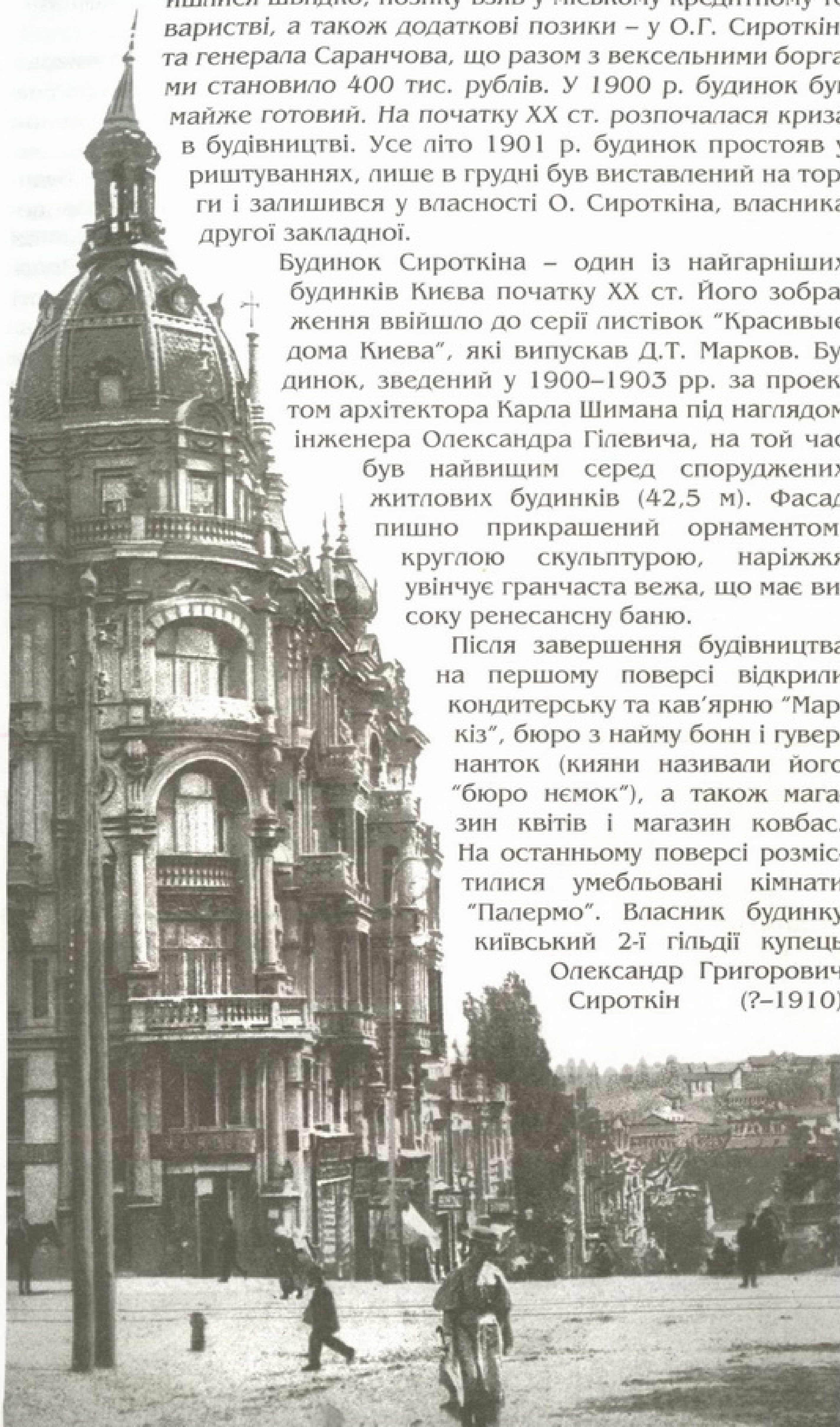

Рис. 34. Вул. Володимирська, 39. Поч. XX ст.

Рис. 35. Малюнок М. Закревського. Золоті ворота. 1842 р.

отримав промислове свідоцтво на утримання умебльованих кімнат, яке після його смерті переоформила на себе дружина.

Із кінця XX ст. будинок довго перебував на ремонті й реставрації. Нарешті завершилися відновлювальні роботи, зроблена радше реконструкція, а не реставрація, але вже декілька років будинок стоїть не заселений.

Володимирська, 40/2. Чотириповерховий прибутковий будинок зведений у 1898–1899 рр. за проектом архітектора О. Кривошеєва для артиста імператорських театрів М.І. Михайлова. Будинок великий, із декількома парадними, виходить на три вулиці – Володимирську, Ярославів Вал та Золотоворітську. На першому поверсі розташовувалося 8 магазинів, а вище – 16 квартир із 30 балконами.

Михайло Іванович Михайлов (Зільберштейн) (1860–1929) після закінчення Московської консерваторії в 1882 р. розпочав кар'єру оперного співака на київській сцені. Талант співака переважила комерційна діяльність, що приносила суттєвий зиск. Зводив у Києві прибуткові будинки, а потім вдало їх продавав. Окрім прибуткового будинку на Володимирській, 40 мав великі садиби на Пушкінській, 8, Ярославовім Валу, 16, Басейній, 1.

Золоті ворота. Давній Київ у час свого найбільшого розквіту починався біля Золотих воріт і простягався до Кожум'яцького яру, де розкинулась інша його частина – Поділ. Залишки Золотих воріт нині містяться під сучасною спорудою, зведеною до 1500-річчя міста (поновленою і відреставрованою в 2007 р.), у сквері на Золотоворітській площі між вулицями Володимирською і Лисенка при перетині їх з вулицями Ярославів Вал і Прорізна. Як образно висловився Вадим Скуратівський, Золоті ворота – коштовна пряжка-застібка на "поясі" фортифікаційної системи, яка оперезала "Ярославове місто". Ворота, зведені за часів Ярослава Мудрого, отримали назву за аналогією до константи-

Рис. 36. Золоті ворота. Фото Ф. де Мезера. 1870-ті роки.

нопольських Золотих воріт або ж через золочену баню церкви Богородиці над ними. Літописці, а також пізніші писемні джерела засвідчують, що Золоті ворота для Києва були більш ніж парадним в'їздом або оборонною вежею. Вони стали символом політичної незалежності Руської держави та її столиці. Звідси йшли шляхи на Білгород і далі – на південь і захід.

У 1240 р. Золоті ворота постраждали від нападу монголо-татар, але частково вціліли. Їх і далі використовували як оборонні. У 1648 р. через Золоті ворота тріумфально в'їхав до Києва гетьман Богдан Хмельницький. У 1751 р. при будівництві Старокиївської фортеці Золоті ворота засипали землею, і це зберегло їх від подальшого руйнування. У 1832 р. київський археолог-аматор К. Лохвицький натрапив на сліди Золотих воріт і відкопав їх. У 1836–1837 рр. залишки Золотих воріт відновили й укріпили кам'яними контрфорсами і залізними стяжками, а майданчик обвели чавунною огорожею. Ремонтні роботи пізніше проводили в 1850 та 1887 роках, а також у радянський період. У 1982 р. залишки давніх Золотих воріт закрили павільйоном-реконструкцією.

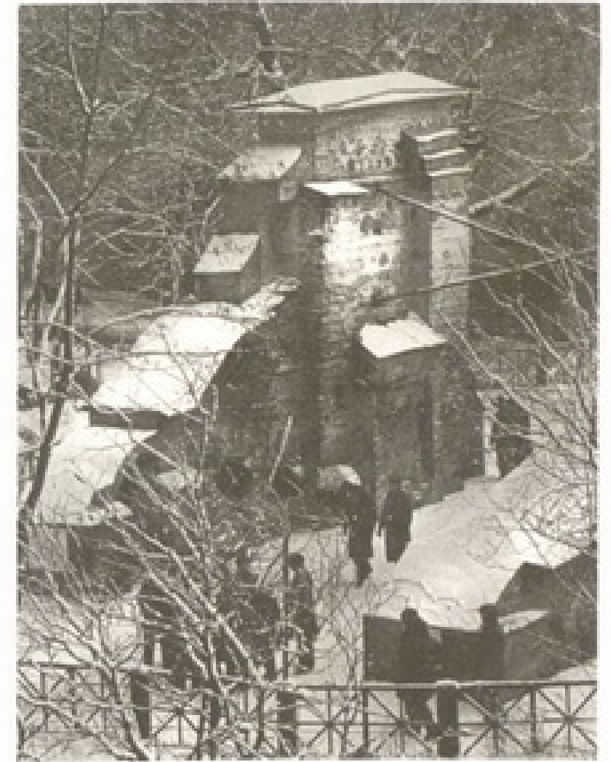

Рис. 37. Золоті ворота. 1950-ті роки.

У другій половині XIX ст. біля Золотих воріт розбили сквер. У 1880 р. міський садівник Білоусов придбав для Золотоворітського скверу 30 саджанців білої акації від Крістера. У 1899 р. встановили фонтан, відлитий на заводі Термена.

Вулицю Володимирську почали інтенсивно забудовувати лише в другій половині XIX ст., про що свідчать спогади сучасників. Киянин Богатінов згадував вигляд Володимирської в 40-х роках XIX ст.: "На моїх очах пробивалася вулиця Володимирська. Через пагорби, що оточували місто і, може бути, в той час виконували призначення фортечних валів, через руїни храму св. Ірини, які я бачив ще повністю розритими: через них доводилося пробиратися, коли ми, учні Дворянського училища, ходили 22 липня (1842 р.) на урочистий акт до університету, спільний для всіх навчальних закладів і гімназій Києва. Йшли ми туди в строгому порядку від самого училища, в парах, мимо Золотих воріт; іншої дороги не було. Зразу ж після Золотих воріт дорога спускалася серед валів на поляну, повністю вільну, на поле справжнє, і так полем доходили ми до університету... Нічого на цьому просторі ще не було: ні гімназії, ні Левашовського інституту. Осібно серед роздолля велично підіймався і розпросторювався на всі боки університет, а попереду нього – вкрите горбами та улоговинами поле".

Володимирська, 42. Власником садиби був антрепренер Київського міського театру Йосип Якович Сєтов (справжнє прізвище – Сетгофер) (1826–1893, за новим стилем – 1894), а потім до самої націоналізації – його спадкоємці – дружина та доньки. У 1880–1881 рр. будинок надбудували третім поверхом, на початку

Рис. 38. Василь Тарновський. Портрет роботи А. Гороновича. 1860-ті роки.

30-х років XX ст. добудували ще один поверх і мансарду. Приміщення першого поверху й напівпідвал здавали різним організаціям, а другий і третій поверхи використовували як житлові. Тут мешкали домовласник із родиною, а також здавали квартири в найм. Відомий колекціонер старожитностей, добродійник, громадський діяч, шанувальник української історії Василь Васильович Тарновський (1837–1899), образ якого зафіксував І. Рєпін на картині "Запорожці пишуть листа турецькому султану", останні місяці життя провів саме в цьому будинку.

У 1911–1914 рр. у будинку містилися Українське наукове товариство, засноване з ініціативи працівників часопису "Киевская старина" задля розвитку української науки і культури, а також редакція "Записок Українського Наукового Товариства", що виходили друком чотири рази на рік.

У 1908–1912 рр. у приміщенні будинку діяв Український клуб, правління якого очолював Микола Лисенко. У грудні 1912 р. був створений клуб "Родина", що відкрився в тому самому приміщенні й з майном колишнього Українського клубу. За рік існування клуб відвідали 16 тис. осіб. За цей час улаштували дві вистави, присвячені пам'яті М.В. Лисенка, вечір Лесі Українки, вечори пам'яті Тараса Шевченка, подорож на могилу поета. З початком Першої світової війни члени клубу "Родина" організували шпиталь для поранених,

Рис. 39. Вул. Володимирська, 42. 1991 р.

що, як згадував сучасник, "врятувало "Родину" від розгрому й заразом – знаменито спричинилося до української національної пропаганди. За час існування цей шпиталь перепустив тисячу вояків, за походженням українців, із яких не один не лише видужав тілом, а й народився духом". Саме в приміщенні українського клубу "Родина" 20 (7) березня 1917 р. на спільних зборах українських організацій Києва було проголошено про створення Української Центральної ради. Через декілька днів Центральна рада прийняла свій перший документ – "До Українського народу!", опублікований у газеті "Нова Рада". Головою Центральної ради обрали Михайла Грушевського, який на той час ще перебував у Москві й прибув до Києва 26 (13) березня 1917 р. Згодом Центральна рада перемістилася в будинок Педагогічного музею на Володимирській, 57.

У 1918 р. клуб "Родина" переїхав до будинку на розі Прорізної та Пушкінської, 1–3 (не зберігся), а тут було видавництво "Час". Цього ж року в будинку влаштували також гуртовий склад видавництва. Тут діяло і видавництво "Сміх", очолюване В. Старим. Серед книжок цього видавництва відомі, зокрема, такі: "На всякий випадок життя" (1600 кращих приказок, прислів'їв та приповісток), "На дозвіллі" (веселі оповідання з різних мов), "На розвагу старим дітям" (народні анекдоти, гуморески та оповідання, записані Софією Тобілевич).

Володимирська, 43. Будинок, зведений у 1888 р. за проектом В.М. Ніколаєва, належав професору Університету св. Володимира Афіногену Яковичу Антоновичу (1848–1917). На першому поверсі містилася редакція газети "Киевское слово", яку той видавав.

У будинку народився відомий співак, актор, композитор Олександр Миколайович Вертинський (1889–1957), про що свідчить меморіальна дошка. Крізь усе життя він проніс світле й високе почуття до рідного міста. "Киев – родина нежная, / Звучавшая мне во сне, / Юность моя мятежная, / Наконец, ты вернулась мне!", – написав він у 1956 р.

Сім'я Вертинських мешкала на четвертому поверсі. Мати, Євгенія Степанівна Скалацька (1864–1892), дворянка, померла в 28 років, залишивши двох маленьких дітей: доньку Надію (1884 р. народження) і сина Олександра. Її відспівували в парафіяльній Георгіївській церкві, поховали на Щекавицькому кладовищі. Батько, Микола Петрович Вертинський (1849–1894), дворянин, присяжний повірений. Киянам був відомий і як журналіст, друкував фельєтони в "Киевском слове", підписуючи їх псевдонімом "Граф Нівер" (за першими складами імені та прізвища). Помер від сухот у 45 років. Його відспівували теж у Георгіївській церкві, похований на Байковому кладовищі.

Рис. 40. Олександр Вертинський. 1910-ті роки.

Рис. 41. Євгенія Скалацька.

Рис. 42. Вул. Володимирська, 45. Фасадний будинок.

Рис. 43. Вул. Володимирська, 45. Фрагмент фасаду флігельного особняка. 1993 р.

Володимирська, 45. У 1891–1892 рр. за проектом архітектора О. Хойнацького були зведені фасадний прибутковий будинок і флігельний – особняк для власника садиби – інженера Володимира Степановича Качали (1842–1894). Фасадний будинок прикрашають атланти і каріатиди, а також алегорична скульптурна група: два путті, напівлежачи на пишно оздобленому сандрику, тримають смолоскип і табулу з літерами "SPQR" та совою. Абревіатура, що розшифровується як "Сенат і народ римський", є складовою герба Риму й сьогодні.

У глибині садиби стоїть флігельний будинок. На головний фасад особняка виходять два поверхи, на тильний, завдяки схилу, – три. У центрі композиції фасаду – ризаліт із балконом над дверима парадного входу. У чавунному огородженні балкона закомпоновано ініціали власниці садиби – "М" і "К" (нерухомість була записана на дружину Качали – Марію Михайлівну). Фасад особняка виконаний у дусі ренесансної архітектури. Інтер'єри, оздоблені ренесансним ліпленням стель і карнизів, частково збереглися. Нині тут Будинок учених.

Рис. 44. Портрет Миколи Мурашка роботи О. Мурашка. 1906 р.

Володимирська, 47. Колишній прибутковий будинок київського 1-ї гільдії купця Фрідріха Густавовича Міхельсона був зведений за проектом архітекторів В.І. Сичугова і О.Я. Шіле в 1889–1890 рр. На третьому поверсі містилася Рисувальна школа М.І. Мурашка (від 1890 р. і до закриття в 1901 р.). Микола Іванович Мурашко (1844–1909) – український живописець, педагог, засновник у 1875 р. школи зазначав, що найбільший внесок у заснування й існування школи

зробив цукропромисловець, меценат Іван Николович Терещенко. Школа розпочала діяльність із трьома десятками учнів, а в 1892 р. їх налічувалось уже близько 300. Починалася Рисувальна школа з одної невеликої кімнати, а тепер "...займаємо 18 кімнат. Починав я один, а тепер у нас цілий штат викладачів". Серед викладачів були видатні українські художники: Х.П. Платонов, О.І. Троїцька-Гусєва, М.К. Пимоненко. Історію мистецтва викладав професор університету (у 1892 р. приват-доцент) Г.Г. Павлуцький, перспективу – доктор філософії, астрономії, астроном-спостерігач Університету св. Володимира В.І. Фабриціус. Членами ради школи були професор Академії мистецтв В.Д. Орловський, П.І. Ковалевський; часто до ради запрошували художників, які на той час перебували в Києві. У школі якийсь час працювали М. Врубель, В. Котарбінський.

Школа не отримувала жодних коштів ні від міста, ні від уряду, існувала за рахунок плати за навчання, але головним чином із особистих коштів І.Н. Терещенка. Вихованці Рисувальної школи працювали у Володимирському соборі, Кирилівській церкві. За 18 років існування школи до Академії мистецтв вступили понад 80 осіб, багато з них нагороджені срібними та золотими медалями. Зокрема, великими срібними медалями були нагороджені І. Їжакевич, М. Пимоненко, малими золотими медалями – М. Глоба, К. Крижицький. Велику золоту медаль отримав А. Васютинський.

Рис. 45. Рада школи. 1880-ті роки.

Рис. 46. Йосип Сєтов.

За цією ж адресою у 1908–1917 рр. був 8-класний жіночий навчальний заклад Вацлави Перетятковии, який розташовувався на першому поверсі. Тут у грудні 1915 р. читав лекції відомий польський педагог Януш Корчак. У приміщенні гімназії Перетятковии узимку 1917 р. група польських діячів, серед них професори Дрогожевський та Новодворський, організувала Вищі польські курси, а в лютому 1919 р. тут відбувалися зібрання Товариства дослідження мистецтва, очолюваного Сергієм Гіляровим.

У листопаді 1918 р. у цьому будинку розмістився Археологічний інститут, що за структурою був науково-навчальним закладом із відділеннями археології з історією мистецтв, археографії, етнографії, бібліотекою, архівом, двома музеями. Першим ректором інституту став історик, професор М. Довнар-Запольський. Тут викладав увесь цвіт української науки: В. Базилевич, С. Гіляров, М. Василенко, Ф. Ернст, А. Кримський, А. Лобода, М. Макаренко та ін. Н. Полонська-Василенко згадувала: "Це була оригінальна установа: утримання професури не мали, прав офіційно слухачі не діставали... В інституті читали найкращі наукові сили, фахівці читали вільно, не зв'язані марксистськими канонами, читали дисципліни, яким не було місця в тодішніх вузах: нумізматику, сфрагістику, палеографію, археологію, історію та теорію мистецтв. На етнографічному відділі широко викладалося українознавство". Інститут проіснував у Києві недовго, у 1924 р. його ліквідували.

Володимирська, 50. На місці будівлі сучасної Національної опери України в 1856–1896 рр. стояв міський театр, де ставили оперні вистави. Тут уперше прозвучала опера О.М. Верстовського "Аскольдова могила". Від 1874 р. театром 11 років з перервами керував Й. Сєтов. Уперше в Києві поставив опери: "Опричник" П. Чайковського (1874), "Хованщина" М. Мусоргського (1892), "Аїда" Дж. Верді (1877), "Тангейзер" Р. Вагнера (1882). Під його безпосереднім керівництвом на київській сцені дебютували артисти, які згодом ставали відомими оперними співаками. Серед них – Ф.Г. Стравинський, М.І. Михайлов, О.А. Ляров, Е.К. Павловська, Є.П. Кадміна, Л.М. Люценко.

Важливою подією національного і культурного життя Києва стала постановка опери М. Лисенка "Різдвяна ніч" на сцені міського театру в 1874 р. М.П. Старицький взяв на себе режисерські турботи, П.П. Чубинський – етнографію, Ф.К. Вовк – декорації. Костюми, зброю, килими, посуд забезпечив В.В. Тарновський. Усі чотири вистави, що відбулися в січні та лютому 1874 р., пройшли з аншлагом. Лисенківський хор брав безпосередню участь у виставі. Оперним оркестром керував капельмейстер К.І. Альтані, хором диригував автор.

Особливість цієї постановки полягала в тому, що майже всі співаки були аматорами. Партію Вакули виконував Олександр Олек-

сандрович Русов (1847–1915) – відомий український публіцист, етнограф і статистик. Партію Оксани співала Ольга Олександрівна Лисенко (1850–1930) – перша дружина М. Лисенка. Партію Грицька виконував студент університету, в майбутньому український історик і письменник Орест Іванович Левицький (1848–1922). Єдиним професійним актором, який брав участь у виставі (виконував партію Пацюка), був Станіслав Іванович Габель (1849–1924) – музикант і артист. Добре володіючи українською мовою, він створив образ справжнього козака.

Рис. 47. Лідія Липська. 1874 р.

Партію Солохи співала молода дружина університетського лікаря Лідія Іванівна Липська (1854–1945), що походила зі шляхетського роду Дибковських (зарахованих до київських громадян у 1843 р.), а її мати – з роду Гудим-Левковичів. Народилась у Києві на Подолі, де Іван Дибковський мав власну садибу на Межигірській, 2. Свідчень про подальшу участь Лідії Липської у музичному житті міста немає. Її старша донька – Марія Василівна Липська (1873–1968) закінчила Петербурзьку консерваторію і викладала музику, а молодша – Лідія Василівна (1880–1922) стала дружиною Дмитра Миколайовича Григоровича-Барського, відомого київського адвоката і політичного діяча.

Після пожежі 1896 р. була зведена нова споруда театру на тому ж місці за проектом архітектора В. Шретера (1839–1901). 15 вересня 1901 р. відкрилися сезони Київської опери уже в новому приміщенні. Весною 1902 р. до Києва приїхав Ф. Шаляпін і проспівав 14 спектаклів, через

Рис. 48. Міський оперний театр. 1920-ті роки.

Рис. 49. Ріг Володимирської і Фундуклеївської. Фото М. Прахова. 1904 р.

рік приїхав знову. В наступні роки Ф. Шаляпін приїжджав регулярно, виступав на різних київських сценах – і в театрі "Соловцов", і в цирку Крутикова. Кияни захоплювалися театром, музикою. Своїх кумирів обожнювали, знали повністю весь їхній репертуар, наспівували улюблені партії. Олександр Вертинський, згадуючи про музичне життя Києва початку XX ст., писав, що оперу "тримали" М. Бородай і С. Брикін; у них співали Давидов – чудовий Герман у "Піковій дамі", Тартаков – у "Демоні", Бакланов – у "Ріголетто", Собінов – у "Євгенії Онєгіні" і навіть Шаляпін. Кияни чергували дні і ночі біля кас, платили баришникам шалені гроші за білети. Серед кумирів київської молоді були як усесвітньо відомі зірки оперної сцени, що виступали в Києві, – А. Дідур, М. Баттістіні, Тіто Руффо, Л. Собінов, Ф. Шаляпін, так і оперні співаки, які дебютували і декілька років співали на київській сцені, – Оскар Каміонський, Платон Цесевич, Катерина Воронець-Монтвід.

У театрі відбувалися історичні події, що мали вагомий вплив на подальшу історію. 1 вересня 1911 р. у Міському оперному театрі смертельно поранено прем'єр-міністра уряду Росії П.А. Столипіна. У червні 1917 р. в приміщенні театру проводив свою роботу II Всеукраїнський військовий з'їзд, на якому 10 червня проголошено 1-й універсал Центральної ради про автономію України.

Рис. 50. 1-й універсал Центральної ради про автономію України.

УНІВИРСАЛ
Української Центральної Ради
до українського народу, на Україні й по за Україною сущого.

Володимирська, 51–53. Раніше на місці багатоповерхового будинку, зведеного у 1969–1970 рр., стояло три садиби під номерами: 51, 53, і 55/26. Це була невисока забудова, головним чином двоповерхова. Тут, у будинку № 53, до 1917 р. містилася крамниця українського видавництва "Час" – найбільшого й найактивнішого українського видавництва в Києві, яке діяло у 1908–1920 рр. і

містилося на вулиці Володимирській, 37/29. Співзасновником і директором його був відомий громадський діяч, письменник і видавець Василь Королів-Старий (1879–1941). Він редагував також у цей час журнал "Книгар". Був ініціатором видання "Днем" трьох серій кольорових карток, по вісім у кожній, об'єднаних однією темою – "Київ у творах українських художників". За його ж таки ініціативою у 1913 р. у Празі було видано альбом "Київ" на 24 аркуші кольорових репродукцій.

Рис. 51. Логотип видавництва "Час".

Із 80-х років XIX ст. до початку XX ст. у наріжному будинку містився готель "Северний" із рестораном (пізніше – ресторан "Метрополь"), відомий усій театральній публіці. Власником закладу був Опанас Дьяков. Свого часу чудова кухня, вишуканий буфет, затишні кабінети, привітний і щирий господар створили ресторану добру репутацію. За спогадами сучасників, тут збиралися артисти, відомі адвокати, приїжджі цукропромисловці та місцеві біржовики. Популярності додавали талановиті фельєтони адвоката П. Андрієвського в газеті "Заря" (ресторан фігурував під назвою "Белая сорока"). О. Дьяков походив із колишніх кріпаків з містечка Кагарлика. Завжди відзначав день відміни кріпацтва – 19 лютого. Зачиняв ресторан для відвідувачів і запрошував друзів, серед яких були артисти, вчителі, зокрема, Павло Житецький, Никифор Тумасов, Андрій Юркевич.

Володимирська, 55/15. Будинок, що нині належить Національній академії наук України, розпочали будувати в 1914 р. за проектом архітектора Павла Альошина для жіночої гімназії св. Ольги. Будівництво завершилося лише в 1928 р., споруда зведена в

Рис. 52. Будинок жіночої гімназії св. Ольги. 1930 р.

Рис. 53. Члени Української державної академії мистецтв. 1917 р.

стилі неокласицизму з чотириколонним тосканським портиком і високим аттиком. Будівля гармонійно поєднується з сусідньою забудовою – будинками Київської 1-ї гімназії (бульвар Тараса Шевченка, 14) та пансіону Левашової (Володимирська, 54).

Володимирська, 57. До 1917 р. тут містився Педагогічний музей Київського навчального округу, а нині – Будинок учителя. Будинок зведений коштом підприємця С.С. Могильовцева за проектом архітектора П. Альошина в 1911 р. на подвір'ї Київської 1-ї гімназії. Виконану в стилі неокласицизму споруду завершує скляний купол. Привертають увагу широкий барельєфний фриз на тему освіти, створений за моделями В. Козлова та Л. Дітріха, і циркульна центральна частина з портиком, до якої ведуть пандуси і сходи.

Будинок відомий в історії України як будинок Центральної ради. Тут містилися її установи, Генеральний секретаріат України. Михайло Грушевський згадував: "Центральна рада для своїх зібрань дістала від міської думи в Педагогічнім музеї нібито дві кімнати, а, властиво, одну, котра була потім моїм кабінетом, коли Ц[ентральна] рада заволоділа всім будинком; а друга – се був темний коридорчик, куди виходили двері з усіх кімнат. Коли збиралось більше публіки, то там стояли "запорожці", а у властивім покої стояв стіл і кілька лавок навколо. Так виглядало приміщення, в котрім я застав се будуче українське правительство, для ширших зборів воно діставало дозвіл користуватися великою залою музею, – властиво, теж невеликою лекційною залою, гарно упорядженою, з амфітеатром на яких двісті людей, невеликою галереєю і подіумом (сценою), на котрім стояв президіяльний стіл і кафедра".

У приміщенні Педагогічного музею 22 листопада 1917 р. відкрили Українську державну академію мистецтв. Із листа Ф. Ернста братові довідуємося, що після урочистої частини присутні перейшли у верхні зали Педагогічного музею, де була влаштована виставка кращих робіт професорів академії – Г. Нарбута, В. Кричевського, Ф. Кричевського, О. Мурашка, К. Малевича, М. Жука та ін. Зразу ж після відкриття розпочалися заняття, що тривали до середини січня 1918 р. Після того як Центральна рада звернулася до Федора Кричевського з проханням звільнити приміщення, академія переїхала на Велику Підвальну, 38 (нині – вулиця Ярославів Вал, 40).

Рис. 54. Педагогічний музей. 1910-ті роки.

Поряд із Будинком учителя стоїть пам'ятник М.С. Грушевському (1866–1934) – провідникові національної ідеї, фундатору Української незалежної держави. Бронзова постать Грушевського, круглий постамент – із сірого граніту, на постаменті – стилізований під факсиміле підпис ученого. Місце для пам'ятника вибране не випадково, оскільки поряд розташовані споруди, пов'язані з життям і діяльністю Михайла Сергійовича, – будівля університету, будинок Центральної ради, будинки Академії наук (№ 54, № 55).

Володимирська, 54. Будинок пансіону графині Є. Левашової, що належить до доби пізнього класицизму, зведений за проектом архітектора О. Беретті у 1854 р. Спочатку тут діяло училище для бідних дівчат, створене в 1834 р. коштом Є.В. Левашової.

Рис. 55. Вул. Володимирська, 54. Поч. XX ст.

Рис. 56. Пам'ятник М.С. Грушевському.

З 1865 р. навчальний заклад став пансіоном. Пансіон був установою напівзакритого типу, його вихованки (серед них – чимало з Болгарії, Сербії, Чорногорії) навчалися у Фундуклеївській гімназії. Двоповерхову споруду в 1891–1892 рр. добудували третім поверхом. Пансіон закрили після революції 1917 р., а зі створенням у 1918 р. Української академії наук у лютому 1919 р. будинок передали їй. З того часу академія завжди містилася в цьому приміщенні.

Вулиця Велика Житомирська

Вулиця, що з'єднує Михайлівську і Львівську площі, виникла за доби Київської Русі. Повністю вулиця оформилася в другій половині XIX – на початку XX ст. Багатоповерхові житлові будинки, виконані в різних архітектурних стилях (ренесанс, зразки російської архітектури та модерну), утворили вулицю-коридор. Велика Житомирська зберегла риси та колорит столітньої давнини. Забудова, що виникла в другій половині XX ст., гармонійно вписалася у сформоване середовище. На жаль, споруди, зведені на зламі XX і XXI ст. (Велика Житомирська, 2-а, 11), порушують гармонію вулиці.

У кінці XIX – на початку XX ст. на вулиці не було готелів, умебльованих кімнат, тут здавали в найм квартири ґоловним чином представникам вільних професій – лікарям, адвокатам, художникам, ученим. Вулиця проходила поблизу присутствених місць, де розмістилися головні адміністративні та судові установи, то й службовці та чиновники селилися на навколишніх вулицях. На Великій

Житомирській мешкали адвокати, члени Київського окружного суду, чиновники, викладачі реального, музичного, художнього училищ. Вулиця Велика Житомирська сьогодні – одна з головних транспортних артерій міста.

Колись біля підніжжя Старокиївської гори росли густі чагарники. У 80-х роках минулого століття все було розчищене, впорядковане й там, де за часів Ярослава проходив оборонний вал, пролягла Пейзажна алея – улюблене місце прогулянок киян. Одразу за будинками парного боку Великої Житомирської лежать мальовничі урочища Гончарі та Кожум'яки і відкриваються величні простори долини Дніпра.

На правому боці вулиці є садиби, що забудовувалися в декілька етапів, а нумерація вже була сталою. Так і з'явились Велика Житомирська, 6 і Велика Житомирська, 6-а. На садибі під № 8 стоять три будинки, зведені в різний час. Забудова ущільнювалася, земля в центрі міста дорожчала, і власники намагались отримати якнайбільший прибуток від земельної ділянки.

Соціальний склад домовласників вулиці (дворяни, поміщики, вище офіцерство, адвокати і представники київського купецтва) у XIX – на початку XX ст. змінювався мало. У приватній власності перебувала одна з будівель Софійського собору, володів будинком і причт Стрітенської церкви. Священики та викладачі Київської духовної академії теж мали садиби на вулиці. Так, священик Георгіївської церкви, викладач закону Божого в Інституті шляхетних дівчат Матвій Поторжинський володів садибою на Великій Житомирській, 28, а професор Київської духовної академії Певницький – на Великій Житомирській, 14. У другій половині XIX ст. забудова вулиці була, головним чином, дво- і триповерховою. У період будівельної лихоманки виростають чотири-, п'ятиповерхові прибуткові

Рис. 57. Вул. В. Житомирська, 2. Поч. XX ст.

будинки, на початку XX ст. – шести-, семиповерхові. На вулиці зберігся один особняк класичного зразка, тобто житло для однієї родини, – на Великій Житомирській, 28.

Велика Житомирська, 2. На початку вулиці стоїть споруда колишнього Київського реального училища, сьогодні добудована і прибудована. Тут міститься Дипломатична академія України.

У 1873 р. у Києві створено Київське реальне училище – середній навчальний заклад, що орієнтував своїх випускників на технічні виші. Спочатку училище містилося в найманому будинку на вулиці Михайлівській. Згодом місто придбало для училища приватну садибу і комплекс споруд на Великій Житомирській, 2, зведених у 1858–1861 рр. за проектом архітектора О. Беретті. З 1877 р. тут почало працювати училище.

До комплексу училища належав двоповерховий житловий флігель (Велика Житомирська, 2-а). У службових квартирах мешкали директор училища, викладач закону Божого, деякі класні наставники. Зокрема, в 1918 р. там мешкав директор училища Петро Олександрович Турчанінов. Будинок розібрали у 80-х роках XX ст. Сьогодні тут стоїть готель.

Рис. 58. П. Альошин (сидить – перший ліворуч) серед учнів реального училища. 1899 р.

У реальному училищі навчалися майбутні видатні вчені, зодчі, конструктори. Серед них архітектори Павло Альошин, Микола Вишневський, Олександр Кривошеєв, Іполит Ніколаєв, радіоінженер, фізик Михайло Бонч-Бруєвич, авіаконструктор Дмитро Григорович та ін.

Рис. 59. Дмитро Григорович.

Дмитро Павлович Григорович – фундатор вітчизняного гідролітакобудування – народився в Києві 25 січня (6.02. – за н. с.) 1883 р. (помер 1939 р.). У 1896–1901 рр., пройшовши повний курс навчання в Київському реальному училищі, закінчив ще й додатковий клас. У 1902 р. вступив до Київського політехнічного інституту. Студент і випускник КПІ (1902–1908), Григорович активно працював у Київському товаристві повітроплавання. На цей час він мешкав у Києві на вулиці Паньківській, 3. У 1911 р. переїхав до Петербурга і захопився ідеєю конструювання гідролітака. За свою 30-річну діяльність у авіації Д. Григорович створив близько 80 типів літаків, із них 38 типів машин будували серійно. Йому належить ідея створення першого в світі гідролітака, а також першого винищувача з шасі, що прибирається в повітрі.

Велика Житомирська, 4. У будинку в 1896 р. винаймав квартиру М.С. Грабар, коли приїхав до Києва на роботу. Микола Степанович Грабар (1852–1924) довгий час був головою Київського окружного суду (1904–1912), а згодом, з 1915 р. – членом Сенату. Народився в с. Погар Стародубського повіту на Чернігівщині. У 1871 р. закінчив гімназію в Новгороді-Сіверському, навчався в Петербурзькому університеті на юридичному факультеті, який успішно закінчив у 1875 р. зі званням кандидата права. М. Грабар згадував: "Перша наша квартира була на Великій Житомирській із чудовим видом на Кожум'яки, Поділ, Дніпро і Задніпров'я. У той час гарна квартира з 6–7 кімнат з водою, каналізацією та електрикою коштувала від 900 до 1300 рублів на рік". Тут у подружжя Грабарів народився первісток Андрій – у майбутньому всесвітньо відомий учений, мистецтвознавець.

Рис. 60. Вул. В. Житомирська, 4. Фрагмент фасаду.

Велика Житомирська, 6-а. Власником садиби було 7-ме Київське товариство квартировласників, яке в 1911 р. звело два будинки (по 12 квартир) в стилі модерну: шестиповерховий фасадний прибутковий і такий же флігельний. У фасадному на першому поверсі містилися їдальня та більярд. У 1919–1920 рр. в будинку проживав класик української музики, композитор і хоровий диригент Кирило Григорович Стеценко (1882–1922). У 1965 р. на фасаді встановили меморіальну дошку, на якій зображений рояль. У флігелі в 1910-х роках мешкала відома українська письменниця Зінаїда Павлівна Тулуб (1890–1964).

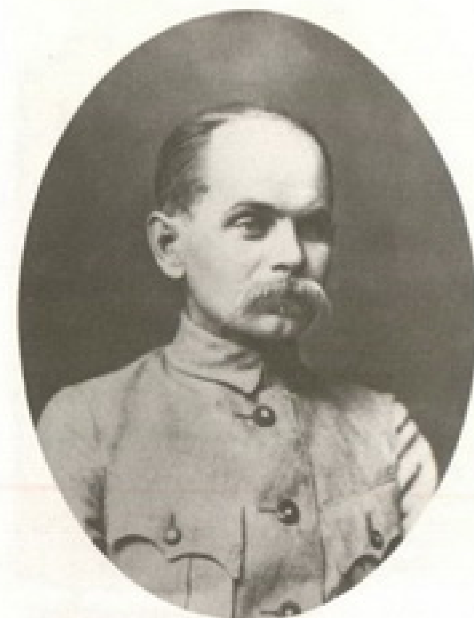

Рис. 61. Кирило Стеценко.

Наріжна садиба на **Великій Житомирській, 8** та Володимирській, 14, що охоплювала сучасні домоволодіння на Володимирській, 14 і Великій Житомирській, 8–10, належала Миколі Костянтиновичу Виноградському, одному із засновників і членів комерційного та земельного банків Києва.

У власності Виноградських садиба перебувала в 1858–1879 рр. На площі 1,5 тис. кв. сажнів розмістилися житловий будинок, служби і кухня, кам'яна оранжерея, дровітня, пральня і великий сад. Житловий будинок на розі, дерев'яний, одноповерховий з мезоніном і балконом на вулицю, на кам'яному підвалі, мав 13 кімнат, парадний вхід з Великої Житомирської з під'їзним ґанком. Розкішний сад розбитий на 1200 кв. сажнях, униз спускалися тераси, обкладені дерном; унизу садиби – сажалка із рибою, вода набиралася з очищеного вище джерела через дерев'яні труби. У саду було дві альтанки, росло багато фруктових дерев, виноградної лози налічувалося до 50 штук, вирощували полуницю на 100 кв. сажнях. Ось такий собі панський маєток у центрі міста! Микола Стороженко у спогадах "З мого життя" згадує, що сад Виноградських спускався майже в яр до Кожум'як.

Рис. 62. Олександр Виноградський.

Тут, у Старому місті, минули дитячі роки братів Виноградських. Олександр і Сергій народилися в Києві, їх хрестили в Десятинній

Рис. 63. Сергій Виноградський.

Рис. 64. Вул. В. Житомирська, 8-б.

Рис. 65. Василь Касіян.

церкві. Обидва успішно закінчили Київську 2-гу гімназію. З дитинства займалися музикою. Олександр Миколайович Виноградський (1855–1912) – видатний диригент-симфоніст, один із засновників Київської консерваторії. Сергій Миколайович Виноградський (1856–1953) став мікробіологом, засновником вітчизняної мікробіології. За відкриття хемосинтезу, що стало визначною подією в біології XX ст., він був удостоєний премії А. Левенгука, присуджуваної раз на 10 років.

Велика садиба Виноградських на початку XX ст. належала родині Роговських. П'ятиповерховий будинок за адресою **Велика Житомирська, 8-б** був зведений за проектом архітектора Й. Зекцера. Над п'ятим поверхом на лівому крилі дворового фасаду вміщено дату "1903", а на правому "1904". Два інших будинки – № 8 і № 8-а зводилися пізніше. Споруда на **Великій Житомирській, 8-а** зведена у 1912 р. під стилізовану романську архітектуру за проектом М.П. Бобрусова (1878–1955), який у 1904 р. закінчив Петербурзький інститут цивільних інженерів, у 1910–1912 рр. керував будівництвом Бессарабського критого ринку та був автором проекту залізобетонних сходів на набережній Дніпра в 1913 р. У будинку № 8-а в шестикімнатній квартирі на сьомому поверсі він мешкав до 1918 р. Будинок виокремлюється серед забудови декором фасаду, який вирішено з використанням стилістичних елементів романської та готичної архітектури. На лівому розі фасаду – скульптура химери, образ якої навіяний декоративним оздобленням собору Богоматері в Парижі. У 1916–1918 рр. у дев'ятикімнатній квартирі на шостому поверсі будинку на Великій Житомирській, 8-а мешкав художник Михайло Іванович Холодовський, родич композитора Ігоря Стравинського.

Велика Житомирська, 8/14. Наріжний будинок був зведений у 1910 р. на замовлення підрядчика Файбишенка. У повоєнні десятиліття тут мешкали народні артисти А.М. Бучма і Ю.В. Шумський, народні художники М.П. Глущенко, В.І. Касіян, М.Г. Лисенко.

Велика Житомирська, 10. П'ятиповерховий з підвалом будинок зводився за два етапи різними власниками: спочатку як триповерховий у 1881 р., а потім добудований у 1909 р. ще двома поверхами. Фасади відповідно перероблено в стилі модерну в 1909 р. Центральну вісь підкреслено розташуванням парадного входу, що трохи виступає ризалітом із п'ятигранним еркером і модерністським щипцем горищного приміщення. Фасад прикрашають ліплені зображення бога торгівлі Гермеса. На першому поверсі було дві шестикімнатні квартири, а на другому–четвертому – по дві п'ятикімнатні квартири з усіма зручностями. Будинок мав сучасний на той час ліфт. Це був класичний зразок прибуткового будинку початку XX ст.

Серед мешканців переважали адвокати, підприємці. Тут на початку XX ст. мешкала родина адвоката Київського окружного суду

Миколи Михайловича Безп'ятова. Його дружина – Марія Аполлонівна, уроджена Байкова (1870–1942) – художниця, скульптор, дизайнер. За розповідями рідних, навчалася в Сорбонні. Отримала також диплом Паризької академії дизайнерів-кравців про прийом у дійсні члени академії та нагороджена Почесною медаллю в 1916 р. Марія Аполлонівна у 1910–1913 рр. навчалася в скульптурному класі Київського художнього училища на правах вільної слухачки. Учителем її був Федір Петрович Балавенський (1864–1943), видатний український скульптор, який у 1907–1922 рр. викладав у Київському художньому училищі. Під час Першої світової війни М.М. Безп'ятов був на фронті, а його дружина працювала в київському шпиталі.

Рис. 66. Микола Байков. 1914 р.

Разом із родиною Безп'ятових проживали перша дружина та донька Миколи Аполлоновича Байкова – відомого вченого-натураліста, письменника. М.А. Байков (1872–1958) народився в Києві, навчався у Київському Володимирському кадетському корпусі. Згодом продовжив навчання у Петербурзі та закінчив Тифліське піхотне юнкерське училище. З 1892 р. розпочав військову службу. З 1901 р. служив у Маньчжурії, де займався також науковою роботою. У 1914 р. звільнився зі служби і повернувся з родиною до Києва. З початком Першої світової війни Микола Байков знову на фронті – до 1918 р. Далі – повернення до Києва, згодом – мобілізація в Добровольчу армію, потім – еміграція.

Рис. 67. Марія Байкова-Безп'ятова. 1915 р.

М.А. Байков – автор понад десяти книжок про тваринний світ маньчжурської тайги. Глибоке знання маньчжурської природи в поєднанні з великим художнім обдаруванням поставили його в перший ряд письменників-натуралістів. Англійський видавець книги "Полювання на великого звіра в Маньчжурії" справедливо порівнював Байкова з Фенімором Купером.

Велика Житомирська, 12. Будинок належав Марії Михайлівні Глєбовій-Федоровій, драматичній актрисі, дружині актора й антрепренера М. Соловцова. Домовласниця займала дев'ятикімнатну квартиру на першому поверсі. У підвалі в 1918 р. містився комітет для біженців Свято-Володимирського братства. У будинку мешкали переважно адвокати й лікарі. У квартирі № 4 проживав відомий у Києві нотаріус Микола Григорович Кольчевський.

Рис. 68. Марія Глєбова-Федорова.

Велика Житомирська, 15. У будинку наприкінці XIX ст. мешкав відомий музичний критик, викладач історії музики Київського музичного училища Віктор Антонович Чечотт (1846–1917).

Велика Житомирська, 18. Будинок зведений у 1897–1898 рр. за проектом архітектора О. Кривошеєва спочатку триповерховим цегляним, а на початку XX ст. добудували ще один поверх. У будинку мешкали художники, музиканти, адвокати. У 1908–1910 рр. тут проживав з родиною адвокат, журналіст і письменник Сергій Гри-

Рис. 69. Вул. В. Житомирська, 18.

Рис. 70. Віктор Чечотт.

Рис. 71. Валентин Фельдман.

горович Ярон (1850–1913) – автор книги "Киев в восьмидесятых. Воспоминания старожила" (1910).

На 1918 р. власником будинку був граф Леонс Адамович Ржевуський. Чотирикімнатну квартиру № 1 на першому поверсі займав граф Анатолій Ілліч Головін. На третьому поверсі у семикімнатній квартирі мешкав адвокат Олександр Людвигович Дашкевич; тут же приймав відвідувачів. Поряд проводив прийом відомий у Києві адвокат Йордан Миколайович Солтан-Пересвєт, який мав чудову колекцію картин.

У шестикімнатній квартирі № 10 на другому поверсі з вікнами у двір мешкав Борис Касьянович Жук (1878–1960) – археолог і знавець народного мистецтва, автор праць про українські вишивки, тканини, кераміку, власник колекції давньої зброї, картин, побутових речей XVII–XX ст., а також прикрас часів Київської Русі.

У квартирі № 11 у 1916 р. проживав архітектор і художник Валентин Августович Фельдман (1864–1928). Після закінчення Петербурзької академії мистецтв (1889) В. Фельдман працював архітектором у Севастополі та Харкові, а з 1910 р. – у Києві. Викладав у Київському політехнічному інституті (1910–1922), брав участь у виставках київських художників. Так, у 1916 р. на VIII виставці картин київських художників виставив полотна "Базар", "Старі будинки", "Арки палацу дожів (Венеція)".

Велика Житомирська, 17/2. Незвичною конфігурацією, контрастом червоної і жовтої цегли на фасаді, архітектурою в стилі конструктивізму привертає увагу будинок житлового кооперативу "Радянський лікар", збудований у 1928–1930 рр. Кияни називають

Рис. 72. Вул. В. Житомирська, 17.

Рис. 73. Павло Альошин. Рим. 1911 р.

його "Будинком лікарів". Це один із перших багатоквартирних житлових будинків, зведених у радянський час. Автор проекту – видатний київський архітектор Павло Альошин – проживав у цьому будинку в 1930–1961 рр., про що свідчить меморіальна дошка з горельєфним портретом, встановлена на фасаді будинку в 1982 р.

Велика Житомирська, 19. Триповерховий будинок із підвалом зведений на зламі XIX–XX ст. До 1917 р. другий і третій поверхи орендувала лікарня "Квіссісана". Оренда 68 кімнат та 4 приймалень коштувала 11 тис. рублів на рік. Тут містилися всі відділення, в тому числі й операційна. У будинку мешкали економка та лікар-інтерн. При лікарні була акушерсько-фельдшерська школа, що займала ще шість кімнат. Це була лікарня для малозабезпечених верств населення. Консультації коштували 25–50 копійок, ліки теж відпускали недорого. Ініціатором створення й керівником лікарні та школи при ній був доктор медицини Петро Тимофійович Нейштубе (1858–?).

Рис. 74. Вул. В. Житомирська, 20. 1991 р.

Велика Житомирська, 20. Будинок належав дружині київського купця, підприємця І. Чоколова – Софії Григорівні. На перших двох поверхах і в підвалі містилася друкарня "І.І. Чоколов", на той час найпотужніша в Україні і єдина загальнодоступна нотодрукарня в Києві. Її послугами користувалися і видавництва, і організації, і приватні особи. Після експропріації – "7-ма радянська друкарня". На 1918 р. власницею друкарні була Віра Іванівна Лепковська, уроджена Чоколова. Під час Першої світової війни вісім кімнат другого поверху займало Польське товариство дитячих притулків.

Рис. 75. Вул. В. Житомирська, 23/1.

Велика Житомирська, 23/1. Поєднання рожевого з сірим у пофарбуванні фасаду разом зі стилем модерну створюють неповторний образ будинку. Колишній прибутковий будинок охороняють з обох боків порталу дверей леви з роззявленими пащами. Фасад прикрашений ліпленими зображеннями жіночих голівок на рівні п'ятого поверху і під карнизом, ліпленим крилатим серафимом – на декоративному щипці, зображеннями квітів на рівні третього–шостого поверхів. У 1908–1909 рр. за проектом М. Клуга зведено чотириповерховий будинок у "цегляному стилі"; у 1911 р. надбудовано ще два поверхи, а головний фасад оздоблено в стилі декоративного модерну. Перший поверх зайняли чотири магазини. На кожному наступному поверсі містилося по дві квартири, які здавали в найм. Садиба належала священику, який під час будівництва став боржником кредитного товариства, і всю заставлену садибу виставили на торги. Новий власник теж використовував будинок як прибутковий. Нині тут житловий будинок.

Велика Житомирська, 25/2. П'ятиповерховий прибутковий будинок депутата IV Державної думи, муніципального і земського діяча В.Я. Демченка був зведений у 10-х роках XX ст. в стилі модерну за проектом архітектора І. Бєляєва, автора майже всіх будинків Демченка.

Квартири – комфортабельні, з усіма зручностями, дорогі. На кожному поверсі було по дві п'ятикімнатні квартири. У підвальному приміщенні розмістилися пральня, пекарня та молочна лавка. Серед мешканців будинку – адвокати, нотаріуси, лікарі, інженери. Мешкали також два генерали у відставці, у 1916 р. – художники Конрад Анатолійович Монастирський і Микола Едуардович Сакс.

Рис. 76. Вул. В. Житомирська, 25/2.

Велика Житомирська, 26. Триповерховий із підвалом будинок належав Наталії Яківні Мацнєвій (1854–1940), доньці землевласника, благодійника Якова Васильовича Тарновського. Її брат – Микола Якович Тарновський (1858–1898) – відомий в історії Києва колекціонер-археолог. Наталя Яківна брала приватні уроки малювання у Михайла Врубеля у 1887–1888 рр., коли художник проживав у Києві.

До 1918 р. домовласниця мешкала в 10-кімнатній квартирі. У будинку проживали лікарі, судові слідчі. У 1910-х роках тут містилися спеціальна лікарня венеричних хвороб із постійними ліжками, окремими та загальними кімнатами, а також помешкання завідувача медичного закладу В.А. Майданського.

Велика Житомирська, 28. Двоповерховий кам'яний особняк зведений у 90-х роках XIX ст., як вважають, на замовлення власника садиби на той час – адвоката Сави Миколайовича Месняєва. Збереглися інтер'єрне оздоблення й весь комплекс зі службами та подвір'ям, а також первісне планування. У кабінеті стоїть майоліковий, брунатного кольору камін виробництва київського заводу Й. Андржейовського. Згодом будинок належав власникові паперових магазинів, штабс-капітану у відставці Костянтину Іванову, а відтак молодшому синові відомого в Києві лікаря, професора Ф. Мерінга – Володимиру Мерінгу з дружиною.

Рис. 77. Груба-камін у кабінеті. 1994 р.

Останнім власником особняка з 1915 р. до націоналізації був землевласник і цукропромисловець – граф Михайло Феліксович Собанський. Активи капіталів Собанських становили понад 6 млн рублів. Заледве третя частина мільйонних багатств акумулювалася в маєтках (Вербів і Ольшанка Подільської губернії) вартістю

Рис. 78. Вул. В. Житомирська, 28.

Рис. 79. Розетка на стелі вітальні. 1994 р.

Рис. 80. Фрагмент фасаду.

Рис. 81. Прикраси у вестибюлі.

2 млн 213 тис. рублів, а решта – в акціях у банках як Російської імперії, так і західноєвропейських. Собанські мали дім і садибу у Варшаві. М.Ф. Собанський зібрав чудову колекцію старовини, що майже вся загинула під час громадянської війни.

У 1922–1926 рр. будинок був зайнятий наркоматом закордонних справ, а з 1928 р. там містився Мікробіологічний інститут при ВУАН, очолюваний академіком, президентом ВУАН Д.К. Заболотним (1866–1929). Інститут мікробіології перебував у будинку до 1964 р. Нині тут одне з відділень Інституту ботаніки НАН України.

Велика Житомирська, 32. Будинок зведений у 1910–1912 рр., імовірно, за проектом архітектора Ігнатія Казимировича Ледоховського. Кожний поверх – міні-особняк приблизно на 10 кімнат із широким функціональним набором приміщень. Спочатку будинок звели триповерховим на напівпідвалі із хвилеподібним аттиком. У 1940-х роках аттик розібрали й надбудували четвертий поверх. Будинок привертає увагу декоративним оформленням фасаду в стилі модерну, різноманітними типами вікон (прямокутних із заокругленими кутами, потрійних та складних овальної форми), а також оформленням дверей, оригінальністю кованих огороджень балконів. Низ бічного еркера прикрашають фігурка хлопчика, який сидить верхи на лебеді, та два змії, що обвилися навколо "дерева життя".

Історія садиби пов'язана з ім'ям одного з героїчних захисників Севастополя періоду Кримської війни – генерал-майора артилерії

Рис. 82. Вул. В. Житомирська, 32. 1991 р.

Рис. 83. Візерунчасте полотно воріт.

Михайла Антоновича Вроченського (1832–1895). Вийшовши у відставку, з 1880 р. мешкав у Києві. Тут написав книжку спогадів – "Севастопольський розгром". Садиба пізніше належала його вдові та синові. У 1912 р. власники садиби змінилися, а з 1913 р. і до націоналізації вона належала Софії Чоколовій.

Рис. 84. Наталія Лубенець.

Велика Житомирська, 34. У 1908–1914 рр. у будинку розміщувалось педагогічне товариство, назване на честь німецького педагога Фрідріха Фребеля. Головою товариства був професор Університету св. Володимира І.О. Сікорський, серед членів товариства – Ольга Іванівна Сікорська, Наталія Дмитрівна Лубенець. При товаристві існували: жіночий педагогічний інститут (створений 1908 р.), зразковий дитячий садок, безкоштовна підготовча школа і притулок. Поява цього навчального закладу стала важливим етапом у розвитку педагогічної освіти в Києві.

Н.Д. Лубенець (1877–1943) очолювала Київське товариство народних дитячих садків. Із 1912 р. Фребелівське товариство очолив дійсний статський радник В.О. Флєров, заступником була Н.Д. Лубенець, а казначеєм – Варвара Михайлівна Булгакова, мати письменника Михайла Булгакова. Педагогічний інститут при Фребелівському товаристві закінчила сестра письменника Віра Булгакова. З 1914 р. у будинку розмістився Поштово-телеграфний округ, а Фребелівське товариство переїхало на Фундуклеївську, 51 (нині – Богдана Хмельницького, 51).

Велика Житомирська, 38. Триповерховий будинок. Тут у 1918 р. у п'ятикімнатній квартирі на другому поверсі проживав Василь Григорович Ляскоронський (1860–1928) – археолог, історик, музейний і громадський діяч. За цією ж адресою мешкала його сестра, лікар із жіночих хвороб Катерина Григорівна Ляскоронська, одна з небагатьох жінок-лікарів Києва. Свого часу вона закінчила медичний факультет Паризького університету. Диплом на звання "жінки-лікаря" з відзна-

Рис. 85. Вул. В. Житомирська, 38.

кою отримала в 1910 р. в Університеті св. Володимира. Викладала уроки гігієни в жіночій гімназії М.Ф. Стельмашенко в 1911–1914 рр. У відомстві імператриці Марії була на службі з 1900 р. У 1913–1916 рр. працювала в Києво-Подільській жіночій гімназії. У 10-х роках мала також приватну практику.

Велика Житомирська, 40/2. У наріжному п'ятиповерховому будинку у квартирі № 20 із шести кімнат проживала родина М. Прахова та А. Крюгер-Прахової. Микола Адріанович Прахов (1873–1957) – художник і мистецтвознавець. У 1917 р. разом з О.О. Мурашком та Д.І. Комаром створює Київську спілку художників. Написав унікальні спогади про визначних художників кінця XIX – початку XX ст. Анна Крюгер-Прахова (1876–1962) – відомий художник-анімаліст.

На Львівській площі, між двома вулицями – Великою Житомирською і Стрітенською – стояла парафіяльна церква Стрітення Господнього, зведена в 1853–1861 рр. на місці дерев'яної. У ній була чудотворна ікона Скорботної Божої Матері, яка, за легендою, на початку XVIII ст. перенесена у Стрітенську, тоді ще дерев'яну церкву з кам'яної Львівської брами. Ікону, що дарувала віруючим зцілення від хвороби і розраду в горі, носили до важкохворих і вмираючих.

У розписах церкви брав участь художник Іван Сошенко, який мешкав у одноповерховому будиночку в садибі Стрітенської церкви на Великій Житомирській, 36. У 1912 р. здійснили реконструкцію церкви за проектом єпархіального архітектора Єрмакова. Кошти на ре-

Рис. 86. Вул. В. Житомирська, 40.

конструкцію, 10 тис. рублів, пожертвував киянин Горенко, дядько поетеси Анни Горенко (Анни Ахматової). Після перенесення столиці радянської України до Києва Стрітенську церкву висадили в повітря однією з перших.

Вулиця Стрітенська проходить від Великої Житомирської до Стрілецької. Назву вулиця отримала від назви храму. У 80-х роках минулого століття київські археологи виявили й дослідили на ній залишки дерев'яної мостової XI–XII ст. Давня вулиця проходила майже паралельно сучасній вулиці Стрітенській, за 40 м південніше від неї.

Рис. 87. Анна Крюгер-Прахова.

Вулиця Стрілецька

Вулиця, що пролягає від Великої Житомирської до вулиці Ярославів Вал, відома з тих часів, коли в Києві осіли московські воєводи та московська залога. Стрільці з'явилися в Києві, напевне, в 1645 р. та оселилися біля фортеці, що її воєводи збудували на фундаменті давніх валів княжої доби. Там заснували Стрілецьку слободу. Вулиця йде навколо садиби Софійського собору. Стрільці хотіли торгувати в Києві, але це викликало незадоволення серед міщан. Маґдебурзьке право дозволяло київським купцям і міщанам торгувати, не платячи мита, на всіх теренах, а в місті захищало від конкуренції дрібну торгівлю. Київські міщани не дозволяли стрільцям торгувати на Подолі в постійних крамницях. Стрільці, прагнучи утвердитись на Подолі, захоплювали рибні озера, міщанські двори. Ті часи давно минули, а назва вулиці залишилася.

Рис. 88. Стрітенська церква. Поч. XX ст.

Рис. 89. Львівська площа. 1913 р.

Стрілецька, 1. На початку вулиці зберігся прибутковий митрополичий будинок. У давні часи садиба Софійського собору мала велику територію і багато будівель. За цим чималим і непростим господарством наглядало спеціальне управління "Києво-Софійський митрополичий дім". В кінці XIX ст. воно почало зводити в садибі собору власні прибуткові будинки. Зокрема, два будинки (№ 20 і № 22) було зведено на Володимирській, один – на розі Стрілецької та Великої Житомирської.

Стрілецька, 8. Будинок був у власності Софійського монастиря, належав Свято-Володимирському братству. Тут же містилася школа братства, заснована за зразком церковно-парафіяльних шкіл для хлопчиків і дівчаток. Школою завідувала рада братства.

На **Стрілецькій, 7/6** стоять два цегляних прибуткових будинки, що до 40-х років минулого століття мали іншу нумерацію – Стрілецька, 1-а та Стрілецька, 1-б. До 1917 р. тут мешкали службовці судових установ, адвокати.

Стрілецька, 1-б (за старою нумерацією). На початку XX ст. тут проживала велика родина київського адвоката Д.М. Григоровича-Барського. В 1911 р. адвокат з родиною мешкав у будинку поряд з Андріївською церквою (нині – вул. Десятинна, 14). Дмитро Миколайович Григорович-Барський (1871–1958) народився в родині почесного потомственого громадянина Києва М.О. Григоровича-Барського. Успішно закінчив Київську 4-ту гімназію, юридичний факультет Університету св. Володимира і в 1896–1907 рр. працював у Київській судовій палаті. У відставку пішов у 1907 р. із поса-

ди товариша прокурора окружного суду. Потім займався адвокатською практикою, був гласним міської думи. Очолював Київське відділення партії кадетів. Під час процесу Бейліса входив до складу адвокатів та захисників Бейліса. У 1916 р. Д.М. Григоровича-Барського обрали головою ради присяжних повірених. У 1919 р. змушений був емігрувати разом із сином. Спочатку жив у Європі, відтак – у США. Працював перекладачем при ООН.

Д.М. Григорович-Барський був одружений із Лідією Василівною Липською. Подружжя мало четверо дітей, які навчалися в київських гімназіях. Донька Ірина навчалася у відомій гімназії А. Жекуліної, встигла закінчити один курс Університету св. Володимира. Бурхливі події 1918–1920 рр. розкидали велику родину по різних країнах. Ірина якийсь час мешкала в Середній Азії, потім повернулася в Україну, жила зі своєю сім'єю в Харкові, до Києва переїхала лише в 1944 р. Її донька Галина Сильвестрівна Севрук – відомий український скульптор.

Стрілецька, 1-а (за старою нумерацією). Чотириповерховий цегляний на цокольному поверсі прибутковий будинок, зведений у кінці XIX – на початку XX ст.. П'ятий поверх надбудували в середині 80-х років XX ст. Історія будинку пов'язана з життям і діяльністю Василя Митрофановича Базилевича (1892–1942) – визначного вченого, історика, краєзнавця, музеєзнавця. В. Базилевич народився і проживав у цьому будинку в 1892–1936 рр. Звідси ходив у Київську 1-шу гімназію в 1902–1910 рр. Далі навчався на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира (1910–1915). Закінчив університет зі срібною медаллю і став професорським стипендіатом на кафедрі російської історії. У 1918–1921 рр. склав магістерські іспити. З 1916 р. викладав у київських гімназіях.

Базилевич – один із фундаторів Київського археологічного інституту, який готував фахівців для архівних, бібліотечних, музейних установ. Брав участь у підготовці програми та проведенні для слухачів інституту екскурсій за циклами "Художні та історичні пам'ятки Києва", "Київ великокняжої доби" та ін. Вивчав пам'ятки історії, архітектури Києва, багато працював задля їх популяризації та збереження. За участю Базилевича у 1928–1931 рр. вийшло друком декілька путівників по Києву, серед них "Провідник" за редакцією Ф. Ернста (1930). Його тричі безпідставно заарештовували. У 1935 р. був засуджений на п'ять років позбавлення волі, заслання відбував у Сибіру. Після звільнення проживав у Таганрозі, де й був розстріляний гестапівцями у 1942 р. за намагання врятувати музейні цінності міста.

Стрілецька, 15 (за старою нумерацією – 9). Скромний одноповерховий, із напівпідвалом і двоповерховою прибудовою декорований у "цегляному стилі" особнячок пов'язаний зі славетними

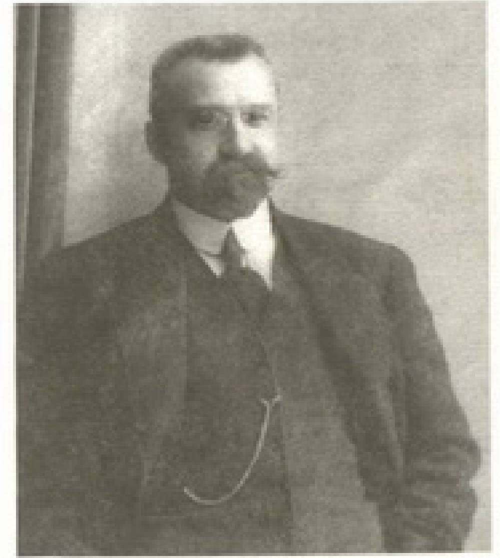

Рис. 90. Дмитро Григорович-Барський. 1913 р.

Рис. 91. Ірина Григорович-Барська.

Рис. 92. Василь Базилевич. 1910 р.

Рис. 93. Микола Григорович-Барський із дружиною Надією. 1900 р.

Рис. 94. Олена Пчілка.

Рис. 95. Леся Українка. 1884 р.

іменами представників української культури. Майже півстоліття садиба належала родині М.О. Григоровича-Барського. Микола Олександрович Григорович-Барський (1827–1905) – почесний потомствений громадянин, київський 1-ї гільдії купець, прямий нащадок українського архітектора Івана Григоровича-Барського. У 1865 р. садибу на Стрілецькій, 9 придбала його дружина – Надія Василівна, уроджена Пасхалова (1843–1913). Микола та Надія Григоровичі-Барські виховали дев'ятеро дітей, поріднилися з родинами цукропромисловців Симиренків та Ергардів, а також київських лікарів Контребинського та Липського.

Микола Григорович-Барський разом з братом Василем орендував у 1859–1865 рр. Києво-Межигірську фаянсову фабрику, а потім одноосібно до 1874 р. Їх компаньйоном була сестра Надії Василівни – Марія Василівна Яхненко. М.О. Григорович-Барський був одним із найбільших домовласників Києва, а також мав на Хрещатику магазин з продажу посуду, а його брат Петро Григорович-Барський – книжковий магазин та друкарню (теж на Хрещатику).

В особняку на Стрілецькій, 9 у 1880 р. мешкала письменниця Олена Пчілка (Ольга Петрівна Косач; 1849–1930), мати Лесі Українки, сестра Михайла Драгоманова. Згодом оселилася тут разом із дітьми. Олена Пчілка згадувала: "Переїхали сюди – я з дітьми; чоловік лишився на службі в Ковелі. Жили ми тоді в Києві дві зими (1882/83 і 1883/84 років), на літо виїжджаючи до Колодяжного. У Києві ми оселилися на тихій Стрілецькій вулиці. До нас ходили вчителі, запрошувані для науки до дітей, репетитори-студенти". Узимку 1893 р. тут знову оселилася вже дорослою Леся Українка (Лариса Петрівна Косач; 1871–1913) разом із сестрою Ольгою Косач. Тут у Лесі Українки збиралася "Плеяда" – літературне об'єднання-гурток, тут вона написала поему "Давня казка", ліричну поезію "Стояла я і слухала весну...", повість "Одинак", поезію "До Музи", цикл віршів "Мелодії", перекладала Г. Гейне. Навесні 1894 р. Леся Українка виїхала з Києва. Потім були вже інші київські адреси.

Нині в колишньому особняку – посольство Норвегії, яке, шануючи історичну пам'ять України, встановило меморіальну табличку на честь Лесі Українки. У приміщенні посольства висять фотопортрет колишніх власників будинку – Миколи та Надії Григоровичів-Барських, портрет Лесі Українки. Тут же – керамічний портрет доньки Ярослава Мудрого Єлизавети, дружини норвезького короля Гарольда III, виконаний Галиною Севрук, правнучкою власника садиби.

Стрілецька, 28. Будинок привертає увагу модерновим фасадом із включенням стилізованих романо-готичних деталей. Семиповерховий прибутковий будинок зведений у стилі модерну у 10-х роках минулого століття. Квартири, по дві на поверх, здавали в найм. У 20–30-х роках тут мешкав Василь Григорович Кричев-

ський (1872–1952) – український живописець, архітектор, графік, художник театру та кіно, дизайнер.

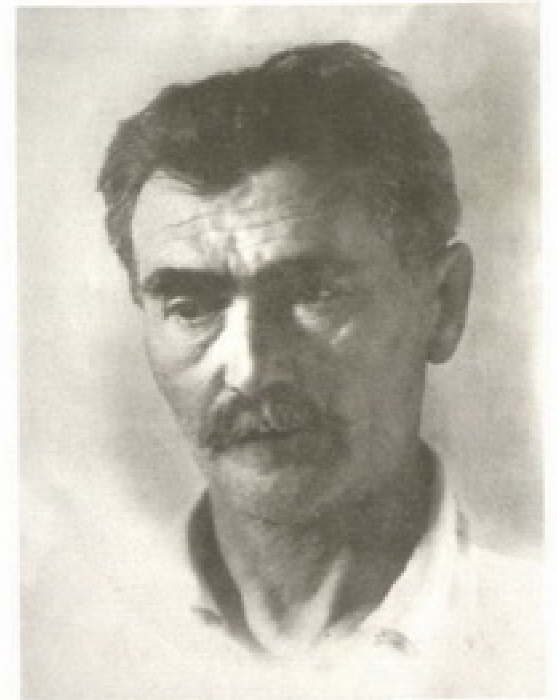

Рис. 96. Василь Кричевський. 1928 р.

Вулиця Рейтарська

Вулиця зберігає характер забудови кінця XIX – початку XX ст.: розмаїття архітектурних стилів, різну поверховість прибуткових будинків. Вулиця була житловою, за винятком кількох будівель.

Рейтарська, 19. Під одним номером стоять два будинки: одноповерховий (№ 19), зведений у 1868 р., та ліворуч від нього – цегляний двоповерховий (№ 19-а) на півповерсі, зведений у 1897 р. за проектом А. Краусса. В одноповерховому будинку в 1888–1894 рр. мешкав з родиною композитор Микола Віталійович Лисенко (1842–1912). За свідченнями сучасників, помешкання Лисенка було серцем, центром, куди сходилися гілки українського культурного життя. Тут радо вітали Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Лесю Українку, Марка Кропивницького, Миколу Садовського. У 1891 р. у Лисенка гостював П.І. Чайковський і знайомився з оперою "Тарас Бульба".

Рейтарська, 11 і **Рейтарська, 13.** Ці дві садиби до 1917 р. належали родині А.В. Стороженка, історика, брата директора Київської 1-ї гімназії Миколи Стороженка. Андрій Володимирович Стороженко (1857–?) – випускник Університету св. Володимира, учень В.Б. Антоновича; земський і дворянський діяч на Пирятинщині та Переяславщині, в 1886–1892 рр. був головою Переяславської земської управи; член Київської археографічної комісії, товариства Не-

Рис. 97. Вул. Рейтарська, 19. 1993 р.

Рис. 98. Юрій Давидов. 1913 р.

Рис. 99. Олександра Гаврилова.

стора-літописця, співробітник "Киевской старины", де надрукував чимало документальних статей і заміток. Досліджував переважно історію України і Польщі XV–XVIII ст. До початку XX ст. був близьким до київської "Старої громади". Пізніше став активним членом Клубу російських націоналістів, разом з В. Демченком, В. Шульгіним, А. Савенком. Споруда під № 11 не збереглася, а цегляний триповерховий будинок № 13 і сьогодні прикрашає вулицю. Нумерація квартир тут була наскрізна разом з будинком № 11.

У будинку на Рейтарській, 13 з 1905 р. по 1920-ті роки з перервами проживав Юрій Львович Давидов (1876–1965) – онук декабриста В. Давидова, племінник композитора П.І. Чайковського. Він був одним з ініціаторів заснування Київської консерваторії, організовував симфонічні концерти із залученням вітчизняних і зарубіжних диригентів та співаків. З 1917 р. у цьому будинку проживала родина хореографа Іллі Олексійовича Чистякова (1871–1944), який у флігельному будинку відкрив приватну балетну студію. Його дружина, Олександра Іванівна Гаврилова (1895–1940) – артистка балету, виступала на сцені Київського оперного театру. Їхній син – Борис Чистяков (1917–1980) був диригентом Київського театру опери та балету ім. Т. Шевченка.

Рейтарська, 22. Будинок свого часу належав Товариству медичної швидкої допомоги, створеному в 1901 р. У 1913–1915 рр. на вулиці Рейтарській за проектом архітектора Й. Зекцера була здійснена забудова садиби. Садибу забудовували в три ряди: фасадний та флігельний будинки і ще один флігельний будинок для господарських приміщень (гараж, стайня). Фасад головного будинку вирішено в формах венеційської готики. Зразу ж по закінченні будівництва у головному будинку відкрили хірургічний лазарет для поранених на фронтах Першої світової війни, у флі-

Рис. 100. Вул. Рейтарська, 22.

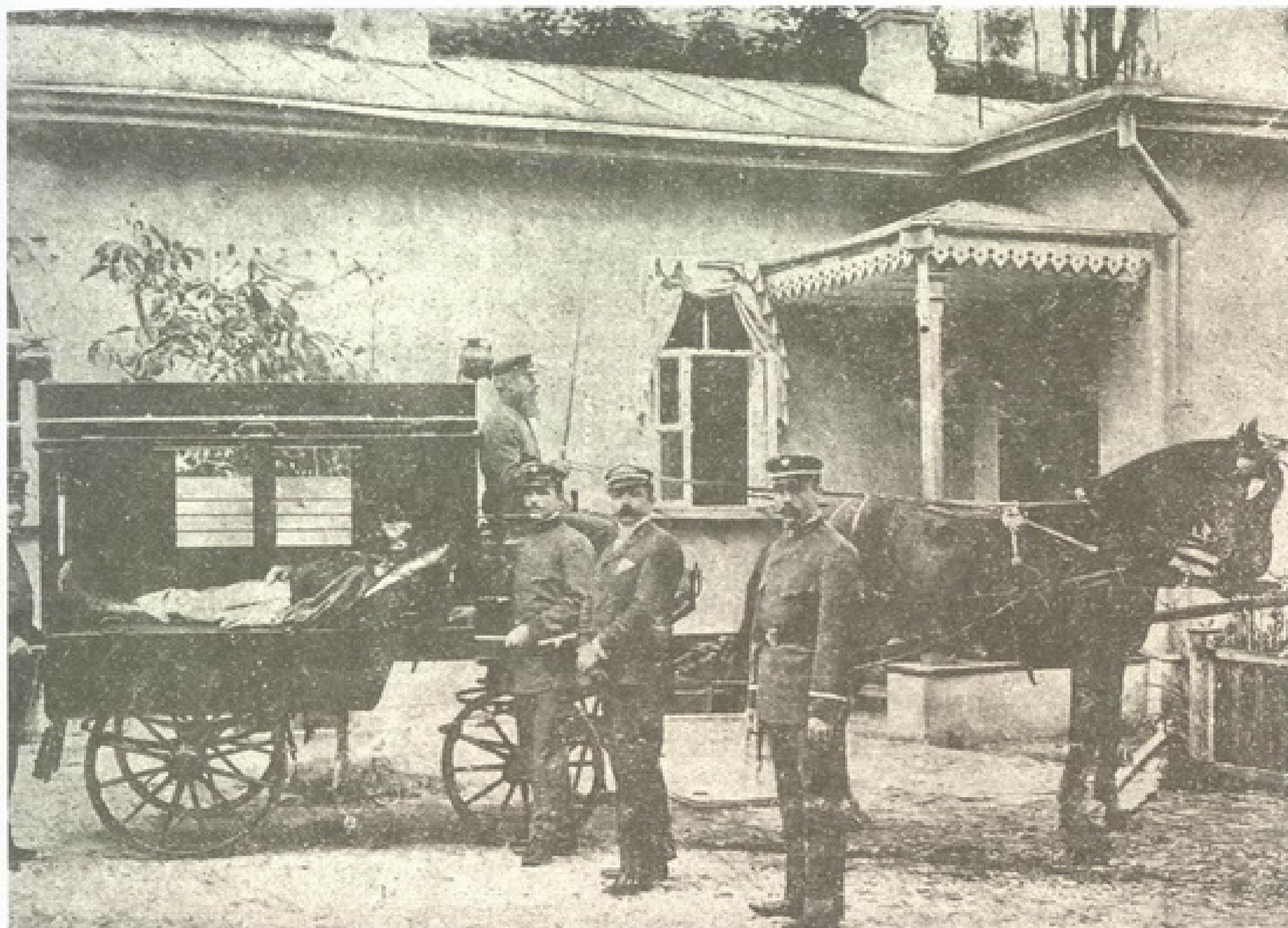

Рис. 101. Карета швидкої медичної допомоги.

гельному – розмістилася швидка медична допомога. До будинку, ще коли тривало будівництво, з початком війни у 1914 р. проклали трамвайну колію зі Столипінської вулиці (тепер – Олеся Гончара). Сюди з вокзалу ходили спеціально обладнані санітарні вагони трамвая з пораненими.

У період Гетьманату (квітень–грудень 1918 р.) тут містилося Міністерство народного здоров'я Української держави, а в грудні 1918 – лютому 1919 р. – Міністерство народного здоров'я і опікування УНР. Сьогодні тут також містяться медичні установи.

Рейтарська, 28. Будинок зведений у кінці XIX ст. Тут у 20–30-х роках минулого століття в квартирі № 3 мешкав Михайло Володимирович Тарновський (1865–1943) – дослідник у галузі історико-культурної спадщини, племінник відомого колекціонера і мецената В.В. Тарновського. Він у ці роки доклав великих зусиль, щоб поповнити колекцію Чернігівського історичного музею, відшукав і передав документи і матеріали, які мали стосунок до В.В. Тарновського. В кінці 20-х років Михайло Володимирович працював фотографом за дорученням Української академії наук, Музею українських діячів науки та мистецтва. Фотографією він займався професійно ще з початку XX ст., був незмінним членом товариства фотографів "Дагер", брав участь у вітчизняних та міжнародних виставках світлин, на яких неодноразово отримував нагороди.

Рис. 102. Михайло Тарновський.

Рис. 103. Вул. Десятинна, 9. 1993 р.

Вулиця Десятинна

Вулиця проходить від Михайлівської площі до Андріївського узвозу та Володимирської. Раніше була складовою великої Трьохсвятительської вулиці, що простягалася від Європейської площі (Царської) до Андріївської церкви. Десятинною раніше називалася інша вулиця, тепер – Володимирська на частині від Андріївської церкви до Великої Житомирської. Верхня частина колишньої вулиці Трьохсвятительської виокремлена в сучасну вулицю Десятинну в 1958 р. Тут збереглася значна частина історичної забудови кінця XIX – початку XX ст., зокрема, прибуткові будинки та особняк.

Десятинна, що входить до складу заповідника "Стародавній Київ", зберігає під собою цілі археологічні скарби. Раніше на Десятинній стояла одна з найстаріших київських церков – Василівська (Трьохсвятительська), зведена в XII ст. Церкву упродовж століть добудовували та реконструювали, й вона набула рис типової української церкви у формах бароко. Церкву знесли в 1934–1935 рр., коли будували приміщення для ЦК КП (б)У (тепер МЗС України) на Михайлівській площі. Поряд із церквою стояла дзвіниця, зведена уже на початку XX ст. Дзвіницю розібрали на цеглу.

Десятинна, 9. Ошатний двоповерховий особняк зведений у стилі неокласицизму в 1899 р. за проектом архітектора В.М. Ніколаєва на замовлення подружжя Симиренків – Василя Федоровича та Софії Іванівни, уродженої Альбранд. В.Ф. Симиренко (1835–1915) мав вищу технічну освіту, вкладав у працю власні винаходи, дбаючи про розвиток галузі цукроваріння в Україні. Свідомо допомагав національній культурі, щороку віддаючи десяту частину своїх ве-

Рис. 104. Вул. Трьохсвятительська. 1870-ті роки.

ликих прибутків на її розбудову. За описом Є. Чикаленка, Василь Федорович був скромною людиною, не терпів жодних подяк, похвали, слави й розголосу. Вся його допомога надходила анонімно, то був "найвидатніший, найщиріший українець із-поміж так званих буржуїв, який захоплювався українською справою не тільки до глибини своєї широкої душі, а й до глибини своєї кишені".

Рис. 105. Василь Симиренко.

Серед відомих споруд, які й досі служать киянам і на які давав чималі кошти В.Ф. Симиренко, Політехнічний інститут, Народна аудиторія (Бульварно-Кудрявська, 26), Технічне товариство (Олеся Гончара, 55-б). Свою садибу Симиренко заповів Українському науковому товариству. Дружина виконала його волю і в 1919 р. подарувала всю садибу УНТ. У 1921 р. УНТ об'єдналося з Українською академією наук, утворивши Всеукраїнську академію наук. Її установи продовжували працювати в особняку Симиренка, що вже іменувався Будинком Всеукраїнського археологічного комітету і кабінету мистецтв ВУАН. Крім установ тут були й помешкання, де проживали відомі вчені: Олекса Новицький, Микола Птуха, Микола Шарлемань та ін. Нині в колишньому особняку розмістилося посольство Великої Британії. У 1995 р. на фасаді особняка встановлено меморіальну дошку на честь В.Ф. Симиренка (скульптор В. Сівко).

Рис. 106. Вул. Десятинна, 8. 1935 р.

Десятинна, 8. П'ятиповерховий будинок зведений у 1914 р. для Тетяни Григорівни Давидової – доньки цукропромисловця Г. Балаховського. Її брат, Данило Григорович Балаховський, на початку XX ст. виконував обов'язки французького консула. У 1918 р. у цьому будинку проживала вся родина Балаховських. Окрім цього, розташовувалося французьке консульство.

Десятинна, 14. Будинок із мальовничими даховими вежами, які гармонують зі силуетом розташованої поряд Андріївської церкви, розбудовувався в кілька етапів. Первісний об'єм двоповерхової споруди був зведений у 1847–1849 рр., добудовувався у 1857 р. У 1886 р. власником будинку став Феофіл Михайлович Дузинкевич; тоді ж надбудовано третій поверх на фасадній споруді. Головний фасад вирішений у стилі неоренесансу. Зразу ж після закінчення будівництва тут орендував майстерню художник В. Орловський.

Рис. 107. Михайло Врубель, 1900-ті роки.

Художник Михайло Олександрович Врубель (1856–1910) винаймав у Орловського майстерню з листопада 1886 р. по лютий 1887 р. У листі до сестри він писав, що за 30 рублів знімає майстерню, обладнану Орловським, з кімнатою при ній і балконом на Дніпро, біля Андріївської. "... там буду писати "Демона" і картину Терещенка, яку, після довгих невдалих спроб перекомпонування, вирішив відтворити за вже завершеним ескізом, зробленим ще минулої зими ... . Якщо у мене буде майстерня Орловського, то ти зможеш приїхати погостювати до мене хоч на все літо, комфортно розмістившись у кімнаті з балконом на єдину в Києві панораму". Батько Врубеля у січні 1887 р. писав: "Михайло... у захваті від своєї нової майстерні, що її уступив тимчасово професор Орловський". У 1962 р. на будинку на Десятинній, 14 встановлено меморіальну дошку з барельєфним портретом М. Врубеля та рельєфами героїв його мистецьких творів – Гамлета й Офелії (скульптор І. Кавалерідзе, архітектор Р. Бикова).

Рис. 108. Андріївська церква. Праворуч – вул. Десятинна, 14. Поч. XX ст.

Михайлівська площа

На сучасній Михайлівській площі стоїть відбудований у 1998–2000 рр. Михайлівський Золотоверхий собор, знищений у 30-х роках. Тут планували облаштувати Урядовий центр.

Навпроти колишньої споруди Київського реального училища, ліворуч від Михайлівського Золотоверхого собору, стоїть відтворений у 1996 р. у каррарському мармурі пам'ятник св. княгині Ользі. У 1911 р. пам'ятник (скульптори І. Кавалерідзе, П. Сніткін, архітектор В. Риков) був поставлений як перший у задуманій скульптурній алеї "Історичний шлях". Алея скульптур мала ілюструвати багатовікову історію Києва. Першим і єдиним монументом цього задуму став пам'ятник св. Ользі. Ліворуч височить скульптура апостола Андрія Первозваного, який пророкував, що на схилах Дніпра постане місто, яке буде християнською святинею, праворуч – слов'янські просвітителі Кирило та Мефодій. Пам'ятник простояв з 1911 по 1919 рік, потім його розібрали. Робітники не розбили статуї, а закопали на тому ж місці, де стояв пам'ятник.

Раніше на Михайлівську площу можна було потрапити трамваєм, що їхав від Думської площі по Малій Житомирській; зупинка була навпроти входу до Михайлівського монастиря. Всі київські путівники початку XX ст. писали про те, чому ця частина Старокиївського підвищення мала назву Михайлівська гора. Існувало повір'я, за яким перший київський митрополит Михайло збудував тут дерев'яну церкву на честь св. Архістратига Михаїла і зобра-

Рис. 109. Пам'ятник княгині Ользі. 1913 р.

Рис. 110. Михайлівський Золотоверхий монастир. Фото С. Кульженка. Кін. XIX ст.

ження його, за давнім грецьким звичаєм, виставив над входом до церкви. За князювання Ізяслава (Дмитра) – сина Ярослава Мудрого – засновано Свято-Дмитріївський монастир. У 1108–1113 рр., за князя Святополка Ізяславовича (у хрещенні Михайло), на місці дерев'яної була зведена кам'яна Михайлівська церква з позолоченою банею (вперше у Києві). Звідси й назва – Золотоверха. Михайлівська церква була другою за розміром церквою середньовічного міста й однією з трьох церков Свято-Дмитріївського монастиря, який згодом став називатися Михайлівським Золотоверхим монастирем. Інтер'єри церкви прикрашали фрески та мозаїки, підлога теж була покрита мозаїкою.

Церкву перебудовували в XVII–XVIII ст. у стилі бароко. З усіх середньовічних церков саме в Михайлівській церкві найбільш вдало скомбінована початкова візантійська споруда з пишними оздобами бароко XVIII ст. Як і в інших барокових монастирських комплексах, головний вхід через браму в стіні довкола монастиря акцентований високою дзвіницею, зведеною в 1716–1719 рр. Біля церкви була ще інша – трапезна – церква св. Іоанна Богослова (1713), що збереглася до наших днів, а в стіні ще одна брама – Економічна (1760). Іконостас – різьблений п'ятиярусний – споруджений коштом гетьмана Івана Самойловича у 1718 р. Фронтони собору були пишно прикрашені багатим поліхромним ліпленням. Найпишніший фронтон розміщувався над центральною частиною західного фасаду. Його завершувало мідне з позолотою зображення архістратига Михаїла. У результаті розбудови Михайлівський собор отримав сім барокових бань, усередині зберігав мозаїки та розписи XII ст.

Святинею Михайлівського Золотоверхого собору

вважали мощі великомучениці Варвари, за легендою, перевезені з Константинополя дружиною Святополка – донькою візантійського імператора Варварою. Після знесення Михайлівського Золотоверхого собору й до сьогодні мощі св. Варвари зберігаються у Володимирському соборі. Образ св. Варвари був дуже шанований в Україні. Життя прекрасної нареченої Христової втілене в образах українськими художниками, скульпторами, граверами. До мощей св. Варвари приходило багато богомольців; величезну кількість медальйонів (дукачів), образків, перснів обмінювали за київським звичаєм біля гробу св. Варвари. У XVIII–XIX ст. не раз за право продавати їх вели тяжбу ченці та купці, адже прибутки були чималі. Михайлівський Золотоверхий монастир до 1917 р. був одним із найзаможніших монастирів. Ф. Ернст наводить дані на першу половину XIX ст. – лише продаж хрестиків від мощей св. Варвари приносив прибутку до 11 тис. рублів на рік. Чудодійні персні св. Варвари оберігали людей від важких хвороб та епідемій, від раптової смерті, а також від усіляких чар. Купували персні св. Варвари з бірюзою і молодята; вважалося, що вони зміцнюють сімейні стосунки. Свого часу купили їх поет Осип Мандельштам та його молода дружина художниця Надія Хазіна. Їхній шлюб справді пережив усі важкі випробування.

Щороку 4 грудня (17 – за новим стилем), у день св. Варвари, її мощі урочисто обносили навколо церкви Михайлівського монастиря при багатолюдному натовпі православних і католиків. За свідченням одного із сучасників, у 1870-х роках мощам св. Варвари поклонялися щорічно близько 100 тис. богомольців. Храмовим святом Михайлівського монастиря був день архістратига Михаїла – 8 листопада (за старим стилем).

Вулиця Трьохсвятительська

Михайлівський Золотоверхий монастир був зруйнований у 30-х роках минулого століття. Місце, де стояв собор, залишилося незабудованим. У 1998–2000 рр. пам'ятка архітектури відбудована в формах барокової реконструкції 1746 р. Михайлівський Золотоверхий монастир розташований на **Трьохсвятительській, 6**. Відновлена також Економічна брама монастиря. Поряд на відновленому мурі Михайлівського Золотоверхого монастиря в 1997 р. встановлено бронзову меморіальну дошку на честь М.О. Макаренка (скульптор Ю. Багаліка), який відкрито боровся проти знищення цієї пам'ятки архітектури. Саме завдяки принциповій позиції вченого Софійський собор уникнув долі Михайлівського монастиря.

Садиба на **Трьохсвятительській, 4**, яка включає номери 4, 4-а, 4-б, 4-в, раніше теж належала монастирю. Споруди, в яких

Рис. 111. Марко Вовчок.

Рис. 112. Трьохсвятительська від Костьольної до Хрещатика. 1910-ті роки.

нині містяться різні установи, в дорадянський період використовувались як готелі монастиря. Тогочасні путівники повідомляли, що Михайлівський монастир має "странноприїмницькі покої" для прочан від 30 коп. на добу. Триповерховий з підвалом фасадний будинок № 4 зведений у 1907–1908 рр. як готель. Ще два поверхи добудували у 1930-х роках. Нині тут містяться інститути Національної академії наук України. У колишніх готелях для прочан (№ 4-б, № 4-в) займають приміщення різні установи міста. У 1902 р. в готелі для прочан зупинялася письменниця Марко Вовчок (справжнє прізвище – Марія Олександрівна Вілінська, за чоловіком Маркович; 1833–1907).

Вулицею Трьохсвятительською можна потрапити на Володимирську гірку. Навпроти входу з 1901 р. стояла споруда з панорамою Голгофи, яку масово відвідували мешканці Києва та прочани.

У XVIII – на початку XX ст. уздовж парного боку вулиці від Володимирської гірки до монастиря розташовувалися дерев'яні рун-

дуки, де продавали лампади, ладанки, ікони, хрести. У середині XVIII ст. виробництво предметів, які мали стосунок до релігії, стало одним із головних занять київських міщан.

Назва вулиці, відома з XVII ст., походить від однойменної назви церкви. Трьохсвятительська церква стояла на місці сучасної будівлі Міністерства закордонних справ України. Трьохсвятительська пролягає від Європейської площі до Михайлівської площі. На початку XIX ст. вулиця вела до Подолу, куди повертала поблизу сучасного фунікулера, й включала теперішній Боричів узвіз. Під час реконструкції Старого міста у 1830–1840 рр. спрямування вулиці змінили в бік Андріївського узвозу. На початку XIX ст. вулиця мала декілька назв. Називалася Театральною – від збудованого на початку вулиці у 1805 р. міського театру. Сучасних розмірів вулиця набула у 1958 р., коли з її складу виокремили Десятинну. Сьогодні правий бік вулиці займають садиба Українського дому, Володимирська гірка, споруди колишніх готелів Михайлівського Золотоверхо-

Рис. 113. Тераса Володимирської гірки. Поч. XX ст.

Рис. 114. Панорама "Голгофа" на Володимирській гірці (фрагмент). 1910-ті роки.

Рис. 115. Вид на Володимирську гірку і костьол св. Олександра. 1870-ті роки.

го монастиря (№ 4) і власне садиба монастиря (№ 6). Непарний бік вулиці майже повністю зберіг забудову кінця XIX – початку XX ст., окрім № 1.

Колись Володимирська гірка належала Михайлівському монастирю, була вкрита виноградником і називалася Михайлівською горою. Коли ж схили Михайлівської гори стали належати місту, тут розбили новий сад. У нижній частині по схилу гори у XVIII ст. прорізано шлях із Печерська на Поділ. Проведення Олександрівського (Володимирського) узвозу було нелегкою справою, оскільки вимагалося не лише провести вулицю, але й укріпити схили. Роботи тривали понад десять років і коштували урядові декілька мільйонів рублів. Схили й тераси Михайлівської гори спланували, насипавши майже 1,5 тис. куб. сажнів ґрунту. Роботи завершили в 1844 р. Тоді ж прийняли рішення встановити на середній терасі пам'ятник князеві Володимиру.

У 1853 р. пам'ятник князеві Володимиру був встановлений; він дав назву і самій горі. Первісний проект із постаттю й барельє-

фом розробив скульптор В. Демут-Малиновський, виконав у бронзі скульптор барон П. Клодт (архітектор – К. Тон). Загальна висота монумента – 20,4 м, висота постаті – 4,5 м, а майданчик, де він стоїть, підноситься над Дніпром на 70 м. Біля монумента розбито бульвар з пірамідальними тополями, над схилами встановили бар'єрні бруси. На схилах виклали жовтою цеглою спадисті сходи. Бульвар влаштували також на верхній терасі й поставили у 1870 р. просту металеву альтанку.

Систематично й планомірно стали доглядати міський парк на Володимирській гірці з утворенням у 1887 р. за ініціативою О. Осипова спеціальної садової комісії з 19 гласних, яку очолив архітектор В.М. Ніколаєв. Поблизу пам'ятника князеві Володимиру висадили 100 дерев білої акації, а на середній терасі у 1898 р. поставили ще одну металеву альтанку. За порядком наглядали декілька сторожів та садівник. Із часом Володимирська гірка стала улюбленим місцем прогулянок киян. У 1901 р. тут відкрилася панорама "Голгофа".

Верхня тераса Володимирської гірки простягається вздовж муру Михайлівського монастиря до фунікулера, який раніше називали Михайлівським механічним підйомом. Він був споруджений у 1902–1905 рр. за ідеєю інженера шляхів сполучення А. Абрагамсона та за проектом інженерів М. П'ятницького і М. Баришникова. Кияни пишалися цим інженерним чудом, як називали фунікулер тогочасні київські путівники. Вже понад століття фунікулер служить для швидкого сполучення Подолу з Верхнім містом.

Рис. 116. Пам'ятник св. князю Володимиру. 1950-ті роки.

Рис. 117. Альтанка на Володимирській гірці. Кін. 1940-х років.

Рис. 118. Михайлівський підйом. Поч. XX ст.

Вулиця Ярославів Вал

За Золотими воротами розпочиналося місто Ярослава. Оборонна система, створена за наказом князів Володимира та Ярослава, проіснувала до 30–50-х років XIX ст. За проектним планом Києва 1833 р., стали знищувати укріплення часів Ярослава Мудрого. Найвищу частину Ярославового Валу – з боку Золотих воріт до Львівської брами – зруйнували в 40–50-х роках XIX ст., і на цій території запроектували широку Підвальну вулицю. Інтенсивно земляні роботи вели в 1852 р., щоб швидше розпочати забудову. Вулиця вперше помічена на плані 1855 р. Упродовж XIX – на початку XX ст. вона існувала з паралельними назвами: Підвальна, Велика Підвальна і Ярославів Вал. Офіційну назву отримала в 1869 р. на честь князя Ярослава Мудрого. У протоколі засідання Київського губернського статистичного комітету зазначалося: "... Улице Подвальной, ведущей от Золотых ворот к Бульварно-Кудрявской, не так давно еще образованной, а потому название ее не укрепилось еще в народе, дать более соответствующее название Ярославов Вал, который до проведения улицы здесь существовал и остатки его и теперь еще видны".

У 1923–1928 рр. вулиця носила ім'я Х. Раковського, у 1928–1957 рр. – Ворошилова, в

Рис. 119. Вул. Ярославів Вал, 1. Поч. XX ст.

1957–1962 рр. – Полупанова. У 1962 р. вулиці повернули історичну назву – Велика Підвальна, а з 1975 р. – Ярославів Вал.

Рис. 120. В. Підвальна – ріг Золотоворітської. 1910-ті роки.

Із розвитком Києва обличчя Старого міста весь час змінювалося, змінювалася й вулиця. На початок XX ст. майже не залишилось будинків, зведених у 30–50-х роках XIX ст. До наших днів на вулиці залишилися будинок № 5, як писав Шероцький, будинок "простої та благородної архітектури з елементами класицизму", та будинок № 27 із красивими карнизами, пілястрами. Це єдиний будинок, що зберігся від первісної забудови вулиці Ярославів Вал, двоповерховий, з широким мезоніном, перший поверх – кам'яний, там містилася хлібна крамниця з пекарнею, другий – дерев'яний. На фасаді споруди збереглася табличка: "Застраховано в Києві у Товаристві взаємного страхування". Будинок типовий для забудови старих київських вулиць. Силует вулиці, її чарівність і неповторність визначає наріжний будинок № 1, з вежею у вигляді середньовічного замку.

На початку XX ст. забудова вулиці відзначалася різноманітністю: декілька одно-, двоповерхових особняків, дво- і триповерхова рядова забудова. Зводяться багатоповерхові прибуткові будинки у два, навіть три ряди на садибі, коштом караїмської общини, головним чином братів Когенів, побудована кенаса.

На непарній частині вулиці частково збереглася забудова другої половини XIX ст., парний бік забудовували вже на початку XX ст. За спогадами сучасників, у 80-х роках XIX ст. на Підвальній з парного боку закінчувався величезний фруктовий сад Ржепецького, який починався на Рейтарській, навпроти Георгіївської церкви, простягався по Рейтарській до рогу Золотоворітської, потім вздовж усієї Золотоворітської. Великий будинок поміщика Я.В. Тарновського, як і всі інші будинки на цьому боці вулиці, побудований на території саду Ржепецького.

Ярославів Вал, 14-б. На території колишнього саду Ржепецького в 1908–1910 рр. збудовано п'ять прибуткових будинків Л. Родзянка. У 1908 р. за проектом і під наглядом цивільного інженера М.І. Яскевича зведені п'ятиповерхові фасадний і флігельний будинки під № 14 (тепер – 14-б) з елементами модерну як на фасаді, так і в оформленні інтер'єрів. У ліпленні над порталами парадних дверей в рослинному орнаменті закомпоновано монограму "ЛР" (Леонід Родзянко) – ініціали власника будинків.

Рис. 121. Вул. Ярославів Вал, 14-б. Фрагмент фасаду.

Колишню квартиру домовласника в 1924–1989 рр. займала Державна заслужена академічна хорова капела України "Думка". Державна Українська Мандрівна Капела (ДУМКА) була створена в 1919 р. Головний диригент і художній керівник (1919–1938) Нестор Теофанович Городовенко (1885–1961) з 1917 р. працював у Києві, диригував хором Київського університету, потім капелою

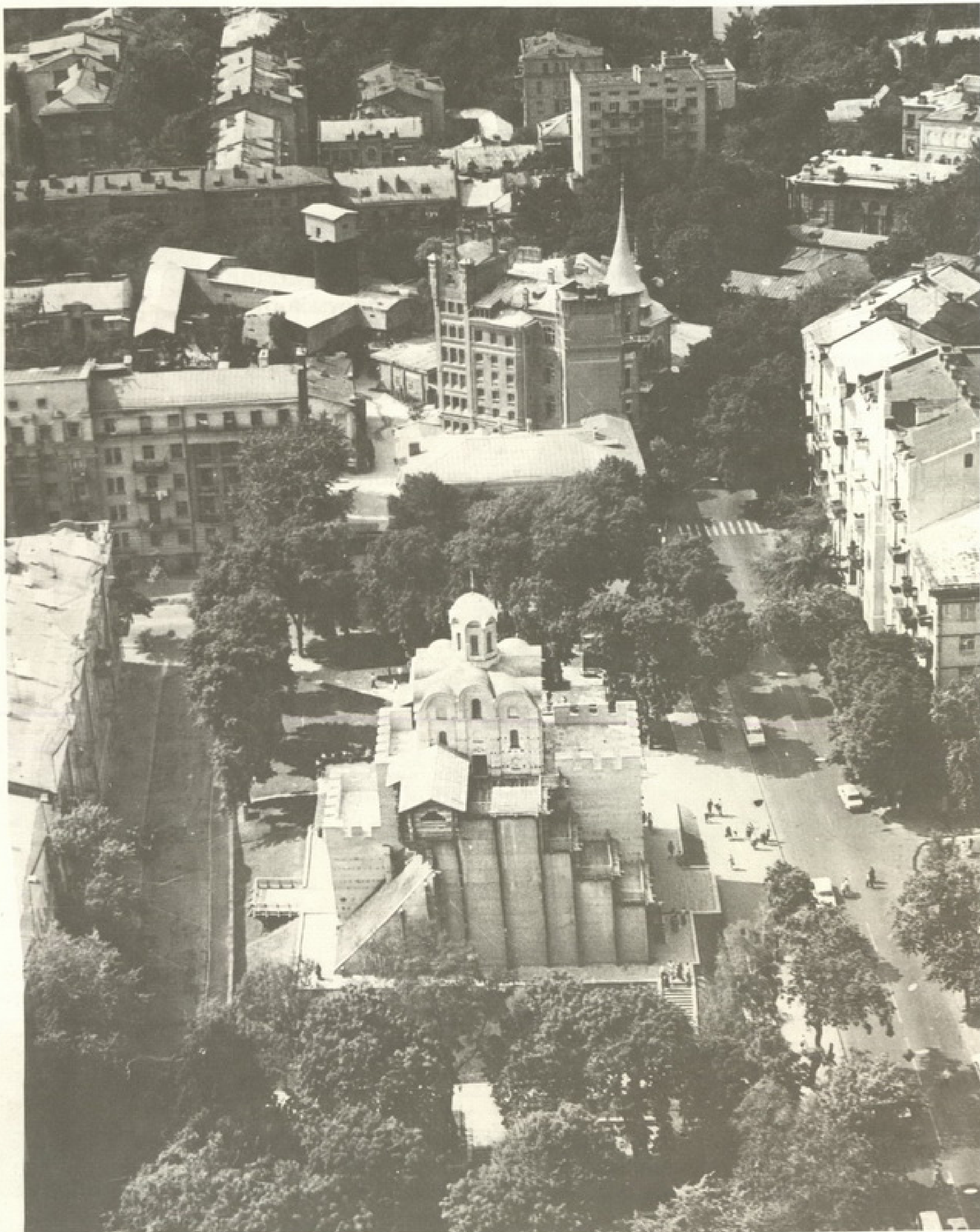

Рис. 122. Золоті ворота й вулиця Ярославів Вал. 1982 р.

Рис. 123. Хорова капела "Думка". В центрі (у другому ряду) – Н. Городовенко. Травень 1922 р.

Дніпросоюзу, згодом перетвореною на капелу Київського відділу народної освіти, а незабаром – на "Думку". Капела спочатку містилася у приміщенні Музичного товариства ім. Леонтовича (Ярославів Вал, 15). У 1938 р. Нестора Городовенка усунено від керування, а капелу реорганізовано. Під час війни, у 1942 р., він керував у Києві хором із колишніх співаків капели "Думка". Емігрувавши, керував у Німеччині хором "Україна", потім у Канаді теж займався диригентською діяльністю.

Після капели "Думка" в приміщенні колишньої квартири Родзянка давали концерти театри "Дружба", "Модерн", нині тут театр "Сузір'я".

Рис. 124. Вул. Ярославів Вал, 14-а. Фрагмент фасаду.

Ярославів Вал, 14-а. Сусідній фасадний та два флігельних будинки побудовані в 1910–1911 рр. за проектом архітектора Мартіна Клуга. У прибуткових будинках Родзянка останній поверх заплановано відводили під умебльовані кімнати. Так, у фасадному будинку 14-а на сьомому поверсі розміщувалося 13 умебльованих кімнат з балконом при кожній, 6 із них – з передпокоями й окремими спальнями, умивальниками, загальним великим коридором, кухнею, ванною, двома туалетами і двома челяднями. Одна кімната коштувала 360 рублів на рік. Шестиповерховий флігельний будинок мав також підвальний і мансардний поверхи. На мансардному поверсі влаштували 30 умебльованих кімнат, частина з них – із балконами та умивальниками, трьома ваннами, чотирма туалетами, кухнею, трьома челяднями. Кімната коштувала 300 рублів на рік. Умебльовані кімнати Родзянка належали до найкомфортніших і найдорожчих у Києві.

Рис. 125. Оскар Гансен. 1912 р.

У будинку за адресою Ярославів Вал, 14-а, кв. 5 до 1919 р. мешкав відомий у Києві колекціонер Оскар Германович Гансен (1881 –

Рис. 126. Вироби Межигірської фаянсової фабрики з колекції Гансена. 1913 р.

після 1920). Уродженець Петербурга, Гансен навчався в Університеті св. Володимира на юридичному факультеті, який закінчив у 1912 р. Про художньо-наукову вартість колекції Гансена багато писали ще в 1910-х роках. Збірку Києво-Межигірського фаянсу, що налічувала понад тисячу предметів, взагалі вважали єдиною за повнотою. Збірка меблів сягала 300 одиниць, живопис був представлений старою і новою школами європейських та вітчизняних майстрів – понад 600 одиниць. Книгозбірня налічувала 2200 томів книжок з питань мистецтва (близько 800 примірників), з історії Києва та України, а також світлин і альбомів з видами Києва. О. Гансен мав власний екслібрис, виконаний Г. Нарбутом у 1919 р. У 1912–1914 рр. Гансен був членом комісії відділу "Старий Київ", створеного при Міському музеї. У 1915 р. найбільш цінну частину колекції вивіз до Сум, де жила його мати.

Музейна збірка О. Гансена вартістю понад 5 млн рублів націоналізована в травні 1919 р. й перетворена на 3-й Державний музей, який перебував у будинку до 1922 р. Потім передана Київській картинній галереї (Терещенківська, 9) та іншим музеям України. На базі художньої колекції Гансена був створений Сумський художній музей. Частина колекції Гансена нині зберігається в Національному музеї історії України, Національному музеї українського народного декоративного мистецтва, Національному художньому музеї України, Київському національному музеї російського мистецтва, Музеї історії міста Києва. Життя колекції триває.

Рис. 127. Вул. Ярославів Вал, 1. Скульптури химер на фасаді.

Ярославів Вал, 1. Будинок, зведений для власника садиби поміщика Міхала Подгорського у 1896–1897 рр. за проектом інженера М.М. Добачевського, нагадує середньовічний романтичний замок. Парадний вхід не з вулиці, а крізь браму, обрамлену постатями-химерами, що тримають еркер. На порозі під'їзду – напис Salve (з лат. – "привіт"), зроблений у мозаїчній підлозі в техніці "терацо". Прибутковий будинок був дуже раціонально спланований. На другому і третьому поверхах розміщувалося по одній 10-кімнатній

квартирі. Кожна квартира була прикрашена ліпленням, працювали кахляні груби фабрики Й. Андржейовського. На першому поверсі відразу після завершення будівництва відкрилася кондитерська "Біля Золотих воріт".

У будинку з 1912 р. функціонував кінематограф "Уніат" (електробіограф). Будинок на той час належав Карлу Йосифовичу Ярошинському, який мешкав на Хрещатику, 12. Власник кінематографа Йосиф Францович Петраш у проханні про відкриття закладу наголошував, що кінематограф планується влаштувати на першому поверсі з глядацькою залою на 100 місць. Програма призначалася переважно для дошкільнят та учнів.

Ярославів Вал, 3. Двоповерховий будинок зведений у 1858 р. в стилі класицизму за проектом архітектора Федора Федоровича Голованова на замовлення Сергія Петровича Алфер'єва (1816–1884) – професора медицини Університету св. Володимира. У 1877 р. він продав особняк барону Максимові Васильовичу Штейнгелю – цукропромисловцю, власнику виноградників у Чорноморській губернії, відомому в Києві муніципальному діячеві, що неодноразово обирався гласним до міської думи. Новий власник провів реконструкцію будинку за проектом архітектора О. Шіле, на фасаді розмістив свій родовий герб. Праворуч від особняка був спеціально прибудований магазин для торгівлі вином.

Ярославів Вал, 5. Поряд із особняком Штейнгеля стоїть особняк, зведений у 1859 р. на замовлення надвірного радника Петра Микитовича Бобиря. Проект одноповерхового дерев'яного будинку на цегляному підмурівку розробив військовий інженер Авринський.

Цей будинок відомий як особняк професора медицини Університету св. Володимира Василя Парменовича Образцова (1849–1920) та його учня і зятя видатного українського лікаря Миколи Дмитровича Стражеска (1876–1952). Родина Образцових володіла садибою з 1895 р. У 1909 р. В. Образцов разом із М. Стражеском уперше в світовій медичній практиці поставили прижиттєвий діагноз тромбозу коронарних судин серця, а в 1910 р. вперше описали клінічну картину інфаркту міокарда. В.П. Образцов разом з Ф. Яновським створили київську терапевтичну школу. У 1916 р. власницею садиби на Ярославовім Валу, 5 стала донька Образцова – Наталя Василівна, дружина Миколи Стражеска. Іменем М.Д. Стражеска названі описані ним симптоми, а також Інститут кардіології в Києві.

Ярославів Вал, 4. У будинку до 1917 р. містилася відома серед киян водолікарня Гарлинського. Будинок зведений за проектом архітектора Йосифа Зекцера в стилі модерну в 1907 р. Тут розмістилися Інститут фізичних методів лікування І.М. Гарлинського та

Рис. 128. Максим Штейнгель. 1913 р.

Рис. 129. Василь Образцов. 1888 р.

Рис. 130. Микола Стражеско. 1899 р.

РАДА

Жертвуйте на пам'ятник Т. ШЕВЧЕНКОВІ у Київі!

Рис. 131. Газета "Рада". 1908 р.

Рис. 132. Вул. Ярославів Вал, 4.

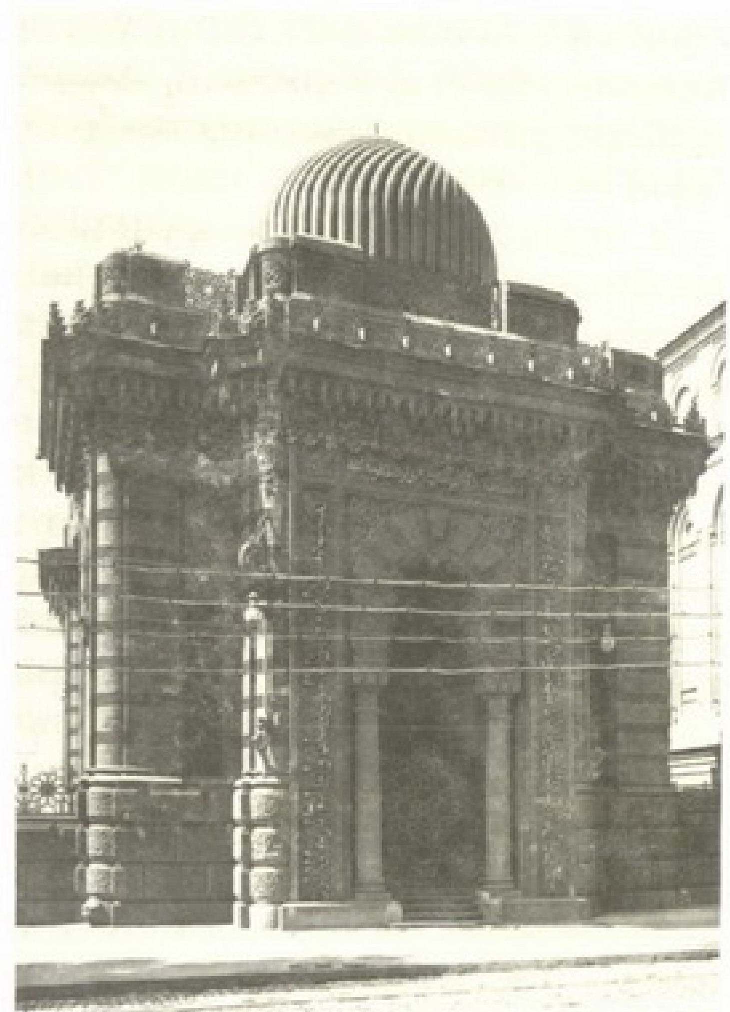

Рис. 133. Вул. Ярославів Вал, 7. Караїмська кенаса. 1910-ті роки.

пансіон-санаторій для хворих із нервовими й внутрішніми хворобами. До сьогодні на першому поверсі працює фізіотерапевтична поліклініка.

Ярославів Вал, 6. У цьому будинку в 1906–1914 рр. містилася редакція газети "Рада", яку видавав і фінансував Євген Чикаленко. Матеріальну допомогу українському виданню надавали Василь Симиренко, Леонід Жебуньов. У редакції працювали письменник Б. Грінченко і поет П. Тичина, якийсь час – С. Петлюра, який писав статті про театр, українських письменників і поетів. Завідувачами відділів газети були Л. Старицька-Черняхівська, Д. Дорошенко. Серед авторів "Ради" видатні політичні та культурні діячі – І. Франко, М. Коцюбинський, М. Грушевський, Олександр Олесь, В. Винниченко, М. Вороний. З початком Першої світової війни газету закрили, а відновилася вона лише у 1917 р. під назвою "Нова Рада".

Ярославів Вал, 7. Незвичного силуету вулиці надає кенаса – єдина культова споруда на вулиці, зведена за проектом архітектора Владислава Городецького караїмською громадою головним чином коштом братів Соломона та Мойсея Когенів, що володіли в місті тютюновими фабриками та крамницями. Будувала караїмський храм з 1898 по 1902 рік контора Л.Б. Гінзбурга. Кенаса, зведена в мавританському стилі, увінчувалася куполом (тепер утрачений).

Скульптурно-оздоблювальні роботи виконував Еліо Сала. Поряд у 1900-х роках збудували прибутковий будинок для надходження коштів на утримання храму. Кенасу і прибутковий будинок – власність караїмської громади – у 1922 р. націоналізовано. Відтоді тут містилися різні організації, нині – Будинок актора.

Ярославів Вал, 11. Двоповерховий будинок, зведений у 1898 р., належав педіатрові Федору Васильовичу Черномору-Задерновському. Ще два поверхи добудували після Першої світової війни. Ф.В. Черномор-Задерновський довгий час працював у амбулаторії Товариства надання допомоги хворим дітям на Бульварно-Кудрявській (нині – Воровського), 20. На другому поверсі будинку розмістилися умебльовані кімнати "Віденъ". З початком війни назву змінили на "Бельгія".

Рис. 134. Феофіл Яновський.

Ярославів Вал, 13. Флігельний будинок, у якому в 1903–1928 рр. проживав з родиною доктор медицини, професор Феофіл Гаврилович Яновський (1860–1928). Кияни називали його "святим" лікарем. За 45 років лікарської практики Ф. Яновський не відмовив у допомозі жодному хворому. Він не лише не брав грошей з бідних, а ще й сам давав їм гроші на ліки та харчі.

Ярославів Вал, 15. Велика садиба належала професору Університету св. Володимира Іванові Олексійовичу Сікорському. Тогочасна забудова майже не збереглася, окрім одного флігельного будинку. Раніше на садибі стояв фасадний одноповерховий особняк, за ним триповерховий на напівповерсі флігельний будинок, був

Рис. 135. Вул. Ярославів Вал, 15. 1935 р.

Рис. 136. Олександр Мишуга.

також великий сад. Садиба уривалася над Афанасіївським яром високою підпірною стіною.

Фасадний особняк з 1904 р. орендувала за 2500 рублів на рік Музично-драматична школа з двох відділень (музичного і драматичного) Миколи Лисенка. По смерті Лисенка школа носила його ім'я. Тут навчалися за програмами вищих навчальних закладів. У статуті школи першим пунктом зазначалося: "Музично-драматична школа має своєю метою дати охочим змогу одержати музичну і сценічну освіту". Гру на фортепіано викладав М. Лисенко, на скрипці – О. Вонсовська (у 1912–1915 рр. – директор школи), на віолончелі – С. Іздебська. Професором співу в 1905–1911 рр. був видатний український тенор О. Мишуга, який і мешкав при школі. Драматичному мистецтву навчала донька М. Старицького, вихованка театрального училища Московського філармонічного товариства, відома актриса Марія Старицька.

На початку вересня 1918 р. рішенням гетьмана Скоропадського та Міністерства освіти УНР школу перетворено на Вищий музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка. Тут у 1918–1919 рр. викладав хормейстерську майстерність Микола Дмитрович Леонтович (1877–1921). Інститут залишався в приміщенні школи на Ярославовім Валу, 15 до 1921 р., згодом драматичне відділення перевели на Хрещатик, 58 (нині – Хрещатик, 52), а балетне – на Володимирську, 45. В особняку на Ярославовім Валу розмістилося Музично-драматичне товариство ім. М. Леонтовича. Тут же до 1924 р. працювала капела "Думка".

У флігельному будинку на першому поверсі мешкала велика родина Сікорських. На другому й третьому поверхах з 1904 р. містився Лікарсько-педагогічний інститут для хворих дітей, засновниками якого були Ольга та Олена Сікорські, а науковим консультантом – їхній батько професор І.О. Сікорський.

Рис. 137. Микола Леонтович.

Тут народився всесвітньо відомий авіаконструктор Ігор Іванович Сікорський (1889–1972) – молодший син професора Сікорського, який спочатку навчався в Київській 1-й гімназії, потім у Петербурзькому морському кадетському корпусі та технічній школі в Парижі. З 1907 р. Ігор Сікорський – студент Київського політехнічного інституту. Захоплення авіацією стало справою його життя. Свій другий гелікоптер збудував на подвір'ї садиби на Ярославовім Валу, 15. Плідно працював у Київському товаристві повітроплавання. У лютому 1914 р. чотиримоторний літак конструкції І. Сікорського "Ілля Муромець" здійснив рекордний політ, узявши на борт 16 осіб – членів екіпажу та пасажирів. Усього за 1909–1917 рр. І. Сікорський створив 25 основних типів літаків та 2 гелікоптери, здійснив кілька перельотів. Навесні 1918 р. Ігор Сікорський емігрував. У 1919 р. переїхав до США, де й продовжив блискучу кар'єру авіаконструктора та підприємця.

Рис. 138. Члени Музично-драматичної школи Миколи Лисенка. 1913 р.

Рис. 139. Ігор Сікорський (праворуч) із родиною. 1900-ті роки.

Ярославів Вал, 21/20. Наріжний будинок належав Йосипу Кіндратовичу Сидорову, який звів на вулиці два прибуткових будинки, а в одноповерховому особняку (№ 23) мешкав разом з родиною. Чотириповерховий будинок з підвалом зведений у 1905–1906 рр. за проектом архітектора В.М. Ніколаєва (1847–1911), який і проживав тут до самої смерті. Фасади повернені на дві вулиці й завершуються щипцями. У щипцях є круглі розетки, в яких поміщені: з боку вулиці Олеся Гончара – монограми власника – "ІКС" – Іосиф (Йосип) Кіндратович Сидоров, з боку вулиці Ярославів Вал – зображення колеса, кайла, лопати, а також латинський вислів ora et labora ("молись і працюй").

Ярославів Вал, 25. У другому прибутковому будинку Сидорова, зведеному в 1898–1899 рр., розмістилася приватна чоловіча гімназія В.П. Науменка. Головою товариства засновників гімназії став доктор загальної історії, керуючий Київською конторою Державного банку Георгій Омелянович Афанасьєв (1848–1925). Серед засновників гімназії (18 осіб) – голова Київського окружного суду М.С. Грабар, цукропромисловець і землевласник Чернігівської губернії Данило Олександрович Карпека (1856–1914), землевласник і цукропромисловець О.Н. Терещенко та ін. Очолити гімназію організатори попросили видатного педагога, викладача з тридцятирічним педагогічним стажем Володимира Павловича Науменка (1852–1919).

Гімназія відкрилася в 1905 р., а з 1907/08 навчального року розмістилася в чотириповерховому будинку на Великій Підвальній, 25, який пристосували до умов навчального закладу. В гімназії не було підготовчого класу, лише 8 класів без паралелей. Вона була однією з найдорожчих приватних гімназій у Києві, з високим рівнем викладання, де окрім предметів, затверджених програмами урядових

Рис. 140. Максим Рильський. 1915 р.

гімназій, викладали англійську мову як обов'язковий предмет, збільшено години з викладання природничих наук, гімнастики, введено креслення та ліплення. Кількість учнів у класах не перевищувала 25, плата за навчання у молодших класах – 250 рублів, у старших – 300 рублів, не враховуючи 40 рублів за гарячі сніданки. Оплата праці педагогів теж була вища, ніж у казенних гімназіях.

Російську мову та словесність викладав В.П. Науменко, згодом – Олександр Федорович Музиченко (1879–1937), співавтор першого українського букваря. Сергій Олексійович Гіляров (1887–1945), історик мистецтва, викладав логіку. Серед викладачів – історик Н.Д. Полонська-Василенко, викладач Колегії Павла Галагана Є.К. Трегубов, хоровий диригент О.А. Кошиць, літературознавець, фольклорист Д.М. Ревуцький, художник І.С. Макушенко та ін.

Вулицею Ярославів Вал щодня до гімназії у 1908–1915 рр. проходив повз Золоті ворота майбутній поет Максим Рильський (1895–1964). Гімназію Науменка закінчили з золотою медаллю брати Грабарі, всесвітньо відомі вчені, а також авіаконструктор Олександр Карпека.

У 1906–1914 рр. в гімназії навчався Андрій Миколайович Грабар (1896–1990) – історик мистецтва. В автобіографії він писав: "Головна пристрасть моїх гімназійних і студентських років – археологія, тісно зв'язана з історією мистецтва. А оскільки Київ, де я жив, був знаменитий своїми численними й прекрасними стародавніми церквами, то мене особливо захоплювала середньовічна археологія, а саме, від мистецтва найдавніших київських храмів, з їх прославленими мозаїками і фресками, що належали до XI ст., до більш пізніх – з XIV по XIX ст.". Перша серйозна праця, написана в період навчання в Петрограді, була присвячена фрескам Софійського собору в Києві. Читав курс візантійського і східноєвропейського мистецтва в Страсбурзькому університеті. Професор, доктор наук, був членом академій наук Австрії, Болгарії, Великобританії, Данії, Норвегії, Сербії, США, Франції.

Рис. 141. Андрій Грабар.

У 1908–1916 рр. у гімназії навчався видатний імунолог Петро Миколайович Грабар (1898–1986). У червні 1916 р. подав документи до Київського політехнічного інституту. На літо записався до "Союзу городов" і з одним із санітарних поїздів відправився на фронт. Із жовтня 1916 р. навчався в КПІ. В кінці 1916 р. вступив до Київського Миколаївського артилерійського училища, але згодом перевівся до Петрограда, оскільки там замешкала його родина. З січня 1917 р. його зарахували до Пажеського корпусу на тимчасові річні офіцерські курси на артилерійське відділення. Після курсів відправився на фронт, де пробув недовго. На початку 1918 р. повернувся до Києва. Поновився в КПІ студентом сільськогосподарського факультету. Навчання закінчив уже на еміграції у Франції.

Працював у Інституті Пастера та Інституті з вивчення раку при Національному центрі наукових досліджень Франції. П. Грабар – засновник Французького товариства імунологів і багаторічний його президент.

У 1909 р. учень 6-го класу гімназії Науменка Олександр Карпека за свою авіамодель отримав першу премію (срібний кубок) від Київського товариства повітроплавання. Сестра конструктора у 1960-х роках згадувала, що братова модель "... перелетіла через весь Миколаївський парк від воріт університету до воріт, що виходили на колишню Терещенківську вулицю". Олександр Данилович Карпека (1894–1918) – авіаконструктор, військовий пілот. У 1906–1912 рр. навчався в гімназії Науменка, а влітку 1912 р. вступив на математичне відділення фізико-математичного факультету Університету св. Володимира. У 1910 р. збудував свій аероплан № 1 у ангарі майстерні Ігоря Сікорського на Куренівці, який на той час був студентом 3-го курсу КПІ. У січні 1911 р. в Києві відбулася 1-ша повітроплавна виставка – змагання літаючих моделей; перше місце отримала модель Олександра Карпеки. Наприкінці 1912 р. в Києві з'явилося три авіамайстерні. О. Карпека відкрив "Першу Київську авіаційну майстерню конструктора аеропланів О.Д. Карпеки" у великому ангарі на Сирецькому полі за Пушкінським парком. Усі свої чотири літаки Олександр Карпека збудував у Києві. На останньому – літаку "К-3", – двомісному біплані, збудованому в 1913 р., здійснено 50 польотів.

У 1919 р. в гімназії Науменка почав навчатися майбутній письменник Віктор Некрасов. Незабаром гімназія стала 43-ю єдиною трудовою школою.

Ярославів Вал, 26. У будинку над дверима вирізьблений напис-вітання Salve. Тут у 1906 р. в квартирі № 8 проживав цивільний інженер Микола Іванович Яскевич. Закінчивши у 1893 р. Інститут цивільних інженерів, усе літо працював у Києві (будував каналізацію). У 1893–1899 рр. служив молодшим архітектором будівельного відділення Київського губернського правління; за час служби збудував 14 під'їзних шляхів у Київській губернії. З 1899 по 1902 рік займався приватною практикою в Києві – збудував 19 будинків, серед них і на вулицях колишньої садиби Мерінга: Миколаївська, 10 та Мерінгівська, 3. У 1902–1904 рр. працював у Пермі та в Москві, а з 1905 р. знову став працювати у Києві за приватними замовленнями. Триповерховий флігель на садибі у 1905 р. зведений за його проектом.

Ярославів Вал, 28/31. У будинку з 1904 р. мешкав архітектор Володимир Адріанович Безсмертний (1861–1940) – автор елеватора на Боричевому узвозі, прибуткових будинків на Гоголівській, 15 і 23 (останній відомий у місті як "Будинок з котами"). У 1911 р. за його

Рис. 142. Петро Грабар. 1916 р.

Рис. 143. Олександр Карпека. 1914 р.

Рис. 144. Ріг вулиць Ярославів Вал і Стрілецька. 1930-ті роки.

проектом був зведений у стилі модерну особняк для голови Київського окружного суду М.С. Грабара (Мельникова, 8).

У цьому ж будинку в 1906–1911 рр. розташувалась приватна жіноча гімназія Марії Флорівни Стельмашенко. Директором гімназії був священик Михайло Авксентійович Стельмашенко – начальник чоловічої гімназії, що містилася на Ярославовім Валу, 2/40. М.Ф. Стельмашенко свого часу закінчила Києво-Подільську жіночу гімназію зі званням домашньої вчительки. Разом із чоловіком відкрили дві приватні гімназії. Спочатку орендували приміщення, а з 1911/12 навчального року переїхали у власне приміщення в Рильському провулку, 10. Педагогічну раду гімназії очолював знаний педагог О.О. Браїловський. У гімназіях Стельмашенків викладав Павло Корольов – батько конструктора космічних кораблів Сергія Корольова.

Ярославів Вал, 32. У 1911 р. в будинку мешкав Михайло Михайлович Сікард (1868–1937) – скрипаль, композитор, педагог. У 1884 р. він успішно закінчив музичне училище Київського відділення Російського музичного товариства по класу скрипки у О.Шевчика, а в 1886 р. – Паризьку консерваторію. Викладав гру на скрипці в Київському музичному училищі з 1892 р., був першою скрипкою квартету Київського відділення РМТ. Викладав також у київських приватних музичних школах С. Блуменфельда і М. Тутковського. Був у дружніх стосунках з М. Лисенком, переклав для скрипки і фортепіано Другу рапсодію (Лисенко присвятив М. Сікарду "Елегійне капричіо"). Михайло Сікард – автор оркестрових творів, п'єс для скрипки, фортепіано, романсів, обробок українських народних пісень і танців. Із 1913 р. М. Сікард – професор консерваторії в Амстердамі.

Рис. 145. Михайло Сікард.

У цьому будинку в 1910–1915 рр. мешкала Марія Михайлівна Старицька (1865–1930) – актриса, режисер, педагог, керувала драматичним курсом у Музично-драматичній школі М. Лисенка. У 1913–1915 рр. викладала також у Київському 1-му комерційному училищі на Бульварно-Кудрявській, 24 та у Фребелівському жіночому педагогічному інституті. У 1911–1914 рр. тут проживала також сестра Марії Михайлівни – дитяча письменниця Оксана Михайлівна Старицька разом з чоловіком Іваном Матвійовичем Стешенком (1873–1918) – письменником, громадським і політичним діячем.

Ярославів Вал, 33. Декілька квартир у цьому будинку з вересня 1906 р. займала приватна чоловіча гімназія А.І. Степовича. Тут мешкав і Степович з родиною. Андронік Іоаникійович Степович (справжнє прізвище – Дудка-Степович) (1857–1935) – філолог, славіст, перекладач із сербської мови, був добре знаний у місті як директор колегії Павла Галагана (1892–1906), професор Університету св. Володимира, автор літературознавчих праць, серед яких

"Нариси з історії слов'янських літератур". Гімназія була заснована на його кошти й існувала, головним чином, на гроші, отримані як плата за навчання, та частково на незначні перекази Допомогового товариства, створеного при гімназії в 1908 р., на стипендії найбіднішим учням. Так, з 1906 по 1913 рік кожного року безкоштовно навчалися 40–50 учнів та 60–70 учнів з пільгами. На стипендії гімназія Степовича відбирала обдарованих учнів з міських училищ. Особливо багато учнів приходило в гімназію із Терещенківського міського училища, що розміщувалося на Ярославовім Валу, 40.

Рис. 146. Іван Стешенко.

Ярославів Вал, 36. У будинку якийсь час містилася жіноча приватна гімназія Аделаїди Володимирівни Жекуліної (1866–1950). Улітку 1902 р. в київських газетах з'явилося оголошення, що А.В. Жекуліна відкриває приватну чоловічу школу 2-го розряду. Приймали в підготовчий, перший і другий класи. У класах навчалося по 15 учнів. Приміщення школи містилося за адресою – Інститутська, 16. Це була школа нового типу, серед головних принципів якої – самостійність учнів, творча праця, соціальне виховання, а також спільне виховання хлопчиків і дівчаток.

Жіноча гімназія відкрилася в 1905 р. При гімназії функціонували дитячий садок, а також молодший і старший підготовчі класи. З п'яти років хлопчики і дівчатка виховувалися разом, але спільне виховання обмежувалося старшим підготовчим класом. Із 1907 р. отримано дозвіл на спільне виховання в першому та другому класах. Більшість хлопчиків-гімназистів потім переходили до гімназії Науменка. З грудня 1905 р. в гімназії викладали за програмами чоловічих гімназій з наданням права випускницям на вступ без іспитів до жіночого медичного інституту та інших вишів, а також на отримання звання домашньої вчительки. З 1911 р. А.В. Жекуліна домоглася дозволу, щоб слухачками Вищих жіночих курсів приймали осіб, які мали атестат чи свідоцтво про закінчення гімназії з повним курсом чоловічих гімназій, а не лише тих, що мали звання домашньої наставниці.

Рис. 147. Аделаїда Жекуліна.

Рис. 148. Марія Старицька.

Від 1907/08 навчального року приватна жіноча гімназія Жекуліної розмістилася на вулиці Ярославів Вал, 36, а з 1912/13 навчального року – на Львівській, 27.

Серед членів опікунської ради гімназії були досвідчені й шановані кияни, педагоги, громадські діячі. Головою опікунської ради якийсь час був Г.О. Афанасьєв, а серед членів ради – Єлизавета Володимирівна Терещенко, Віра Костянтинівна Пото (уроджена Ушинська), Микола Володимирович Стороженко, Варвара Миколівна Ханенко і Михайло Петрович Шестаков. Довгий час педагогічну раду гімназії очолював знаний педагог, викладач Київської 1-ї гімназії О.О. Поспішиль. Начальниця гімназії Жекуліна (викладала французьку мову) завжди намагалася втілити в життя передові

Рис. 149. Вул. Ярославів Вал, 40. 1910-ті роки.

європейські педагогічні ідеї. У 1909–1914 рр. у гімназії викладав історію В'ячеслав Костянтинович Прокопович (1881–1942) – корінний киянин, син протоієрея. Успішно закінчивши Університет св. Володимира, він з 1904 р. викладав латину, історію російської літератури в київських навчальних закладах. У 1914 р. за наказом куратора Київського навчального округу був звільнений "за українофільські погляди". У гімназії працювали Віра Людвігівна Ернст – сестра Ф. Ернста, Зінаїда Олександрівна Ліндфорс – племінниця Софії Русової.

У 1918 р. приватна жіноча гімназія Жекуліної стала українською гімназією, а в 1920 р. разом зі своїми учнями колектив гімназії виїхав до Праги.

У будинку № 36 містилося також Українське наукове товариство, створене в Києві у 1907 р. за ініціативою М.С. Грушевського. Тут від серпня 1913 р. до грудня 1919 р. перебували редакція та контора Літературно-наукового вісника. 27 листопада 1918 р. у цьому будинку відбулися установчі збори Української академії наук. Першим президентом наукового закладу одностайно обрали академіка В.І. Вернадського, секретарем А.Ю. Кримського.

Ярославів Вал, 40. Будинок нинішньої Академії театрального мистецтва зведений у 1905–1907 рр. за проектом архітектора П. Голландського з урахуванням конкурсного проекту тоді ще студента Петербурзького інституту цивільних інженерів П. Альошина. Будівельні роботи виконував відомий київський підрядчик Федот Альошин, батько П. Альошина. Будівля, фасад якої вирішений у візантійському стилі, з яскравими вкрапленнями майоліки на стінах і крутими скатами даху, покритого італійською черепицею, – рідкісний приклад талановитої стилізації форм монументального зодчества епохи Київської Русі. На жаль, деякі елементи початкової архітектури будинку втрачені: не збереглись балкон над входом, декоративні пальмети на чільному фасаді, черепичний дах тощо.

На кошти родини меценатів Николи Артемовича Терещенка та його сина Олександра садибу придбало місто. Коштом Терещенків будували й утримували два зразкових міських училища для хлопчиків і дівчаток. Восени 1906 р. набрали 300 учнів, освячення відбулося в грудні 1907 р. Тут розмістилися чоловіче училище імені Н.А. Терещенка – № 58 і жіноче – № 59. Училища мали окремі входи і подвір'я для ігор. Загальна сума затрат становила 425 тис. рублів. Училище перебувало в рідних стінах до 1917 р. Якийсь час на початку 1918 р. тут була Українська державна академія мистецтв. Пізніше там розміщувалася 13-та артспецшкола, після війни – консерваторія, згодом – Театральний інститут ім. Карпенка-Карого.

Георгіївський провулок

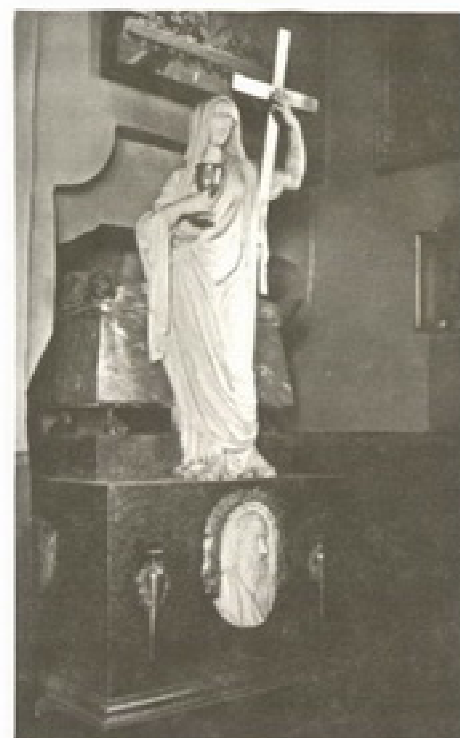

Рис. 150. Надгробок К. Іпсиланті в Георгіївській церкві. Скульптор С. Піменов. Поч. XX ст.

Рис. 151. Вид на Георгіївську церкву з готелю "Прага". 1910-ті роки.

Провулок – один із найдавніших у місті, його назва походить від Георгіївської церкви, що стояла майже на розі сучасних вулиць Володимирської та Рейтарської. Церква XI ст., яку збудували поряд зі святою Софією за велінням князя Ярослава-Георгія, з часом зруйнувалася. Замість неї в 1674 р. звели дерев'яну, а вже кам'яну церкву святого великомученика Георгія спорудили коштом рейтарських команд у 1744 р. У 1884 р. її оновили за проектом В.М. Ніколаєва та за фінансової допомоги Н.А. Терещенка. Тут на початку XX ст. містився іконостас середини XVIII ст. із позолоченою різьбою на вишнево-червоному тлі. Усередині храм розписав художник Іван Їжакевич, використавши українські народні мотиви. У 1896 р. знову оновлювали інтер'єри. У 1907 р. замінили й позолотили купол. До зруйнування церкви в 30-х роках у ній стояв цінний мармуровий надгробок Костянтина Іпсиланті (помер у Києві в 1816 р.). У 1884 р. церковним старостою був Стефан Васильович Кульженко, а протоієреєм – магістр богослов'я Матвій Арсенійович Поторжинський (1838–1891), уродженець Чигиринського повіту Київської губернії, випускник Київської духовної академії (1863), викладач Київської духовної семінарії. З 1883 р. став настоятелем Георгіївської церкви, парафія якої налічувала понад 600 вірян.

Саме в Георгіївській церкві проходила панахида в Шевченківські пам'ятні дні у кінці 1880 – на початку 1890-х років. До 1881 р. панахиду за Тарасом Шевченком замовляли в Києво-Софійському

Рис. 152. Приймальня лікарні.

соборі, а в період реакції заупокійну церковну службу правити не дозволяли. Закону чи розпорядження такого не могло бути, але відповідні директиви надходили, і священики мусили їх дотримуватись. М. Славінський згадував: "Знов же таки – ім'я Тарас було таке незвикле, лунало, як дзвін, і годі було когось переконати, що входить не про Шевченка, а про когось іншого. А втім, знайшовся і священик, що панахиду служив, знайшов навіть і спосіб ім'я Тараса певним серпанком покрити. Це був старенький настоятель малої, але прекрасної Георгіївської церкви, дуже старовинної, бо ще із княжих часів, що стояла на початку Георгіївського провулка, біля самої стіни святої Софії. Він ніколи не відмовлявся служити панахиду за нашого, як казав він, поета, але іноді, під час відправи, коли помічав, що в церкві крім відомих йому українців є хтось небезпечний, то в молитвах своїх він поминав не просто Тараса, а боярина Тараса. Коли його якось запитали, чому це він так робить, бо це ж тільки панів із шляхти так іноді поминали, то він, як мені переказували, відповів: "От ви й не знаєте, що Шевченко також був шляхтич, бо скінчив високу школу, а всяк, хто скінчив таку школу, згідно із законом, діставав титул особистого шляхетства. Поліції й на думку не спаде, що ми молимося за Шевченка, а Бог не помилиться, бо для нього не лише Шевченко, а й

Рис. 153. Георгіївський провулок, 7. Георгіївська лікарня. 1910-ті роки.

усі люди – бояри". У церкві з 1882 р. співав хор службовців друкарні Корчака-Новицького під керівництвом Я.С. Калішевського. У 1931 р. церкву закрили, а в 1934 р. зруйнували, коли почали будувати житловий будинок для співробітників Київського особливого військового округу.

У давнину частина вулиці Рейтарської входила до складу Георгіївського провулка. Провулок іде вздовж огорожі Софійського собору від Рейтарської до Стрілецької. У 1935–1991 рр. провулок називався Стрілецьким. На правому боці Георгіївського провулка зберігся парадний в'їзд до Софії Київської – брама Заборовського, названа так від імені митрополита Рафаїла, за часів якого Й. Шедель збудував ще й Велику лаврську дзвіницю (1731) та дзвіницю Софійського собору (1744–1748). Браму прикрашає вигнутий, з падаючими волютами фронтон, у центрі якого щит з гербом Заборовського.

Рис. 154. Брама Заборовського.

Лівий бік провулка був щільно забудований із середини XIX ст. На жаль, із забудови XIX – початку XX ст. збереглися лише два будинки – № 7 і № 9 – колишня лікарня Товариства лікарів-спеціалістів "Георгіївська лічниця" (№ 7).

Рис. 155. Вид на Софію Київську з тераси Георгіївської лікарні. 1910-ті роки.

У Георгіївському провулку, 11 раніше стояв будинок, що належав священику Юхиму Ботвиновському. В описі вулиць 1863 р. зазначено, що будинок дерев'яний, на кам'яному фундаменті, з мезоніном, флігель – двоповерховий, з кам'яним низом. На садибі стояли також дерев'яні сарай і кухня. У будинку, що був ближче до Стрілецької, проживала родина Ботвиновського. Тут у серпні 1859 р. мешкав Тарас Шевченко. У 1890-х роках обидва будинки об'єднали в один. У лівій частині будинку в грудні 1917 р. оселився видатний український художник, графік Георгій Іванович Нарбут (1886–1920) і проживав тут до смерті. Г.І. Нарбут брав активну участь у створенні в 1917 р.

Рис. 156. Георгій Нарбут.

Української академії мистецтв. За сприяння Г. Нарбута, як ректора, академія зі своїми майстернями і майном розмістилася на першому та на другому поверхах будинку в Георгіївському провулку, а також у його помешканні. Академія тулилася в цьому будиночку до 1921 р. У будинку мешкав також Вадим Львович Модзелевський (1882–1920) – історик, генеалог, архівіст і музейний діяч.

Вулиця Золотоворітська

Вулиця відома з XI ст., від часу будівництва Золотих воріт як дорога від воріт до Софійського монастиря. Від кінця XVIII ст. до 30-х років XIX ст. вулиця разом з частиною Володимирської та Рейтарської входила до складу вулиці Золотої.

Від Золотих воріт уздовж Золотоворітської добре відкривались Софійський собор із дзвіницею, Софія тепла і розташована поряд Георгіївська церква. Цю гармонію порушено зі зруйнуванням Георгіївської церкви і будівництвом уздовж Георгіївського провулка високого житлового будинку.

Нині на вулиці частково збереглася забудова кінця XIX – початку XX ст. За статистичними даними за 1884 р., вулиця була забудована двоповерхівками, перший поверх кам'яний, другий – дерев'яний. Лише особняк Якова Васильовича Тарновського (1825–1913) був

Рис. 157. Золотоворітська. Вид з готелю "Прага". 1910-ті роки.

весь кам'яний. Тут (**Золотоворітська, 2-а**) останні роки життя провела рідна сестра Якова Васильовича – Надія Василівна Тарновська (1820–1891), відома як кума Тараса Шевченка. Познайомилися вони в 1843 р. у Качанівці. У 1845 р. в с. Потік Н. Тарновська і Т. Шевченко хрестили дитину місцевого диякона. Шевченко дарував Надії Василівні свої малюнки та вірші. Подарував їй "Кобзар" 1860 р. з автографом (тепер – у Чернігівському історичному музеї), присвятив вірш "Н.Т." ("Великомученице кумо!").

Фасадний особняк на **Золотоворітській, 6** був перебудований на замовлення викладача Києво-Софійського чоловічого духовного училища Євгенія Іваницького в 1894 р. за проектом А. Краусса, зроблено також кам'яну прибудову з боку двору. На фасаді будинку, пишно прикрашеному ліпленими прикрасами у вигляді квітів, гірлянд і картушів, вміщені ініціали власника "ЕИ" та дата "1894". Триповерховий флігель власник садиби обладнав під умебльовані кімнати, їх налічувалось 49.

На лівому боці вулиці Золотоворітської в кінці XIX – на початку XX ст. стояли наскрізні садиби, що виходили на Володимирську та Золотоворітську. Так, будинок на **Золотоворітській, 3** у 1909–1916 рр. належав домовласнику з Володимирської, 28 Арсенію Петровичу Плаксіну, адміралу у відставці. У будинку якийсь час містилася приватна жіноча гімназія з пансіоном та дитячим садком В. Жеребцової.

Колишній прибутковий будинок із неоренесансним фасадом на **Золотоворітській, 11** прикрашений ажурними металевими ґрата-

Рис. 158. Надія Тарновська. 1890 р.

Рис. 159. Вул. Золотоворітська, 6.

Рис. 160. Фрагмент фасаду будинку.

Рис. 161. Золотоворітська від Ярославового Валу. 1910-ті роки.

ми балконів, у 1910-х роках належав київському адвокату, відомому чеському громадському діячеві Вацлаву Йосиповичу Вондраку. Флігельний будинок у наскрізній садибі на Володимирській, 36 виходив фасадом на Золотоворітську, інший – на Володимирську. У будинку на Володимирській, 36 містилися готель "Прага", Слов'янська кондитерська, кав'ярня і більярдна Вондрака. На Золотоворітській, 11 перших два поверхи займала друкарня "Печатня С.П. Яковлева". У цьому ж будинку працювало медичне відділення Вищих жіночих курсів, очолюване професором Сергієм Петровичем Томашевським (1854–1916).

Поблизу Майдану Незалежності

На Хрещатик зі Старого міста потрапляли з Софійської площі трьома вулицями: Михайлівською, Софійською та проведеною поміж ними в 1860-х роках Малою Житомирською, що була найвигідніша, бо спускалася вниз пологим схилом. По ній пізніше провели трамвайну лінію. Ці вулиці перетинає Михайлівський провулок. М. Славінський у спогадах про Київ 60–70-х років XIX ст. писав, що Михайлівський провулок досить незграбно крутився між малими будинками та садками й закінчувався за Софійською вулицею серпантином, замість якого спорудили потім дерев'яні сходи.

Козиноболотна вулиця (тепер – провулок Тараса Шевченка), за спогадами киян, у 1870-х роках починалася від Хрещатицької площі (нині – Майдан Незалежності) і нікуди не вела. Була заболочена, за садками нібито ще водилися дикі кози.

Більшість вулиць поблизу Хрещатицької площі, що ведуть свою історію з часів Київської Русі, отримали назву від двох храмів – Софійського та Михайлівського.

Район міста, що охоплює вулиці Софійську, Михайлівську, Костьольну, Малу Житомирську, Малопідвальну, Михайлівський провулок і провулок Тараса Шевченка, зберіг своє історичне обличчя до XXI ст. Нині – це частина ділового центру столиці, з банками, офісами, торговельними закладами. Планувальна структура вулиць на захід від Майдану Незалежності практично не змінювалась із X–XII ст. Сформовані комплекси Верхнього міста та Хрещатика вимагали підпорядкування забудови схилів, тому саме цю ділянку найінтенсивніше перебудовували під час будівельного буму на зламі XIX–XX ст. Саме забудова цього періоду створює неповторне, виразне обличчя центру міста.

Мешканець Михайлівського провулка, київський 1-ї гільдії купець Олександр Васильович Паталєєв у своїх спогадах писав, що більшість вулиць цього району були не тільки не замощені, а й не сплановані, підземних стоків ще не існувало, і під час сильних дощів вода бурхливими потоками збігала з Козиноболотної, Софій-

ської, Малої Житомирської, Михайлівської, Костьольної на Хрещатик, де утворювалася широка й глибока річка, що бігла в яри за Бессарабським базаром. Про водогін і супутні зручності тоді ще навіть не йшлося. Вулиці освітлювали світильниками, де замість ламп тьмяно мерехтіли олійні каганці. Згодом їх замінили на газові світильники, що теж давали слабке освітлення.

Домовласники Михайлівського і Троїцького (нині – Алли Тарасової) провулків у листопаді 1871 р. подали заяву до міської управи з проханням забрукувати їхні вулиці й провести освітлення: "Проживаючи в центрі міста поблизу присутствених місць і Хрещатицької вулиці, у проміжках між Софійською та Старожитомирською вулицями, ми терпимо великі незручності від того, що провулки ці не забруковані й уночі не освітлюються. Місцевість розташована на косогорі, від дощової води утворилися глибокі вибоїни, що не дозволяють, особливо в темряві й під час негоди, ні проїхати, ні пройти безпечно, так що були навіть неоднаразово нещасні випадки. Окрім цього, темні провулки, розташовані у самому центрі міста, служать зручним кублом для зловмисників, які користуються цим, роблячи часто безбожно свої вилазки".

Рис. 162. Центр Києва з борту літака. 27 травня 1918 р.

Справді, ходити вночі такими вулицями, як Софійська, Михайлівська, Мала Житомирська, та провулками було небезпечно. У цьому районі на той час переважали трактири, шинки, злодійські пристановища, будинки розпусти. Як згадує Паталєєв, у будинку Гогоцької (ріг Козиноболотної та Софійської, нині – сучасна будівля) на верхньому поверсі містився трактир "Париж", що був для поліції найзручнішим місцем для затримання під час облав злочинців "вищої марки". Під трактиром розміщувався шинок для "баришників з товчка"; торговиця займала тоді всю площу, де згодом збудували будинок міської думи (не зберігся), нині – це Майдан Незалежності. У будинку Гогоцької, з Козинки, в дерев'яному особняку, було одночасно злодійське кубло тодішнього ватажка київських злодіїв Мороза. Як пише Паталєєв, "усі квартирні та інші крадіжки, які здійснювалися в районі Старого міста, ховали тут кінці в воду. Упродовж довгих років адміністрація намагалася щось там знайти, і нарешті кубло ліквідували завдяки квартальному Андреєву". Навпроти на Козинці був ще один трактир, що називався "Новий світ", а більшу частину решти будинків на Козинці займали будинки розпусти. За спогадами сучасників, на свята тут відбувались побоїща нетверезих "любителів цього спорту" з викидайлами закладів. Власники закладів збагачувались неймовірно, причому "тримали фасон, як добрі обивателі, старанно відвідували храм Божий і виховували своїх дітей у гімназіях".

Добропорядні мешканці та домовласники Козиноболотної, яким таке сусідство не припало до вподоби, звернулися до міської управи з проханням закрити будинки розпусти. Заклади такого штибу на Козиноболотній вулиці були ліквідовані. У кінці XIX ст. тут влаштовували умебльовані кімнати, готелі.

Рис. 163. Київські типажі.

Рис. 164. Михайлівський провулок. Поч. XX ст.

На вулицях від Майдану Незалежності до Володимирської та двох площ – Софійської та Михайлівської – у 10-х роках XX ст. найбільш раціонально була сформована схема культурно-побутового обслуговування. Тут розмістилося 12 бакалійних магазинів, зокрема на Трьохсвятительській, 9 ("Конкуренція"), на Малопідвальній, 25 ("Малопідвальний базар"), у Михайлівському провулку, 27, на Михайлівській, 1, 12, 14, на Малій Житомирській, 19. На Софійській, 15 був магазин "Кумис та кефір". Крім цього, на цій території налічувалось 11 магазинів молочних продуктів: "Київська ферма" на Михайлівській, 5; "Михайлівська" на Михайлівській, 18; "Московська" на Софійській, 17; "Сибірська" на Малій Житомирській, 13; "Софійська" на Софійській, 7; "Українська" на Трьохсвятительській, 14 та ін. Мешканців навколишніх вулиць обслуговувало 6 м'ясних лавок, 5 меблевих, 9 слюсарних, 5 столярних майстерень. Саме на цих вулицях поблизу Думської площі існували також невеличкі грецькі кав'ярні, паштетні, де можна було недорого поїсти, випити кави.

Михайлівський провулок

Михайлівський провулок раніше був значно довший і простягався від Михайлівської вулиці довгим серпантином до Прорізної, перетинаючи декілька вулиць. Від Софійської вулиці провулок починав спускатися, а в районі Ірининського провулка різко під-

вищувався. Там раніше були дерев'яні сходи, що з'єднували його верхню і нижню частини. Домовласники тоді самі стежили за станом доріг, оскільки сплачували один відсоток вартості нерухомості на "мостовий податок". У 1899 р. домовласники поблизу сходів у Михайлівському провулку Микола Іконников та Ізраїл Бендерський попросили дозволу міської управи частково спланувати провулок власним коштом. Після завершення робіт з'ясувалося, що це вигідно лише двом домовласникам. Уже в січні 1900 р. до міської думи надійшла заява, де вказувалося, що проведені восени 1899 р. роботи зробили підйом до Іринінського провулка непрохідним. При цьому згадано велику зливу у вересні, після якої люди "пропливали по багнюці". Незабаром, за рішенням міської думи, коштом міста було споруджено гранітні сходи.

У 1913 р. мешканці Михайлівського провулка знову звернулись до міської управи, на цей раз з іншою вимогою – частину Михайлівського провулка між вулицями Іринінською та Прорізною віднести до вулиці Іринінської. Міська управа не побачила підстав для перейменування вулиці. Прохання мешканців Михайлівського провулка було виконане... в 1962 р., коли частину провулка від Іринінської до Прорізної виокремили як вулицю Паторжинського.

Рис. 165. Михайлівський провулок, 14.

Михайлівський провулок, 9. У 1914 р. за проектом В.Рикова на садибі зведені два прибуткових шестиповерхових будинки з напівпідвалами – фасадний (9-а) і флігельний (9-б). Забудова утворює єдиний ансамбль, у якому головний будинок – одна з найкращих споруд у стилі модерну в київському домобудуванні початку XX ст.

Михайлівський провулок, 14. У 1880 р. дружина ніжинського міщанина Миколи Павловича Пастернака, який з 1869 р. мав фотоательє на Хрещатику, 5 у будинку Завадського, купила садибу з двоповерховим кам'яним будинком із дерев'яною прибудовою та одноповерховим флігелем. У 1881 р. Пелагея Василівна Пастернак подала прохання до міської управи на дозвіл звести павільйон для фотографії з кам'яною стіною та на кам'яних стовпах поряд із сусідньою садибою № 12. У 1889 р. за проектом архітектора В.М. Ніколаєва збудовано чотириповерховий житловий будинок, і сюди переведено фотоательє М. Пастернака. Окрім салонної портретної фотографії Пастернак знімав і види Києва. Більшість його київських світлин належить до 1870-х і 1880-х років.

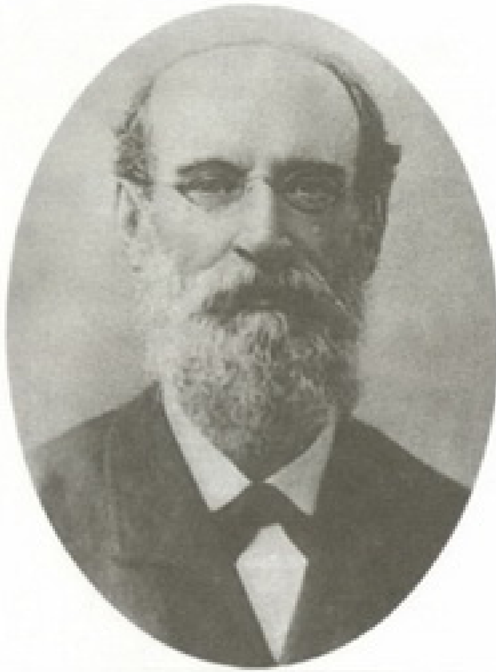

Рис. 166. Панас Мирний.

Родина Пастернаків володіла садибою до початку XX ст. У 1902–1912 рр. у будинку мешкав Лука Якович Рудченко (?–1917) – статський радник, начальник 3-го відділення Київської казенної палати. Тут зупинявся під час приїзду до Києва його брат письменник Панас Мирний (Панас Якович Рудченко, 1849–1920).

Цегляний будинок, оформлений із використанням мотивів неоренесансу, формує абрис провулка Михайлівського, акцентуючи його поворот, і є зразком середньоповерхової забудови Києва кінця XIX ст.

Михайлівський провулок, 20 (раніше 18). Історія садиби пов'язана з ім'ям скрипаля Григорія Трохимовича Данилевського (1792–1864), який мешкав тут зі середини XIX ст. Г. Данилевський відкрив у своєму будинку музичний салон. Тут часто гостювали відомі скрипалі: поляк Кароль Ліпінський (1790–1861) та бельгієць Олександр Арто (1815–1845), з якими він приятелював і виступав у різних ансамблях.

Згодом садибу придбала родина гофмаклера Київської біржі Василя Івановича Паталєєва. У 1879 р. за проектом В.М. Ніколаєва був зведений кам'яний триповерховий будинок. Четвертий поверх надбудували в 1957 р.

Один із синів гофмаклера – Олександр Васильович Паталєєв залишив спогади "Старий Київ. Спогади Старого Грішника" про життя киян у кінці XIX ст., їхні звичаї, побут, забудову міста. Олександр Паталєєв був відомим у Києві підприємцем, власником музичного магазину "Акорд", церковним старостою Десятинної церкви, членом Товариства надання допомоги хворим дітям. У 1896 р. за адресою **Михайлівський провулок, 34** містилася безкоштовна лікарня цієї організації, де надавали медичну допомогу всім хворим дітям, яких приносили і приводили. Окрім медичної допомоги їм давали ліки, стерилізоване молоко, а дуже бідним і одяг. У лікарні щорічно бувало до 20 тис. відвідувачів.

Садиба в Михайлівському провулку, 20 перебувала у власності родини Паталєєвих у 1867–1895 рр. Серед наступних власників садиби – київський міський архітектор у 1887–1913 рр. Олександр Степанович Кривошеєв (1859–1916).

Рис. 167. Вул. Софійська, 7.

Вулиця Софійська

Сучасне трасування Софійської вулиці, однієї з найдавніших вулиць Києва, що існувала ще за часів Київської Русі, здійснене в середині XIX ст. На той час вулицю забудовано одно-, двоповерховими будинками.

Софійська, 7. Повністю збережена садиба, що становить архітектурно-містобудівну цінність, є цілісною структурою з чоловими житловими та дворовими службами. Усі будівлі споруджено в 1860 р.

Садиба довгий час (до 1907 р.) належала родині купця Миколи Миколайовича Насонова, який свого часу був церковним старостою Десятинної церкви. За сприяння Н.А. Терещенка та представників громадськості міста в садибі у 1903 р. почали працювати заснована Стефаном Кульженком та його сином Василем школа графіки і друкарської справи, а також школа фотографічної справи.

На Софійській було найбільше невеликих готелів, які концентрувалися в перших номерах (4, 6) біля колишньої Думської площі (нині – Майдан Незалежності) та в останніх (21, 25, 27) – поблизу Софійської площі.

Вулиця з'єднувала Липки і Хрещатик зі Старим містом, по ній проходили найбільші проїзди високопосадових осіб. Узимку по ній неможливо було проїхати, часто падали коні й ламалися екіпажі, а тротуари ставали небезпечними для пішоходів. У 1892 р. вирішили перемостити вулицю, але цю справу відклали на пізніший час. У квітні 1893 р., коли на вулиці розпочали прокладати каналізаційні труби, домовласники Софійської вулиці звернулися до міського голови С.М. Сольського з проханням зробити перепланування вулиці, зменшивши дуже крутий підйом. Підпис під проханням поставили всі домовласники вулиці: Євгеній Афанасьєв, Марія та Олександр Берестовські, Ілля Горбунов, Фадей Кундеревич та ін.

Рис. 168. Софійська. 1870-ті роки.

Рис. 169. Вул. Софійська, 9. 1930-ті роки.

Софійська, 9. На вулиці зберігся особняк 1853 р., який належав купецькій родині Берестовських. Раніше поряд, на Софійській, 11, стояв ще один особняк цієї родини. Київський купець Олексій Берестовський у 1834 р. заснував фірму з торгівлі мануфактурою. У 1853 р. придбав садибу на Софійській і за проектом П. Спарро побудував цегляний двоповерховий будинок у стилі пізнього класицизму. Подорожуючи в торгових справах, Берестовський познайомився з донькою багатого одеського оптовика Якова Фіхтенгольца й закохався у красуню. Батьки дівчини були проти шлюбу з іновірцем. Вона таємно поїхала до Києва і, прийнявши православ'я, повінчалася з купцем. Згодом батько змирився і як міг допомагав Берестовському в комерції. Цікаво, що жоден із онуків купця, за спогадами сучасників, не зв'язав себе вузами Гіменея, залишившись до старості парубкувати.

В особняку Берестовських було 9 кімнат і два передпокої, на садибі – погріб, два сараї, стайні, корівник, дві льодовні. У саду росло 36 фруктових дерев, стояла альтанка, працював фонтан. Сьогодні це споруда комерційного банку.

Софійська, 14/13 (ріг Михайлівського провулка). Нині будинок повністю реконструйований зі збереженням форм і стилю будинку, зведеного в 1900 р. за проектом архітектора В.М. Ніколаєва на замовлення Миколи Михайловича Іконникова, сина архітектора М. Іконникова та племінника професора В.С. Іконникова. Будинок розташований на наріжній ділянці зі складним рельєфом, що зумовило різну кількість поверхів: по Михайлівському провулку – чотири поверхи на цокольному півповерсі, у нижній точці по Софійській – п'ять поверхів на цокольному півповерсі. Фасади оздоблені в ренесансному стилі. Саме в цьому будинку розпочали свою діяльність узимку 1901 р. Класи живопису, малювання та креслення, засновані групою київських художників у складі О. Гусєвої-Троїцької, В. Менка, М. Пимоненка, Х. Платонова та І. Селезньова, які викладали в новоствореному закладі. Раду класів очолив В.М. Ніколаєв. У вересні 1901 р. класи перетворені на Київське художнє училище, яке спочатку розташувалося на Великій Житомирській, 29, а з 1902 р. перейшло на Бульварно-Кудрявську, 2 (нині – Воровського).

Вулиця Мала Житомирська

Вулиця підіймається від Майдану вгору до Володимирського проїзду. Це одна з трьох вулиць періоду Київської Русі, що зберегла свій напрям. Сучасне трасування вулиці зроблене у 40-х роках XIX ст. На ній збереглася забудова кінця XIX – початку XX ст., головним чином, прибуткові будинки. Мала Житомирська – яскравий приклад щільної, периметральної забудови цього періоду. Сучасної забудови на вулиці майже немає, за винятком будинків на початку вулиці та будинку № 10.

Уже в 1893 р. по вулиці проходила конка, з часом замінена на електричний трамвай. На вулиці, ближче до колишньої Думської площі, розташувалось багато кухмістерських, їдалень, ресторанів. Наприклад, у 1914 р. на Малій Житомирській функціонували їдальні "Калімпос" (№ 5), "Константинополь" (№ 6), "Македонія" (№ 8), кухмістерська (№ 14), ресторани "Житомир" (№ 2) і "Станція" (№ 10).

Мала Житомирська, 14. Садиба складається з особняка і прибуткового будинку. Одноповерховий особняк зведений у 1858 р. Довгий час садиба належала відомому домовласникові Петру Олександровичу Григоровичу-Барському (1822–1907). У 1894 р. садибу придбав іконописець Олександр Іванович Мурашко й у 1898 р. поряд з особняком побудував триповерховий прибутковий будинок за проектом архітектора М. Вишневського. В особняку з 1907 р.

Рис. 170. Дами на київській вулиці. 1910-ті роки.

Рис. 171. Олександр Мурашко. 1895 р.

мешкав видатний український художник Олександр Олександрович Мурашко (1875–1919). Тут же обладнав майстерню. На той час він закінчив Київську рисувальну школу, Петербурзьку академію мистецтв. Як стипендіат академії працював за кордоном – у Парижі, Мюнхені, брав участь у міжнародних художніх виставках у Берліні, Відні, Амстердамі. Пропрацювавши три роки в Київському художньому училищі, О.О. Мурашко в 1913 р. відкрив художню студію. У 1914 р. продав садибу на Малій Житомирській, 14 і купив нерухомість на Лук'янівці (Багговутівська, 25).

Мала Житомирська, 7. Історія садиби тісно пов'язана з утворенням і початком діяльності Київського відділення Російського музичного товариства. У листопаді 1863 р. дирекція товариства найняла для власних потреб приміщення в будинку купця Василя Гладіна. Саме тут у 1863–1867 рр. відбувалися засідання дійсних членів і членів-виконавців товариства. Серед них були і представники давніх українських родин: Микола Лисенко, композитор-аматор Петро Селецький, поціновувач музики і театрал князь Михайло Вікторович Кочубей, співачка Наталя Степанівна Іскра-Словатинська, Ольга Юріївна Милорадович, Єлизавета Родіонівна Милора-

Рис. 172. Маргарита Крюгер-Мурашко.

Рис. 173. Вул. М. Житомирська, 17. Проект фасаду.

Рис. 174. Вул. М. Житомирська, 17. Поч. XX ст.

Рис. 175. Микола Мамишев з родиною. Поч. XX ст.

Рис. 176. Ганна Мамишева. 1910-ті роки.

Рис. 177. Микола Мамишев. 1880-ті роки.

дович, етнограф-музикознавець і письменник Григорій Павлович Галаган та ін. Тут 21 січня 1868 р. відкрився перший в Україні середній музичний заклад – Київське музичне училище. У 1868–1869 рр. у невеликому залі відбувались камерні концерти товариства. Співав Ф.Г. Стравинський, згодом славетний бас Маріїнської опери, грав свою фантазію на українські народні теми приятель Т. Шевченка віолончеліст Андрій Йосипович Галенковський. У квартетних вечорах брали участь видатний скрипаль XIX ст. Генріх Венявський, професор Петербурзької консерваторії Арвед Портер, Антон Григорович Рубінштейн.

Мала Житомирська, 17. У 1897–1898 рр. двоповерховий будинок добудували й значно розширили; на жаль, не збереглися маленькі вежі на будинку. Автором проекту став архітектор М. Артинов. У будівництві брав участь також технік-архітектор А. Краусс. Чотириповерховий будинок з підвалом зведений у модернізованих бароково-ренесансних формах як класичний зразок прибуткового будинку. У підвалі розмістилися пральня, приміщення для швейцара, двірника, льох. На першому поверсі окрім квартири були магазини, на другому–четвертому поверхах – по дві квартири. Будинок належав капітанові 2-го рангу Володимиру Миколайовичу Миклусі-Маклаю (1853–1905), братові відомого вченого, мандрівника Миколи Миклухи-Маклая.

У 1900 р. власником садиби став полковник Микола В'ячеславович Мамишев (1857–1909) – військовий педагог, учасник російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Велика родина займала весь третій поверх. Подружжя Мамишевих мало чотирьох доньок і сина. Дівчата навчалися на Вищих жіночих курсах, син В'ячеслав – у КПІ. Одна з сестер – Ганна Миколаївна Мамишева (1893–1964) закінчила гімназію Дучинської, в 1915 р. – Київські вищі жіночі курси (біологічне відділення фізико-математичного факультету) і тоді ж однорічні

педагогічні курси, що їх організував Київський навчальний округ. Опісля викладала в київських гімназіях та школах.

Мала Житомирська, 20. Велика садиба складається з п'яти споруд – № 20, 20-а, 20-б, 20-в, 20-г. Два будинки (№ 20, 20-а) фасадом виходять на вулицю, інші – в глибині садиби. Фасадні будинки № 20 і 20-а зведені в 1894 р. на замовлення власниці садиби – дворянки Єлизавети Володимирівни Карвовської; її дворянський герб вміщений на фасаді будинку № 20.

Вулиця Михайлівська

Одна з найдавніших вулиць міста, що підіймається від Майдану Незалежності до Михайлівської площі, виникла на шляху від Лядської брами до Михайлівського монастиря. Як вулиця згадується з 1799 р., а на плані Києва 1803 р. позначена як одна з головних вулиць Старого міста. У 1922–1991 рр. мала назву – вулиця Паризької комуни. У 60-х роках XIX ст. була забудована двоповерховими будинками посеред великих садиб. У кінці XIX – на початку XX ст. з'явилися багатоповерхові прибуткові будинки, щільність забудови збільшилася, оскільки в центрі міста земельні ділянки коштували дорого.

Михайлівська, 12. У січні 1847 р. тут відбувалася зустріч Ференца Ліста з "музичним тризір'ям" – Амадеєм Ванке, Йосипом Вітвицьким та Алоїзом Паночіні.

Михайлівська, 16-а. У будинку в 1893–1895 рр. містилася музична школа Станіслава Блюменфельда, де викладав М.В. Лисенко. П'ять років Лисенко вів клас фортепіанної гри, там же відбувалися і репетиції хору, з яким він виступав у містах і селах України.

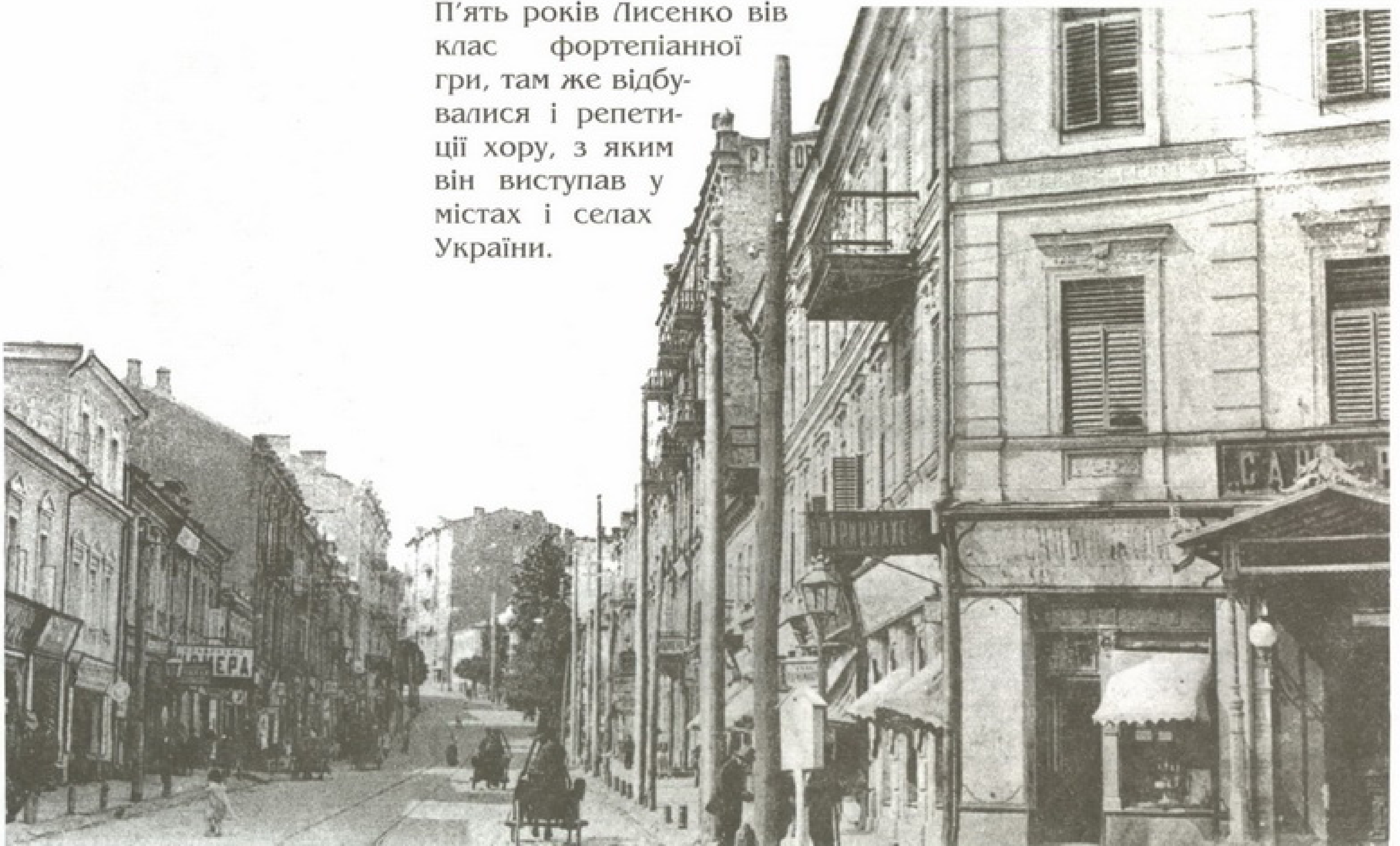

Рис. 178. Михайлівська. Поч. XX ст.

Михайлівська, 22. Тут створив водолікарню невропатолог Йосиф Якович Дейч (1859–1930(?)). Навчався у Київській 1-й гімназії, закінчив з відзнакою Університет св. Володимира в 1884 р. зі званням лікаря. У 1891 р. став доктором медицини. У 1893 р. слухав лекції у Віденському університеті, вивчав там спеціальну гідротерапію. Повернувшись до Києва, у 1894 р. відкрив добре обладнаний водолікувальний заклад на Малій Житомирській і з того часу присвятив себе фізіотерапії. З 1906 р. Й. Дейч розробляв нові методи консервативного лікування спонтанної гангрени і споріднених захворювань. Його син Олександр Дейч (1893–1972) – відомий письменник, літературознавець, театральний критик, перекладач.

Михайлівська, 24-а, 24-б, 24-в, 24-д – Трьохсвятительська, 11, 13. Велика садиба, що розташувалася на крутому рельєфі, з 1909 р. належала цивільному інженерові Гаврилу Петровичу Познякову (1857–1917). Мав великі домоволодіння у центрі Києва. Відомі Позняковські лазні на Малій Житомирській, 3 працювали з кінця XIX ст. до початку XXI ст. На садибі стояли багатоповерхові прибуткові будинки, готелі, магазини, крамнички. Всі споруди розміщені раціонально з урахуванням рельєфу.

Вулиця Костьольна

Назву вулиця отримала від римо-католицького Олександрівського костьолу, що стоїть на місці давньої Лядської слободи, за Ярославською (Лядською) брамою. Костьол закладений у 1817 р. Будівництво завершили в 1842 р. Автор першого проекту Людвіг Августович Піллер (1770–1834). Закінчував будівництво професор архітектури Університету св. Володимира Франц Мєховіч (1786–

Рис. 179. Вид на костьол св. Олександра. 1890-ті роки.

1852). Значну суму на будівництво пожертвували польський шляхтич Адам Совєцький, а на внутрішнє оздоблення – Дарій і Август Понятовські. Костьол зведений у стилі класицизму. Сучасники критикували досить невдалу архітектуру костьолу, що будувався на зразок архітектурних форм Римської імперії. Попри це, відзначали вдало обране місце для храму та гарне внутрішнє оформлення. Поряд з костьолом був зведений двоповерховий житловий будинок для причту, за ним розбито сад. Нині ця споруда добудовується.

Вулицю назвали Костьольною у 1838 р., коли від майдану перед храмом проклали узвіз на Козине болото. У 1934–1991 рр. називалася вулицею Челюскінців. Перші будинки з'явилися теж від Хрещатицької площі знизу (не збереглися). У верхній частині був невеличкий сквер перед костьолом. Сучасний парний бік вулиці (до 1917 р. нумерація йшла від Дніпра до Думської площі (тепер – Майдан Незалежності), а не навпаки) майже до 70-х років XIX ст. був зайнятий городами та службовими прибудовами великих наскрізних садиб із Хрещатика. Сьогодні вулиця плавно підіймається від Майдану вгору до костьолу, а навпроти будинків № 11 та № 8 сходами можна піднятися на затишну бульварну частину.

Перший багатоповерховий (п'ятиповерховий) прибутковий будинок був зведений у 1877 р. за проектом архітектора О.Я. Шіле в неоренесансному стилі (**Костьольна, 4**) і належав купцеві Францу Людвиковському. На великій садибі з садом (на цьому місці тепер будинок № 6) стояв ще триповерховий флігель, де містилися трактир "Лісабон", різні майстерні у підвалі та на першому поверсі (будинок не зберігся). На початку

Рис. 180. Костьол св. Олександра. Фото Г. Чугаєвича. 1880-ті роки.

XX ст. садиба належала родині Добрих – адвокату І.Ю. Доброму та лікарю Г.Ю. Доброму.

У такому ж стилі оформлені фасади будинку, який побудував у 1892–1894 рр. на розі з вулицею Трьохсвятительською, 5 1-ї гільдії купець Давид Трахтенберг. У цій садибі його син – відомий київський архітектор А.Д. Трахтенберг мав контору.

Киянка Надія Полуянська, згадуючи дитячі роки, а це 90-ті роки XIX ст., писала, як раз на рік, на свято Божого тіла, вулиця Костьольна ставала білою й красивою, а Думська площа з ділової й торгової перетворювалася на врочисту. Перед десятою ранку з чотирьох радіусів вулиць спускалися на площу маленькі дівчатка від 5 до 12–13 років, одягнені в білі сукні, білі панчохи, білі туфельки. На їхньому розпущеному волоссі – вінки з білих квітів, у руках кошики теж з білими квітами. Всі ці живі квіти прямували до Костьольної й суцільною білою стрічкою рухалися вгору по ній до костьолу св. Олександра. Між першою та другою годиною та ж картина – білі фігурки розходилися по домівках. І лише пелюстки білих квітів залишалися скрізь на тротуарах.

Рис. 181. Вул. Костьольна, 7.

Під час першої хвилі будівельної лихоманки вулиця Костьольна не потрапила в поле зору забудовників, оскільки її рельєф був дуже крутий і не годився для забудови. У 1910 р. мостова комісія міської управи на чолі з інженером шляхів сполучень В.Я. Демченком (1874–1933) склала проект робіт зі зменшення ухилу вулиці. Витрати (4 тис. рублів) покрили домовласники та причт костьолу. Згодом вулицю забудували багатоповерховими прибутковими будинками з центральним опаленням, ліфтами тощо.

Костьольна, 7. У 1913 р. на замовлення підполковника інженерних військ Олександра Леонардовича Козеровського був збудований п'ятиповерховий прибутковий будинок з асиметричним фасадом і проїздом на подвір'я в лівій частині – один із найкращих зразків модерну. Арка проїзду прикрашена горельєфними постатями атлантів, що ніби виростають із гірлянди акантового листя. Такий же малюнок листя продовжується в огородженні балкона. Парадний вхід до будинку розташований у центрі фасаду, обабіч – масивні напівколонки-консолі, які підтримують довгий глухий балкон. На одній із консолей – три атланти, що тримають куб, увінчаний великою вазою. На кубі дата будівництва будинку – MDCCCCXIII ("1913"). Над аркою зберігся автограф у бетоні – скульптора Федора Соколова.

Рис. 182. Вул. Костьольна, 9.

Костьольна, 9. Шестиповерховий будинок на підвалі у стилі модерну із запозиченням елементів готики (трикутний щипець із "розою", маскарони, орнаментальні вставки з зображенням птаха сирина) зводився в 1914–1915 рр. коштом Товариства квартировласників. У Києві будівництво на кооперативних засадах офіційно розпочалося 21 травня 1909 р., коли був затверджений статут 1-го

Київського товариства квартировласників. Така форма домоволодіння, аналогічна сучасним житловим кооперативам, склалася лише на початку XX ст., насамперед через зростання вартості землі в центральній частині міста. Люди "середнього класу" зі сталими прибутками, але без великих капіталів – службовці, викладачі, адвокати, офіцери не мали змоги придбати власне житло.

Вулиця Малопідвальна

Від провулка Тараса Шевченка вгору до Володимирської піднімається давня вулиця, що виникла в 30-х роках XIX ст. уздовж старого валу київських укріплень і на відміну від Великої Підвальної (Ярославів Вал) отримала назву Малопідвальної.

Найбільшу архітектурно-містобудівну цінність становить забудова нижньої частини вулиці. Михайло Булгаков назвав Малопідвальну найфантастичнішою вулицею в світі. Вулиця виглядає по-різному, коли підіймаєшся по ній угору з провулка Тараса Шевченка і коли спускаєшся по ній униз від Володимирської. На розі вулиці з провулком Тараса Шевченка ліворуч стоїть розгорнутий прибутковий будинок. На металевій брамі збереглися ініціали власника садиби ("АТ" – Тев'є Апштейн). Тев'є Апштейн був одним із засновників і власників Південноросійського машинобудівного заводу, власником лісопильних майстерень, контора торгового дому "Апштейн і сини" розташовувалася в центрі міста – в готелі "Європейський" на Хрещатику, 2.

Малопідвальна, 4. Будинок зведений у 1910 р. за проектом техніка-будівельника А.Трахтенберга для купця Ашкеназі. Будинок,

Рис. 183. Малопідвальна. 1920-ті роки.

Рис. 184. Вул. Малопідвальна, 4.

Рис. 185. Вул. Малопідвальна, 6.

що є прекрасним зразком пізнього модерну, вражає м'якими лініями, різноманітною формою вікон: тут і трапецеподібні, і напівциркульні, і заокруглені перемички на кутах. У вхідному тамбурі та в житлових приміщеннях збереглися ліплені плафони, кахляні груби, художній метал балконів і сходів. Типовий для міста невеликий прибутковий будинок має архітектурну цінність завдяки модерністичному декору, виконаному в лицьовій цеглі. У цьому будинку на початку 1919 р. мешкав О. Гансен, коли націоналізували і перетворили на 3-й Державний музей його колекцію на Ярославовім Валу.

Малопідвальна, 6. Садиба з 1867 р. належала купцеві 1-ї гільдії Кирилові Степановичу Торліну (1839–1895), який вів бакалійно-гастрономічну торгівлю на колишній Думській площі. Сімейну справу продовжив його старший син Григорій, лавка якого існувала на Думській площі ще в часи непу. Садиба на Малопідвальній свого часу була поділена між спадкоємцями Кирила Торліна. Триповерховий будинок у стилі неоренесансу зведений у 90-х роках XIX ст. власником садиби цивільним інженером Євгеном Торліним, який мешкав у шестикімнатній квартирі № 2 на третьому поверсі. Четвертий поверх добудовано у 1938 р. Будинок стоїть на підйомі, особливо гарно він відкривається для огляду, якщо підійматися від провулка Тараса Шевченка.

Квартири в будинку здавали в найм, як і квартири у флігелі, що стояв на садибі. У будинку в трикімнатній квартирі № 6 з 10-х років XX ст. проживала родина Антона Лаврентійовича Дроб'язка (1870–1941) – члена Київського окружного суду, статського радника, голови з'їзду мирових суддів. Він у 1894 р. успішно закінчив юридичний факультет Університету св. Володимира і в 1895–1918 рр. служив

Рис. 186. Вул. Малопідвальна, 10.

Рис. 187. Антон Дроб'язко. Поч. XX ст.

у судових відомствах у Києві та Житомирі. У 1919–1926 рр. – член комісії з випуску "Російсько-українського словника правничої мови" (виданий у 1926 р.). У 30-х роках – викладач Українського інституту лінгвістичної освіти, у 1935–1941 рр. (до арешту) – літературний редактор видавництва "Радянська школа". У 1941 р. арештований і репресований за тією ж справою, що й Агатангел Кримський, Людмила Старицька-Черняхівська, Оксана Стешенко.

Його син, Євген Антонович Дроб'язко (1898–1980) – випускник Київської 8-ї гімназії (1916), закінчив Київський університет (1920) і Київський музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка (1923), став відомим перекладачем.

Рис. 188. Євген Дроб'язко. Поч. XX ст.

Малопідвальна, 3. У 1918–1941 рр. тут мешкав Агатангел Юхимович Кримський (1871–1942) – орієнталіст, славіст, історик української мови та літератури, перекладач, письменник. Він навчався в Колегії Павла Галагана, яку закінчив у 1889 р., потім навчався і працював у Лазаревському інституті східних мов у Москві, де був професором. 1918 р. А. Кримський повернувся до Києва.

Вулиця Малопідвальна, якщо спускатися від вулиці Паторжинського (колишнього Михайлівського провулка), м'яко повертає на згині й згори відкриваються квартали навколишніх вулиць. На цьому ж згині (**Малопідвальна, 15**) стоїть дивовижний будинок зі скульптурними зображеннями жіночих голівок на фасаді, збудо-

ваний за проектом архітектора М. Гарденіна в 1896–1897 рр. У неоготичному стилі збудований і будинок на **Малопідвальній, 10**.

У будинку на розі **Малопідвальної, 12** та **Паторжинського, 10** до 1917 р. проживала родина Олександра Львовича Пото. Його дружина Віра Костянтинівна (1855–1920), донька відомого педагога Костянтина Ушинського, власним коштом відкрила в Києві училище ім. Ушинського (Фундуклеївська, 53). На виділеній містом ділянці збудувала двоповерховий кам'яний будинок для двох початкових училищ – чоловічого та жіночого з двома паралельними відділеннями. Всіх класів було шість (три – в чоловічому й три – в жіночому). Обладнання училища В.К. Пото прийняла теж на свій кошт, класні меблі виписувала з Петербурга. Урочисте відкриття міського училища відбулося в грудні 1901 р.

Рис. 189. Агатангел Кримський.

Провулок Тараса Шевченка

Давня вулиця Києва, що пролягає від Майдану Незалежності до Михайлівського провулка, з початку XIX ст. називалася Козиноболотною (від місцевості Козине болото). Вулиця прокладена за планом у 1833 р. Планування ділянок, що складалося головним чином у першій половині XIX ст., має історичний характер, зумовлений незмінною шириною вулиці, та щільну периметральну забудову. Біль-

Рис. 190. Т. Шевченко. Автопортрет. 1845 р.

Рис. 191. Провулок Шевченка, 8-а.

шість будинків кінця XIX – початку XX ст. виконано в архітектурних формах так званого київського цегляного стилю – весь декор змодульований у цеглі. Серед інших істотно вирізняється дерев'яний будинок (№ 8-а), що належав Івану Житницькому. Тут у маленькій кімнатці на першому поверсі в 1846–1847 рр. жив Тарас Шевченко разом із Олександром Афанасьєвим-Чужбинським і художником Михайлом Сажиним. У 1925–1926 рр. за проектом В.Г. Кричевського будинок реконструйовано. У 1928 р. тут відкрився Літературно-меморіальний музей Тараса Шевченка. Збереглися особисті речі поета: люлька зі слонової кістки, куманець, сорочка, подарована сестрою Яриною, білий полотняний костюм, гравюри та малюнки. У мезоніні містилася майстерня Шевченка і Сажина.

Провулок Тараса Шевченка – одна з найвужчих вулиць Києва. Більшість будинків три-, чотириповерхові. Завдяки тому що висота забудови в багатьох місцях така ж, як і ширина вулиці, а подекуди й більша, створюється враження замкненого архітектурного простору, що робить вулицю масштабною для пішоходів.

У колишньому Хрещатицькому провулку було п'ять закладів з умебльованими кімнатами. З назвами і без назв, кожний заклад мав від декількох до 48 кімнат: умебльовані кімнати "Саксонські" містилися в будинку № 4, у будинку Т. Апштейна на останньому поверсі було 36 умебльованих кімнат, найбільше (48 кімнат) мав заклад "Карпати" (будинок № 13/21). Власники прибуткових будинків та умебльованих кімнат дбали про збільшення своїх прибутків, а тому саме вони брали активну участь у перейменуванні вулиці Козиноболотної, мотивуючи це тим, що власники готелів і умебльованих кімнат на сусідніх вулицях – Софійській, Михайлівській – мають більші прибутки, завдячуючи милозвучним назвам вулиць. У 1892 р. мешканці Козиноболотної вкотре звернулись до міської думи з проханням перейменувати вулицю. Дума з розумінням поставилася до проблеми власників готелів та умебльованих кімнат Козиноболотної вулиці й з 1894 р. вулиця стала називатися Хрещатицьким провулком, з 1925 р. – провулком Тараса Шевченка.

Вулиці між Львівською площею та площею Перемоги

Вулиця Воровського (колишня Бульварно-Кудрявська)

Вулиця, що йде від Львівської площі до площі Перемоги, виникла у 30-х роках XIX ст. і отримала назву Бульварно-Кудрявської. Так вулиця називалася до 1919 р., у 1919–1937 рр. – Нероновича, сучасна назва – з 1937 р. Частково зберігся бульвар до Чеховського провулка.

Із путівника Ч. Ящевського видання 1913 р. відомо, що вулицю забудовували в кінці XIX – на початку XX ст. Правий бік вулиці був зайнятий переважно громадськими спорудами: тут містилися університетська астрономічна обсерваторія, жіноча торговельна школа, депо вільної пожежної дружини (не збереглося), амбулаторна дитяча лікарня (№ 20), Народна аудиторія (№ 26), корпус Комерційного училища (№ 24). Закінчувалася Бульварно-Кудрявська вулиця Жидівським, або Галицьким, базаром.

Вулицю 70-х років XIX ст. описує у своїх спогадах М. Славінський: "З Сінного базару вело дві вулиці: Бульварно-Кудрявська вниз до Жидівського базару, – власне, вулицею вона була лише з одного боку, де в просторих садах стояли панські осторонці, а з іншого боку були лише неурегульовані гори, де за високими деревами видно було вершок метеорологічної обсерваторії; садиб там ще не було, як не було тоді й пізніших провулків". Історія вулиці зв'язана з утворенням і діяльністю в Києві товариства "Просвіта", діячі якого мешкали в будинках на **Воровського, 10** і **8**.

Воровського, 2. Третій і четвертий поверхи колишнього прибуткового будинку М.В. Ріхерта з 1902 р. займало Київське художнє училище. Тут викладали, зокрема, М.К. Пимоненко, О.О. Мурашко, Ф.Г. Кричевський, Ф.С. Красицький, Е.П. Брадтман.

Воровського, 27. На сучасному терені Інституту ортопедії в 70-х роках XIX ст. у великому саду стояв особняк барона Рудольфа Ва-

Рис. 192. Михайло Бонч-Бруєвич (крайній праворуч) з братами та сестрою. 1899 р.

Рис. 193. Вул. Бульварно-Кудрявська, 25 (тепер – вул. Воровського, 27). 1880-ті роки.

сильовича Штейнгеля (1841–1892). Від тодішньої великої садиби з парком, ставком і великим особняком сьогодні залишилася частина особняка біля сучасної забудови. У 1901 р. садибу придбав професор медицини Університету св. Володимира Михайло Микитович Лапинський (1862–1947). Він заснував і обладнав тут фізіотерапевтичний санаторій з водолікуванням, світлолікуванням, електротерапією – новітніми досягненнями. Заклад діяв до 1919 р.

Воровського, 20. Будинок, відомий в історії міста як дитяча лікарня Товариства надання допомоги хворим дітям, споруджений коштом мецената Льва Бродського за проектом інженера-архітектора М. Артинова. На фасаді – рослинний орнамент із постаттю дитини в центрі, а також дати будівництва "1897" і "1898".

Воровського, 24. У 1897–1898 рр. на земельній ділянці поряд із обсерваторією, придбаній коштом київських купців, був зведений будинок Комерційного училища за проектом Георгія Шлейфера. Рік у новому будинку містився Політехнічний інститут, для якого саме будували корпуси на Брест-Литовському шосе. З вересня 1899 р. тут розпочалися заняття Комерційного училища, яке належало до розряду середніх навчальних закладів, давало загальну і комерційну освіту. Курс навчання – 7 років (5 загальних і 2 спеціальних класи).

Тут з 1903 по 1906 рік навчався й закінчив повний курс відомий учений, радіоінженер М.О. Бонч-Бруєвич. Михайло Олександрович Бонч-Бруєвич (1888–1940) походив зі старовинного роду Бонч-Бруєвичів, які ще в XVI ст. оселилися на Чернігівщині та в Могильовській губернії. Їхні нащадки мали маєтки на Орловщині. Михайло народився в Орлі, дитячі та юнацькі роки провів у Києві, де батько Олександр Іванович Бонч-Бруєвич (1858–1935) працював управителем контори Київського товариства водопостачання до 1914 р. Родина мешкала за місцем праці батька в будинку на Набережному шосе, 4. Перші чотири класи навчався в Київському реальному училищі, а потім склав

іспити до п'ятого класу 1-го Комерційного училища, яке успішно закінчив у 1906 р. Продовжив навчання в Миколаївському інженерному училищі, а також у Військовій електротехнічній школі.

М.О. Бонч-Бруєвич ніколи не втрачав зв'язку з Києвом – тут до 1917 р. проживали його батьки, дружина М.О. Бонч-Бруєвича – Олександра Олексіївна Кондратенко (1887–1953) теж була киянкою.

Воровського, 26. Будинок Народної аудиторії споруджено в 1895 р. за проектом архітектора М. Бєлелюбського. Капітально перебудований у 1909 р. за конкурсним проектом В. Рикова. Фасад прикрашений елементами ренесансної та барокової архітектури. При Народній аудиторії діяло Товариство сприяння народній освіті. Членами правління Товариства були відомі й шановані в Києві педагоги, науковці, архітектори. Серед них: В.І. Щербина (1850–1936), В.М. Риков, Є.О. Ківлицький (1861–1921). Щонеділі тут організовували популярні лекції, народні читання, щодня влаштовували концерти. Народна аудиторія працювала до 1922 р., потім будинок використовували як клубну установу, зокрема, в 1930 р. тут працював клуб залізничників.

Воровського, 3. На лівому боці вулиці зберігся найстаріший особняк готичного стилю (1876), споруджений за проектом архітектора П.І. Спарро на замовлення педагога Василя Івановича Сербулова. Його син – Михайло Сербулов – був відомим у Києві скрипалем.

Воровського, 19. Будинок, зведений у 1909–1910 рр. за проектом архітектора М. Клуга, є одним із найкращих зразків модерну в Києві.

Рис. 194. Євген Ківлицький. 1909 р.

Рис. 195. Вул. Бульварно-Кудрявська, 24. Комерційне училище. Поч. XX ст.

Рис. 196. Вул. Бульварно-Кудрявська, 26. Народна аудиторія. Поч. XX ст.

Воровського, 38. Чотириповерховий прибутковий будинок зведений у стилі модерну в 1909–1910 рр. за проектом М. Клуга на замовлення власниці садиби Ольги Матвіївни Браїловської (1867–1935). Її чоловік Олексій Олександрович Браїловський (1853–1931), дійсний статський радник, після закінчення Київського університету понад тридцять років викладав у гімназіях Варшави та Києва. З 1908 р. очолював педагогічну раду жіночої гімназії М.Ф. Стельмашенко, де в 1908–1914 рр. викладала історію його донька Любов Олексіївна. Нащадки О. Браїловського сьогодні живуть і працюють у Києві.

Рис. 197. Олексій Браїловський. 1900 р.

За спогадами київської художниці-педагога Єлизавети Володимирівни Піскорської (1903–1978), на Бульварно-Кудрявській у 1920-х роках мешкав диригент і засновник капели "Думка" Нестор Городовенко: "Був у нього пес, ірландський сетер, з яким він гуляв. Вулиця вузенька, і я з вікна свого номера 9 часто бачила Городовенка. Ще одна знаменитість жила в той час на вулиці Кудрявській – фельдшер Писаренко, якого знав увесь район. Він лікував людей краще самого кваліфікованого лікаря, був надзвичайно обізнаною, досвідченою людиною".

Вулиця Олеся Гончара

Вулиця виникла у 30–50-х роках XIX ст. і називалася Малою Володимирською. Більшу її частину прокладено через яр, що тривалий час був сміттєзвалищем. Із цієї причини вулиця повільно забудовувалася до кінця XIX ст. У 1871 р. вулиця, прокладена понад 10 років тому згідно з міським планом, незважаючи на клопотання домовласників, так і залишалася не замощеною до кінця. Оскільки вона різко спускалася вниз, за декілька років від стоку води посеред неї утворився яр.

Педагог А.І. Степович згадував у 1920-х роках, що проведення й упорядкування вулиці Малої Володимирської (а потім Столипінської), що зв'язувала два базари – Сінний і Галицький, стало подією в Києві: "Ми добре пам'ятаємо той час, коли сама середина її в тому місці, де тепер з'єднуються новопроведена Святославська вулиця з такою ж Чеховською і міститься новий сквер з двома великими будовами по бокам – Вищих жіночих курсів (нині – Ветеринарний інститут) й Технічного товариства, являла собою глибокий ярок з невеликим у ньому озерцем, що слугувало літньою порою для купання хлопчаків. Рух по цій частині вулиці був можливий тільки піший".

Рішенням міської влади тут безкоштовно виділено землю для будівництва корпусу Вищих жіночих курсів та будинку Київського відділення Російського технічного товариства. На початку XX ст. був зроблений проект на будівлю РТТ (автор – О.В. Кобелєв).

При підготовці ділянки для капітального будівництва використали систему майже з 400 буронабивних паль за технологією дійсного члена Київського відділення РТТ Антона Страуса. Будівлю закла-

Рис. 198. Вул. Столипінська, 55-а. Вищі жіночі курси. 1910-ті роки.

Рис. 199. Вул. М. Володимирська, 33-б. Клініка Качковського.

дено в 1912 р., у лютому 1914 р. її освятили. Будинок, що одним фасадом виходить на вулицю Олеся Гончара, а іншим – повернутий до затишного скверу, оздоблений у стилістиці модернізованого ампіру. З початком Першої світової війни більшість приміщень була зайнята під шпиталь. У 1922–1924 рр. тут розташовувався Інститут пластичного мистецтва, де викладали М.Л. Бойчук, М.Г. Бурачек, В. і Ф. Кричевські, М.О. Макаренко, М.І. Жук, Ф.Л. Ернст та інші відомі митці та мистецтвознавці.

Навпроти в аналогічній стилістиці, так само за проектом архітектора О.В. Кобелєва була зведена будівля Вищих жіночих курсів (тепер **Олеся Гончара, 55-а**). Дві величні споруди на місці колишнього яру утворили своєрідний ансамбль. Між ними ще до початку Першої

Рис. 200. Садиба на вул. Олеся Гончара, 60.

світової війни планували розбити сквер. Остаточно сквер площею 2 га був упорядкований у 1920 р., а в 1926 р. сюди перенесли фонтан із Софійської площі. Із 1996 р. вулиця носить ім'я Олеся Гончара.

Олеся Гончара, 60. Будинок, сходи, місток – усе нагадує середньовічний замок у готичному стилі. Будинок, зведений у 1908 р., належав лікарю Лапинському, власникові великої садиби на Воровського, 27.

Олеся Гончара, 33-б. Будинок колишньої клініки Петра Еразмовича Качковського – чудовий зразок модерну, у 1907 р. створений архітектором І. Ледоховським. Із 1910 р. в особняку відкрилася хірургічна лікарня доктора медицини Ігнатія Станіславовича Маковського. Саме сюди 1 вересня 1911 р. привезли важко пораненого тодішнього голову Ради міністрів П. Столипіна, та два кульові поранення виявилися несумісними з життям, і 5 вересня 1911 р. він помер. У радянський період у будинку містилися різні медичні установи. Із 1998 р. будинок став штаб-квартирою Народного руху України. Тут міститься Кабінет-музей В'ячеслава Чорновола.

22 серпня 2012 р. у приміщенні Народного руху України відкрито Музей шістдесятництва. Ідея заснування музею належить Надії Світличній – дружині дисидента Івана Світличного. Музейна експозиція висвітлює історичне явище руху шістдесятників від 1956 р. і до здобуття Україною незалежності в 1991 р.

Вулиці Старокиївської та Либідської частин Києва

Вулиці, які почали прокладати й забудовувати з середини XIX ст., не належали до стародавньої частини міста, але з сучасної точки зору теж є старими. Тут збереглася досить щільна забудова другої половини XIX – початку XX ст. У першій чверті XX ст. ці вулиці належали до Старокиївської частини міста, а деякі – й до Либідської (Терещенківська, частково Пушкінська). Вулиці розташовані від Прорізної до бульвару Тараса Шевченка: Прорізна, Івана Франка, Пироговська, Михайла Коцюбинського, Богдана Хмельницького, Лисенка, Терещенківська, Пушкінська. Деякі перетинають бульвар Шевченка і доходять до вулиці Льва Толстого. Найбільшими й центральними вулицями у цій частині старого Києва є Прорізна, Богдана Хмельницького та Пушкінська.

Вулиця Прорізна

За часів Київської Русі тут проходив оборонний вал від Золотих воріт і до нинішніх Хрещатика та Майдану Незалежності. З прийняттям у 1833 р. 2-го проектного плану для Києва розпочалося нищення укріплень часів Ярослава Мудрого. Тоді ж прорізано один із валів і утворено вулицю, яка в офіційних документах 40-х років XIX ст. називалася Мартинівською, Прорізною, Золотохрещатицькою, у 1869–1919 рр. – Васильчиковською, у 1919–1991 рр. – Свердлова.

Вулиця починається від Хрещатика і йде вгору до Володимирської. Планували й упорядковували її в 50-х роках XIX ст., зокрема, зменшували ухил, оскільки вона була дуже крутою. Вулицю віднесли до першого розряду, тобто дозволялося зводити лише кам'яні будинки з вогнетривкими дахами. Вимощена була кругляком.

На тому боці вулиці, де зараз починається Пушкінська, у кінці 60-х – на початку 70-х років XIX ст. були городи, а далі – навіть чийсь баштан. Максим Славінський, згадуючи тогочасний Київ, писав, що він з друзями, коли були ще дітьми, познайомилися з дідом,

Рис. 201. Прорізна. Поч. XX ст.

що сторожував на тому баштані, й смакували часом динями та кавунами, інколи платячи якусь копійку, а інколи й без того.

Повністю вулиця забудована в кінці XIX – на початку XX ст.: мала 14 садиб на лівому боці та 15 – на правому. Будинки стояли впритул один до одного; вулиця була подібна на коридор. Забудова збереглася наполовину. 24 вересня 1941 р. першим на Хрещатику вибухнув наріжний будинок із Прорізною, 2/28. Агенти НКВС підірвали два наріжних будинки Прорізної з Хрещатиком – 28/2 і 30/1, що призвело до велетенської пожежі. Внаслідок вибухів і пожеж на Хрещатику восени 1941 р. повністю втрачена забудова лівого боку Прорізної – від Хрещатика до Михайлівського провулка, нині вулиця Паторжинського (№ 2–24 за старою нумерацією), правого – від Хрещатика до Пушкінської (№ 1–9). Відповідно, змінилася й нумерація, порівняно з довоєнною. Остаточного вигляду Прорізна набула в 50-х роках минулого століття. У повоєнний час ліворуч і праворуч вулиці Прорізної поблизу з перетином вулиці з Пушкінською та Б. Грінченка були розбиті сквери, а будинки звели з відступом від червоної лінії.

У 1910 р. по Прорізній відкрили трамвайне сполучення – лінії на Шулявку. Через великий ухил вулиці в кінці 50-х років сталася аварія, і трамвайні колії розібрали.

Рис. 202. Прорізна від Хрещатика. 1930-ті роки.

Вулиця починалася одним із найгарніших будинків Києва кінця XIX ст. (Прорізна, 2 – Хрещатик, 28). Спочатку це була двоповерхова споруда, на першому поверсі якої містилася кав'ярня з кондитерською "Жорж". Пізніше будинок добудований ще двома поверхами. Цей наріжний будинок уподобали й фотографи. Одним із перших відкрилося фотоательє Франца де Мезера й перебувало тут до 1873 р. Тут також розташовувалося відоме фотоательє Генріха Лазовського, який уславився як фотомайстер-портретист. У 1899 р. у вітрині виставили на продаж фотоальбоми Володимирського собору, вишукано виконані фототипією та фотографією.

Навпроти кондитерської "Жорж" стояв готель "Де Франс" на Прорізній, 1/30. На вулиці налічувалось ще три заклади з умебльованими кімнатами: Прорізна, 15 (15 кімнат, будинок не зберігся), Прорізна, 19 (сучасна – 17, умебльовані кімнати "Версаль") та **Прорізна, 24/39** ("Палермо"). Прорізна загалом була вулицею багатоповерхових прибуткових будинків, де здавали в оренду комфортабельні квартири. Серед домовласників переважали купці, підприємці, лікарі, адвокати.

У 80-х роках XIX ст. на Прорізній, 3 був ресторан Лешевича, потім Федора Миколайовича Стоматі, що окрім ресторану "Стоматі" володів також рестораном "Саксонський" у Хрещатицькому провулку, 4 (нині – провулок Тараса Шевченка). За оголошенням у ки-

Рис. 203. Реклама фотоательє Г. Лазовського. 1897 р.

Рис. 204. Прорізна від Володимирської. 1930-ті роки.

Рис. 205. Прорізна. 1942 р.

Рис. 206. Музичне училище. 1913 р.

Рис. 207. О. Прахова (друга в другому ряду праворуч) серед учнів музичного училища. У центрі – В. Пухальський.

ївських газетах 80-х років, сніданок із однієї страви в ресторані коштував 30 коп., обід із двох страв – 40 коп., а з трьох – 60 коп., було ризьке пиво. Вміщено також перелік страв, що їх подавали в ресторані: порося заливне, ескалоп, соус трюфельний, карась фрі, котлети баранячі. У 10-х роках XX ст. тут існував ресторан "Ренесанс". У 90-х роках XIX ст. на Прорізній, 8 розташовувалася кондитерська "Швейцарська".

У садибі на Прорізній, 8 (у колишньому Музичному провулку) містився будинок музичного училища, зведений за проектом архітектора О.Я. Шіле в 1873–1874 рр. У вересні 1874 р. розпочалися заняття. Першим директором училища став Роберт Августович Пфеніг (1824–1899), який очолював заклад у 1868–1875 рр. В училищі викладали професійні музиканти, викладачі оперного та сольного співу. У 1877–1913 рр. директором був композитор і педагог Володимир В'ячеславович Пухальський (1848–1933), який довгий час і мешкав при училищі.

Рис. 208. Рейнольд Глієр.

У 1913 р. в Києві відкрилася консерваторія, розмістившись у будинку музичного училища. Першим директором консерваторії став професор В. Пухальський. У 1914–1920 рр. консерваторію очолював Рейнольд Моріцович Глієр (1875–1956) – композитор, диригент, один з ініціаторів створення консерваторії. Р. Глієр народився в Києві, закінчив Київську 2-гу гімназію та музичне училище (1894).

У будинку на Прорізній, 18 (не зберігся) у 1913 р. була музична школа Миколи Аполлоновича Тутковського (1857–1931), піаніста, композитора, педагога.

Вулиця Прорізна була однією з центральних вулиць Старого Києва, тут містилися контори і правління цукрових заводів, товариств, а також контори та представництва вітчизняних і закордонних фірм.

Прорізна, 9 (сучасна нумерація). Раніше це була садиба під № 13. У 1879 р. у В.В. Тарновського її придбав інженер Микола Петрович Добринін, добре знаний у місті муніципальний діяч, власник трьох садиб на Прорізній – 13, 20 і 24. На його замовлення й був зведений у тому ж році за проектом архітектора О.Я. Шіле триповерховий на напівповерсі фасадний будинок з мезоніном. За описом на 1914 р., у будинку містилися: в підвальному поверсі – приміщення для майстерень, на першому поверсі – три квартири та чотири магазини, на вищих поверхах – п'ятикімнатні квартири. Ліворуч розміщений проїзд на подвір'я, де стояв флігельний чотириповерховий будинок та за ним господарські служби. Фасадний будинок, що постраждав у 1941 р., після війни відновлений і надбудований четвертим поверхом.

Рис. 209. Петро Чайковський.

У будинку наприкінці XIX ст. проживали викладачі Київського музичного училища Є.А. Риб та Ф.В. фон Мулерт. Євген Августович Риб (1859–1924) – композитор і диригент, з 1885 р. викладав у Київському музичному училищі. Серед його учнів – Р. Глієр, К. Стеценко, О. Кошиць. Фрідріх Вільгельмович фон Мулерт (1859–1924), викладач по класу віолончелі, керував двома концертами з творів П. Чайковського у Міському театрі в 1891 р. У 10-х роках XX ст. мешкав на Прорізній, 17.

Рис. 210. Микола Бурачек.

У будинку на Прорізній, 10 (будинок не зберігся) у 1920 р. містилася майстерня українського художника Миколи Григоровича Бурачека (1876–1942) – одного із засновників Української академії мистецтв (1917); у 1918 р. – її президент.

На Прорізній, 12 (будинок не зберігся) у 1908–1909 році працювало Французьке благодійне товариство, засноване в Києві у 1882 р. Тут же містилося французьке консульство, очолюване Д.Г. Булаховським.

Рис. 211. Фотій Красицький.

На Прорізній, 20 (будинок не зберігся) до 1908 р. мав книжковий магазин і магазин картин художник Фотій Степанович Красицький. На його ім'я в 1907–1908 рр. було відкрито також контору та крамницю щомісячного журналу "Літературно-науковий вісник" М.С. Грушевського, який і зупинявся тут, коли приїжджав до Києва. У серпні 1908 р. магазин переїхав на Велику Володимирську, 28.

Прорізна, 23. Чотириповерховий будинок із ренесансним фасадом зведений у 1897 р. Фасад будинку має центральний ризаліт із бічними лоджіями й терасами з легкими колонами та ажурними решітками чавунного литва. Довгий час, майже сто років, у будинку (квартира № 4) містилося фотоательє. У липні 1908 р. свідоцтво на право відкриття в Києві фотоательє отримали Андрій

Рис. 212. Любов Браїловська. Фото Гудшона і Губчевського. 1908 р.

і Володимир Гудшони та Олександр Губчевський. Родина Гудшонів на початку XX ст. мешкала в цьому будинку. Андрій Людвігович Гудшон (1873–?) народився в Києві, закінчив Київське реальне училище, потім два роки навчався в Московському технічному училищі. Графічну справу, а саме, фотографію та цинкографію, А. Гудшон вивчав за кордоном – у Відні та Брюсселі. Розпочав свою справу разом з батьком у Києві з відкриття в 1898 р. художнього закладу графічних мистецтв із фотографією, друкарнею та нотодрукарнею на вулиці Львівській, 50.

Відкрите на Прорізній, 23 фотоательє "Гудшон і Губчевський" із часом стало дуже популярним. Розміщена в адресних книгах та періодичній пресі реклама повідомляла про різні види робіт і послуг, що надавало фотоательє: художні портрети і збільшення на сучасному папері; наукові, етнографічні, ілюстративні знімки, кольорова фотографія за методом братів Люм'єр. Фотографували будинки зовні та інтер'єри. Виготовляли діапозитиви, копії з картин, рисунків, креслень, видали альбом "Види Києва". Ательє отримало вісім найвищих нагород. Фото майстерні Гудшона і Губчевського з найголовнішими подіями Києва у 10-х роках XX ст. вміщували київські газети.

Один із власників фотосалону Олександр Михайлович Губчевський (1882–1950) був казначеєм фотографічного товариства "Дагер", правління якого в 1911–1912 рр. містилося у квартирі № 4 будинку на Прорізній, 23. У 1913 р. О.М. Губчевський очолив товариство "Дагер". Знімки членів першого українського уряду в 1917 р. були зроблені саме в фотоательє "Гудшон і Губчевський".

Рис. 213. Логотип фотомайстерні.

Рис. 214. Прорізна від Хрещатика. 1950-ті роки.

Прорізна, 18/1. Будинок на розі Прорізної та провулка Паторжинського спочатку був двоповерховим. Зведений за проектом архітектора О.Я. Шіле у 1871 р. як особняк для терапевта, педагога, засновника й завідувача неврологічного відділення Київського військового шпиталю – у 1867–1877 рр., професора Університету св. Володимира Василя Тимофійовича Покровського (1838–1877). Із 1887 р. садиба перейшла у власність доньки цукропромисловця Николи Артемовича Терещенка – Марії Николівни, за чоловіком Іващенко. З великої садиби залишилося два будинки: № 18/1 та № 18/1-г.

Рис. 215. Євген Плужник.

У будинку проживали адвокати, лікарі, художники. У 1911 р. тут мешкав художник Еміль Августович Бергоньє, який закінчив Паризьку академію мистецтв, давав уроки живопису, малювання та ліплення. У флігельному будинку 18/1-г у 1923–1934 рр. мешкав Євген Павлович Плужник (1898–1936) – поет, драматург, який належав до літературної організації "Ланка", заснованої в 1924 р., а в 1926 р. перейменованої на МАРС (Майстерня революційного слова). Репресований у 1934 р., засланий на Соловки, де й помер. У 1994 р. на фасаді будинку 18/1 встановили бронзову меморіальну дошку Євгенові Плужнику (скульптор О. Чеботар, архітектор О. Стукалов).

До літературної групи МАРС належав і Валер'ян Петрович Підмогильний (1901–1937) – письменник, перекладач. Арештований у 1934 р., розстріляний на Соловках. В. Підмогильний у романі "Місто" подав опис вулиці Прорізної 20-х років: "На розі вулиці Свердлова, потрапивши знову в тиск, він на мить затримався й глянув уздовж рівного схилу, яким підіймався трамвай. Там був несподіваний затишок поруч бурі, раптова заводь, де юрба, звернувши, розпадалась на окремі постаті, завмираючи й ущухаючи геть. Він провів очима трамвай, що зник на верховині, розчинившись у далекому мороці, і в цій синястій від ліхтарів смузі серед нерухомих, потуплених будівель відчув дивну красу міста. Сміливі лінії вулиці, досконала рівнобіжність їх, тяжкі перпендикуляри обабіч, велична похилість бруку, що спалахував іскрами під ударами копит, війнули на нього суворою, йому ще незнаною гармонією".

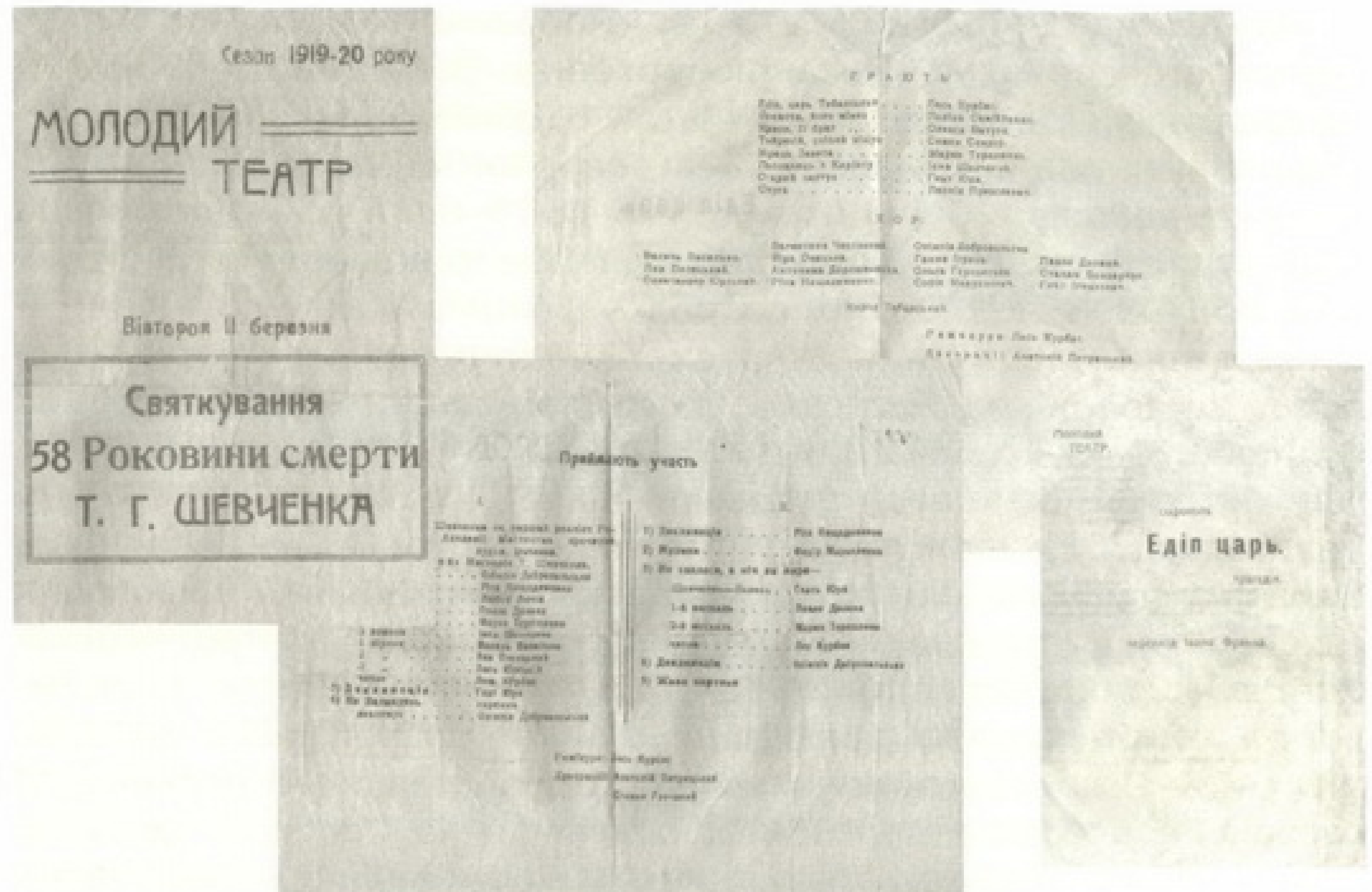
Рис. 216. Валер'ян Підмогильний.

Прорізна, 22 (стара нумерація – 28). У 10-х роках XX ст. у будинку містилося Товариство рівноправ'я польських жінок.

Прорізна, 17. Садиба з 70-х років XIX ст. належала дружині підприємця й домовласника М.О. Григоровича-Барського. На замовлення власниці у 1872 р. споруджено двоповерховий цегляний будинок, який у 1887 р. за проектом архітектора О. Хойнацького добудовано третім поверхом. Будинок використовували як прибутковий, тут же містилися умебльовані кімнати. У 1912–1913 рр. під наглядом і керівництвом архітектора О. Гілевича його реконстру-

Рис. 217. Програмки з вистав театру Курбаса.

Сезон 1919-20 року

МОЛОДИЙ ТЕАТР

Вівторок 11 березня

Святкування 58 Роковини смерти Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Приймають участь

Молодий театр

Едіп царь.

Рис. 218. Лесь Курбас. 1927 р.

Рис. 219. Пам'ятник Лесю Курбасу.

Рис. 220. Вул. Прорізна, 17. Кінотеатр "Комсомолець України". 1964 р.

ювали й надбудували четвертий поверх, у 1944–1970 рр. кілька разів перебудовували. Фасади оформлені в стилі модерну.

На початку XX ст. тут містилися контори, умебльовані кімнати та Київське гарнізонне військове зібрання. У 1918–1919 рр. працював Молодий театр під керівництвом Леся Курбаса.

Вистава "Цар Едіп" Софокла, прем'єра якої відбулася 16 листопада 1918 р., стала першою програмовою режисерською роботою Курбаса в Молодому театрі. Цією виставою Молодий театр розпочав сезон у власному, щойно обладнаному приміщенні на Прорізній. Сценографію здійснив Анатоль Петрицький. Роль Едіпа виконував Курбас. Справжній трагічний темперамент Курбаса, вишуканість його артистичної манери і надзвичайно тонке відчуття стилю сповна виявилися в цій ролі. Театральний критик Олександр Дейч писав: "Він був артистом високого класу такого масштабу, як Моїссі, як Джованні Грассо, як молодий Павел Орленьов. Легко збудливий, з трагічними очима, різкий, розвинута пластика, жест завершений, голос багатий модуляціями. Він до того ж гарно співав, умів слухати партнера, чудово витримував паузу і любив розробляти паузу технічно".

У грудні 1918 р. театр Курбаса поставив виставу "Вертеп". Третьою вдалою експериментальною роботою Курбаса в другому сезоні Молодого театру був "Шевченківський вечір" (11 березня 1919 р.), що складався з поем Т. Шевченка та ліричних віршів. "Шевченківський вечір" був останньою виставою Молодого театру. У квітні

1919 р. його об'єднано з Київським українським драматичним театром і перейменовано на Перший театр УСРР ім. Т. Шевченка.

Основоположника українського національного модернового театру, найвизначнішого українського театрального діяча репресовано в 1933 р. Розстріляний у Соловецькому таборі.

У будинку на Прорізній, 17 після Молодого театру якийсь час працював польський театр, а потім діяв Будинок Червоної армії і флоту, після війни працював кінотеатр "Комсомолець України", а з 1986 р. – Київський молодіжний театр (з 1999 р. – Київський Молодий театр). Нині – це Київський академічний "Молодий театр", названий на честь театру Леся Курбаса, який продовжує його традиції.

У сквері неподалік Прорізної, 17 у 2002 р. встановлено пам'ятник Лесю Курбасу (скульптор М. Рапай, архітектор В. Дормидонтов).

Вулиця Івана Франка

Практично по сучасній лінії вулиці Івана Франка в другій половині XIX ст. було прокладено дві вулиці на місцевості, прорізаній ярами – Бульварно-Кудрявським, Афанасіївським, Підвальним і Кадетським. Яри, з'єднуючись у єдине русло, виходили на Галицьку площу (тепер – площа Перемоги). Вулиця (по сучасній лінії вулиці Івана Франка) саме й склалася внаслідок об'єднання у 1899 р. двох вулиць – гористої за рельєфом, між сучасними вулицями Ярославів Вал і Богдана Хмельницького, – Афанасіївської (від Афанасіївського яру, по засипаній частині якого її прокладено) і досить рівної Несторівської (між

Рис. 221. Вид на Несторівську та Володимирський собор. Кін. XIX ст.

Рис. 222. Вид на Несторівську від Ярославового Валу. Поч. XX ст.

бульваром Тараса Шевченка і вулицею Богдана Хмельницького). Її було названо на честь Нестора-літописця. Сучасна назва об'єднаної вулиці, що пролягає від вулиці Ярославів Вал до бульвару Тараса Шевченка, – Івана Франка (із 1926 р.).

Відомий славіст, професор Київського університету, директор приватної гімназії Андріан Іванович Степович у спогадах про Київ зауважував, що помітним явищем в історії Києва стало утворення Несторівської вулиці, яка поглинула на своєму шляху "знаменитий так званий Афанасіївський яр – місце, що на початку 70-х років XIX ст. було небезпечним для мирних мешканців, які проходили чи проїжджали мимо".

Землю під забудову виділяла міська влада замість садиб, що відійшли під спорудження будинку присутствених місць навпроти Софійського собору і фортечних споруд на Печерську. Рельєф вулиці зберігся – вона починається крутим спуском до сучасної вулиці Чапаєва, потім повільно піднімається до перетину з вулицею Богдана Хмельницького, а далі прямує рівно до Володимирського собору та бульвару Тараса Шевченка. Збереглася забудова кінця XIX – початку XX ст., хоча й у зміненому вигляді. Починаючи з 1871 р. Афана-

Рис. 223. Несторівська. Праворуч – особняк Кащенко. Поч. XX ст.

сіївська була віднесена до першого розряду вулиць. Щодо неї діяла вимога "будувати по лініях вулиць і в дворі лише кам'яні, криті залізом будівлі, зі сходами з вогнетривких матеріалів". Будинки по червоній лінії забудови мали на той час не менше двох поверхів. У деяких випадках будували дерев'яні господарські споруди, якщо укріплення ґрунту вимагало дуже великих коштів.

У 1914 р. відповідно до нового розподілу міста на райони за будівельними категоріями вулиця Несторівська, як і всі вулиці Старокиївської частини, була віднесена до першого розряду, але з уточненням: заборонено здійснювати капітальний ремонт і переобладнання існуючих дерев'яних споруд. Це змушувало власників ділянок споруджувати лише цегляні будинки, а в разі фінансової неспроможності продавати садиби заможнішим людям.

Садибно-особнякова забудова майже не збереглася, але вона й не переважала на вулиці кінця XIX – початку XX ст. Головним чином, це була щільна забудова багатоповерховими прибутковими будинками.

Івана Франка, 4. Особняк зведений у 1897 р. за проектом А.К. Краусса для Ганни Феофанівни Кащенко, сестри відомого вче-

Рис. 224. Володимир Іконников.

ного, біолога, селекціонера Миколи Кащенка (1855–1935). Ще два поверхи добудували в 1940 р.

Івана Франка, 17. Фасадний і два флігельних семиповерхових прибуткових будинки зведені на садибі за проектом архітектора В. Рикова у 1914–1916 рр. на кооперативних засадах.

Івана Франка, 19. Садиба належала Г.П. Познякову. Будинок побудований у 1897 р. за його проектом як двоповерховий, на п'ять квартир. На другому поверсі у 12-кімнатній квартирі мешкав власник будинку, інші приміщення займали державні установи Південно-Західної залізниці. У 80-х роках минулого століття будинок надбудовано ще двома поверхами. Нині тут – Міністерство культури і туризму України.

Івана Франка, 33 (колишня нумерація – 31). Двоповерховий особняк, який нині займає посольство Австрії, зведений у 1875 р. за проектом архітектора Р. Тустановського. На початку XX ст. належав Миколі Петровичу Коленку, заступникові прокурора Київського окружного суду в 1910 р. Головний фасад будинку повернений у бік Володимирського собору. З балкона над парадним входом добре видно бульвар Тараса Шевченка і Ботанічний сад. Вулиці Івана Франка, Леонтовича і проїзд, що їх з'єднує, забудовували з урахуванням розташування Володимирського собору, який почали зводити в 1862 р.

Володимирський собор і будинки навколо нього зазнали руйнувань під час січневого 1918 р. артобстрілу Києва більшовиками. Ф. Ернст у 1918 р. писав про художні скарби Києва, що постраждали під час обстрілу. У Володимирському соборі, зокрема, було пошкоджено образ "Різдво Христове" Нестерова. Була зруйнована і частина будинку М. Коленка, загинув один із мешканців.

У шестикімнатній квартирі № 2 проживав власник будинку. У п'ятикімнатній квартирі № 8 з 1908 р. мешкав Володимир Степанович Іконников (1841–1923) – професор Університету св. Володимира, історик, історіограф, джерелознавець, академік Петербурзької академії наук (з 1914 р.) і ВУАН (з 1921 р.).

У 1918–1919 рр. у будинку проживав разом з дружиною Костянтин Миколайович Паустовський. Через якийсь час сюди приїхали мати й сестра Паустовського.

У 10-х роках минулого століття на колишній Несторівській любили оселятися композитори та викладачі музики. На **Несторівській, 12** мешкав композитор, піаніст, викладач музичного училища та консерваторії Генріх Антонович Бобинський (1861–1914), на **Несторівській, 18** – композитор, диригент і викладач Київського музичного училища, а потім консерваторії по класу контрабаса Богуміл (Федір) Іванович Воячек (1857–1934), на **Несторівській, 42** – В.В. Пухальський. У будинку на **Несторівській, 21**

уроки співу давала Олександра Феліксівна Дембська, курси співу і оперний клас на Несторівській, 36 (нині – Івана Франка, 36) вела професор співу актриса Імператорських театрів Любов Миколаївна Люценко (1856 р. – після 1920 р.).

Вулиця Богдана Хмельницького

Сучасна вулиця Богдана Хмельницького з 1991 р. була однією з тих вулиць, які з початком будівництва нової університетської споруди і будинку Кадетського корпусу прокладали в 30-х роках XIX ст. за межами давнього Верхнього міста. Перетинаючи Володимирську, вулиця пролягає від Хрещатика до вулиці Олеся Гончара. У різний час мала назви Кадетська, Фундуклеївська, Леніна. Була запроектована в 1837 р. як Кадетська, оскільки на неї виходила садиба Кадетського корпусу (з 1857 р. – Київської 1-ї гімназії). З 1869 р. вулиця стала називатися Фундуклеївською на честь київського губернатора Івана Івановича Фундуклея (1804–1880), відомого знавця київської старовини й автора першої праці з опису старожитностей Києва: "Обозрение Киева в отношении к древностям" (1847); а також праці "Статистическое описание Киевской губернии" в трьох частинах (1852). Упродовж XIX – початку XX ст. вулиця набула своєї головної функції – своєрідного культурно-просвітницького та наукового центру. Тут діяли театр Бергоньє та Міський театр, декілька середніх навчальних закладів, міське училище, Вищі жіночі курси тощо. На Фундуклеївській навчались, працювали, жили відомі вчені, літератори, художники, співаки.

На частині вулиці від Хрещатика до Володимирської розташовувались найбільш давні навчальні заклади, театр, готелі, три жіночі гімназії – Фундуклеївська, міністерська гімназія княгині Ольги та приватна жіноча гімназія О.К. Титаренко,

Рис. 225. Фундуклеївська від Хрещатика. Поч. XX ст.

Рис. 226. Театр Бергоньє. Поч. XX ст.

приватний чоловічий навчальний заклад – Колегія Павла Галагана. Давню історію має театральна садиба на **Богдана Хмельницького, 5** – театр Бергоньє (нині Національний академічний театр російської драми ім. Лесі Українки). Будинок театру був зведений на садибі Августа Бергоньє в 1875 р. за проектом В.М. Ніколаєва.

У театрі Бергоньє вперше виступила українська трупа на чолі з режисером Марком Кропивницьким. У січні 1882 р. глядачі побачили драму Т. Шевченка "Назар Стодоля" Кременчуцької трупи Г. Ашкаренка, в якій М. Кропивницький був актором і режисером. Уперше перед киянами виступав молодий актор Микола Садовський. Успіх був величезний. У грудні 1882 р. поставили "Дай серцю волю – заведе в неволю" М. Кропивницького. Вистави трупи Кропивницького схвилювали киян, перетворилися на важливу громадську подію. Після цих гастролей упродовж десяти років існувала заборона генерал-губернатора О.Р. Дрентельна українським трупам виступати в Києві.

У 1881 р. тут чотири вечори підряд грала у виставах знаменита французька актриса Сара Бернар. Із театром пов'язані перші гастролі в Києві відомих співаків – Федора Шаляпіна та Миколи Фігнера. Навесні 1897 р. у театрі Бергоньє (оскільки Міський театр згорів у 1896 р.) відбувалися гастролі приватної опери. Гастролі відкрили постановкою "Фауста" Гуно, де Федір Шаляпін дебютував у партії Мефістофеля. З успіхом виступав на київській сцені Микола

Рис. 227. Фундуклеївська. 1910-ті роки.

Фігнер у партії Ромео ("Ромео і Джульєтта" Гуно), Ленського ("Євгеній Онегін" Чайковського). Газета "Жизнь и искусство" 24 травня 1897 р. писала, що знайомство з Шаляпіним і Фігнером заступило всі недоліки вистав. У стінах театру 8 лютого 1897 р. відбулася прем'єра першої симфонії В.С. Калліннікова під диригуванням О.М. Виноградського, який фактично відкрив цей тріумфальний (за його словами) твір талановитого композитора.

У театрі в 1891–1898 рр. діяло Товариство драматичних акторів на чолі з Миколою Соловцовим.

24 вересня 1917 р. у приміщенні театру Бергоньє відбулася перша вистава Молодого театру Леся Курбаса – "Чорна пантера і Білий ведмідь" В. Винниченка.

На вулиці, що мала декілька навчальних закладів і розташовувалася поблизу університету, комерційного інституту, Вищих жіночих курсів, у 1911 р. відкрилася студентська їдальня за адресою Фундуклеївська, 22. Як свідчать публікації в газеті "Киевская мысль", завдяки демократичним цінам (від 25 до 40 коп. за страву), їдальня користувалася популярністю серед гімназистів, курсисток і студентів.

Рис. 228. Марко Кропивницький.

Богдана Хмельницького, 6. У січні 1860 р. за сприяння колишнього київського цивільного губернатора І.І. Фундуклея в Києві відкрилося перше жіноче училище. Для цієї благородної справи І.І. Фундуклей віддав два власних будинки на Кадетській вулиці вартістю 60 тис. рублів, а також на щорічне утримання навчального закладу – 1200 рублів. У 1862 р. училище стало жіночою гімназією, яка отримала ім'я Фундуклея і стала називатися Києво-Фундуклеївською жіночою гімназією. Учениць у гімназії ставало щораз більше, і приміщення весь час розширювали, добудовували, в 1892 р. два будинки гімназії з'єднали в одну споруду, з'явився актовий зал. У 1910 р., коли відзначали 50-річчя гімназії, підраховано, що загальна кількість гімназисток-фундуклеївок за цей період сягнула 33 тис. Сюди віднесли й тих, хто відвідував Подільське відділення гімназії, відкрите в 1861 р. на кошти київського купецтва (у 1872 р. воно стало самостійною Києво-Подільською жіночою гімназією). У гімназії викладали знані педагоги Києва. Серед випускниць були Анна

Рис. 229. Фундуклеївська від Хрещатика. Праворуч – будинки № 2, № 4, № 6. Поч. XX ст.

Рис. 230. Іван Фундуклей – київський цивільний губернатор.

Рис. 231. Фундуклеївська від Володимирської. Ліворуч – наріжний будинок. 1880-ті роки.

Горенко – майбутня поетеса Анна Ахматова, Наталя Полонська-Василенко, в майбутньому професор історії, автор "Історії України", відомі співачки Ксенія Держинська, Марія Донець-Тессейр та ін.

Богдана Хмельницького, 8. Споруда відома в місті як готель Гладинюка. Спершу садиба належала відомому київському фотографу Ф.І. Левдику, учневі Гудовського. У 1860-х роках фотомайстерню Левдика вважали в Києві найкращою та наймоднішою. У 1867 р. у будинку Левдика проживали сестри Ліндфорс під час навчання Софії Федорівни Ліндфорс у Києво-Фундуклеївській жіночій гімназії. У цьому будинку вперше у них гостювало молоде подружжя Старицьких – Михайло Петрович і Софія Віталіївна (з дому Лисенків). Сестри Ліндфорс вирішили відкрити дитячий садок, який і почав працювати в місті з 1 вересня 1871 р. на Фундуклеївській, але в іншому будинку.

У 1883 р. велику садибу Левдика придбав київський купець Григорій Пантелеймонович Гладинюк (1833–1911). У 1888–1892 рр. на його замовлення будується за проектом архітектора В.М. Ніколаєва триповерховий будинок для готелю. Нижній поверх зайняли магазини, а другий і третій – готель. Через декілька років готель Гладинюка стає одним із першорядних готелів Києва. Готель належав до п'яти готелів міста, які присилали екіпажі до приходу потягів на залізничний вокзал. Г.П. Гладинюк, відомий у місті благодійник, матеріально підтримував Київське благодійне товариство, вільне пожежне товариство, опікунство над сліпими тощо. Його коштом у 1915 р. був зведений дитячий притулок-ясла імені Гладинюка (вул. Клінічна, 25).

Богдана Хмельницького, 10. Будинок побудований у 1903–1904 рр. за проектом архітектора Е.П. Брадтмана як прибутковий. Перший поверх був зайнятий під магазини,

тут же містилася в 10-х роках минулого століття контора технічного товариства "Трикутник". У флігельному будинку працювала канцелярія Округу шляхів сполучення.

Споруда увійшла в історію міста як один із центрів освітянського та мистецького життя. У 1908 р. Київське товариство народних дитячих садків відкрило тут магазин "Дошкільне виховання". За цією адресою містилося Київське товариство мистецтва і літератури. При Товаристві діяло театральне училище (1913). Головою правління Товариства був активний діяч Київського драматичного товариства, інженер шляхів сполучення, онук київського міського голови Ходунова – Іван Михайлович Хижняков (?–після 1919). Головою літературно-драматичної комісії був Олександр Олексійович Желябузький, музичної – Олександра Михайлівна Сантагано-Горчакова; художньої – Михайло Іванович Холодовський, який у 1911 р. мешкав на Фундуклеївській, 52. Театральне училище Київського товариства мистецтва і літератури очолював відомий театральний критик М.І. Ніколаєв. Серед викладачів – Г.Г. Павлуцький, М.М. Лунд, С.М. Жданов. Тут розташовувалася приватна жіноча гімназія Титаренко.

Рис. 232. Реклама фотоательє Ф. Левдика. 1860-ті роки.

Богдана Хмельницького, 12–14. Споруда зведена в 1884 р., а в 10-х роках XX ст. розширена й надбудована. У шестиповерховому прибутковому будинку в 1914 р. містилося Міжнародне товариство "школи мов" Берліца.

Колегія Павла Галагана займала три будинки на Фундуклеївській (№ 7–9–11).

Рис. 233. Вул. Фундуклеївська, 12–10. 1913 р.

Рис. 234. Панорама Фундуклеївської. Вид на колегію. 1910-ті роки.

Рис. 235. Григорій Галаган.

У будинках № 7 і № 9 мешкали викладачі та директор, під № 11 містився навчальний заклад. У будинку на Фундуклеївській, 7 (не зберігся) спочатку мешкав засновник Колегії – Григорій Павлович Галаган (1819–1888) – громадський діяч, великий землевласник, пізніше там проживали викладачі Колегії. Нині збереглося два будинки – Богдана Хмельницького, 9-а та 11.

Богдана Хмельницького, 11. *Літературний музей, що нині міститься в будинку, відкрився у 80-х роках минулого століття. Споруда відома в історії міста як один із престижних середніх навчальних закладів – Колегія Павла Галагана, відкрита 1 жовтня 1871 р. Григорієм Галаганом для увіковічення пам'яті померлого сина Пав-*

Рис. 236. Колегія Павла Галагана. Поч. XX ст.

ла. Навчальний заклад складався з чотирьох класів і за програмою відрізнявся від гімназійних: грецька мова – необов'язкова, нові мови, малювання і хоровий спів – обов'язкові, а з математики і російської мови – розширені програми. Коштом Г. Галагана утримували 30 пансіонерів, інші навчалися власним коштом. Колегія мала багату бібліотеку. Навчальний заклад приймав талановитих учнів від 14 років. Тут працювали видатні педагоги, вчені; заклад перебував під опікою Університету св. Володимира. Серед відомих викладачів Колегії – Павло Житецький, Єлисей Трегубов, Андріан Степович та ін. У Колегії навчались український етнограф і фольклорист П.П. Чубинський, поет Михайло Драй-Хмара, майбутні президенти АН УРСР академіки В.І. Липський і О.О. Богомолець, дійсний член ВУАН А.Ю. Кримський та ін.

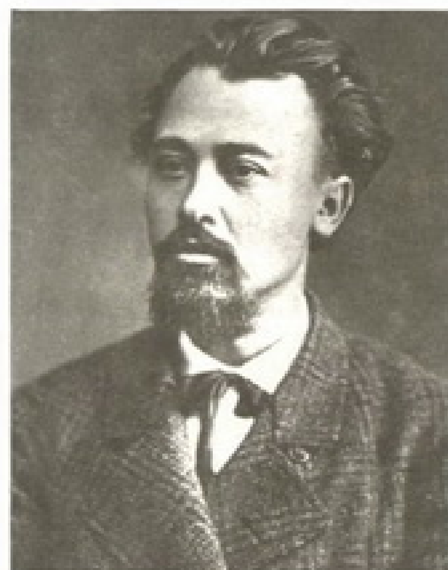

Рис. 237. Єлисей Трегубов.

Будинок на Фундуклеївській, 11 Г. Галаган придбав у 1869 р. і перебудував під навчальний заклад за проектом архітектора О.Я. Шіле. Будинок неодноразово перебудовувався й добудовувався і лише до 1896 р. остаточно склався його сучасний вигляд.

У будинку Колегії була церква для вихованців. Саме в цій домовій церкві святих апостолів Петра і Павла у 1886 р. вінчались Іван Якович Франко з Ольгою Федорівною Хоружинською. Познайомились молодята тут-таки в Колегії взимку 1885 р. у родині викладача Єлисея Трегубова, що разом із дружиною Антоніною Федорівною, уродженою Хоружинською, мешкав у будинку Колегії на Фундуклеївській, 9, де й зупинився Франко. В цей час до сестри приїхала Ольга Хоружинська, яка стала слухачкою Вищих жіночих курсів. За рік Іван Франко й Ольга Хоружинська побралися, свідками, чи, як тоді писали, "поручителями нареченої", були члени Старої Громади Віктор Володимирович Ігнатович та Ізмаїл Орестович Новицький. Ігнатович на той час мешкав у Несторівському провулку, 4-а, тут у 1886 р. бував у гостях Іван Франко. Ізмаїл Новицький проживав у особняку свого батька на Тарасівській, 2.

Рис. 238. Михайло Драй-Хмара.

У 1879–1890 рр. директором Колегії був Іван Іванович Ничипоренко (1842–1910). Викладав історію та географію, мешкав при Колегії (Фундуклеївська, 9). Учні згадували час директорства Ничипоренка як золотий період у історії навчального закладу. Вихованці дуже любили й шанували свого вчителя. Замовивши художнику М.К. Пимоненку портрет Григорія Павловича Галагана, подарували його І.І. Ничипоренкові на пам'ять про Колегію. Цей портрет завжди висів над його письмовим столом. Після смерті І. Ничипоренка його портрет, виконаний М.К. Пимоненком, помістили в бібліотеці навпроти портрета Григорія Павловича Галагана. Нині портрет І. Ничипоренка роботи М. Пимоненка зберігається в Національному художньому музеї України.

Рис. 239. Іван Ничипоренко.

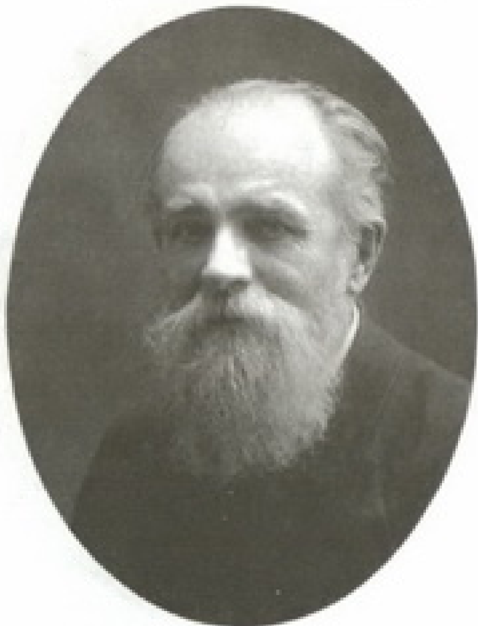

Рис. 240. Учасники вистави в Колегії Павла Галагана.

Рис. 241. Симон Петлюра за столом у кабінеті.

Рис. 242. Михайло Марковський. 1913 р.

У 80-х роках XIX ст. у Києві не можна було почути на сцені ні української пісні, ні українського слова (діяв Валуєвський циркуляр). Завдяки клопотанням І.І. Ничипоренка, у залі Колегії в 1881 р. поставили "Наталку Полтавку" за участю вихованців: Акимовича, Пантелеєва, Марковича, Котляра та аматорок, членів сімей вихованців. Заборону на українські вистави обійшли таким способом: глядачі прийшли за запрошеннями. П'єса мала великий успіх; зал Колегії був переповнений. Як згадує один із учасників, "усі ми (а більшість із нас були українцями) отримали величезне задоволення, моральність же наша зовсім не постраждала від того, що серед нас, вихованців, грали аматорки". Виборного зіграв Євгеній Котляр (1863–1902), родом із Херсонщини, пізніше став професором Військово-медичної академії. Роль Петра виконав Іван Пантелеєв (1862–1909), родом з Переяслава, пізніше служив у Варшавському військовому окружному суді. Возного грав Андрій Парменович Маркович (1862–1892), родом із Чернігівщини, представник старовинного роду Марковичів, двоюрідний брат Опанаса Марковича, чоловіка письменниці Марко Вовчок. Терпелиху грала А.Ф. Трегубова, Наталку – Н.В. Бугайова.

У 1915 р. в головному корпусі Колегії влаштували шпиталь для поранених офіцерів, а Колегію евакуювали. Повернулася вона лише в 1916 р., але розмістилася в будинках № 7 і № 9, а шпиталь залишився в головному корпусі. У 1917–1918 рр. кількість випускників різко зменшилася. У головному корпусі Колегії в 1917–1918 рр. містився Генеральний секретаріат військових справ, очолюваний Симоном Петлюрою (1879–1926). Тут формувалася військова політика УНР, тут працював С. Петлюра. Колегію Павла Галагана закрили в 1920 р. за наказом наркома освіти про ліквідацію гімназій.

На Фундуклеївській, 7 у казенній квартирі Колегії в 1910–1920 рр. мешкала сім'я відомого літературознавця Михайла Миколайовича Марковського (1869–1947). Він закінчив Колегію Павла Галагана, потім Університет св. Володимира, викладав мову і літературу у Володимирському кадетському корпусі та в Колегії Павла Галагана. Після 1917 р. продовжував викладати, працював у історико-філологічному відділі ВУАН. Праці М.М. Марковського присвячені літературі середньовіччя ("Антоній Радивиловський, український проповідник XVII ст." (1894), а також літературі нової доби: "Як утворився роман "Хіба ревуть воли, як ясла повні" П. Мирного та І. Білика" (1925), "Найдавніший список "Енеїди" І.П. Котляревського" (1927).

Його син – Євген Михайлович Марковський (1893–1973) закінчив Київську 1-шу гімназію в 1912 р. із золотою медаллю. Навчався в одному класі разом із Костянтином Паустовським. У тому ж 1912 р. Євген Марковський став студентом історико-філологічного факультету Університету св. Володимира. Під час навчання досліджував народну творчість (керівником його наукової роботи

був відомий учений А.М. Лобода): за працю про вертепну драму в 1917 р. нагороджений золотою медаллю. Служив у міністерстві народної освіти в.о. начальника відділу учительських шкіл департаменту вищої та середньої школи. У 1922 р. зарахований до Вищого інституту народної освіти на останній курс факультету професійної освіти. 17 червня 1922 р. факультетська комісія присудила Є. Марковському ступінь кандидата філологічних наук. На той час родина Марковських мешкала на Фундуклеївській, 7 (стара адреса).

Із січня 1920 р. Євген Михайлович працював науковим співробітником Комісії для складання словника живої української мови при Українській академії наук до ліквідації цієї комісії (1927). У 1921–1926 рр. викладав українську мову в Київському інституті народного господарства, у 1924–1926 рр. завідував тут кабінетом українознавства та української мови, був відповідальним керівником курсу української мови, опікуючись чотирма асистентами. Із 1 жовтня 1926 р. викладання української мови в КІНГ було припинено, "зважаючи на неасигнування коштів на заняття з української мови". У 1926–1933 р. Є. Марковський завідував відділом комплектування й був ученим секретарем бібліотеки ВУАН (нині – НБУ ім. В. Вернадського). Тоді ж підготував до друку й видав свою єдину книжку "Український вертеп. Розвідки й тексти" (К., 1929), з якою вагомо увійшов у філологічну науку.

Рис. 243. Євген Марковський. 1920-ті роки.

Коло спілкування родини Марковських досить широке – М. Грушевський, М. Зеров, С. Маслов, А. Лобода та інші видатні українські вчені.

Збереглися акварельні портрети Євгена Михайловича і його дружини Ольги Сергіївни, виконані художницею О.Я. Іконниковою в 20-х роках минулого століття.

Рис. 244. Ольга Романус (Марковська). 1920-ті роки.

На Фундуклеївській у різний час працювало декілька фотосалонів. Крім найстарішої фотомайстерні Левдика були ще фотомайстерні Раштанова, Ейсфельда, Василевського.

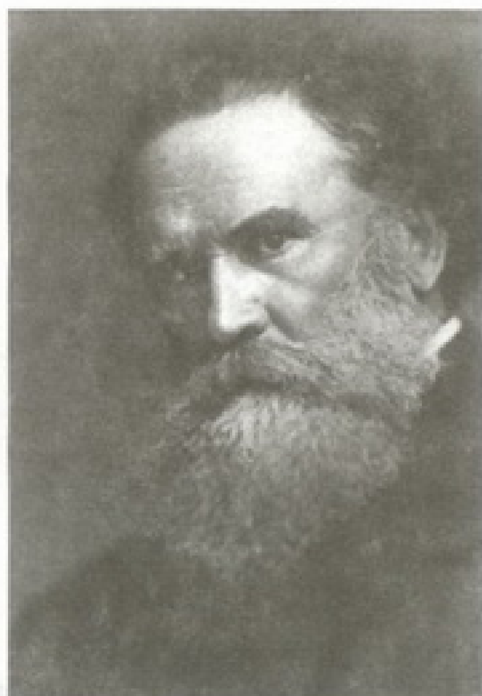
Богдана Хмельницького, 15. Сюди виходить частина так званого академічного кварталу Києва, що міститься між вулицями Богдана Хмельницького, Володимирською і Терещенківською. Це частина комплексу Міністерської жіночої гімназії св. княгині Ольги, до складу якої входили дві будівлі – колишній флігель Київської 1-ї гімназії (Терещенківська, 4) і будинок Міністерської жіночої гімназії (Богдана Хмельницького, 15), споруджуваний у декілька етапів – у 1914 р., у 1927–1937 рр. та в 1950–1960 рр. Нині тут працюють установи Національної академії наук України. Будівлю гімназії зводили за проектом архітектора П.Ф. Альошина. Незважаючи на довгу та складну будівельну історію, вона вирішена в єдиному стилі, є яскравим зразком неокласицистичної архітектури. Комплекс споруд відіграє важливу містобудівну роль у забудові вулиць.

Рис. 245. Готель "Франсуа". 1910-ті роки.

Богдана Хмельницького, 17/52. На розі Фундуклеївської та Володимирської був знаменитий готель із рестораном та кондитерською "Франсуа", що належав Францішеку Голомбеку. Варшавський кондитер Ф. Голомбек розпочинав справу з невеличкої кондитерської, згодом придбав будинок поблизу Міського театру, відкрив готель, кондитерську з кав'ярнею та ресторан. На Фундуклеївській, 4 теж відкрив кондитерську і кав'ярню "Франсуа". У 10-х роках XX ст. він придбав на Жилянській, 23 садибу, де звів два кам'яних будинки. В одному розмістив шоколадну фабрику "Франсуа", а в фасадному – умебльовані кімнати "Франсуа". Будинок навпроти Міського театру спочатку був двоповерховим, на 14 кімнат, а до початку XX ст. надбудований до чотирьох поверхів.

Рис. 246. Володимир Короленко.

У 1913 р. у готелі зупинявся письменник Володимир Галактіонович Короленко (1853–1921), який приїхав до Києва, щоб взяти участь у судовому процесі Бейліса. В.Г. Короленко виступав з викривальними матеріалами прóти реакції в газеті "Киевская мысль" як її кореспондент із залу суду.

У підвальному приміщенні готелю в 1918 р. містилася кав'ярня "Кривий Джіммі", де працював сатиричний театр "Кабаре Кривого Джіммі". На початку 1919 р. троє друзів – майбутні кінорежисери і драматурги Григорій Козинцев (1905–1973), Олексій Каплер (1904–1979) та Сергій Юткевич (1904–1985) організували в підвальному приміщенні театр "Арлекін", де Козинцев поставив "Балаганчик" О. Блока та "Балаганну виставу" Г. Козинцева і С. Юткевича. Театр існував до серпня 1919 р.

Богдана Хмельницького, 19. Будинок здавна був пов'язаний з розвитком газетної справи у Києві. Тут на початку XX ст. містилася редакція газети "Киевская мысль".

Богдана Хмельницького, 21. У 70-х роках XIX ст. цей будинок належав родині Марковських, у яких сестри Ліндфорс у 1871 р. винайняли приміщення для дитячого садка: зайняли бельетаж із балконом, приміщення з великою залою. Садок працював до другої години дня. За спогадами Софії Русової (1856–1940), уродженої Ліндфорс, дітей налічувалось близько 20, серед них і діти професорів університету, перебували весь час діти Старицьких – Маня і Люда. У великій залі в другій половині дня збиралися члени Старої Громади. Тут бували Павло Чубинський, організатор Південно-Західного відділення географічного товариства, Михайло Старицький. Як згадувала Софія Русова, саме в цей час вийшли казки Андерсена в перекладі Старицького. Тут читав свої оповідання, зокрема, "Не судилося бабі Парасці...", І. Нечуй-Левицький, частими гостями було подружжя Лисенків – Микола Віталійович із Ольгою Олександрівною О'Коннор. Саме тут Софія Ліндфорс познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком Олександром Олександровичем Русовим. У 1872 р. у будинку Марковських, в оселі сестер Ліндфорс, уперше поставили оперету М. Лисенка "Чорноморський побут", або "Чорноморці", а вже після Різдва 1873 р. почали розучувати оперу М. Лисенка "Різдвяна ніч", перероблену Старицьким для театру. Режисерами були М. Старицький та П. Чубинський. Вистава двічі пройшла з успіхом у залі будинку на Фундуклеївській, 21, втретє її поставили вже на сцені Міського театру. У наш час будинок був знесений заради будівництва бізнес-центру (новий фасад декорований в імітації старому).

Рис. 247. Софія Русова з сином Юрком та племінницею.

Богдана Хмельницького, 27/1. Будинок на розі Фундуклеївської та Гімназичної (Леонтовича) належав родині гласного міської думи, викладача гімнастики Київської 1-ї гімназії Євгенія Миколайовича Екстера. Тут, у мансарді, працювала художниця Олександра Олександрівна Екстер (уроджена Григорович) (1882–1949) – українська художниця, засновниця київської школи кубофутуристичного напряму. Навчалася в Київській гімназії св. Ольги (1892–1899), закінчила Київське художнє училище (1901–1903, 1906–1908).

Рис. 248. Вул. Богдана Хмельницького, 32.

Богдана Хмельницького, 32. Будинок споруджений як прибутковий у 1913 р. Тут мешкав автор проекту будівлі, архітектор і польський громадський діяч Карл Людвікович Іваницький, член правління Київського римо-католицького благодійного товариства.

Рис. 249. Вул. Богдана Хмельницького, 33/34.

Неповторно гарна вулиця Богдана Хмельницького на перетині з вулицею Івана Франка. Кожний наріжний будинок має власне архітектурне обличчя. Всі чотири будинки зведені в кінці XIX – на початку XX ст.

Богдана Хмельницького, 33/34. Будинок зводився за декілька етапів упродовж десятиріччя за проектом і під керівництвом В. Ніколаєва. У 1888 р. був зведений триповерховий будинок на Богдана Хмельницького, а в 1895 р. – теж триповерховий – на Івана Франка. У 1899 р. над цими двома спорудами надбудовано ще один поверх. Будинок чотириповерховий на півпідвалі, з багатим ліпленням, ажурною балконною решіткою. Ріг будинку прикрашений скульптурою у вигляді атлантів і каріатид.

Рис. 250. Вул. Богдана Хмельницького, 44.

Богдана Хмельницького, 44. Класичний зразок міської садиби з комплексом прибуткових будинків кінця XIX ст.: фасадний і два житлових флігельних будинки. Комплекс зведений у 1897–1898 рр. за проектом популярного київського архітектора на зламі століть Андрія Кіндратовича Краусса (1859 р. – після 1911 р.). У фасадному будинку було по дві восьмикімнатні квартири на поверсі. Садиба з 1899 р. належала князю Євгену Миколайовичу Трубецькому (1863–1920), професору кафедри енциклопедичного права та історії філософського права Університету св. Володимира (з 1893 р.).

У фасадному будинку на правах оренди в 1904–1920 рр. містилася приватна жіноча гімназія К.А. Крюгер. Спочатку це був навчальний заклад першого розряду і пансіон, який у 1897–1902 рр. містився на Пушкінській, 11, а на початку навчального 1902/03 року перейшов у будинок Є.М. Трубецького. З наступного навчального року це вже приватна жіноча гімназія. Засновницею і начальницею гімназії стала донька київського нотаріуса Катерина Августівна Крюгер (1882–1942). У гімназії викладали її сестри:

Рис. 251. **Фундуклеївська.** Ліворуч – будинок № 33. Поч. XX ст.

Єлизавета Крюгер – музику та географію, Маргарита Крюгер-Мурашко – російську мову та літературу, Анна Крюгер-Прахова – малювання. Катерина Августівна викладала арифметику. У різні роки тут працювали викладачі Київської 1-ї гімназії, Колегії Павла Галагана, випускники Університету св. Володимира. Латину читав викладач 1-ї гімназії Володимир Фадейович Суббоч, природничу історію – Олександр Олександрович Лоначевський-Петруняк, загальну історію – Катерина Єлисеївна Трегубова, педагогіку – Сергій Олексійович Гіляров. Українську мову з 1918 р. викладав Єлисей Киприянович Трегубов.

Перший поверх будинку в 1918 р. був зайнятий під магазин Акціонерного товариства парової механічної пральні, молочний магазин. Тут містилися також квартира й музична школа Лідії Миколаївни Регаме.

Богдана Хмельницького, 72. У різний час у цьому будинку в дитячі роки проживали письменник К. Паустовський, а також співак і актор О. Вертинський, який залишив ліричні спогади про вулицю й будинки, що стояли неподалік Фундуклеївської, 72.

Богдана Хмельницького, 37. Споруда Анатомічного театру найстаріша на вулиці. Будинок зведений у 1851–1853 рр. за проектом академіка О.В. Беретті в стилі пізнього класицизму. Центральна частина споруди – двоповерхова, виділена ледь виступаючим ризалітом. Бічні крила – одноповерхові. Під будівлею розташовані широкі підвальні приміщення. Ідея будівництва споруди спеціально для кафедри анатомії медичного факультету Київського університету, відкритого в 1841 р., належала професорові цієї кафедри О.П. Вальтеру (1817–1889). Нині тут Національний музей медицини України.

Рис. 252. Вул. Богдана Хмельницького, 37. Світильник.

Рис. 253. Вид на Анатомічний театр на вул. Фундуклеївській, 37. Кін. XIX ст.

Рис. 254. Святославська. Оранжереї і теплиці Крюгера. 1908 р.

Рис. 255. Вул. Фундуклеївська, 51. Вищі жіночі курси, з 1914 р. – Фребелівський пединститут. 1910-ті роки.

Богдана Хмельницького, 58. Тут розташовувалося садове господарство Вільгельма Федоровича Крюгера. Велика наскрізна садиба виходила на Святославську, 13 (нині – вулиця Чапаєва). У фасадному двоповерховому будинку на першому поверсі містилися магазин квітів, контора, на другому – житлова шестикімнатна квартира, в мезоніні – ще дві кімнати. До будинку прибудували кам'яну оранжерею зі скляним дахом. На садибі стояв також двоповерховий флігель, а за ним – 17 теплиць із опаленням. У 1906 р. виставлену на торги садибу придбали петербурзькі домовласники брати Мухіни. Нові власники здавали садибу в оренду різним спортивним організаціям. У травні 1912 р. міська влада надала дозвіл на будівництво велотреку Іванові Пилиповичу Біленку. Велотрек збудували в 1913 р., при ньому організували прокат велосипедів, автомобілів у місті й на треку, повний ремонт велосипедів і мотоциклів. У 1913 р. на вже збудованому велотреку звели синематографічну апаратну для демонстрування картин відкритого кінематографа. Діяв літній театр "Полярна зірка" з оркестром.

Богдана Хмельницького, 51-а. Чотириповерховий будинок зведений у 90-х роках XIX ст. Тут у 1906–1913 рр. працювали Вищі жіночі курси. Від 1959 р. і до цього часу міститься Головна редакція Української енциклопедії ім. М.П. Бажана.

Богдана Хмельницького, 53. Колишній прибутковий будинок причту Володимирського собору побудований у 1905 р. У чотириповерховому будинку мешкали протоієрей, диякон і священики, були також умебльовані кімнати та квартири, які здавали в найм.

Богдана Хмельницького, 53-а. Будинок міського училища ім. К.Д. Ушинського зведений у 1901 р. за проектом М. Казанського коштом доньки великого педагога – Віри Костянтинівни, за чоловіком Пото.

Вулиця Пушкінська

У 1899 р. на честь 100-річчя від дня народження російського поета О.С. Пушкіна вулиця отримала назву Пушкінська. Вона перетинає вулицю Богдана Хмельницького і бульвар Тараса Шевченка; до 1917 р. належала до різних дільниць – Старокиївської та Либідської. Частина вулиці, обмежена Прорізною та Богдана Хмельницького, майже повністю зберегла історичну забудову. Лише перші наріжні номери постраждали під час вибухів і пожежі на Хрещатику восени 1941 р.

На час прокладання у 70-х роках XIX ст. власником усієї парної частини вулиці був Василь Васильович Тарновський, який згодом частинами продав величезне землеволодіння. Вулиця належала до першого розряду, тому її забудовували кам'яними фасадними дво- і триповерховими будинками. Наприкінці XIX – на початку XX ст. поверховість та щільність забудови збільшилися.

На розі Прорізної, 9 та Пушкінської, 1–3 до війни стояв великий прибутковий будинок Мойсея Іоновича Зайцева, зведений у мавританському стилі за проектом архітектора В.М. Ніколаєва в 1883 р., відомий в історії Києва як "особняк Зайцева". Будинок мав гарне як зовнішнє, так і внутрішнє оздоблення, на першому поверсі містилися чотири магазини. В описі садиби зазначений і зимовий сад, а також сад на подвір'ї з кількома альтанками та фонтаном.

Рис. 256. Будинок учених на вул. Пушкінській, 1–3. 1930 р.

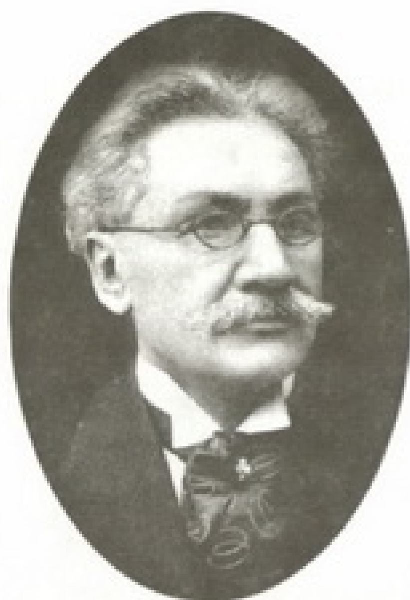

Рис. 257. Стефан Кульженко. 1900-ті роки.

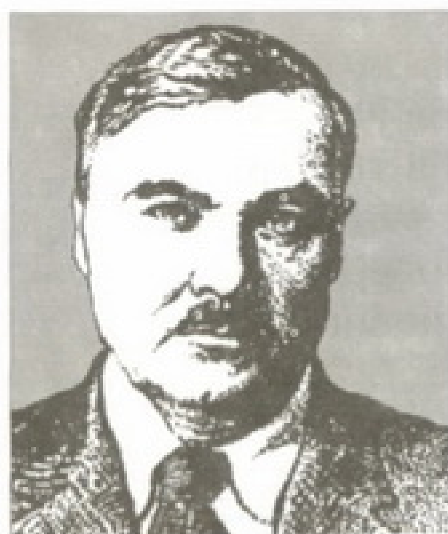

Рис. 258. Дмитро Дяченко.

Рис. 259. Вул. Пушкінська, 8-б.

У 1904 р. садибу на Пушкінській, 1–3/9 придбав цукропромисловець Лев Ізраїлович Бродський. У будинку працювали різні громадські об'єднання. У 1906 р. тут розмістився культурний центр заможного єврейства "Конкордія", у 1918 р., за гетьмана П. Скоропадського – Український національний клуб, за радянської влади – партклуб, потім єврейський клуб "Комфон", а від грудня 1927 р. до 1941 р. – Будинок учених, де постійно функціонували: бібліотека, культкіно, їдальня, різні комісії, гуртки, студії тощо.

Колись на початку вулиці працювали два потужних виробничих об'єкти – друкарня "С.В. Кульженко" (**Пушкінська, 4**) і тютюнова фабрика "Соломон Коген" (**Пушкінська, 7**). Стефан Васильович Кульженко (1836–1906) – видавець, засновник і власник однієї з кращих в Україні друкарень, що діяла в Києві, у другій половині XIX – на початку XX ст. Продукція фірми вирізнялася високим поліграфічним і художнім рівнем. На **Пушкінській, 7** нині стоїть будинок, зведений за проектом архітектора Д.М. Дяченка в 1928–1930 рр. Один із перших у радянський період кооперативних житлових будинків, чудовий зразок необароко в архітектурі Києва, зводився для кооперативу "Науковий працівник". У будинку в 1932–1937 рр. мешкав і автор проекту – Дмитро Михайлович Дяченко (1887–1942) – один із засновників і перший ректор Київського архітектурного інституту (1918–1923), професор Української сільськогосподарської академії (1925–1930), Київського художнього інституту (1932–1937). За проектами Дяченка в 1925–1930 рр. збудований комплекс Сільськогосподарського містечка в Голосієві у стилі українського бароко.

Три наступних будинки (№ 8–12) на парному боці Пушкінської повністю збереглися й є прикладом рядової історичної забудови Києва, що складалася, власне, з міських садибних комплексів, де зазвичай розташовувався фасадний житловий будинок (один чи два, якщо садиба виходила на дві вулиці, по обидва боки кварталу). В головному будинку містилася квартира власника садиби, решту квартир здавали в найм. У глибині садиби будували флігельні будинки, господарські служби. Частину садиби займав фруктовий сад, переважно з фонтаном. Садибні комплекси були ретельно розплановані, відзначалися масштабністю і вдалим співвідношенням розмірів будівлі та двору. Перші поверхи займали підприємства культурно-побутового обслуговування, крамниці тощо. У господарських будівлях розміщувались різні майстерні: столярні, токарні, слюсарні, що обслуговували населення району.

Пушкінська, 8. На цій частині вулиці земельні ділянки були вузькими по червоній лінії, але витягнутими в глибину кварталу. На замовлення артиста імператорських театрів Михайла Івановича Михайлова в 1894–1895 рр. за проектом А.К. Краусса зведені фа-

садний і флігельний будинки. Збереглася також будівля господарських служб. Є два подвір'я. Склепіння проходу на перше подвір'я оздоблене в неокласичному стилі.

Пушкінська, 10. Споруди на садибі зведені за проектом архітектора П.І. Спарро: в 1881–1882 рр. – фасадний, у 1895–1896 рр. флігельний. На садибі містилося Київське вегетаріанське товариство, створене у 1909 р. Тут же працювала їдальня. У кінці XIX – на початку XX ст. тут мешкав М.О. Бердяєв.

Пушкінська, 12. Повністю збереглася вся садиба кінця XIX – початку XX ст., вузька на червоній лінії забудови й довга в глибину кварталу, з двома подвір'ями. За фасадним будинком – два флігельні. Обидва подвір'я обмежені підпірними стінами. Фасадний п'ятиповерховий будинок оформлений у стилі історизму у формах російської архітектури XVI–XVII ст. Флігельний чотириповерховий будинок (№12-б) стоїть паралельно фасадному, а за ним – триповерховий (12-в).

У фасадному будинку в 1914 р. проживав з дружиною Микола Іванович Харито (1889–1918) – композитор, автор популярних романсів. На той час він удруге поновлювався в Університет св. Володимира. Саме під час навчання в університеті М. Харито став популярним композитором. У 1910 р. видавництво "Леон Ідзиковський" видало ноти його романсу "Отцвели уж давно хризантемы в саду...". Дуже швидко романс став звучати в оселях, на естраді та в парках Києва. У найближчих два роки Микола Харито написав близько двадцяти романсів ("Опять одиночество", "Ты не поймешь", "Слезы", "Кончилось счастье" та ін.) на вірші Апухтіна, Тютчева, Френзеля та власні, які дуже швидко увійшли до репертуару кращих виконавців.

Пушкінська, 14. Колишній будинок Київської міської станції комісійно-позичкового відділення Південно-Західної залізниці, зведений за проектом архітектора Вербицького в 1912–1914 рр., є одним із кращих зразків модерну.

На частині Пушкінської, обмеженій вулицею Богдана Хмельницького та бульваром Тараса Шевченка, лише недавно виросли висотні будинки. З великої садиби, що довгий час належала давньому шляхетському роду Дуніних-Борковських, залишився будинок на **Пушкінській, 22-а**, зведений ще в середині XIX ст.

Поряд із театром Бергоньє на Пушкінській, 19 з другої половини XIX ст. містилася велика садиба аптекаря Людвіга Сегета. У 80-х роках вона належала його синам. На садибі стояли фасадний півтораповерховий будинок і житлові дерев'яні флігелі, був також сад із фонтаном. У 1889–1909 рр. у садибі Сегетів проживав видатний український письменник Іван Семенович Нечуй-Левицький (1838–1918). У 1909–1910 рр. побудовано шестиповерховий прибутковий флігельний будинок, оздоблений у кращих традиціях модерну. Будинок зберігся; зберігся і родовий герб Сегетів.

Рис. 260. Микола Харито. 1905 р.

Рис. 261. Олександр Дунін-Борковський із сином Андрієм. Поч. XX ст.

Рис. 262. Вул. Пушкінська, 22-а.

Рис. 263. Балкон на вул. Пушкінській, 21.

Пушкінська, 21. Прибутковий будинок чеського підприємця Карла Баксанта зведений у 1909–1910 рр. за проектом архітектора Йосипа Зекцера. Два бічних прямокутних і чотири центральних напівциркульних еркери роблять п'ятиповерхову споруду стрункою і монументальною одночасно. Парадність будинку доповнюють аркова ніша з парадним входом, вставки синіх глазурованих кахель, гарна брама. Усередині збереглися мармурові сходи, паркет у вестибюлі та кімнатах і взагалі – неповторна атмосфера будинку в стилі модерну.

Правий бік вулиці Пушкінської та вулиця Терещенківська раніше були частиною великого пустища перед спорудою Університету св. Володимира. За планом Києва 1861 р. його планували забудувати житловими будинками.

Частину площі місто продало задля утворення нового кварталу та двох вулиць; на ділянці, що залишилася, розбили сквер за проектом садівника Християні. Сквер (Університетський, Миколаївський) нині називається Шевченківський парк, а квартал і дві вулиці – це Пушкінська (правий бік) і Терещенківська (лівий бік), обмежені бульваром Тараса Шевченка та вулицею Льва Толстого. У 1871 р. був отриманий дозвіл на забудову площі перед університетом кам'яними будинками. Міська управа опублікувала кондиції на продаж міських "пустопорожніх" земельних ділянок. Бажаючі торгуватися мали з'явитись у міську управу в день торгів із узаконеним задатком. Куплену земельну ділянку після укладення контракту власник мав негайно обнести парканом і за п'ять років збудувати за затвердженим планом фасадний кам'яний будинок.

Першим придбав земельну ділянку в 1873 р. на нинішній вулиці **Пушкінській, 30** генерал-майор у відставці С.Ф. Крутиков. У 1874 р. за проектом архітектора О.Я. Шіле і під його наглядом були зведені фасадний одноповерховий на вулицю і з мезоніном на подвір'я особняк і двоповерховий кам'яний флігель, що з'єднувалися кам'яним коридором. У флігелі містилися кухня, кімнати для слуг та амбари. У глибині садиби стояв кам'яний сарай зі стайнею. Особняк генерала С.Ф. Крутикова – найстаріший на цій частині Пушкінської. У ньому нині міститься Товариство Червоного Хреста. Уся садиба збереглася до наших днів.

Рис. 264. Вул. Пушкінська, 21.

Сусідня садиба складалася з двох земельних ділянок, придбаних у 1874 р. на ім'я Дарії Олексіївни Павлової. Будинок на **Пушкінській, 32** збудували в 1875 р. за проектом архітектора О.Я. Шіле. Пізніше звели ще прибутковий флігельний будинок. Садиба збере-

глася повністю. Фасадний двоповерховий будинок має центральний проїзд та два бічних входи. Фасад оформлений з елементами неоготики. На початку XX ст. у будинку містилася приватна жіноча гімназія С. Ігнатьєвої. Тут же була редакція журналу для сім'ї та школи "Утро жизни".

Садиба навпроти (**Пушкінська, 33**) була оформлена на начальника губернського жандармського управління, генерал-лейтенанта Олександра Спиридоновича Павлова (?–1909), чоловіка Дарії Олексіївни. На порталі будинку, зведеного приблизно в 1895–1896 рр. за проектом військового інженера М.І. Чекмарьова, вміщено ініціали власника – "АП".

Рис. 265. Вул. Пушкінська, 33. Фрагмент порталу.

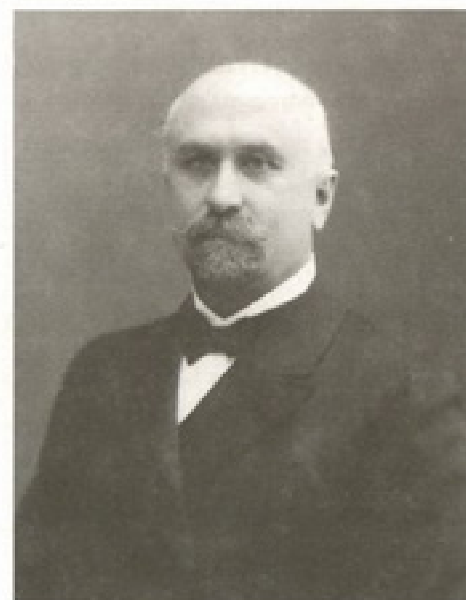
У 1874 р. ділянку на **Пушкінській, 34** придбав професор хімії Університету св. Володимира Федір Минович Гарнич-Гарницький (1834–1908). На його замовлення в 1875 р. був зведений одноповерховий особняк з мезоніном у неоготичному стилі за проектом архітектора В.О. Прохорова. У 1883 р. добудовано другий поверх, так само в готичному стилі, за проектом архітектора О. Хойнацького. У 1890 р. власником особняка став цукропромисловець І. Тульчинський. У 1891 р. споруджено третій поверх. Усі добудови витримані в неоготичному стилі.

Рис. 266. Михайло Ващенко-Захарченко.

Садибу на **Пушкінській, 36** у 1874 р. купив професор математики Університету св. Володимира Михайло Юрійович Ващенко-Захарченко (1825–1912). Звівши у 1875 р. за проектом архітектора В.О. Прохорова одноповерховий особняк, родина власника згодом переїхала на казенну квартиру приватної жіночої гімназії, що її у 1878 р. відкрила дружина професора Віра Миколаївна на розі вулиці Несторівської та Бібіковського бульвару, 20. Садибу придбала родина Стороженків. На початку XX ст. Микола Володимирович Стороженко (1862–1942), директор Київської 4-ї гімназії (1895–1909), а з 1909 р. – директор Київської 1-ї гімназії, трохи перебудував особняк. Дванадцять кімнат займала родина Стороженків, а три кімнати понад рік винаймав Іван Володимирович Цвєтаєв (1847–1913) – спеціаліст у галузі античної історії, епіграфіки та мистецтва, батько поетеси Марини Цвєтаєвої. Молодий ще тоді професор від 26 березня 1876 р. до 19 липня 1877 р. був доцентом Університету св. Володимира, читав римську словесність. Пізніше ці кімнати винаймав професор кафедри всесвітньої літератури Університету св. Володимира Микола Павлович Дашкевич (1852–1908), який тільки-но починав кар'єру вченого.

Рис. 267. Микола Стороженко.

На **Пушкінській, 40** збереглася садиба купця Фрідріха Густавовича Міхельсона (1840–1908), гласного міської думи, який володів шістьма великими будинками в центрі Києва, був також власником скляного заводу на Деміївці та цегельні на Сирці. Лазні

Рис. 268. Вул. Пушкінська, 41.

Рис. 269. Вул. Пушкінська, 41. Фрагмент фасаду.

Міхельсона на розі Пушкінської і Льва Толстого (колишній Караваєвській), або, як їх ще називали, "Караваєвські лазні", задовольняли будь-які верстви населення. Тут можна було отримати окремий номер з мармуровими ваннами за півтора рубля, скористатися персональною чи рубльовою парильнею або помитись у загальному відділенні за 7 коп.

На садибі зберігся триповерховий будинок, зведений у 1881 р. за проектом архітектора О.Я. Шіле, де мешкав Ф.Г. Міхельсон з дружиною. Після смерті Ф. Міхельсона садиба відійшла до його сина – інженера Миколи Міхельсона. Тут у 1890–1919 рр. у семикімнатній квартирі проживав з родиною Юліан Андрійович Кулаковський (1855–1919) – доктор римської словесності, професор кафедри класичної філології Університету св. Володимира, перекладач і педагог, автор першої ґрунтовної праці в галузі візантології в Україні – "Історія Візантії" (1910–1915).

Рис. 270. Вул. Пушкінська, 45. Фрагмент фасаду з ініціалами власника.

Забудова правого боку вулиці Пушкінської у 30-х роках XX ст. могла бути знесена. Існували плани збудувати дві школи на місці будинків № 38 і № 40, а на інших садибах розбити шкільний сад. Плани залишились на папері, а вулицю сьогодні не можна уявити без особняків і невисоких будинків 70–80-х років XIX ст.

Лівий бік Пушкінської забудовували пізніше, у 80-х роках XIX ст. – на початку XX ст. Щільна забудова прибутковими будинками по червоній лінії вулиці з флігельними багатоповерхівками у два, а то й три ряди свідчить, що в період будівельної лихоманки ціни на земельні ділянки в центрі міста виросли ще більше, й влас-

Рис. 271. Вул. Пушкінська, 45. Поч. XX ст.

ники домоволодінь намагалися отримати якнайбільший прибуток. Прикладом такої щільної забудови земельної ділянки є забудова садиби за № 35–37, що належала Ф. Міхельсону. Спочатку в 1884 р. за проектом архітектора В. Сичугова були зведені два суміжних триповерхових фасадних будинки, а в 1896 р. талановитий інженер М. Добачевський побудував позаду них два суміжних флігелі. Фасади флігельних будинків виявилися чи не красивішими за чолові споруди. На одному з них вміщено велику літеру "М" – ініціал домовласника. Будинки використовувалися як прибуткове житло, частину приміщень займала Пробірна палата. У 50-х роках минулого століття будинки були надбудовані.

На **Пушкінській, 39** в 1915 р. проживали київські архітектори Андрій Кіндратович Краусс і Всеволод Адольфович Обремський.

Одним із найкращих зразків модерну на вулиці є будинок на **Пушкінській, 41** (за старою нумерацією – 39-а), фасад якого прикрашений рослинним орнаментом.

Наріжний із площею Льва Толстого будинок на **Пушкінській, 45** збудований у 1901 р. у стилі історизму з рисами неоросійської архітектури за проектом архітектора М.Г. Артинова для власника цегелень Іллі Андрійовича Сніжка. Цей будинок на початку XX ст. увіковічили на поштівці в серії "Красивые дома Киева". Будівля постраждала під час Другої світової війни, у повоєнний час була відбудована з втратами декоративних завершень, а в 2000 р. реконструйована.

Рис. 272. Хрещатицька площа. Літографія Й. Цеглінського. 1861 р.

ХРЕЩАТИК – ГОЛОВНА ВУЛИЦЯ КИЄВА

Як вулиця Хрещатик існує не більше двох століть. Як топонім відомий із часів Київської Русі: Хрещатий яр між Верхнім містом та Печерськом мав ще назву Хрещата долина, оскільки був перерізаний байраками.

Мистецтвознавець Федір Ернст про походження назви вулиці в путівнику "Київ" у 1930 р. писав: "Хрещатик являє собою долину між Старим містом і Печерськом, перехрещену іншими долинами або балками. Звідси й назва долини – Хрещата, Хрещатик".

Дослідниця Києва Л.А. Пономаренко вважає, що Хрещатиком наприкінці XVIII ст. називалася сучасна вулиця Набережно-Хрещатицька, яка пролягає нині понад Дніпром, а в часи Київської Русі там ще текла річка Почайна, що впадала в Дніпро нижче від сучасної Поштової площі, тобто саме там, де кияни приймали хрещення. Шлях, яким ішли охрещені кияни, а також струмок стали називати Хрещатиками. Так називали і яр, де протікав струмок, і прилеглу місцевість понад Почайною та набережною Дніпра поблизу Хрещатого яру.

Нова вулиця, що виникла в улоговині між Печерськом і Старим містом, теж стала називатися Хрещатиком. Назва вулиці Хрещатик офіційно була затверджена в 1869 р. із зазначенням, що вона розташована поблизу Хрещатика, тобто яру, де колись протікав струмок Хрещатик і було озерце, в якому хрестили дітей князя Володимира. Подільську ж вулицю Хрещатик (Хрещатицьку, Велику Хрещатицьку), щоб уникнути непорозумінь, назвали Набережно-Хрещатицькою.

У 1923–1937 рр. вулиця мала назву Воровського. За однією з версій, у перші роки XIX ст. називалася Театральною, оскільки на початку вулиці з 1803 р. стояв театр. Данило Щербаківський довів, що Театральна була перпендикулярна до Хрещатика й розташовувалася на місці Трьохсвятительської. На плані Києва, складеному 31 грудня 1847 р., зазначена точно й довжина вулиці Театральної: вона займала сучасну вулицю Трьохсвятительську від Хрещатика до Михайлівської площі.

У 30-х роках XIX ст. ще, наприклад, десь у районі сучасного Майдану Незалежності були озеро і млин. За словами колишнього студента Київської духовної академії, одеського протоієрея М. Соколова, тоді ж таки на місці Хрещатицької вулиці був луг, де паслися корови. За спогадами В.Г. Барщевського, в 30-х роках XIX ст. перший дім на розі Хрещатика був дерев'яним; у ньому містився театр; навпроти нього посеред площі було болото, яке, здавалося, ніколи не висихало, далі йшли будинки, що не заслуговували на жодну увагу. Лише в 40-х роках XIX ст., після пожежі на Печерську й знищення значної частини Клова для будівництва фортеці, Московська вулиця, що довго була центром київської торгівлі, втрачає своє значення, і центр київського життя поволі переноситься на Хрещатик.

Із часом вулиця забудовується й перетворюється на головну вулицю міста. У зростанні вулиці важливу роль відігравало центральне положення Хрещатика поміж Подолом, Печерськом і Старим містом та не надто високе розташування. Хрещатик пролягає від Європейської площі до Бессарабської площі та бульвару Тараса Шевченка і з'єднує три площі: Європейську, Майдан Незалежності, Бессарабську. Нумерація завжди йшла від Дніпра.

За два століття змінювалися характер, поверховість і щільність забудови. Восени 1941 р. радянські підпільники підірвали будинки центральної та прилеглих вулиць. Хрещатик перетворився на суцільні руїни. Зі старої забудови залишилися перші парні номери від Європейської площі до Майдану Незалежності. Значно пізніше, в 70–80-х роках XX ст., були знесені будинки з номерами 2, 4, 14, 16 і на їх місці зведені сучасні споруди. На парному боці Хрещатика з забудови XIX –

Рис. 273. Хрещатик. 1920-ті роки.

початку XX ст. збереглися будинок № 32, а також квартал між вулицями Богдана Хмельницького та бульваром Тараса Шевченка. Лівий бік Хрещатика майже повністю забудований заново в 50-х роках минулого століття. Збереглася частково флігельна забудова, що після війни вийшла на червону лінію вулиці, – декілька будинків поблизу Бессарабської площі. Змінилася колишня Думська площа (нині – Майдан Незалежності): вона розширилася ліворуч, де до війни йшла суцільна лінія забудови. Змінилася й розширилася вулиця на ділянці між Майданом Незалежності та Бессарабською площею. Лівий бік Хрещатика у цій частині прикрасився бульваром.

Європейська площа зв'язує три давні частини міста – Печерськ, Поділ і Старе місто. У різний час вона називалася Кінною, Європейською, Царською, III Інтернаціоналу (Комінтерну), Сталіна, Ленінського комсомолу. У неофіційних паперах на початку XIX ст. її ще називали "площею перед театром".

Перший постійний київський театр – дерев'яна споруда, зведена за проектом архітектора А.І. Меленського в 1803 р. в стилі ампіру, – стояв на тому місці, де нині Український дім. Із цим будинком була пов'язана майже вся історія театрального життя в Києві першої половини XIX ст. Антрепризи часто змінювались. У 1821 р. у театрі працював знаменитий актор М. Щепкін, який ставив п'єси Шекспіра та українські вистави.

Рис. 274. Царська площа (тепер – Європейська). 1915 р.

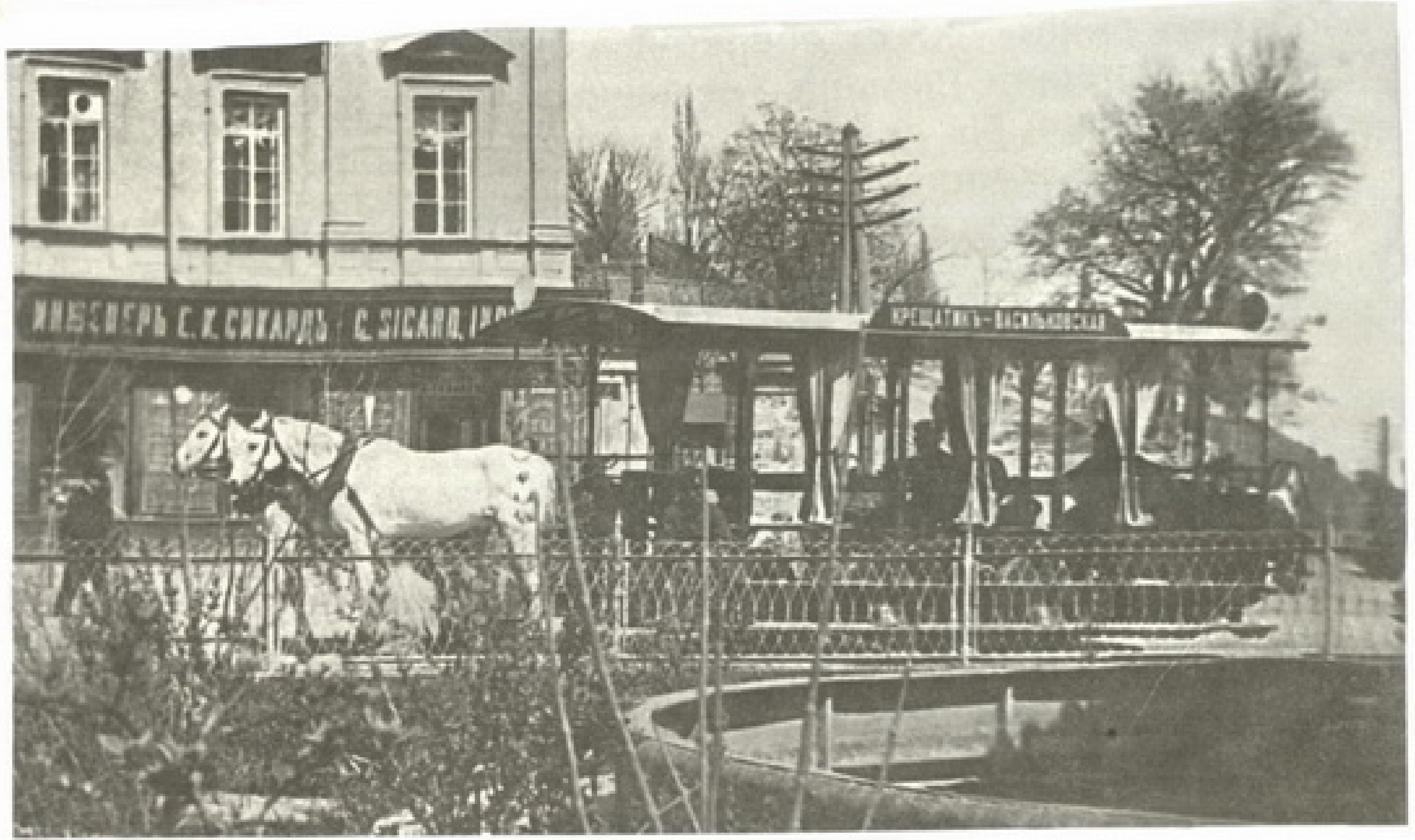

Рис. 275. Конка біля готелю "Європейський". 1891 р.

У 1843 р. київський поліцеймейстер Я.М. Третьяков спорудив навпроти театру гранітний фонтан і назвав його іменем тодішнього цивільного київського губернатора Фундуклея – "Іван". На літографії Лауфера 1846 р., зробленій за малюнком М. Сажина, площу названо "площею перед театром". Обидва наріжних будинки Хрещатика, що виходили на площу, були зведені в стилі ампіру і разом з театром утворювали добре витриманий архітектурний ансамбль. Згодом фонтан двічі оновлювали. У 1871 р. спорудили чавунний, який з'єднали з міським водогоном, що почав працювати в 1872 р. Ще раз оновили фонтан у 90-х роках XIX ст.

У 1851 р. будівля театру стала руйнуватись і її розібрали. Новий театр збудували в 1856 р. уже в новому районі, що на той час лише забудовувався (тепер тут Національна опера України – Володимирська, 50).

У 50-х роках XIX ст. на місці колишнього дерев'яного театру новий власник садиби Антон Максимович Гудим-Левкович зводить триповерховий будинок за проектом архітектора О.В. Беретті. Споруда, двоповерхова з

Рис. 276. Хрещатик, 2. Готель "Європейський". Поч. XX ст.

боку вулиці Трьохсвятительської і триповерхова з боку Європейської площі, була витримана в формах пізнього класицизму, головний фасад оздоблений пілястрами з коринфськими капітелями. Балкон уздовж усього другого поверху правив за навіс-парасольку. Тут почав діяти готель "Європейський", який і дав назву площі перед ним. "Європейський" був одним із фешенебельних готелів Києва і найстарішим на Хрещатику. Довгий час його управителем був Євгеній Ланчія, італієць за походженням, який одним із перших зрозумів переваги готельного бізнесу саме на Хрещатику і мав у підпорядкуванні ще декілька закладів, серед них "Ґранд-отель" на Хрещатику, 22.

На Європейській площі була перша станція електричного трамвая в Києві, який запустили 1 червня 1892 р. з площі вниз по Володимирському узвозу до Поштової площі. Європейська площа й сьогодні є однією з головних площ столиці.

Спогади про Київ XIX ст. обов'язково містять хоча б декілька рядків про Хрещатик та його мешканців. Історик В.С. Іконников писав на початку XX ст., що у 1839 р. після великої зливи на Хрещатику плавали на човнах. Узимку, за гарної погоди, заможні кияни влаштовували виїзди, бідніші прогулювались тротуарами. Улітку рух зменшувався, але не затихав, бо тоді ще не поширився звичай виїжджати за місто. Автомобілів і бензину ще не знали, повітря було чисте й свіже, садів та садків у Києві була сила-силенна. М. Славінський зазначав, що в 70-х роках XIX ст. Хрещатик ще не був упорядкованою центральною вулицею міста: "Гарно було й лі-

Рис. 277. Вид на парний бік Хрещатика. Поч. 1880-х років.

Рис. 278. Хрещатик після зливи. Кін. 1870-х років.

том проходити Хрещатиком, поки не було дощу, а особливо раптової літньої зливи. Тоді з усіх вулиць котилися на Хрещатик могутні потоки води й заливали його повністю. Двірники викочували на вулицю спеціальні містки на колесах, щоб можна було перейти на інший бік, але це часто не допомагало. Вода перекидала й зносила містки, візники теж не могли проїхати. Коли злива припинялася, увесь Хрещатик так заносило мулом, що через нього не можна було ні пройти, ні проїхати".

У середині XIX ст. профіль проїзної частини Хрещатика являв собою щось подібне на жолоб: під час зливи вода займала всю ширину вулиці. Підземних водовідводів тоді ще не було. Дощова вода бурхливими потоками з навколишніх вулиць утворювала широку й глибоку річку, що швидко бігла в ярки за Бессарабським базаром. У 1865 р., як згадує О.В. Паталєєв, висота води в Хрещатицькому потоці досягала зросту людини, що завдало населенню великих збитків. Траплялися й смертельні випадки. За рішенням міської управи, тоді на стінах будинків у різних частинах Хрещатика поставили відмітки рівня води червоною лінією і дату події. На цоколях будинків були прикріплені металеві дошки, що показували рівень води. На них червоною фарбою зроблено написи "20 червня 1865 р.". Згодом під час ремонту та перебудови будинків ці відмітки й написи зникли, але повінь довго пам'ятали старожили. Під час зливи 7 липня 1902 р. рівень води на Хрещатику на ділянці між Бессарабською площею і нинішньою вулицею Богдана Хмельницького піднімався в середньому на метр над рівнем тротуарів. Водою залило підвали на Великій Васильківській, магазини на Хрещатику. Збитки купців від зливи становили понад 175 тис. рублів. Міська влада прийняла рішення збільшити кількість водоприймальників на Хрещатику.

За свідченнями сучасників, у середині XIX ст. Хрещатик, із базаром посеред Хрещатицької площі, являв собою вулицю з низенькими одноповерховими будинками й довгими дощаними парканами, "не гірше другорозрядної вулиці занепалого губернського міста". Із будівництвом залізниці становище докорінно змінилося. Хрещатик почав розвиватися швидкими темпами. На початку XX ст. Хрещатик, забудований кам'яними багатоповерхівками, освітлювався електричними ліхтарями, замощений якісною бруківкою, ходив електричний трамвай.

На місці сучасного житлового будинку **(Хрещатик, 4)**, з інформаційним агентством "Новини" на нижніх поверхах, ще до 1985 р. стояв будинок, відомий як ювелірна фабрика Маршака. На першому поверсі був фірмовий магазин. На фабриці працювало близько ста осіб. Фірма виготовляла прикраси з дорогоцінним камінням, срібні столові сервізи, вази та інші декоративні предмети. Вироби ювелірної фабрики Маршака заслужено отримували найвищі нагороди на різних виставках. У 1913 р. київські ювеліри, гравери та годинникарі створили громадське професійне об'єднання – клуб "Діамант" на чолі з радою старійшин із 13 осіб, головою ради одностайно обрали Й.А. Маршака (1854–1918).

На Хрещатику та в будинках перших номерів прилеглих вулиць на початку XX ст. містилися біржа, контори, кредитні установи та відділення великих банків. Загальна кількість їх досягала 20. Поряд із міською думою розташувався Київський комерційний банк (Хрещатик, 20), навпроти – Київська біржа, відділення Варшавського комерційного банку,

Рис. 279. Хрещатик від Царської площі. 1905 р.

Рис. 280. Хрещатик, 4 (ліворуч). Будинок Маршака. Поч. XX ст.

Волзько-Камського, Московського купецького, Петербурзького міжнародного та Петербурзького обліково-позичкового банків.

У 1911–1913 рр. на **Хрещатику, 6** виросла семиповерхова будівля (Будинок трестів), що призначалася для великих торговельних підприємств і ділових конторських приміщень, за проектом І. Зекцера і Д. Торова коштом цукрового магната І.М. Закса. На фасаді – горельєф, копія з рельєфу відомого бельгійського скульптора Костянтина Меньє "Індустрія". У 1919 р. будинок згорів, у 1927–1928 рр. повністю відновлений для Будинку трестів.

Рис. 281. Хрещатик,6. Будинок трестів. 1930 р.

У середині XIX ст. сусідня садиба (№ 8) належала Кордишу. Будинок, що стояв у суцільному ряді будинків поряд з будинком М. Оглобліна, вирізнявся своєрідною архітектурою, маленьким балконом біля панелі та мезоніном. У 1910-х роках садиба стала власністю цукропромисловця Е. Манова (за старою нумерацією – Хрещатик, 8).

Хрещатик, 8. У 1911 р. правління Петербурзького обліково-позичкового банку вирішило побудувати в Києві власне приміщення. У 1912–1913 рр. архітектор Леонтій Миколайович Бенуа (1856–1928) виконав проект майбутнього банку. У 1913 р. старі споруди на садибі за адресою Хрещатик, 8 були знесені й у 1914 р. роз-

Рис. 282. Хрещатик від Думської площі (тепер – Майдан Незалежності). 1870-ті роки.

почато будівництво під керівництвом архітектора П.С. Андреєва. Оздоблювальні роботи проводили в 1915 р. під наглядом скульптора М.М. Круля. Навесні 1916 р. Київське відділення Петербурзького банку переїхало у власний будинок на Хрещатику, 8-а (нині – Хрещатик, 8) – шестиповерховий, цегляний, що є чудовим зразком неокласицизму. Банк розмістився на першому та другому поверхах, інші поверхи зайняли різні установи, а також житлові приміщення, які здавали на пільгових умовах працівникам банку.

Хрещатик, 10. Шестиповерховий цегляний будинок колишнього Волзько-Камського банку на Хрещатику, 8-б зведений за проектом і під наглядом архітектора П.С. Андреєва в 1914–1916 рр. у стилі неокласицизму. До композиції фасаду органічно включена декоративна скульптура В.В. Кузнецова – барельєфи, що символізують торгівлю та промисловість.

Павло Сергійович Андреєв (1869–1939) народився в Петербурзі, 1900 р. закінчив Академію мистецтв (архітектурне відділення). У 1913 р. переїхав до Києва. Проектував і будував споруду страхового товариства "Росія" на Хрещатику, 25 (за старою нумерацією, нині **Хрещатик, 15** – пасаж). Будівництво зупинилося з початком Першої світової війни. Проектував і будував також будинок Волзь-

ко-Камського банку (Хрещатик, 8-б). У 1921 р. став викладати в Київському політехнічному інституті. У 1930 р. обійняв штатну посаду в Будівельному інституті зі званням професора. Весь час мешкав за адресою – Хрещатик, 25, кв. 149. Будинки, які зводив архітектор Андреєв, збереглися, незважаючи на великі руйнування та пожежі в часи воєнних лихоліть.

У будинку книготорговця Миколи Яковича Оглобліна (1840–1911) на Хрещатику, 10 (за старою нумерацією) на початку XX ст. містився фотографічний відділ Київського відділення Російського технічного товариства, відкритий у 1887 р. і очолений у квітні 1888 р. професором Університету св. Володимира В.О. Бецом. У 1915–1916 рр. фотографічний відділ очолював М.А. Петров, його заступником був Ф.І.Донат, обов'язковими членами – В.С. Кульженко та А.О. Наліс.

Рис. 283. Запрошення М.Ф. Біляшівському на засідання Товариства фотографів.

На Хрещатику функціонували фотоательє відомих київських фотографів (усі адреси за старою нумерацією): Ф. де Мезера (Хрещатик, 25 і 27), М. Козловського (Хрещатик, 40), Коносевича (Хрещатик, пасаж, № 34), Г. Лазовського (Хрещатик, 28/2), М. Уземського (Хрещатик, 36 і 43). У 10-х роках XX ст. на Хрещатику, 43 містилося фотоательє "Валері", де можна було зробити швидке фото. При фотоательє діяли курси фотографії доктора Бернадського.

Функціональна роль Хрещатика як нової центральної вулиці міста визначилася будівництвом споруд міської думи (1876), купецького зібрання (1882), біржі (1882–1883), декількох банків, критого ринку (1912), пасажу (1914–1915) та багатоповерхових житлових будинків.

Початком перенесення адміністративного центру міста стало будівництво на колишній Хрещатицькій площі (нині – Майдан Не-

залежності) будинку Київської міської думи. Усупереч бажанням купецтва Подолу управління містом перемістилося на Хрещатик. Будинок міської думи за старою нумерацією мав адресу Хрещатик, 18.

Будівництво нового двоповерхового будинку підковоподібної форми за проектом архітектора О.Я. Шіле завершили в 1876 р. Третій поверх добудували пізніше. Над центральною частиною фасаду підносився чотирикутний купол із годинником та позолоченим гербом Києва – постаттю архангела Михаїла з мечем і змієм роботи скульптора Єви Куликовської. Засідання міської думи в новому приміщенні розпочалися з 1878 р. На першому поверсі містилися магазини, оренда яких давала місту чималі прибутки. Якийсь час тут працювала Рисувальна школа М. Мурашка. У 1881 р. у приміщенні думи відкрився пункт нічних лікарських чергувань – прообраз майбутнього Товариства швидкої допомоги в Києві. Міська дума і міська управа працювали в будинку до 1919 р.

Будинок стояв на Хрещатицькій площі, яка з 1876 р. стала Думською, а в 1919–1935 рр. – Радянською, в 1935–1977 рр. – Калініна, в 1977–1991 рр. – Жовтневої Революції, а з 1991 р. – Майданом Незалежності. У XIX ст. площа мала лише правий бік, лівий був забудований, свої межі на два боки нинішній Майдан Незалежності отримав під час відбудови Хрещатика в 50-х роках минулого століття.

Здавна колишня Хрещатицька площа виконувала громадську функцію. Тут із 1834 р. влаштували базар, у середині XIX ст. відбувалися циркові вистави, частим гостем був цирк-шапіто. На площі діяв фонтан, улаштований коштом

Рис. 284. Міська дума. Фото Г. Чугаєвича. 1880-ті роки.

Рис. 285. Площа Калініна (тепер – Майдан Незалежності). Кін. 1940-х – поч. 1950-х років.

генерал-губернатора Д.Г. Бібікова. На початку 60-х років фонтан розібрали, базар перенесли на Бессарабку. З будівництвом міської думи площу впорядкували, з 1908 р. за будинком думи розбили сквер з фонтаном. Потім фонтан стояв на площі, на цьому ж місці був відкритий на початку 80-х років минулого століття фонтан "Дружба народів".

У вересні 1913 р. відкрили перший пам'ятник на Думській площі – пам'ятник П.А. Столипіну за проектом італійського скульптора Етторе Ксіменеса (демонтований 1917 р.). На площі було декілька готелів, ресторанів, багато магазинів, крамничок на перших поверхах будинків, що стояли по периметру площі.

Навпроти думи стояв будинок Київського губернського дворянського зібрання, яке з 1861 р. розмістилося в будинку на Хрещатику, 16 (будинок не зберігся, на цьому місці сучасна споруда Будинку профспілок).

Хрещатик відігравав важливу роль у культурно-мистецькому житті Києва. У 1872–1879 рр. у залі Дворянського зібрання (Хрещатик, 16 – стара нумерація) щорічно виставлялися художники-передвижники. З кінця 1880-х років центральним місцем проведення різноманітних виставок стала біржова зала (Хрещатик, 13/1 – ста-

Рис. 286. Європейська площа.

Рис. 287. Майдан Незалежності.

Рис. 288. Будинок колишньої думи. 1930-ті роки.

ра нумерація). На початку XX ст. до біржової зали додалися приміщення Міського музею, а згодом і Педагогічного музею. Уже в 1910-х роках кількість виставок зросла, тому вони проходили в різних приміщеннях на Хрещатику. 1915 р. на Хрещатику, 28 відбулася благодійна виставка картин і предметів старожитностей (понад тисячу експонатів) на користь Київського відділу товариства допомоги бідним родинам поляків – учасників війни та польському населенню, що постраждало від воєнних дій. Серед організаторів виставки були відомі колекціонери, архітектори – О. Гансен, С. Крижанівський, К. Іваницький.

Одним із найстаріших на Хрещатику був будинок аптекаря Івана Ейсмана (№ 20, не зберігся). Пізніше там містився Київський комерційний банк. Зразу ж після завершення будівництва до будинку переїхали всі магазини, що до того торгували на Микільській вулиці поблизу Микільського монастиря та Військово-Микільського собору. Саме це переселення торгівлі з Печерська на Хрещатик дало поштовх для підвищення ролі Хрещатика в економічному житті міста. Згодом на Хрещатику почали будувати й інші кам'яні будинки з магазинами на перших поверхах. За свідченнями сучасників, щоб магазини не заливало під час дощу, їх розміщували на висоті п'ятої-шостої сходинки від поверхні тротуару. Дзеркальних вітрин у магазинах тоді не було, вікна були такі ж, як і в звичайних житлових будинках. Вечорами магазини освітлювалися олійними лампами зі скляними ковпаками, світло від них було тьмяне, тому всі мануфактурні магазини зачинялися, щойно смеркалося.

Картина докорінно змінилася через якихось 20–30 років. Хрещатик став центром торгівлі, як роздрібної, так і гуртової.

Рис. 289. Думська площа (тепер – Майдан Незалежності). 1910-ті роки.

На зламі XIX–XX ст. на вулиці налічувалося понад півтори сотні магазинів – великих, із дзеркальними вітринами, і зовсім маленьких крамничок. Інколи весь будинок займали заклади торгівлі, установи, різні контори. Навіть у приміщенні міської думи на першому поверсі містилося 16 магазинів.

Натомість кав'ярень і кондитерських на Хрещатику було небагато. У 60–70-х роках XIX ст. у двоповерховому будинку на розі Хрещатика та Прорізної була кондитерська "Ясси". При ній (на другому поверсі) функціонували кав'ярня та більярдна, дуже популярна серед киян. Відомий київський благодійник і власник готелю П. Гладинюк саме тут розпочинав свою трудову діяльність, коли приїхав до Києва. Він працював кухарем у ресторані при кондитерській. Згодом приміщення зайняла популярна кондитерська Жоржа Дортенмана. Будинок наприкінці XIX ст. був добудований ще кількома поверхами й став однією з найгарніших будівель на Хрещатику. Тут містилася не лише кондитерська, а й шоколадна фабрика. Ж. Дортенман одержував какао з Гамбурга й виготовляв 500 пудів шоколаду та 2 тис. пудів цукерок на рік. Згодом власники змінилися, а назва кондитерської залишилася. На початку XX ст. тут була шоколадна фабрика "Вірт і Берто", що, як і кондитерська "Жорж", належала представникам двох французьких родин Луї Вірту і Кароліні та Марті Берто.

У 60–80-х роках XIX ст. користувалася популярністю кондитерська Штіфлера. Мартін Якович Штіфлер (1831–1895) – швейцарський підданий, київський 2-ї гіль-

Рис. 290. Думська площа,2. 1910-ті роки.

Рис. 291. Думська площа зі сквером. 1913 р.

Рис. 292. Хрещатик, 28. Кондитерська Жоржа. 1890-ті роки.

Рис. 293. Реклама магазинів на Хрещатику, 40–42. Поч. XX ст.

Рис. 294. Реклама кондитерських М. Штіфлера. 1890 р.

ШВЕЙЦАРСКІЯ КОНДИТОРСКІЯ

ШТИФЛЕРА

БЫВШ.

СЕМАДЕНИ и ЛЮРСЪ

Кіевъ, Крещатикъ, дома №№ 25 и 15.

Фабрика мороженнаго, конфектъ и шоколада.

больш. выб. бомбоньерокъ и парижскихъ драже.

Фрукты марсельскіе. | Шоколадъ Миньонъ.
Ананасы Американскіе. |
Туринскіе Мароны. | Кіевское сухое варенье.

Конфекты отъ 1 руб. до 3 руб. за фунтъ, при заказахъ пудами значительная уступка.

Принимаются заказы для снабженія вечеровъ и свадебъ пирамидами, конфектами, мороженнымъ и проч.

Большіе залы въ 10 билліардовъ и въ 6 билліардовъ.

Кабинетъ для чтенія съ русскими и иностранными журналами.

Депо сигаръ Италіанскихъ, приготовленныхъ во Флоренціи изъ гаванскаго табаку.

дії купець, отримав російське підданство у 1859 р. У будинку на Хрещатику, 15 (стара адреса, будинок не зберігся, тепер тут Майдан Незалежності) він відкрив кондитерську, кав'ярню та більярдну. "У ній перебувало все місто, щоб напитися доброї кави з печивом чи з'їсти морозиво, якого тепер уже не дістати", – писав Олександр Паталєєв у 1913 р. У більярдних Штіфлера від ранку до ночі тривала гра. Розбагатівши, М. Штіфлер придбав на Хрещатику, 25 (за старою нумерацією, тепер на цьому місці пасаж за сучасною адресою Хрещатик, 15) найбільший і найгарніший будинок з п'ятьма десятинами землі за 60 тис. рублів.

У 1888 р. разом із Бернардом Андрійовичем Семадені (1845–1907) він створив товариство "Мартін Штіфлер", що об'єднало капітали швейцарців у різних частках: 2/3 – Штіфлера і 1/3 – Семадені. Компаньйони домовилися відкрити в будинку Штіфлера на Хрещатику, 25 та в будинку на Хрещатику, 15 кондитерську фабрику з буфетами та більярдними при магазинах. Семадені був управителем цих кондитерських. Із часом Семадені став власником кондитерської на Хрещатику, 15, а Штіфлер – кондитерської на Хрещатику, 25.

Садибою на Хрещатику, 25 Штіфлер володів з 1869 р. Тогочасні путівники писали, що населення будинку Штіфлера "могло б утворити досить пристойне повітове містечко". У центрі міста до початку XX ст. існувала величезна садиба, на якій стояли триповерховий

фасадний будинок та чотири флігельні – чотири- і триповерхові. Були дві лінії внутрішніх дворів, а також на площі 990 кв. сажнів розкинувся сад із сотнею фруктових дерев. У фасадному будинку в кінці XIX ст. перший поверх займало вісім магазинів, там же містилася й кондитерська Штіфлера, що разом із більярдною оцінювалася на 30 тис. рублів. Будинок приносив прибуток понад 50 тис. рублів на рік. У 1900 р. спадкоємці Мартіна Штіфлера продали велику садибу страховому товариству "Росія" приблизно за 1,5 млн рублів.

Путівники по Києву початку XX ст. писали, що "кав'ярень, які трапляються на кожному кроці у великих західноєвропейських містах, а також у Варшаві та Одесі, в Києві немає". Були кондитерські, де подавали шоколад, каву, чай, морозиво та прохолодні напої. Особливою популярністю користувалася кондитерська "Семадені" на Хрещатику, 15. Удень, між одинадцятою і п'ятнадцятою годинами, вона була переповнена специфічною публікою київських фінансистів і підприємців, що влаштовували тут щось на зразок біржі. Ранішню каву путівники радили пити в "Жоржі" (Хрещатик, 28), "Франсуа" (Фундуклеївська, 4) або ж у відділенні "Семадені" на Великій Васильківській, 12. Добру каву подавали й у молочарнях, зокрема, в Центральній молочарні на Хрещатику, 33 (Тарасової). Кондитерська Кірхгейма, заснована у 1868 р., містилася на Хрещатику, 38. У 1899 р. у ній працювало 35 осіб.

Режим роботи кафешантанів, кондитерських і булочних строго регламентувався. За цим наглядала поліція. Кондитерські працювали лише в робочі дні, заборонялося продавати вироби

Рис. 295. Хрещатик, 15. Кондитерська Б. Семадені.

"на винос". Розуміючи, що кондитерські втрачають покупців, а отже, й прибутки, власники у 1909 р. звернулися з проханням до міської думи за дозволом змінити правила торгівлі.

Влада дозволила власникам кондитерських "Франсуа", "Жорж", "Семадені" у святкові дні та в неділю продавати вироби "на винос". Такий дозвіл отримали також найбільші молочарні. Міська дума дозволила кафешантанам працювати від сьомої вечора до четвертої ранку. Молочарні, кав'ярні та кондитерські-кав'ярні почали працювати від сьомої ранку до другої ночі. Змінився також режим роботи булочних. Якщо раніше вони працювали влітку з шостої ранку до шостої вечора, а взимку від сьомої ранку до сьомої вечора, то з 1909 р. – влітку від шостої ранку до першої дня і від п'ятої вечора до десятої, взимку – від сьомої ранку до першої дня і від четвертої дня до десятої вечора.

Рис. 296. Хрещатик, 21. 1930-ті роки.

У Києві не було спеціальних закладів для любителів пива. Ризьке пиво продавали у пивній "Вальдшлесхен" на Хрещатику та у Бурлакова на Фундуклеївській. Майже при всіх ресторанах і при деяких кав'ярнях були більярдні. Найкраща була саме в "Семадені".

Кращими в Києві вважали ресторани при "Ґранд-отелі" (Хрещатик, 22), "Континенталі" (Миколаївська, 5), "Європейському" (Хрещатик, 2). У "Континенталі" і "Ґранд-отелі" ресторанні зали були розкішно обставлені, у "Європейському" – трохи скромніше, але страви не гірші. Із дешевших ресторанів добру репутацію мали ресторан товариства Київського пивоварного заводу (Хрещатик, 1), "Семадені" (Хрещатик, 15), "Франція" (Хрещатик, 30/2) і "Бель-Вю" (Хрещатик, 38). У них обід із чотирьох страв коштував від 60 до 75 коп. Було дуже багато дешевих ресторанів: Бучинського "Северный" (Велика Володимирська, 55), "Медведь" (Миколаївська), "Метрополь" (Фундуклеївська, 26), "Стаматі" (Прорізна, 3) та ін., де обід із двох страв коштував 40 коп., із трьох – 50 коп. У найдешевшому ресторані Лаврухіна на Бессараб-

ці за 30 коп. можна було з'їсти обід із двох страв і випити горнятко кави або кухоль пива.

Невибагливі й непитущі столувалися в кухмістерських із домашніми обідами, зокрема, в "Центральній" (Софійська), "Краківській" (Велика Васильківська) і "Київській" (Фундуклеївська, поблизу Хрещатика), де за обід із двох страв брали 25–35 коп. Вечерею aza carte, дуже дешевою і дуже смачною, славився ресторан товариства Київського пивоварного заводу. Снідати ходили в "Семадені" (Хрещатик, 15) і "Стаматі" (Прорізна, 3). Улітку також обідали в Купецькому саду, звідки відкривалася чудова панорама на Дніпро, завжди грала струнна капела, а обід із чотирьох страв коштував карбованець.

Значення Хрещатика як центральної вулиці міста підкреслювалося також розміщенням тут Центральної поштово-телеграфної контори – важливого елемента міського й державного життя. Поштова контора розташувалася з 1849 р. в будинку поміщика Онуфрія Головинського на Хрещатику, 24–26 (стара нумерація), зведеному в стилі класицизму. У 1873 р. до триповерхового цегляного будинку прибудували бічні флігелі. У 1886 р. тут почала працювати перша державна телефонна станція – комутатор ручного обслуговування на 60 номерів. У будівлі поштової контори в 1891 р. вста-

Рис. 297. Листоноша.

Рис. 298. Хрещатик. Вид на пошту. Поч. XX ст.

Рис. 299. Хрещатик, 26.
Поштова контора. Поч. XX ст.

новили один із п'яти перших таксофонів Києва. Після об'єднання телефонної і телеграфної станцій перед міською владою постала проблема будівництва нової споруди пошти й телеграфу.

Нову споруду заклали в 1912 р., будівництво розтяглося на довгі роки. У липні 1914 р. був зведений флігельний чотириповерховий будинок пошти і телефонної станції, розпочали будівництво фасадного. У 30-х роках роботи відновилися. Будівництво п'ятиповерхового фасадного будинку завершили лише перед Другою світовою війною. Під час війни будівля поштамту була зруйнована. У 50-х роках реконструйовано флігельний будинок. Тут розмістився телевізійний центр. У 1958 р. на розі Хрещатика і Майдану Незалежності зведена нова будівля Головпоштамту, а отже, збережена давня історична традиція, за якою пошта є невід'ємною частиною центральної вулиці.

Рис. 300. Хрещатик, 26.
Будівля телецентру.
1950-ті роки.

У 1908 р. на Хрещатику, 25 (за старою нумерацією) запрацював кінотеатр "Експрес", власником якого був видатний театральний діяч Антон Олександрович Шанцер. При театрі відкрили розкішно декороване за зразками паризьких кав'ярень "Petit-Cafe" з гарячими та прохолодни́ми напоями. На Хрещатику, 38 (тепер – **Хрещатик, 36**) за проектом архітектора Іполита Ніколаєва та під наглядом архітектора В.М. Рикова у 1912 р. був зведений найкращий на той час у Києві кінотеатр А. Шанцера (нині на цьому місці – будинок Київської міської держадміністрації). Під час Першої світової війни, в 1916 р., на майно Шанцера наклали секвестр;

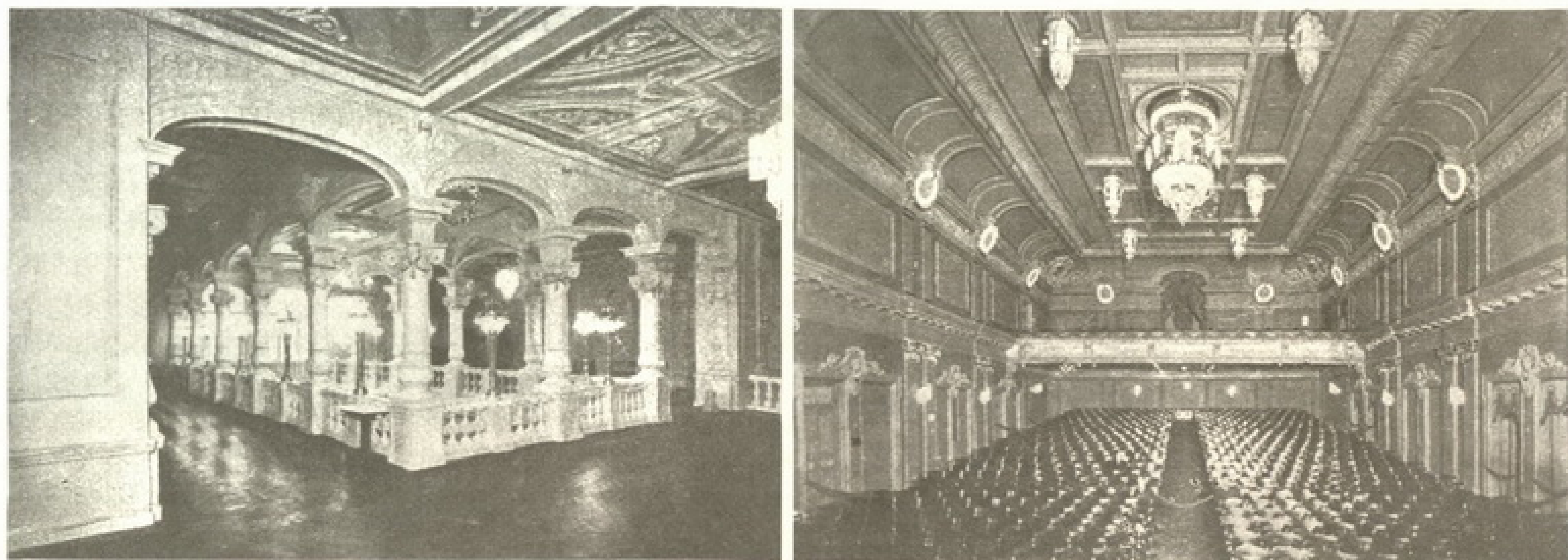

Рис. 301. Інтер'єри кінотеатру А. Шанцера. 1913 р.

Рис. 302. Хрещатик. Кінотеатр Р. Штремера (праворуч). 1913 р.

Рис. 303. Антон Шанцер.

зняли через рік. Кінотеатр Р. Штремера містився на Хрещатику, 27 з 1905 р.

Майже навпроти, на **Хрещатику, 32**, був зведений Російський для зовнішньої торгівлі банк. Збудований у 1913 р. у стилі раннього італійського ренесансу за проектом архітектора Ф.І. Лідваля. Фасад облицьований червонуватим гранітом. Над карнизом розмістилися скульптури, що символізують торгівлю і мореплавство, над вікнами першого поверху – маскарони у вигляді жіночих голівок, які виконав петербурзький скульптор В.В. Кузнецов. Г. Лукомський вважав цю будівлю новим словом у місцевій архітектурі. Але багатьом киянам вона дуже не подобалася, позаяк дисгармонувала з архітектурним ансамблем, що створювався роками і мав на 10-ті роки минулого століття завершений вигляд. Поштукатурені фасади будинків на Хрещатику, Прорізній, Фундуклеївській та інших вулицях через два-три роки потребували ремонту, а новий банк виокремлювався міцним, солідним архітектурним обличкуванням. Споруда витримала й випробування вогнем у 1941 р., коли палав весь Хрещатик.

У 60–70-х роках XIX ст. на Хрещатику, як і у всьому Києві, переважала одно-, двоповерхова забудова. Будувати високі будинки тоді ще боялися, та й знайти бажаючих поселитися вище другого поверху було дуже важко. За спогадами сучасників, перший багатоповерховий прибутковий будинок на Хрещатику побудував фотограф Франц де Мезер у 1872–1873 рр. за проектом С. Куртоло. У 1871 р. він придбав садибу на Хрещатику, 41 (стара нумерація) на ім'я дружини Аліни Адамівни де Мезер. На садибі зведено пишно

Рис. 304. Хрещатик, 41. Будинок Ф. де Мезера. Липень 1872 р.

декорований чотириповерховий будинок, два флігелі та служби. Після завершення будівництва ніхто не тільки не хотів тут жити, але навіть боялися проходити мимо. Будинок був закладений у Полтавському земельному банку, який декілька разів виставляв його на публічні торги. Через декілька років, коли кияни перестали боятися, що будинок завалиться, його купили за 100 тис. рублів. У 1895 р. будинок придбав підприємець Михайло Дегтярьов, який заповів його місту.

За спогадами В.В. Пухальського, у колишньому прибутковому будинку де Мезера в 1878–1882 рр. проживав Микола Лисенко. Вони познайомилися в Петербурзі в 1875 р. Згодом Пухальський приїхав до Києва на запрошення Київського відділення РМТ викладати в музичному училищі. У 1878 р. до Києва повернувся Лисенко. Старі друзі зустрілися на Хрещатику і, як пише Пухальський, "... стали бачитися і бувати один в одного. Микола Віталійович погодився брати участь у квартетних вечорах і починаючи з січня 1879 р. до 1882 р. часто грав у камерних зібраннях Київського відділення РМТ". У квартирі Лисенка збиралися студенти, учні музичного училища та інші поціновувачі музики, з яких склався чудовий хор, що брав участь у концертах М.В. Лисенка. "У цій квартирі проходили систематичні репетиції, причому Микола Віталійович, як ідеальний хормейстер, навчав свій хор із надзвичайною доброзичливістю, виправляв голоси кожного учасника окремо. Там же збиралися інколи для репетицій інструментальних ансамблів", – пригадував В. Пухальський. Тоді влада пильно стежила, щоб не допускати української та польської мов у спектаклях і концертах. Лисенко навчав

Рис. 305. Частина непарного боку Хрещатика. Фото Ф. де Мезера. 1870-ті роки.

Рис. 306. Військові на Хрещатику. 1910-ті роки.

свій хор переважно українською, звичайно, не афішуючи цього. Він збирався давати великий концерт у Міському театрі, планував дуже цікаву і серйозну програму з хором, оперними номерами, народними піснями, а також власним виконанням Шуманівського з оркестром концерту. В. Пухальський домігся дозволу співати українською у дружини генерал-губернатора О.І. Черткової. За спогадами сучасників, театр був переповнений: на концерт з'їхалися навіть землевласники прилеглих околиць.

На Хрещатику зосереджувались різноманітні благодійні товариства, зокрема, швейцарське благодійне товариство, створене в 1885 р. (Хрещатик, 3), польське благодійне і просвітницьке товариство "Огниво", створене в 1906 р. (Хрещатик, 1), французьке товариство "Сімейне вогнище" (Хрещатик, 22).

У кінці XIX ст. серед домовласників Хрещатика вирізнявся Михайло Парфентійович Дегтярьов (1831–1898), якому належали будинки за номерами 38, 33 і 41. Прибуток від оренди будинків ішов на утримання благодійних закладів Дегтярьова.

На початку XX ст. одним із найбільших домовласників Києва, й зокрема Хрещатика, був Порфирій Миколайович Попов (1849–1919), який у 1902 р. мав п'ять будинків у різних частинах міста, найбільше в центрі – два будинки на Хрещатику, два на Бессарабській площі, один на Подолі (на вулиці Олександрівській). Загальна вартість цих будинків становила 1 212 000 рублів. Місцеві газети писали, що міська оцінка переважно вдвічі-втричі нижча, ніж насправді. У 1902 р. П.М. Попов заплатив за свої будинки місцевий збір 9 216 рублів, причому із цієї суми на хрещатицький будинок, у якому містилася кондитерська "Семадені", припадало 3 294 рублі.

Рис. 307. Хрещатик, 38. Спорудження готелю "Бель-Вю". Фото Ф. де Мезера. 1874 р.

Рис. 308. Хрещатик, 21, 19 (праворуч). Поч. XX ст.

До великих домовласників на початку XX ст. належав також гласний міської думи Іполит Миколайович Дьяков, який у 1906–1916 рр. був міським головою Києва. За чотири будинки у 1902 р. він вніс у міську касу 3 817 рублів оцінного збору.

Серед чужоземців найбільшим домовласником на Хрещатику був Карл Пастель, бельгійський підданий, який на початку XX ст. володів будинками на Хрещатику, 8, 19, 27 (за старою нумерацією). Багатим домовласником був уже згадуваний австрійський підданий А. Шанцер, який на 1912 р. володів будинками на Хрещатику, 38–42, а також на Інститутській, 22 та Миколаївській, 11 (де він мешкав). Його майно оцінювалося в 1 млн рублів.

Найбільшим будинком у Києві на початку XX ст. був будинок страхового товариства "Росія" на Хрещатику, 25 (нині – Хрещатик, 15). Напередодні Першої світової війни розпочалася велика розбудова садиби страхового товариства. Нині це єдиний у сучасній забудові Києва прибутковий будинок-пасаж, що займає наскрізну ділянку по вулицях Хрещатик, 15 – Заньковецької, 4.

У 1912 р. знесли всі дворові споруди, і влітку 1913 р. розпочалися будівельні роботи за проектом П.С. Андреєва. Автор проекту потім проживав у Великому пасажі. Спочатку було зведено фронтальну споруду з великою аркою в центрі на вулиці Мерінгів-

Рис. 309. Хрещатик,15. Пам'ятник архітектору В. Городецькому.

ській (нині – Заньковецької). Від цього будинку в глибину садиби збудували два довгі бічні корпуси у вигляді паралельних рядів, що утворюють вулицю. За проектом, ці корпуси на межі садиби по Хрещатику мав замикати фасадний будинок із величезною аркою (заввишки як п'ятиповерховий будинок). Із Хрещатика крізь арку можна було б оглядати весь пасаж. Нижні поверхи шестиповерхових фасадних будинків і бічних корпусів, що до них примикають, відводилися під магазини й торговельні приміщення, а верхні – під житло. У пасажі планувалося відкрити близько 100 магазинів. Загальна вартість будівництва пасажу становила 3 млн рублів. У 1914 р. закінчили об'єм по Мерінгівській вулиці, а в 1915 р. – бічні корпуси. Перша світова війна перешкодила повністю реалізувати проект. Фасадний будинок не встигли збудувати, залишився стояти кам'яний триповерховий, один із найдовших фасадів на вулиці. Цей будинок на Хрещатику, 25 був зруйнований восени 1941 р. Реконструкція і добудова пасажу в 1946–1955 рр. зберегли єдину неокласичну стильову основу його фасадів. Нова вхідна частина пасажу за стилем орієнтована на ансамбль Хрещатика 50-х років.

Письменник Віктор Некрасов, архітектор за професією, який мешкав тут у 1950–1974 рр., першим привернув увагу сучасників до унікальної споруди: "Пассаж – это, так сказать, внутриквартальная, совсем неширокая улица с большими магазинами на первом этаже и бесчисленным количеством квартир на остальных четырех. Думаю, что население Пассажа (вся эта улица – один дом № 15) не уступает по количеству жителей любому современному районному центру или дореволюционному уездному городу... . Прожив в Пассаже двадцать лет, я только сейчас обнаружил на его фасаде, вернее, фасадах, массу интереснейших вещей. Обнаружил, например, кроме мужских и женских голов, молодых и пожилых, несметное количество гербов, гирлянд, поддерживаемых летящими гениями, ангелочков, орлов, бычьих черепов, ночных сов с распростертыми крыльями, факелов, жезлов Меркурия...".

Рис. 310. Хрещатик, 15 (за новою нумерацією). Пасаж. 1934 р.

У Києві окрім так званого Великого пасажу існували ще два – пасаж Ждановського, за ім'ям власника садиби, на Хрещатику, 34 (за старою нумерацією), і Малий пасаж (групи пайовиків) на Великій Васильківській, 18, зведений у 1910–1911 рр. Проте обидві споруди не належали до пасажних: це були прості П-подібні будинки з розвиненими курдонерами.

Серед найбільших магазинів на Хрещатику виділявся універмаг Людмера, що розміщувався в наріжному будинку з Лютеранською – Хрещатик, 31/2. Карл Карлович Людмер, австрійський підданий,

Рис. 311. Хрещатик, 15. Пасаж. 1960-ті роки.

Рис. 312. Хрещатик,34. Поч. XX ст.

Рис. 313. Хрещатик, 31 (другий будинок). Магазин Людмера. 1920-ті роки.

розпочав торговельну діяльність у Києві в 1855 р. За півстоліття його фірма стала однією з найбільших в Україні. До справи долучилися троє синів Людмера, був створений торговий дім "Людмер із синами". У магазині існувало декілька відділів: жіночого одягу (тут же була майстерня з його пошиття), мануфактурного товару та хутрових виробів. На початку XX ст. універмаг Людмера користувався великою популярністю серед киян.

На Хрещатику містилися книжкові магазини Ідзиковського, Корейво, Іогансона, Оглобліна. П.О. Григорович-Барський тримав за адресою Хрещатик, 40 друкарню і найбільший у Києві магазин паперу. Широким асортиментом вирізнявся магазин паперу Кульженка на Хрещатику, 23.

Рис. 314. Інтер'єр магазину Ідзиковського. 1897 р.

Рис. 315. Хрещатик, 29. Магазин Ідзиковського. 1900-ті роки.

Рис. 316. Хрещатик, 36. Аптека Марцинчика. Поч. XX ст.

Рис. 317. Хрещатик, 54. Аптека Філіповича. Поч. XX ст.

Рис. 318. Хрещатик,13/1.

За цією ж адресою містився антикварний магазин Золотницького, клієнтами якого були відомі колекціонери, музеї. Син Золотницького відкрив власний магазин "Антикваріат" у приміщенні Київської біржі на Хрещатику, 13/1.

На початку XX ст. на Хрещатику налічувалося п'ять аптек, з них три найдавніші – Марцинчика (Хрещатик, 36), Зейделя, а потім Геращеневського (Хрещатик, 17) та Філіповича (Хрещатик, 54).

Хрещатик закінчується Бессарабською площею. Назва місцевості Бессарабка, ймовірно, зумовлена тим, що на початку XIX ст. тут було основне місце найму робітників на сезонні будівельні роботи. Значна частина робітників походила з Бессарабії. За описом історика П.Г. Лебединцева, виникла стихійна біржа праці, яку стали називати "Бессарабська біржа", "Бессарабка". Як свідчить дослідниця Л.А. Пономаренко, перша згадка про площу з'явилася в 1833 р., а на планах 1850 р. ця територія значилася як "Університетська площа", старі листівки фіксують назву "Бульварна площа". У 1869–1881 рр. офіційно називалася площею Богдана Хмельницького (неофіційно – до 1915 р.), оскільки тут планувалося спорудити пам'ятник гетьману (споруджений у 1888 р. на Софійській площі). Офіційна назва не прижилася, площу продовжували називати Бессарабською. Із XIX ст. її використовували як торгову; сюди в 60-х роках перенесли базар із Хрещатицької площі. На площі функціонував фонтан, який мав власну назву – "Моряк", або "Костянтин".

На початку XX ст. на Бессарабській площі був зведений найбільший у Києві критий ринок. Великий критий ринок – перша споруда такого типу, зведена в Україні. Міська влада давно планувала перенести стихійний базар із Хрещатицької площі, згодом – Думської.

Рис. 319. Хрещатик від Бессарабки. 1900-ті роки.

Рис. 320. Бессарабський ринок. 1913 р.

Рис. 321. Торговий зал Бессарабського ринку. 1910-ті роки.

Із будівництвом споруди міської думи базар перенесли на площу Богдана Хмельницького, так тоді називалася Бессарабська площа.

Міська дума в 1908 р. серед поданих проектів обрала проект варшавського архітектора Г.Ю. Гая, будівництво здійснив архітектор М.П. Бобрусов у 1909–1912 рр. Лазар Бродський, цукровий магнат і меценат, пожертвував на будівництво 500 тис. рублів. Споруда являє собою величезний торговий зал висотою 30,6 м і площею понад 3 тис. кв. м. Зовні по периметру йде двоповерхова прибудова, в якій розмістилися магазини, службові приміщення та готелі. У підвалах обладнали холодильні камери. Торговий зал освітлюється скляним ліхтарем, верхнім та частково бічним світлом. Раціональне розпланування і вдале функціональне вирішення споруди критого ринку виправдалося під час столітньої його експлуатації. Архітектурний образ Бессарабського критого ринку сьогодні є невід'ємною складовою Хрещатика.

Рис. 322. Вид на Інститут шляхетних дівчат. Гравюра І. Лауфера. І пол. XIX ст.

Липки

Липки – одна з найчарівніших місцевостей Києва. На теперішніх вулицях (Липська, Шовковична, Садова, Академіка Богомольця, Виноградний провулок) у XVIII ст. росли липові й шовковичні гаї, а ченці Києво-Печерської лаври розводили тут виноградники.

У давньоруських літописах згадується Кловський (Стефаничів) монастир, заснований у XI ст. одним із перших руських святих Стефаном, який і звів там храм Влахернської Божої Матері. Місцевість Клов отримала назву від Кловського струмка, що починався на Печерську й впадав у річку Либідь. Він огинав плато, з початку XIX ст. відоме як Липки – від насадженого липового гаю, а раніше звалося за назвою струмка – Кловом. Востаннє давній літопис згадує Кловський монастир під 1115 р., а місцевість Клов – під 1151 р.

У 1806, 1809, 1811 рр. архітектор А.І. Меленський проектував забудову Двірцевої частини (Липок), намагаючись поєднати її з Хрещатицькою долиною.

У 1828 р. зрубали липовий гай, насаджений у середині XVIII ст. у межах сучасної вулиці Липської, у 1835 р. – виноградний і шовковичний сади, що займали чималу частину території.

У 1861 р. затверджено генеральний план Києва з поділом вулиць на розряди, що об'єднав частини міста на адміністративних засадах. У Двірцевій частині вулиці Олександрівська, Інститутська, Левашовська, згодом Єлизаветинська, Виноградна, Лютеранська, Круглоуніверситетська були віднесені до першого розряду забудови. Вулиця Банкова, або Банківська, виникла пізніше і мала назви Царедарська і Треповська (пролягала через садибу генерал-ад'ютанта Ф.Ф. Трепова).

Сьогодні район Липок (колишня Двірцева частина) охоплює територію, до якої належать вулиці: Архітектора Городецького, Михайла Грушевського, Інститутська, Кріпосний провулок, Пилипа Орлика, Липська, Шовковична, Круглоуніверситетська, Крутий узвіз, Лютеранська, Заньковецької, площа Івана Франка, Станіславського, Ольгинська, Банкова, Садова, Академіка Богомольця.

Рис. 323. План Двірцевої частини. 1854 р.

Із виникненням Липок як містобудівного поняття місцевість стала формуватись як місцеперебування вищої місцевої адміністрації. Тут були Царський (Маріїнський) палац, будинки генерал-губернатора, цивільного губернатора, згодом будинок командувача військ Київського військового округу. За Еспланадними правилами, що обмежували висотність і характер забудови на найближчих підступах до споруджуваної у 1830–1850 рр. на Печерську фортеці, на Липках дозволялося зводити лише кам'яні одно- та двоповерхові будинки. Таким чином, вид забудови визначився як садибно-особняковий.

До другої половини XIX ст. Липки зберігали характер виключно шляхетно-адміністративної частини міста. Цьому відповідала і архітектура будинків зі стрункими білими колонами у стилі класицизму. Наприкінці XIX ст. змінюється соціальний склад домовласників – серед будинків родовитої аристократії з'являються особняки представників торговельного чи промислового капіталу. На зміну класицизму в архітектурі забудови Липок приходить еклектизм – поєднання елементів різних стилів (мавританського, ренесансу, готики, бароко тощо).

Після відміни Еспланадних правил у 1909 р. на Липках почали зводити багатоповерхові прибуткові будинки, і район потроху став втрачати свій особливий вигляд. Та київські путівники початку XX ст. наголошували на винятковості Липок, символом яких були приватні особняки, а їх тут налічувалось близько сорока: "Липки – місце перебування київських "магнатів". Гарні особняки, спущені штори й мовчазні, суворі вікна. Квартир, що здаються у найм, тут дуже небагато і вони дорожчі, ніж навіть у центрі міста".

У 20-х роках розпочалося кооперативне житлове будівництво. З перенесенням столиці УСРР із Харкова до Києва в 1934 р. на Липках зосереджується вся державна, компартійна та адміністративна влада республіки. Зводяться житлові будинки для номенклатурних працівників, зокрема, десятиповерховий будинок НКВС (тепер – будинок Уряду, вул. Грушевського, 12), будівля Верховної Ради республіки (вул. Грушевського, 5).

Урядова роль Липок не послабилась і в другій половині XX ст. Із набуттям Україною незалежності тут розмістилася резиденція Президента України, засідає вищий законодавчий орган держави – Верховна Рада та працює уряд України, містяться Національний банк України, Верховний суд України, різні державні установи.

Вулицями київських "магнатів"

Вулиця Липська

Вулиця, відома з початку XIX ст., називалася Кловською, Липською, з 1869 р. – Катерининською, у 1919–1992 рр. – Рози Люксембург. Тепер знову стала Липською. Вулицю замикає споруда гарної архітектури – колишній Кловський палац, побудований у середині XVIII ст. Центральна частина вулиці – від Інститутської до Пилипа Орлика – акцентована бульваром із висадженими з обох боків каштанами. Починалась вулиця від церкви св. Олександра Невського, побудованої в 1889–1890 рр. у псевдовізантійському стилі за проектом архітектора В.М. Ніколаєва в Маріїнському парку.

На початку XIX ст. на вулиці налічувалось лише декілька садиб, які належали представникам аристократичних родин і давніх українських родів – вихідців із козацько-старшинської верхівки – Іваненків, Марковичів, Веселицьких. П. Вігель у своїх "Записках" згадував, що серед інших виділявся дім Уляни Костянтинівни Веселицької: "Постійна весела вдача, пристойна її вікові жартівливість та її українська мова робили її для всіх приємно оригінальною; гостинність її не має меж, за столом зливалися звичаї та нрави всієї Руси – східної й західної, великої й малої. У неї зазвичай гостювали її родичі: Іваненки, Гудими, Масюкови та інші; вони нікуди не виїжджали, в її домі бачили весь Київ та, пробувши деякий час, поверталися додому".

У путівнику К. Шероцького читаємо: "У Липках здавна були розташовані особняки київської знаті, і цей аристократичний характер Липки зберегли й досі; у 50-ті рр. тут у домах кн. Кудашева, Милорадовича, Васильчикова, Лукашевича, Іваненка, Безбородька, гр. Тишкевича, Веселицької давалися розкішні бенкети й блискучі бали та прийняття, причому на прийняттях у Милорадовича і Веселицької хизувалися українською мовою".

На Катерининській стояли особняки цукрових магнатів: М. Закса, Лева та Лазаря Бродських, пізніше графині Уварової. На ву-

лицю виходив фасадом палац київського губернатора, поряд розташувалася садиба відомого київського лікаря Х.Г. Бунге (Катерининська, 13 – будинок не зберігся). Його син Микола Християнович Бунге (1823–1895) був професором політичної економії та права і ректором Університету св. Володимира (1850–1880), міністром фінансів (1881–1886) і головою Комітету міністрів Російської імперії (з 1887 р.).

Рис. 324. Микола Бунге.

Липська, 2. На розі вулиць Михайла Грушевського, 24 і Липської, 2 стоїть невеликий будинок у ренесансному стилі – колишній особняк родини Івенсенів, які з 60-х років XIX ст. мали у власності майже весь квартал. Садиба площею 1,22 га охоплювала сучасні домоволодіння на вулиці Михайла Грушевського, 20–24, Липській, 2–4 та Шовковичній, 3. Власник садиби генерал-майор Федір Івенсен у 1856–1867 рр. виконував обов'язки київського старшого поліцмейстера, був гласним міської думи. Після його смерті вдова частинами розпродала величезну садибу, залишивши наріжну ділянку на Липській, 2. У 1883–1884 рр. на її замовлення за проектом військового інженер-підполковника Вадима Петровича Катеринича (1845–1892) (походив із відомого українського шляхетного роду, мав на Липській, 5/23 споруджений у 1879 р. за власним проектом будинок; на цьому місці тепер – готель "Національний") будується одноповерховий цегляний особняк.

Будинок має два пишно прикрашених парадних фасади. Головний фасад, обернений на Липську, оздоблений жовтою київською цеглою. Трохи скромніше декорований фасад, звернений у бік вулиці Михайла Грушевського. Тут перед будинком розбито садок, відокремлений від вулиці ґратчастою огорожею. У 1899 р. садибу придбав статський радник, голова правління Київського земельного банку Михайло Георгійович Філіппов (1855–1914), що не лише був авторитетним фі-

Рис. 325. Вул. Катерининська, 2 (ліворуч). Фото Г. Чугаєвича. Кін. XIX ст.

Рис. 326. Вул. Липська, 2.

нансистом, банкіром, але й брав активну участь у цукровому бізнесі України.

Липська, 4. У 1873 р. був збудований особняк за проектом Ніколаєва для Ф. Івенсена. У 1883 р. вдова продала будинок і частину садиби київському 2-ї гільдії купцеві Маркусу Рафаловичу Заксу (1845–1915). Родина цукропромисловців Заксів жертвувала значні кошти на розвиток середньої та вищої освіти в Києві. У міському архіві зберігся опис садиби М. Закса за 1884 р.: одноповерховий будинок на 12 кімнат, з підвальним поверхом, великий сад, каретний сарай, стайні, служби. На той час уже було проведено воду з водогону, а також газ. У 1894 р. будинок серед перших підключили до каналізації. У 1896 р. на замовлення М. Закса за проектом техніка А. Краусса надбудовано другий поверх, добудовано бічні сходи й надано фасаду вигляду палаццо в ренесансному стилі. Другий поверх оформлено пілястрами, напівциркульними вікнами, ліпленими сандриками з гірляндами, карнизом.

Рис. 327. Маркус Закс. 1911 р.

Представницький особняк на Липській, 4 займає центральне місце між вулицями Михайла Грушевського та Інститутською. Сьогодні використовується для проживання та прийому перших осіб закордонних урядових делегацій в Україні.

Центральну вісь вулиці після перетину Липської з Інститутською уже в повоєнний час підкреслили бульваром із рядовим висадженням дерев від Інститутської до вулиці Пилипа Орлика. Праворуч до 30-х років минулого століття стояв палац цивільного губернато-

Рис. 328. Вул. Катерининська, 10. Палац цивільного губернатора. Поч. XX ст.

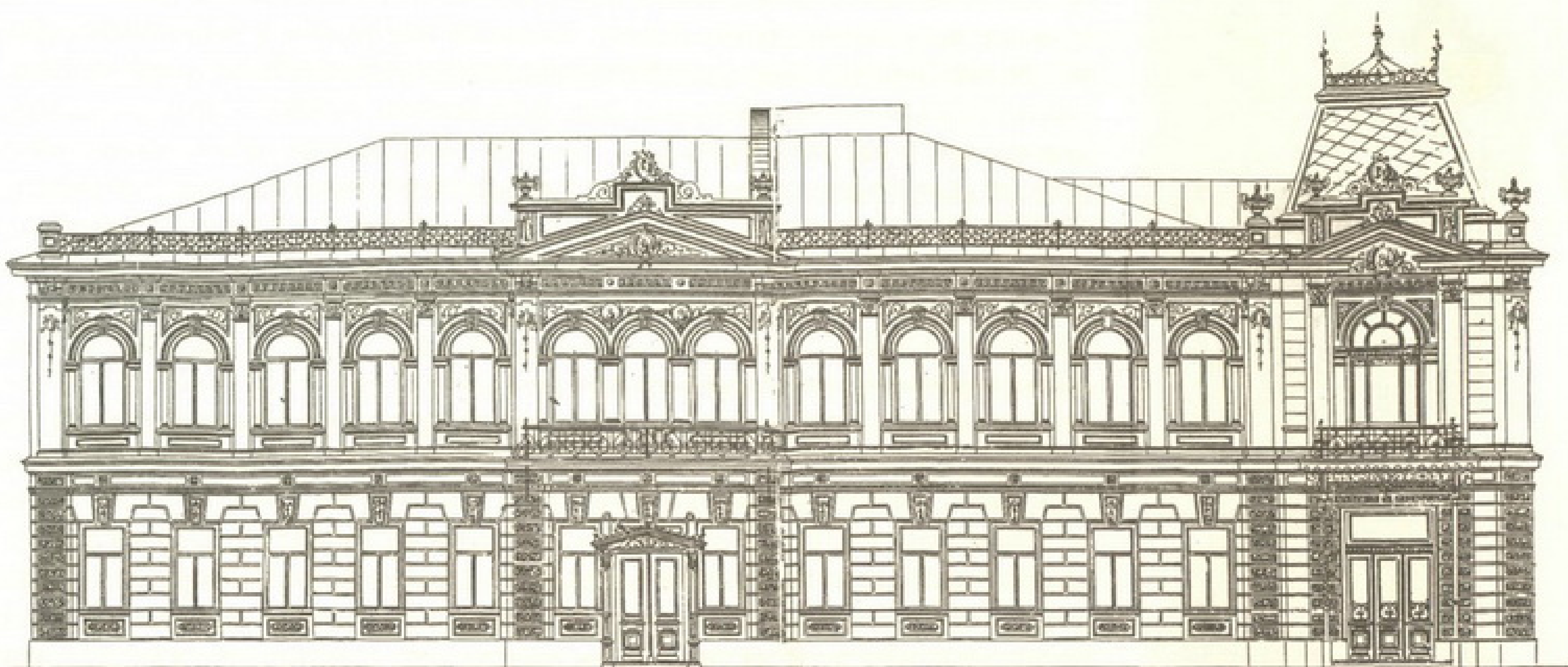

Рис. 329. Вул. Катерининська, 4. Проект фасаду особняка М. Закса (1896 р.).

ра Києва, зведений на початку XIX ст. Фасадом будинок був обернений на Липську, затишний сад тилами виходив на Шовковичну. Центральну частину одноповерхової дерев'яної споруди прикрашав шестиколонний портик тосканського ордера. У 30-х роках у будинку проживав генерал-фельдмаршал Ф. Остен-Сакен, а у 1838–1843 рр. розміщувався новостворений Інститут шляхетних дівчат. До початку Першої світової війни тут мешкали всі цивільні губернатори Києва, а в 1914–1917 рр. облаштовано офіцерський шпиталь. У 30-х роках старий особняк розібрали, натомість виріс великий будинок на Інститутській, 22/7.

Липська, 9. Навпроти помешкання цивільного губернатора стояв один із кращих особняків Липок середини XIX ст. Двоповерховий ренесансний палац на 42 кімнати з мармуровими сходами, прикрашеним гермами фасадом, рустованим першим поверхом збудували на замовлення колишнього власника садиби Анатолія Вікторовича Гудима-Левковича в 1872 р. Автором проекту і керівником будівельних робіт став архітектор Олександр Якович Шіле (1830–1897). Навчався в Імператорській академії мистецтв, у Берліні та Парижі. З 1869 р. працював у Києві, де за його проектами було споруджено Колегію Павла Галагана (1871), біржу на Інститутській, 7 (1873), Музичне училище РМТ (1874), міську думу (1876), водогінні вежі, чавунні фонтани тощо.

Рис. 330. Вул. Липська, 9.

Рис. 331. Лев Бродський.

Рис. 332. Микола Леопардов.

Рис. 333. Вул. Липська, 10. 1993 р.

А.В. Гудим-Левкович придбав садибу площею 0,36 га у 1869 р. На цей час він був одним із засновників Приватного банку (1868), працював у Земельному банку, володів маєтками в Київській губернії. У 1885 р. велику садибу продали представникам родини Бродських. Цукропромисловець Лев Бродський (1852–1923), придбавши сусідню садибу (Липська, 7), що раніше належала поміщикам Іваненкам, став, таким чином, власником просторішої ділянки – Інститутська, 44–46 (стара нумерація, тепер – 24) та Катерининська, 7–9. Під час будівництва оранжереї в 1899 р. на садибі знайшли скарб великокняжої доби (імовірно, кінця XI ст). На глибині 30–40 см у культурному шарі виявлено золоті речі, що зберігалися в амфорі з низькою шийкою.

Сучасного вигляду колишній особняк Бродського набув після 1940 р., коли на замовлення Українського музичного фонду надбудовано ще два поверхи.

Липська, 10. Після реконструкції, проведеної на початку XXI ст., важко впізнати колишній особняк відомого поціновувача старовини Миколи Олександровича Леопардова (1820–1895). Будинок зведено в 1875 р. за проектом військового інженера Олександра Йосиповича Рубана. Вуличний, дворовий і бічний фасади декоровано із застосуванням елементів ренесансу та бароко. Головний вхід на вуличному фасаді зсунутий праворуч. До реконструкції над дверима був уміщений оригінальний сандрик у вигляді двох волют, вище – подвійне вікно з дерев'яною гермою на міжвіконному стояку. На садибі окрім особняка стояли ще два двоповерхових флігелі, був сад з альтанкою.

У 1893 р. Леопардов подарував церковно-археологічному музею – на той час єдиному на весь Київ – колекцію монет, яку збирав понад 20 років. За духівницею М. Леопардова, Церковно-археологічне товариство отримало на утримування музею 3 тис. рублів, а на заснування стипендій у Київській духовній академії – 10 тис. рублів. Після смерті дружини все рухоме й нерухоме майно, в тому числі й особняк, продали, а кошти пішли порівну на благодійні й освітянські справи Києва та Вологодщини, звідки походив колекціонер.

Липська, 16. Одним із найбільш презентабельних особняків не лише вулиці Липської, а й Києва є колишній особняк графині Уварової. На початку XIX ст. ділянка, обмежена вулицями Липською, Липським провулком, Пилипа Орлика та Шовковичною, належала Уляні Веселицькій. Представники цієї родини понад півстоліття (1811–1870) володіли величезною садибою. Троє синів Веселицької стали військовими, один із них, Гаврило Веселицький (1774–1829), отримав чин генерал-майора та орден св. Георгія III ступеня.

Після Веселицьких власниками садиби були: князь С. Воронцов, інженер-технолог Е. Адельгейм, цукропромисловець Лазар Бродський.

У 1911 р. садибу розпродали частинами, і на її землях одразу ж зведено нові особняки: на розі вулиць Єлизаветинської і Левашовської (Пилипа Орлика, 1/15) у 1912 р. – особняк М. Ковалевського, поряд того ж року – особняк В. Демченка (Пилипа Орлика, 3).

Свій особняк графиня Наталія Федорівна Уварова (1890–1987), уроджена Терещенко, замовила архітектору Павлу Івановичу Голландському (1868–1939), який багато будував на замовлення родини Терещенків. Архітектор виконав усі фасади особняка на Липській, 16 у стилі ампіру, прикрасивши їх ліпленими маскаронами, віночками, перевитими стрічками, гірляндами, смолоскипами, античними фігурами у фризі, декоративними металевими решітками і лев'ячими мордами на стулках парадних дверей тощо.

В особняку збереглися інтер'єри з художнім ліпленням і розписами, мармурові каміни, різьблені двері й поліроване фацетоване богемське скло вікон. Парадна зала, розташована вздовж паркового фасаду, має вихід на терасу, оформлену напівротондою зі спарованими колонами іонійського ордера. На парковому фасаді крила скульптурне зображення богині полювання Артеміди з ланню – репліка римської копії з грецького оригіналу Скопаса або Леохара, що зберігається в Луврі. Антична алегорія (Артеміда благо-

Рис. 334. Гаврило Веселицький. Портрет роботи Д. Доу.

Рис. 335. Наталія Уварова. 1916 р.

Рис. 336. Парковий фасад особняка Н. Уварової. 1920-ті роки.

Рис. 337. Фрагмент декору парадної зали.

Рис. 338. Декор срібної вітальні.

словляє шлюб і є хоронителькою жінки при пологах) пов'язана з діяльністю графині Уварової, яка мала фах акушерки і практику на Виноградній, 18, згодом відкрила пологовий притулок на Левашовській, 13. На тому ж фасаді, майже в кутку, було зображення герба Уварових.

У 1917 р. садибу продали комерції раднику М.П. Попову. У 1918 р. особняк зайняв командувач німецькими збройними силами в Україні, а в 1919 р. – надзвичайна комісія. Згодом у колишньому особняку Уварових розміщувалися обласні управління ОДПУ (1922–1930), НКВС (1930–1940), НКДБ, після війни – МДБ, КДБ. У 1987 р. особняк передано Українському фонду культури.

На розі **Липської, 18** та Пилипа Орлика, 5 у 1904 р. за проектом архітектора Г.П. Шлейфера будується в ренесансному стилі 5-те Київське вище початкове училище ім. М.Х. Бунге. Фасади пишно декоровані, вікна верхніх поверхів напівциркульні, площини стін заповнені восьмикутними зірками. Завершення у вигляді маленької вежі зі шпилем дозволило візуально зв'язати силует забудови вулиці Катерининської з Олександро-Невською церквою, яка стояла з протилежного кінця вулиці, в Маріїнському парку. Училище засноване за ініціативою і на кошти учнів та прихильників М.Х. Бунге (1823–1895). Будинок зведений на ділянці, яку безкоштовно надало місто, неподалік садиби, де мешкала родина Бунге. Будівництвом керував архітектор Е.П. Брадтман. Двоповерхова цегляна споруда була раціонально спланована. У цокольному поверсі містилися службові квартири, гардероб, на першому поверсі – класи для навчання 50 хлопчиків, на другому – для 50 дівчаток.

Сусіди училища на вулиці Пилипа Орлика домовласники В. Демченко (Пилипа Орлика, 3) і М. Ковалевський (Пилипа Орлика, 1) матеріально допомагали педагогічному колективу у проведенні різних виховних і культурних заходів. За сприяння Миколи Ковалевського училище було електрифіковане.

Рис. 339. Вул. Липська, 18. Міське училище ім. М.Х. Бунге.

У 1918 р. будівлю займав штаб начальника пересування військ Київського військового округу. У 1924 р. під керівництвом губернського архітектора П.Ф. Альошина та міського інженера Карпова проводився ремонт київських шкіл, серед них була відремонтована й будівля училища ім. М.Х. Бунге. У 1925 р. тут відкрився притулок для безробітних. А згодом будинок приєднали до комплексу будівель кварталу, де містилися органи ДПУ–КДБ (з 1930-х по 1980-ті роки). Нині він належить Верховному суду України.

Вулиця Пилипа Орлика

З кінця XVIII ст. вулиця називалася Виноградною, оскільки простягалася вздовж виноградників Києво-Печерської лаври. Із розміщенням у Кловському палаці гімназії вулиця отримала на початку XIX ст. назву Гімназичної, але паралельно вживали й назви Виноградний провулок, Виноградна вулиця. З 1869 р. вулиця стала називатися Єлизаветинською. З 1928 р. її назвали на честь розстріляного денікінцями українського поета Гната Михайличенка, у 1938–1993 рр. вона стала вулицею Чекістів, з 1993 р. – Пилипа Орлика. На початку XX ст. Єлизаветинська була коротша, ніж зараз, нумерація розпочиналася від колишньої Виноградної (тепер – Академіка Богомольця) і пролягала до колишньої Левашовської (тепер – Шовковична). З 1944 р. нумерація вулиці змінилася і парним став бік від вулиці Шовковичної.

Рис. 340. Пам'ятник Пилипу Орлику.

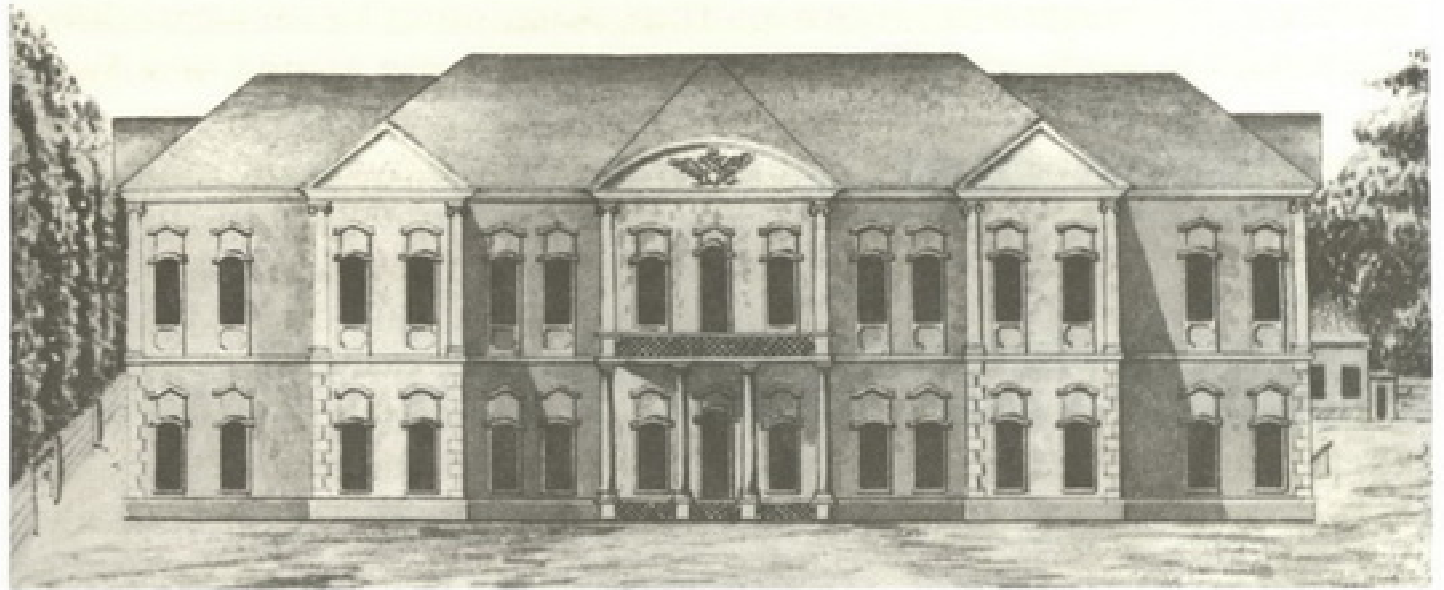

Рис. 341. Кловський палац. Малюнок М. Закревського. 1836 р.

Рис. 342. Микола Закревський.

Архітектурний образ вулиці за декілька століть існування не міг не змінитися. У кінці XVIII – на початку XIX ст. – це невелика вулиця з дерев'яною забудовою, з великими садибами, де найбільша – Кловського палацу. За часів перебування в палаці гімназії остаточно сформувався садибно-особняковий характер забудови вулиці. На початку XX ст., коли на вулиці містилося жіноче духовне училище, а навпроти – міське училище ім. М.Х. Бунге, вона зберігала таку ж забудову, як і в XIX ст. У 10-х роках XX ст. тут з'явилися чотириповерховий будинок купця Арсенія Бубнова, розкішні двоповерхові особняки з підвалами В.Я. Демченка і М.В. Ковалевського.

Значних змін вулиця зазнала у 30-х роках, коли тут розмістилися установи органів НКВС і були зведені житлові будинки для працівників комітету.

Пилипа Орлика, 8. Окрасою Липок є два палаци майже однієї епохи – Кловський і Маріїнський (Царський). Кловський палац має давню й славну історію. Його споруджено в 1744–1753 рр. за проектом архітектора Петра Івановича Нейолова. Закінчував будівництво кріпосний архітектор Києво-Печерської лаври – Степан Дем'янович Ковнір (1695–1786). До секуляризації тут була резиденція митрополитів, якийсь час містилася друкарня.

З вересня 1810 р. розпочалися заняття в гімназії. У жовтні 1811 р. офіційно затверджено статут Київської вишньої (майбутньої 1-ї) гімназії, а 30 січня 1812 р. заклад урочисто відкрито. У Кловському палаці гімназія перебувала до 1857 р., відтак її переведено до нового приміщення на сучасному бульварі Тараса Шевченка, 14. У гімназії працювали і навчалися багато видатних особистостей. Викладачем гімназії до 1834 р. (якийсь час – її директором) був історик і археолог М.Ф. Берлинський. У 40-х роках тут викладав історію визначний український громадський і культурний діяч

М.І. Костомаров. Він приятелював із Тарасом Шевченком, і можна припустити, що великий поет відвідував Кловський палац. Тут у 1841–1847 рр. навчався відомий художник М.М. Ге. Він залишив цікаві спогади, зокрема, про директора – талановитого педагога О.Г. Петрова, про М.І. Костомарова. Гімназистами у Кловському палаці в різний час були майбутній економіст і державний діяч М.Х. Бунге, поет і перекладач М.В. Гербель, скульптор П.П. Забіла (Забелло), історіограф М.В. Закревський, історик права, професор О.В. Романович-Славатинський, музичний фольклорист, хоровий диригент і педагог О.І. Рубець, літературознавець, професор М.І. Стороженко та багато інших.

У гімназії навчалися й представники давніх козацьких родин, серед них брати Лашкевичі. Один із них – Олександр Лашкевич – у 80-х роках став редактором і видавцем "Киевской старины".

Рис. 343. Микола Костомаров.

Із 1863 р. у Кловському палаці розмістилось Київське жіноче училище духовного відомства, де навчалися дівчата зі священичих родин. Училище функціонувало до 1919 р.

У 1920 р. Кловський палац згорів і довго стояв у руїнах. У 1930 р. його передали Науково-дослідному інституту будівельних матеріалів і за один сезон відбудували, зберігаючи стиль та архітектурні деталі. НДІ будівельних матеріалів (пізніша назва – Український НДІ силікатної промисловості) працював тут до 1936 р., потім до 1941 р. – Українське геологічне управління. У повоєнні роки Кловський палац займали міністерства, у 1974 р. там відкрився музей Великої Вітчизняної війни, а в 1982–2004 рр. у палаці діяв Музей історії міста Києва. Нині будівля належить Верховному суду України.

Пилипа Орлика, 4. Після відміни Еспланадних правил на Єлизаветинській звели чотириповерховий прибутковий будинок представники давньої купецької родини Бубнових. Історія цієї садиби пов'язана насамперед з іменем Максима Берлинського, якому ви-

Рис. 344. Вул. Єлизаветинська, 5. Жіноче духовне училище. Поч. XX ст.

Рис. 345. Вул. Пилипа Орлика, 4.

ділили земельну ділянку поблизу гімназії (поч. XIX ст.). Потім були інші власники, які звели двоповерховий кам'яний особняк. На Єлизаветинську виходив сад із фонтаном. Особняк у різний час належав графині Улашин, Х.Ф. Яцьковському. За спогадами Н.Д. Полонської-Василенко, у 80-х роках XIX ст. там мешкала графиня Орлова. Зведений після 1909 р. прибутковий будинок належав Арсенію Бубнову, про що свідчить монограма в картуші над вхідними дверима. Молодше покоління навчалося в гімназіях, здобувало вищу освіту й уже не займалося торговельною справою. У цьому будинку мешкав Микола Михайлович Бубнов (1858–1929) – професор кафедри загальної історії, декан історико-філологічного факультету Київського університету. Після націоналізації тут проживали співробітники органів держбезпеки, по війні розташувався Верховний суд України.

Вулицю Єлизаветинську називали "вулицею муніципальних діячів", позаяк власники будинків на вулиці – А.М. Бубнов, В.Я. Демченко, М.В. Ковалевський та С.С. Могильовцев були гласними Київської міської думи, членами багатьох її комісій.

Пилипа Орлика, 12. На початку 70-х років сусідня з жіночим духовним училищем садиба належала княжні Олександрі Мещерській (?–1878). Після її смерті садибу в 1883 р. придбав відомий київський колекціонер Павло Степанович Соломка (?–1905). Родина мешкала в двоповерховому кам'яному особняку, зведеному у кінці 1870-х – на початку 1880-х років для княжни Мещерської. Будинок мав два парадних входи, 17 кімнат з 12 голландськими печами і каміном з фігурним оздобленням. Стелі й стіни в кімнатах, обидва парадних входи були покриті тонким ліпленням, прикрашені розписом трафаретної і живописної роботи з позолотою, підлога в кімнатах паркетна. При будинку була тераса з дерев'яними стовпами під залізним дахом, тут же вихід у сад із альтанкою.

Рис. 346. Вул. Пилипа Орлика, 3.

У 1899 р. особняк став власністю таємного радника Гната Платоновича Закревського (1839–1906), вихідця з козацько-старшинського роду, батько якого приятелював із Тарасом Шевченком і графом Яковом де Бальменом.

Після 1917 р. в будинку містилися різні установи НКВС, а з 1944 р. – поліклініка МВС.

Пилипа Орлика, 3. "Будинком з каріатидами" називають колишній особняк відомого муніципального діяча Всеволода Яковича Демченка (1874–1933). Фасад двоповерхового з цокольним поверхом будинку, зведеного за проектом архітектора Бєляєва, прикрашений пілястрами іонійського ордера, каріатидами, грифонами та крилатими жезлами Меркурія. Колони-імпости першого поверху – тосканського ордера. Будинок є цінним зразком неокласицизму в архітектурі Києва початку XX ст.

В.Я. Демченко народився в сім'ї письменника й етнографа Я.Г. Демченка, закінчив Київську 4-ту гімназію, здобув освіту інженера шляхів сполучення. Декілька разів його обирали гласним міської думи, очолював мостову комісію. Під його керівництвом у 1908–1909 рр. брукували гранітним кубиком на бетонній основі центральні вулиці – Хрещатик, Миколаївську, Олександрівську, частково Фундуклеївську, Велику Васильківську та Володимирську. В.Я. Демченко був відомий і як земський діяч (у 1910-х роках очолював Київську повітову земську управу).

На час зведення особняка мав шість прибуткових будинків у центрі міста: на Великій Житомирській, 25; дві садиби на Лютеранській – 9 і 11; великий прибутковий будинок на Мерінгівській, 7 та два багатоповерхових будинки – на Миколаївській, 17/1 та Ольгинській, 3. У 1916 р. Демченко переїхав до одного зі своїх прибуткових будинків – на Ольгинську, 3, а особняк продав.

Рис. 347. Всеволод Демченко. 1913 р.

Пилипа Орлика, 1. Микола Вікторович Ковалевський, придбавши в 1911 р. наріжну ділянку, вирішив побудувати особняк на свій смак і уподобання, а придбаний раніше будинок на Олександрівській, 25 (тепер – вулиця Михайла Грушевського, 10) продав. Проект замовив молодому й амбітному київському цивільному інженеру Павлу Федотовичу Альошину (1881–1961), випускникові Петербурзького інституту цивільних інженерів.

Особняк на розі вулиць Шовковичної, 15 і Пилипа Орлика, 1 – один із найкращих зразків будівництва в українській архітектурі початку XX ст., у якому поєдналися цілісність садибного ансамблю, яскравий архітектурний задум, висока якість будівельних робіт та інженерного обладнання. Двоповерховий будинок із цокольним напівповерхом, споруджений у 1911–1913 рр., має Г-подібний план і ретельно опрацьовані фасади в інтерпретації форм романської архітектури. Особняк нагадує старовинний феодальний замок. Це враження посилюють глуха циліндрична вежа, увінчана шоломоподібною банею, та сіра площина стін, ніби вимурувана з гранітних брил. Висока якість будівельних робіт не дає зауважити, що лише нижня частина фасадів облицькована сірим гранітом, а далі використано штучний камінь на основі цементу.

Рис. 348. Вул. Пилипа Орлика, 1. Деталь фасаду з котячою мордочкою.

Фасад з боку Шовковичної оформлено двома ризалітами. Кумедні котячі морди зі штучного каменю подані рапортно під карнизом і окремо – в імпості вікон першого поверху. Легко впізнати портретну схожість цих котів з ... архітектором Павлом Альошиним. Фасад з боку вулиці Пилипа Орлика оформлений як головний – з порталом парадного входу, виїзною брамою та гарною лоджією другого поверху. Над дверима – дата "MDCCCCXII" ("1912").

Рис. 349. Інтер'єр особняка Ковалевського.

Інтер'єри особняка були розкішні й досконалі. Раціонально сплановано кожний квадратний метр площі. Будівельні роботи викону-

Рис. 350. Павло Альошин. 1910 р.

вав відомий київський підрядник Федот Альошин, батько автора проекту. На першому поверсі розмістили дзеркальну залу, парадну їдальню, бібліотеку, більярдну, кабінет господаря. Двері з кабінету вели до крихітної кімнатки – імітації купе залізничного вагона: вузьке вікно, полиці, плафон освітлення, "такий самий" лінкруст на стінах. Купе влаштували на замовлення Миколи Вікторовича – на згадку про першу зустріч і знайомство з майбутньою дружиною, що відбулася саме в поїзді. Його дружина Анна Павлівна походила зі старовинного козацького роду Ісаєвичів, які служили за гетьмана Данила Апостола. Спочатку Ісаєвичі володіли особняком на Шовковичній, 11, потім, з кінця 80-х років, мешкали на розі Єлизаветинської та Катерининської (будинок не зберігся).

П. Альошин раціонально розпланував і територію подвір'я, де вистачило місця для кам'яних господарських будівель, стайні, екіпажної, гаража, корівника. Використано навіть простір під господарським двором, як це робили в Києві на садибах багатоповерхових прибуткових будинків: склад дров, вугілля, льодовня. За двором, відокремленим парканом, розмістився садочок із альтанкою-вежею та фонтаном, з декоративними насадженнями та квітами.

У липні 1913 р. родина Ковалевських переїхала до власного особняка. У 1920–1930 рр. будинок займав дорожньо-транспортний відділ Держполітуправління Південно-Західної залізниці. Із 1939 р. в особняку містилися різні організації Раднаркому УРСР, у повоєнний час – Міністерство закордонних справ

Рис. 351. Особняк Ковалевського. Поч. XX ст.

Рис. 352. Вид на Михайлівську церкву Олександрівської лікарні. Поч. XX ст.

України. Сьогодні тут громадський фонд "Україна" колишнього Президента України Л.Д. Кучми.

У 1997 р. на фасаді будинку встановлено гранітну анотаційну дошку з бронзовим портретом гетьмана Пилипа Орлика, автора першої Конституції України, на честь якого названо вулицю.

Вулиця Шовковична

Вулиця Шовковична пролягає від вулиці Михайла Грушевського до Басейної, перетинає Інститутську, на неї виходять Липський провулок, вулиці Пилипа Орлика та Лютеранська, а від вулиці Академіка Богомольця вона стрімко спускається до Басейної.

Вулиця прокладена в кінці XVIII ст. і називалася Аптекарською (на розі сучасних Шовковичної, 2 та Михайла Грушевського, 18 стояла аптека). Із 30-х років XIX ст. стала називатися Шовковичною. На території, де зараз Центральна клінічна лікарня (колишня Олександрівська, а потім Жовтнева (Шовковична, 39/1)), росли шовковичні сади. У 1869 р. вулицю перейменували на Левашовську. Корінні кияни досі так її називають, хоча після 1919 і по 1991 рік вона мала назву Карла Лібкнехта. На вулиці частково збереглася забудова кінця XIX – початку XX ст. У середині XIX ст. забудова мала садибно-особняковий характер, і ця особливість зберігалася майже до середини 30-х років XX ст. Тут містився губернаторський палац Київської, Волинської та Подільської губерній, де мешкали всі генерал-губернатори. Лише М.І. Драгомиров не хотів перебиратися на Левашовську і мешкав у особняку командувача Київського військового округу.

У першій половині XIX ст. на вулиці мали садиби головним чином представники аристократичних родин – Одоєвські, Трубецькі та колишньої козацької старшини – Туманські, Санковські, Констан-

Рис. 353. Вул. Левашовська, 1. Проект фасаду особняка М. Зайцева. 1897 р.

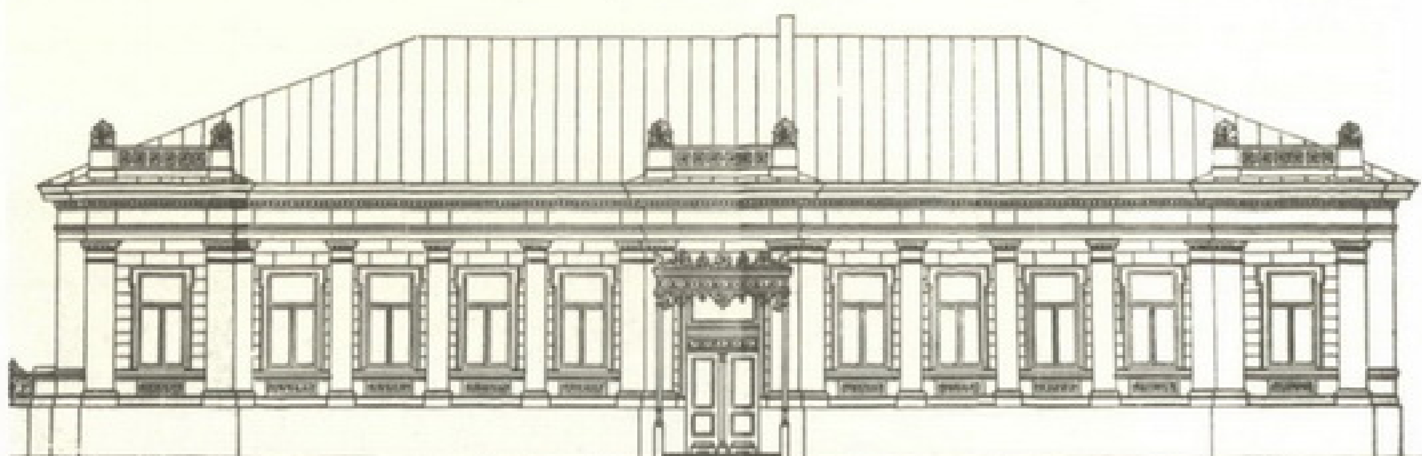

Рис. 354. Маркус Зайцев. Кін. XIX ст.

Рис. 355. Мойсей Гальперін. Поч. XX ст.

тиновичі, Сулими. "Соціальна географія" змінилася в кінці XIX ст. Великі садиби почали продавати. На вулиці стали оселятися київські 1-ї гільдії купці, власники цукрових заводів, члени київських банків.

У 10-х роках XX ст. додалося відразу декілька багатоповерхових прибуткових будинків за номерами 3, 16, 30, 36/7. Власники цих будинків акцентували своє соціальне становище розміщенням на фасадах родових гербів.

Шовковична, 1/20. Навпроти особняка на Шовковичній 2/18 у 1900 р. цукропромисловець Маркус Іонович Зайцев збудував одноповерховий особняк у неокласичному стилі з парадним входом з боку Шовковичної. Дерев'яні двері та вікна прикрашені меандровим орнаментом, над вікнами – сандрики, а зверху на фасаді – орнамент із пальмет. Родина Зайцевих володіла цукровими заводами. М.І. Зайцев вніс значні кошти на будівництво Київського політехнічного інституту, надавав постійну допомогу єврейським благодійним товариствам. Він продовжив справу свого батька в утриманні й розбудові безкоштовної хірургічної лікарні у Плоскій частині міста (сучасна адреса – вул. Фрунзе, 61–63). Благодійний комплекс обслуговував переважно незаможне єврейське населення Подолу та Плоскої частини. За радянської доби там були медичні заклади, у 1949–1991 рр. – пологовий будинок Подільського району.

Шовковична, 2/18. Особняк зведений за проектом архітектора В.М. Ніколаєва у стилі венеціанського палаццо на два поверхи на замовлення Мойсея Борисовича Гальперіна. Будинок має парадний вхід з вулиці Михайла Грушевського та ще один із вулиці Шовковичної. Будівля пишно прикрашена, другий поверх декорований тричвертними колонками з іонічними капітелями у міжвіконнях, а вікна з напівциркульними перемичками обрамовані меншими півколонками та балюстрадою. Тут мешкала велика родина Гальперіних і тут же містилися контори заводів та правління акціонерного

товариства, членами якого стали представники родини. М.Б. Гальперін був головним акціонером і керівником акціонерних підприємств восьми цукрових і двох рафінадних заводів.

Після революції 1917 р. особняк був націоналізований: у ньому працювали різні установи. Тепер тут Постійні комісії Верховної Ради України.

Шовковична, 8/20. На розі нинішньої Інститутської, 20 та Шовковичної, 8 стояв кам'яний двоповерховий палац генерал-губернатора, споруджений на початку XIX ст. У 20-х роках він належав полковнику артилерії Андрію Захаровичу Іванову, а пізніше казна придбала його для генерал-губернаторів. Першим із начальників краю тут замешкав В.В. Левашов. Путівник за 1880 р. писав про будинок генерал-губернатора: "Велика двоповерхова споруда, заново перероблена в 1879 і 1880 роках з домовою, православною церквою. Перед будинком – єдина в місті торцева бруківка, а позаду будинку – великий тінистий гарно улаштований сад". Так само описує особняк Н. Полонська-Василенко: "... ріг Левашовської та Інститутської займає палац генерал-губернатора. Будинок цей був оточений старовинним липовим парком. Я не застала його в первісному, "ампірному" вигляді – з двома фасадами, з колонами на Левашовську та Інститутську: він був уже перебудований на звичайний панського типу будинок, яких було багато в Києві в 80-х роках. У тому будинку була гарна церква, і вівтар її було видно здалека на Інститутській вулиці".

Рис. 356. Вул. Шовковична, 2.

Рис. 357. Вул. Левашовська, 8. Будинок генерал-губернатора. 1918 р.

Рис. 358. Члени Генерального секретаріату на чолі з В. Винниченком. 1917 р.

Рис. 359. Павло Скоропадський. 1918 р.

У 1917 р. в будівлі розмістився Генеральний Секретаріат Української Центральної ради, очолюваний Володимиром Винниченком (1880–1951). Тут згодом мешкала родина прем'єр-міністра Української Центральної ради Всеволода Голубовича (1885–1939). У роки правління Павла Скоропадського в особняку була резиденція гетьмана. За часів Директорії Української Народної Республіки, очолюваної Симоном Петлюрою, будинок так само правив за резиденцію. У травні-червні 1920 р. тут був пороховий склад, який поляки, відступаючи, підірвали.

Шовковична, 14. Особняк виокремлюється з-поміж сучасної забудови вулиці чудовою архітектурою. Будинок зведений у 1912 р. за проектом архітектора Р.Ф. Мельцера на замовлення цукропромисловця Михайла Петровича Шестакова (1856–1926). М.П. Шестаков був також директором-розпорядником цукрових заводів Ф.А. Терещенка, редактором часопису "Хозяйство", почесним попечителем Київської 2-ї гімназії.

Будинок зведений у модному тоді "палацовому" стилі. На червону лінію вулиці винесено лише ризаліт "парадного" входу. Ризаліт з порталом виконано в формах і пропорціях іонічного ордера, з ліпленим фризом та ошатно декорованим фронтоном. Важливу роль у композиційному і пластичному вирішенні фасаду відіграють

Рис. 360. Колишній особняк М. Шестакова. 1920-ті роки.

віконні перемички бельетажу із замковими каменями у вигляді маскаронів, а також – масивний парапет зі скульптурними вставками у вигляді розеток і гірлянд. Пишності фасаду додають декоративні вази обабіч парапету та невеличкий центральний купол. Родина Шестакових мешкала в особняку до 1916 р. Потім він став власністю графині Наталії Федорівни Уварової, після націоналізації відійшов до вищої адміністрації країни.

Рис. 361. Герб родини Маврінних на фасаді.

Шовковична, 16. Прибуткові будинки на Шовковичній, 16 (фасадний і флігельний) зведені за проектом архітектора В. Рикова в 1911–1914 рр. для генерала Мавріна. На фасадному будинку над порталом – родовий дворянський герб Маврінних: олень, шию якого пронизує стріла, щит, завершений дворянським шоломом.

Шестиповерхові будинки Маврінних були заселені в 1914 р. Квартири здавали в найм представникам вільних професій, поміщикам, тобто тим, хто міг платити за оренду до 3 тис. рублів на рік за 6–8-кімнатні квартири. В обох будинках було електричне освітлення, в кожній квартирі міський телефон і телефон до швейцара. При будинках влаштували печі для спалювання сміття. У квартирах були окремі кімнати для челяді, окремий вхід до кабінету, якщо квартиронаймач (лікар чи адвокат) приймав удома. Квартири були газифіковані й мали водоміри, за якими квартиранти сплачували за воду. Щоб вода доходила до верхніх поверхів, застосовували помпу з електромотором та баками на даху. На випадок, якщо баки порожні, спрацьовувала автоматична електрична сигналізація. Кожний будинок мав по три ліфти, виготовлені фірмою "Грахам і брати" у Стокгольмі: один комбінований, другий для квартирантів, третій для челяді та вантажу. У кожній квартирі було по два санвузли з ваннними – для квартирантів і для челяді.

Рис. 362. Вул. Шовковична, 16.

Третій поверх фасадного будинку займала родина Маврінних. Квартира оцінювалася в 4 тис. рублів на рік і складалася з 12 кімнат, 3 кімнат для челяді, буфетної, двох ванних і трьох туалетних кімнат. Під час капітального ремонту будинків первісне планування втрачене. Окрім двох прибуткових будинків на садибі раніше був гараж із центральним опаленням, електричним освітленням та кімнатою для водія.

Поряд із прибутковими будинками Маврінних на початку XX ст. стояли одно- і двоповерхові будинки в оточенні садів, флігелі, службові будівлі. Не зберігся особняк професора Івана Васильовича Лучицького, який мешкав із родиною у садибі своєї тещі – полтавської поміщиці Фатіни Павлівни Требінської, яка придбала дві садиби на Левашовській, 22 і 25 (за старою нумерацією). Поряд містилася садиба Олександра Самуїловича Турчанінова, який обіймав високі посади при генерал-губернаторі, опікувався Олександрівським притулком. Довгі роки їхніми сусідами була родина

Рис. 363. Вул. Шовковична, 30.

Михайла Володимировича Юзефовича (1802–1889) – поета, історика, архівіста, громадського діяча. Будинок Юзефовича не зберігся. Наріжна садиба на **Шовковичній, 30** і Лютеранській у 30-х роках XIX ст. була виділена для генерала Олфер'єва, згодом він почав будувати будинок на Бібіковському бульварі (тепер тут Національний музей Тараса Шевченка). Садиба стала власністю Крітських, а з часом її придбали Вишневські, які у 10-х роках XX ст. звели шестиповерховий прибутковий будинок.

Шовковична, 19. Наріжна садиба на Шовковичній, 17 та Пилипа Орлика, 2 раніше об'єднувала дві сучасні садиби (№ 17 і № 19) під одним номером – 15. Історія садиби пов'язана з ім'ям видатного вченого, першого президента АН України Володимира Івановича Вернадського (1863–1945). Із 30-х років XIX ст. садиба належала учасникові війни 1812 р., командиру Київського артилерійського гарнізону генерал-майору Петру Христофоровичу Константиновичу (1785–1850). Мав у спадковому володінні 1,5 тис. десятин землі у Переяславському повіті Київської губернії. Походив із українського шляхетського роду із грецьким корінням. Володимир Вернадський згадував, що його дідусь по матері – Петро Христофорович –"оригінальний тип старого малоросійського козацтва і говорив майже тільки українською мовою".

Одна із доньок П.Х. Константиновича – Ганна вийшла заміж за Івана Васильовича Вернадського (1821–1884), киянина, який закінчив Університет св. Володимира і став професором політекономії та статистики. Ганна Константинович (1837–1898) народила-

Рис. 364. Вул. Левашовська, 30. Поч. XX ст.

Рис. 365. Вул. Шовковична, 19.

Рис. 366. Герб на фасаді будинку.

ся в Києві, дитинство та юність минули в садибі на Шовковичній. Вона успішно закінчила пансіон графині Левашової. Мала сильний голос – мецо-сопрано, мріяла виступати на сцені, але її мати була проти. У Петербурзі Ганна співала в хорі під керівництвом композитора Балакірева. За спогадами В.І. Вернадського, "батько й мати добре знали українську мову, мати чудово співала українських пісень, удома бували хорові співи. На мене це дуже сильно діяло, хоч я цього й не показував. Я був відлюдкуватою дитиною. Рідний дядько моєї матері М.І. Гулак був членом і одним із керівників таємного українського товариства – Кирило-Мефодіївського братства, на чолі якого стояли Шевченко, Костомаров та ін. Моя мати з дитинства приятелювала з нареченою Костомарова. Часто розповідала мені про її трагічну і романтичну долю". В.І. Вернадський народився у Петербурзі, потім сім'я перебралася до Харкова. Він писав: "Батько й мати мої були киянами. В обох сім'ях були живі національні українські традиції. Мої дитячі роки (1868–1876) я провів на Україні, в Полтаві та Харкові, бував і в Києві...".

Рис. 367. Іван Вернадський.

У 1874 р. садиба стала власністю баронеси Софії Володимирівни Ікскюль фон Гільденбанд, а після її смерті син частину садиби продав київському 1-ї гільдії купцеві, пізніше комерції раднику С.С. Могильовцеву. Тепер – це садиба під № 17, де стоїть колишній особняк Могильовцева, а поряд – перший на вулиці прибутковий

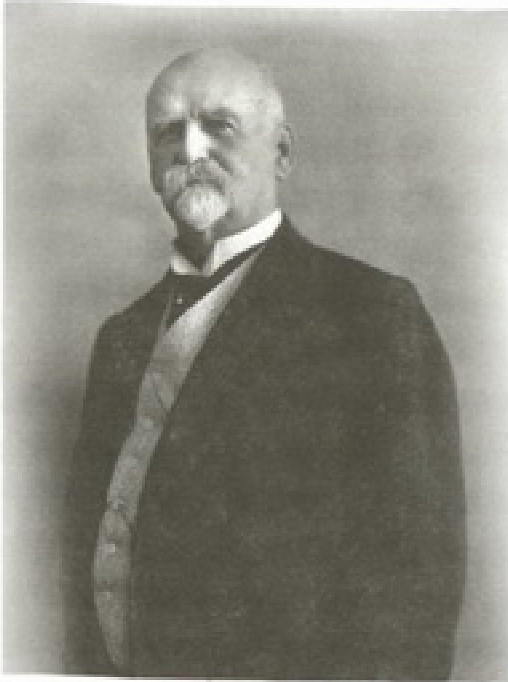

Рис. 368. Семен Могильовцев. 1914 р.

будинок особнякового типу № 19 – барона Володимира Августовича Ікскюль фон Гільденбанда (1855–1914), полковника у відставці, гласного міської думи. У 1901–1902 рр. за проектом цивільного інженера Миколи Олександровича Вишневського збудований триповерховий будинок у готичному стилі.

Будинок був примітний у тогочасному Києві. Микола Стороженко у спогадах "З мого життя" пише про "будинок барона Ікскюля фон Гільденбанда на Левашовській вулиці на Липках у Києві, що був збудований у готичному стилі з різнокольоровими шибками в дверях".

Рід Ікскюль фон Гільденбандів крім баронського титулу мав і власний герб. Саме цей герб, розміщений над парадним входом будинку, зберігся донині. На кожному поверсі прибуткового будинку було по дві квартири: 5-, 6-, 7-кімнатні з кухнями. Фасадні кімнати мали анфіладне планування, всі кімнати – паркетну підлогу. У будинку було сім камінів з теракоти. Будинок прикрашали шість малих і одна велика вежа, увінчана ажурним шпилем. До початку XXI ст. залишалася лише одна вежа. Нині цей будинок добудований об'ємом углиб садиби, відновлено всі вежі. Зберігся ефектний інтер'єр під'їзду в готичному стилі з ліпленням та металевими огородженнями. З вестибюля бічні двері вели до склепінчастого проїзду, куди подавали екіпаж. Ключі від дверей, вхідних і бічних, зберігались у швейцара. У 1943 р. будинок горів, відбудовували його у 1944–1945 рр. військовополонені.

Шовковична, 17. Будинок, що його кияни називають "шоколадним", реставрують уже кількадесят років. Особняк, збудований у 1901 р. за участю архітектора В.М. Ніколаєва, декорований у стилізованих формах ренесансної палацової архітектури. Власник лісопромисловець Семен Семенович Могильовцев (1846–1917) був популярною і шанованою в Києві людиною. Переїхавши з Брянська, відкрив у місті першу лісопильню та лісосклад. Із 1882 р. він упродовж одинадцяти років був гласним Київської міської думи. Відомий як щедрий благодійник, поціновувач мистецтва, колекціонер. У 1911 р. коштом С. Могильовцева за проектом П. Альошина збудований Педагогічний музей, що став архітектурною окрасою Києва.

Рис. 369. Вул. Шовковична, 17. Фрагмент фасаду.

Інтер'єри особняка оформлені в різних історичних стилях: готичному (їдальня), мавританському, бароковому (кабінет), російському та у стилі модерну (вітальня). Художню цінність становлять вітражі, світильники, кахляні печі. Велика парадна зала на другому поверсі прикрашена ліпленням з елементами скульптури.

У 1917–1918 рр. в особняку мешкав Ігор Олександрович Кістяківський (1876–1941) – учений-правник, міністр внутрішніх справ України за Гетьманату. У 1919 р. декілька місяців проживав Християн Георгійович Раковський (1874–1941) – радянський державний діяч, у 1919–1923 рр. – нарком закордонних справ, Голова Раднаркому УСРР.

Рис. 370. Шовковична, 17/2.

З 1925 р. особняк передали під помешкання наукових працівників ВУАН. У квартирі № 6 з 1927 р. і до арешту 26 квітня 1934 р. проживав відомий український археолог і музеєзнавець, професор Микола Омелянович Макаренко (1877–1938). Макаренко боровся проти нищення пам'яток історії та культури. Коли постало питання про знищення Михайлівського Золотоверхого монастиря, він відмовився поставити підпис під актом про знесення собору. Саме завдяки його принциповій позиції Софійський собор уникнув долі Михайлівського. За звинуваченням у "контрреволюційній антирадянській діяльності" 1934 р. вченого заарештували, а 1938 р. розстріляли у Томській області. На відновленому мурі Михайлівського Золотоверхого монастиря 1997 р. встановлено бронзову меморіальну дошку на честь М.О. Макаренка.

Величезний прибутковий будинок (**Шовковична, 36/7**) зведений у 1914 р. Під час війни постраждав і був відбудований у 40-х роках. Тут у 20-х роках минулого століття проживав разом з дружиною, талановитою українською актрисою Наталею Ужвій (1898–1986), та сином Михайль (Михайло Васильович) Семенко (1892–1937) – поет, лідер українського футуризму, трагічна і надзвичайно яскрава постать в українській літературі. Він тісно співпрацював з митцями українського і російського авангарду Р. Лісовським, В. Пальмовим, В. Татліним, А. Петрицьким. Останній написав портрет Михайля Семенка.

Рис. 371. Михайль Семенко.

Рис. 372. Наталя Ужвій.

Колишня Німецька гора та вулиці поблизу

Вулиця Лютеранська

Вулиця, що існує з 30-х років XIX ст., називалася Німецькою горою, Графською, Лютеранською, а в 1864–1919 рр. – Анненківською. Ця назва не прижилася серед киян, у побуті, а інколи навіть у документах переважала назва Лютеранська. У 1919 р. вулиця отримала назву Енгельса, а з 1992 р. їй повернули колишню назву – Лютеранська.

Вулиця починається від Хрещатика й стрімко піднімається вгору на Липки, перетинає Банкову і вже більш плавно наближається до Шовковичної. Під час війни вулиця двічі горіла. У вересні 1941 р. від вибухів та пожеж на Хрещатику першим на Лютеранській згорів наріжний будинок (№ 2) – чотириповерховий універмаг. Правий бік вулиці вигорів до Сулимівки, лівий – до будинку в стилі

Рис. 373. Лютеранська кірха. Поч. XX ст.

модерну архітектора О. Вербицького (Лютеранська, 15). Восени 1943 р. вулиця горіла від Шовковичної до Круглоуніверситетської. Наріжні будинки згоріли повністю. По війні відновлені будинки Сулимівки, на Лютеранській, 15 та ін. До війни з Лютеранської був виїзд на Хрещатик. Тепер, щоб потрапити на Лютеранську, треба пройти крізь арку, що сягає висоти чотириповерхового будинку. Нумерація починається з будинків № 4 та № 3. На початку вулиці збереглася бруківка, викладена кругляком, єдина в центрі міста.

Незважаючи на руйнування, вулиця до початку XXI ст. зберегла історичну забудову середини XIX – початку XX ст. Прикладом безжального наступу на історичну забудову в центрі міста стало зведення багатоповерхівок поблизу гімназії ім. Лесі Українки (Лютеранська, 10–12).

Вулиця Лютеранська пов'язана з лютеранською громадою Києва. До початку XIX ст. німецька колонія містилася переважно на Подолі. Коли там у 1811 р. згоріла дерев'яна кірха, лютеранській громаді виділили місце на Липках. Тоді ж побудована дерев'яна кірха на кам'яному фундаменті. У 1855 р. заклали кам'яну споруду лютеранської євангелістської кірхи св. Катерини (**Лютеранська, 22**) за проектом архітектора І.В. Штрома (1823–1887), яку завершили в серпні 1857 р. Будівничим кірхи став цивільний інженер Павло Іванович Шлейфер (1814–1879) – уродженець Києва, архітектор і художник-портретист. Він викладав малювання в Інституті шляхет-

Рис. 374. Будинок пастора. Поч. XX ст.

Рис. 375. Вул. Лютеранська, 16. Сулимівка.

них дівчат, був автором споруди Київської 2-ї гімназії на бульварі Тараса Шевченка, 18.

Кірха побудована в дусі звичайних євангелістських храмів XIX ст. з незначними готичними деталями на кошти німецьких колоністів, які зайняли своїми садибами цю частину Києва (звідси й назва – Німецька гора).

Поряд із кірхою розташувались споруди євангелістсько-благодійної общини, реального училища, жіночої гімназії, початкового училища, квартири для бідних лютеранського віросповідання. Ці будинки збереглися (Лютеранська, 18–20 та Лютеранська, 24). Навпроти кірхи стояв одноповерховий дім з мезоніном (Лютеранська, 21), зведений у 1812 р. для пастора. Будинок пастора розібрали в 1940–1950-х роках.

Праворуч від будинку пастора у 30-х роках збудували кооперативний будинок наукових працівників. У проектуванні та будівництві брали участь відомі українські архітектори Медведєв, Семикін, П. Савич, В. Обремський, М. Холостенко, В. Вербицький.

Нижче від кірхи стояла велика садиба Київського благодійного товариства – Сулимівка (**Лютеранська, 16**). На початку XX ст. тут розміщувались домова церква св. Олександра Невського, притулок для сиріт, дешеві квартири, будинок для бідних, їдальня. Сулимівка була своєрідним замкнутим світом, який заповнювали благодійні установи, створені в різний час небайдужими людьми. У 50-х роках XIX ст. генеральська вдова киянка Уляна Ловцова пожертвувала Товариству допомоги бідним власний будинок, споруджений ще у 1835 р. за проектом міського архітектора Людвіка Станзані на Лютеранській горі її першим чоловіком колезьким асесором Якимом Сулимою. Власник будинку був нащадком

давнього українського роду, який походив від гетьмана запорізьких нереєстрових козаків Івана Сулими.

У 1859 р. у будинку Сулими відкрили богадільню для 24 німічних осіб привілейованого стану, дешеві квартири з опаленням та безплатною гарячою водою для бідних, але працездатних жінок, а трохи пізніше – ще й пансіон для 10 бідних вихованок Фундуклеївської жіночої гімназії. Традиційно посаду голови благодійного товариства почергово обіймали дружини київських генерал-губернаторів. Початок поклала княгиня К.О. Васильчикова.

За радянської влади від Сулимівки не залишилося нічого, окрім головного корпусу, який, переобладнаний під житло, зберігся до наших днів (Лютеранська, 16).

Ближче до Шовковичної стояла садиба одного з перших істориків України та Києва Максима Берлинського (1764–1848). М.Ф. Берлинський – вихованець Київської академії, що 46 років (з 1788 по 1833) викладав історію, літературу, природничі науки й "сільське домоводство" у "головній народній школі", реформованій 1811 р. у Київську 1-шу гімназію. Відомий як автор "Краткого описания Киева" (СПб., 1820) і низки статей про давні київські пам'ятки.

Рис. 376. Максим Берлинський.

На колишній садибі Максима Берлинського тепер стоять два будинки (**Лютеранська, 25** і **27–31**). Онуки Берлинського продали незабудовану частину садиби під № 25 київському 2-ї гільдії купцеві Рудольфу Пфалеру, німцеві за походженням. У 1899–1900 рр. за проектом архітектора В. Ніколаєва він зводить прибутковий будинок, кам'яний, з підвалом, один із перших чотириповерхових будинків на Липках. Будинок Пфалера – яскравий зразок київської забудови неоренесансного стилю у період будівельної лихоманки на зламі століть. Побудований зі знаменитої місцевої жовтої цегли, прикрашений цегляним орнаментом, з маскаронами на фасаді – вишуканою жіночою голівкою в центрі й сатиром над дверима.

У 20-х роках у будинку розмістився гуртожиток робітфаку КІНО (Київський інститут народної освіти, так став називатися Університет св. Володимира). У 30-х роках тут містилися трудові школи № 51 і № 78. Навчальні заклади були тут й після Другої світової війни. Нині – це житловий будинок з різними установами на першому поверсі.

Рис. 377. Федір та Анна Стравинські. 1874 р.

Будинок навпроти (**Лютеранська, 28/19**) збудований у стилі модерну в 1905–1906 рр. Історія садиби пов'язана з родиною видатного композитора Ігоря Федоровича Стравинського (1882–1971). У Києві народилися його дід Кирило Холодовський, мати Анна Холодовська (за чоловіком Стравинська), старший брат Роман (1875–1897) та дружина Катерина Гаврилівна Носенко (1881–1939). Із середини XIX ст. і до початку XX ст. садиба належала представникам родини Холодовських і Носенків.

Рис. 378. Вул. Лютеранська, 28. Поч. XX ст.

У 1905 р. Катерина Носенко разом зі своєю сестрою продали садибу на Лютеранській, 28/19 великим київським і петербурзьким домовласникам братам Мухіним. Вони збудували великий наріжний будинок на два під'їзди, один із яких виходить на Круглоуніверситетську, інший – на Лютеранську. Шести- і восьмикімнатні квартири, по дві на кожному поверсі, були чудово оздоблені, з ліпленням, паркетною підлогою, грубками, викладеними кахлями київського заводу І. Андржейовського. В деяких кімнатах досі збереглися ці кахляні печі. Прибутковий будинок братів Мухіних – прекрасний зразок модернових київських будинків початку XX ст. Пишно прикрашені каштановим листям віконні прорізи, а також фасад будинку. Портали дверей, балконна решітка й металева решітка на даху повторюють літеру "омега". Двері акцентовані пілястрами, що йдуть доверху, прикрашені листям й квітами соняшнику. Як кожна київська наріжна будівля, будинок завершується вежею.

Рис. 379. Ігор Стравинський та Катерина Носенко. 1904 р.

Лютеранська, 23. Чудовим зразком раннього модерну є "будинок удови, що плаче", побудований у 1907 р. за проектом архітектора Едуарда Брадтмана для родини купецького сина Сергія Аршавського. Про власника будинку нагадує монограма, вміщена у замковому камені над вікном "АС". До будинку примикає кована брама з вишуканим геометризованим малюнком. На фасаді поетизований образ жінки, берегині домашнього вогнища – великий жіночий маскарон, увінчаний каштановим листям. В інтер'єрах збереглися первісний декор, анфіладне розташування кімнат. Особняк був обладнаний за останніми вимогами часу: телефон, центральне опалення, гараж. На початку XX ст. автомобіль

Рис. 380. Вул. Лютеранська, 23. Брама.

Рис. 381. Вул. Лютеранська, 23. Поч. XX ст.

Рис. 382. Вул. Лютеранська 23. Маскарон на фасаді.

був розкішшю і свідченням великих статків власника. У 1912–1913 рр. Audi коштував щонайменше 5600 рублів, Ford був трохи дешевший – від 2175 рублів. Така сума відповідала річній платні солідного чиновника.

У верхній частині Лютеранської стояли модернові прибуткові будинки та декілька особняків: нащадків історика М. Берлинського (Лютеранська, 29), директора Київського цукрорафінадного заводу Рудольфа Раузера (Лютеранська, 30/24) та особняк С. Аршавського (Лютеранська, 23). Жодних великих магазинів чи установ на тихій вулиці не було. Тишу порушував трамвай, який ішов по Банковій, повертав угору на Лютеранську і знову повертав біля будинку № 28/19 праворуч униз на Круглоуніверситетську. Трамвайні колії зняли в 1938 р. після аварії на Круглоуніверситетській.

На розі **Лютеранської, 34** (сучасна нумерація) та Шовковичної, 32 стояв особняк з колонами, який у першій половині XIX ст. належав поміщикові графу Я. Іллінському. Із 1831 р. там містився пансіон Київської 1-ї гімназії. Дерев'яна одноповерхова споруда з фасадами в стилі ампіру мала шість білих колон коринфського ордера, фриз із медальйонами, ліпленими розетками, мезоніном з аттиком.

У 80-х роках у будинку мешкав колекціонер українських старожитностей В.В. Тарновський-молодший. Тут же містилася його вже тоді велика збірка, яку він згодом заповів Чернігівському земству. Садиба на той час належала С.М. Гудиму-Левковичу, який у 1881–1885 рр. був київським цивільним губернатором, та його дружині. Згодом садиба стала власністю Марії Святополк-Мирської. У 1918 р. у ньому мешкала художниця княгиня Наталя Яшвіль (уроджена Філіпсон) (1862–1939), яка займалася благодійницькою діяльністю. У 1930-х роках на його місці звели житловий будинок.

Рис. 383. Вул. Лютеранська, 32.

Лютеранська, 32. У 10-х роках XX ст. частину садиби Гудима-Левковича забудовано фасадним і флігельним прибутковими будинками № 32-а і № 32-б. У 1909 р. власниками садиби стали Генріх Кірхгейм, син і спадкоємець київського купця Генріха Людвиковича Кірхгейма, власника кількох булочних у центрі міста, та його зять, київський 2-ї гільдії купець Віктор Мозерт.

Нащадки Кірхгейма вигідно продали батьківську садибу на розі Прорізної та Хрещатика. Капітали Мозерта і Кірхгейма дозволили їм придбати у 1909 р. садибу на престижних Липках.

Фасадний будинок (нині пам'ятка архітектури) зведений у популярно-

му на той час стилі модерну, в декорі також використано риси ренесансних і барокових форм. Нижній поверх облицькований гранітною рустикою, заглиблений під'їзд підтримується масивним стовпом-колоною коринфського ордера з рожевого граніту. Еркер над під'їздом завершувався горищною вишкою у вигляді замкової вежі та мав прикрашений скульптурами аттик (втрачено під час пожежі 1943 р.). Фасад прикрашений модерновим малюнком у центрі: між другим і третім поверхами зображений у профіль вельможа з пишними вусами і шапкою з пером в оточенні двох грифонів. Для будівництва й оздоблення будинків власники взяли іпотечний кредит у Київському товаристві взаємного кредиту на суму 210 тис. рублів.

Автором проекту і будівничим був архітектор Федір Олтаржевський (1866–?), який після закінчення реального училища в Києві отримав професійну освіту в Петербурзькому інституті цивільних інженерів (1893). Працював архітектором Київського навчального округу.

Лютеранська, 33. Тут у 1898–1902 рр. мешкала родина Паустовських. Батько майбутнього письменника Костянтина Паустовського Георгій Максимович тоді служив в Управлінні Південно-Західної залізниці. Будинок привертає увагу архітектурним вирішенням у модернізованих ренесансно-барокових формах. Костянтин Паустовський (1892–1968) описав ці роки в автобіографічній "Повісті про життя".

Рис. 384. Вул. Лютеранська, 32. Деталь фасаду.

Рис. 385. Вул. Лютеранська, 33.

Рис. 386. Металевий люк на Лютеранській.

До наших днів поблизу будинку на **Лютеранській, 18** зберігся металевий люк із написом "Правительственный телефон". Урядовий телефонний зв'язок у 90-х роках XIX ст. проклали уздовж залізниці Санкт-Петербург–Київ, у місті були зроблені колодязі від залізничного готелю по Безаківській (Симона Петлюри) до Управління Південно-Західної залізниці на Театральній (Лисенка), по вулиці Ярославів Вал, униз по Прорізній, вгору по Лютеранській, а звідси зв'язок ішов до штабу Київського військового округу (Банкова, 11), палацу генерал-губернатора (Інститутська, 40) і Царського палацу.

Лютеранська, 15. Садиба у 70-х роках XIX ст. належала родині Бердяєвих і саме тут минули дитячі роки Миколи Олександровича Бердяєва (1874–1948), всесвітньо відомого філософа. У 1887–1891 pp. навчався у Володимирському кадетському корпусі в Києві, потім у Петербурзі. Кинув навчання і в 1894 р. здав іспити екстерном у Київській 5-й гімназії. Цього ж року став студентом природничого факультету Університету св. Володимира. Його брат, Сергій Олександрович Бердяєв (1860–1914), український письменник, театральний критик, журналіст, одержав освіту в Колегії Павла Галагана й за кордоном. З 1881 р. Сергій Бердяєв друкує вірші російською та українською мовами в київських газетах "Заря" і "Праця". Писав найцікавіші огляди та рецензії на вистави театру Соловцова й українських театральних труп, статті про творчість М. Лисенка, М. Вороного, І. Франка. Знав майже всі європейські мови. Багато перекладав.

Рис. 387. Микола Бердяєв – студент університету. 1894 р.

Рис. 388. Вул. Лютеранська, 15.

З 1884 р. власники садиби на Лютеранській, 15 часто змінювалися. При дружині колезького асесора Марії Красовській у 1908–1910 рр. був зведений прибутковий будинок за проектом О.М. Вербицького.

Триповерховий цегляний будинок з цокольним напівповерхом є однією з небагатьох пам'яток архітектури, на фасаді якої зберігся монументальний живопис. Фасад виконаний у стилі раціонального (конструктивного) модерну на контрасті фактур – кольорових керамічних плиток, гладенької площини стін і штучного каменю з колотою поверхнею в цоколі. Асиметрію фасаду підсилено завершенням лівого еркера щипцем, у полі якого – кольорове майолікове панно із зображенням Пана, що грає на сопілці, та двох німф на тлі пейзажу, виконане О. Вербицьким та А. Козловим в Абрамцевській керамічній майстерні.

Рис. 389. Олександр Вербицький.

До 1917 р. в одній із квартир мешкав архітектор Олександр Матвійович Вербицький (1875–1958). Закінчив Інститут цивільних інженерів у Петербурзі (1898). За його проектами споруджено адміністративний будинок Південно-Західної залізниці (1910–1912 рр., Пушкінська, 14), житлові прибуткові будинки (Заньковецької, 7; Володимирська, 22; Рейтарська, 20; у співавторстві: Держбанк (1901–1904), Лютеранська, 21/12). У 1929–1932 рр. за проектом Вербицького побудовано залізничний вокзал у Києві. У 1910–1911 рр. у будинку проживав Володимир Пещанський (1875–1926), інженер-архітектор, мистецтвознавець, колекціонер.

Лютеранська, 13. Повністю збереглася забудова садиби з флігелями та господарськими будівлями. Про власників нагадує вензель "Д" у металевому візерунку балконної решітки. Дзегановські – давній шляхетський рід, родина кадрових військових, учених, медиків, людей мистецтва. Глава роду Петро Афанасійович Дзегановський (1830–1903) – учасник Кримської війни. Разом з дружиною Ольгою Василівною, уродженою Філімоновою, виростили й виховали десятеро дітей, усім дали освіту. У 1875 р. придбав садибу на Лютеранській, 13 і за декілька років забудував її повністю будинками, квартири в яких здавали в найм. Триповерховий фасадний кам'яний будинок із напівпідвалом збудований у 1877 р. На кожному поверсі було по дві квартири на сім кімнат. У 1879 р. виріс триповерховий кам'яний флігель за проектом архітектора П. Спарро. У дворі ліворуч у 1884 р. збудували ще один триповерховий флігель.

Рис. 390. Петро Дзегановський. Поч. XX ст.

Онука Петра Дзегановського Ольга Андріївна Дзегановська (1883–1966), випускниця Фундуклеївської жіночої гімназії, закінчивши з відзнакою перший випуск медичного факультету Вищих жіночих курсів, отримала диплом лікаря Університету св. Володимира. Під час Першої світової війни працювала у київських шпиталях. Її чоловік – відомий київський художник Олександр

Рис. 391. Вул. Лютеранська, 13. Поч. XX ст.

Рис. 392. Ольга Дзегановська. 1910-ті роки.

Рис. 393. Олександр Грузинський. 1910-ті роки.

Євдокимович Романов (1885–1919) – був одним із засновників Київського товариства художників та Художньої академії (1918).

Сестра Ольги Андріївни – Анна вийшла заміж за студента Університету св. Володимира О.С. Грузинського (1881–1954), який став відомим палеографом, дослідником "Пересопницького Євангелія", професором. Однокурсник і друг Івана Огієнка, був учнем професора В.М. Перетца. Член Українського наукового товариства в Києві.

У 1920 р. в будинку Дзегановських декілька місяців проживали Лесь Курбас (1887–1937) – режисер, актор, теоретик театру, драматург та його дружина Валентина Миколаївна Чистякова (1900–1984) – актриса, народна артистка УРСР (1943).

Лютеранська, 6–8. Садиба охоплює два номери, має складну конфігурацію через ухил рельєфу, вздовж вулиці й на садибі стоять три будинки: головний п'ятиповерховий, до нього перпендикулярно – чотириповерховий флігель та окремо в глибині садиби – шестиповерховий (тепер № 8). Із 20 квітня 1901 р. в садибі купця Юфуди Майкапара розпочато будівництво чотириповерхового будинку під наглядом архітектора Вишневського. Близько 1905 р. зведений фасадний п'ятиповерховий будинок. У 1910 р. за проектом архітектора Ф. Олтаржевського збудовано шестиповерховий флігель.

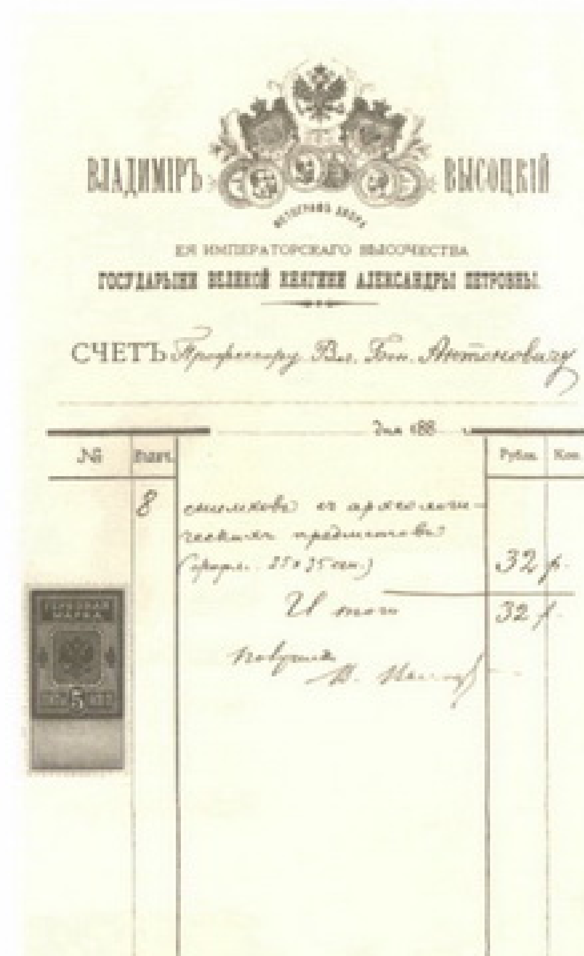

Рис. 394. Вул. Лютеранська, 8.

Велика садиба Івана Григоровича Киселевського, сина останнього війта міста, на Лютеранській, 1/29 спускалася прямо на Хрещатик. На вулицю виходили два двоповерхових кам'яних будинки, в одному з них розмістилось 11 магазинів; за будинками – подвір'я зі службовими прибудовами і садом. Навпроти, на розі Лютеранської і Хрещатика, стояла садиба нащадків генерала Брінкена, в будинку якого в 1851–1852 рр. діяв приватний театр.

Один зі старожилів згадував про вулицю 1860-х років: "На розі Хрещатика і Лютеранської, де тепер магазин Людмера (Лютеранська, 2), стояв старий двоповерховий дерев'яний будинок з великим гористим двором. Восени в цьому дворі можна було побачити багато двогорбих верблюдів. На них кримські татари привозили в Київ на високих гарбах великий, чорний виноград, що називався "осман", і кримські продовгуваті яблука. Величина виноградного кетяга нерідко доходила до 5 фунтів, ціна не перевищувала 15 копійок за фунт. Гарби ці цілими рядами стояли на нинішній Думській площі та на інших базарах. З проведенням залізниці приїзд кримських татар припинився".

У будинку на Лютеранській, 1/29 у 1870–1890 рр. було фотоательє відомого київського фотографа, поета і публіциста Володимира Вікентійовича Висоцького (1846–1894). За спогадами Максима Славінського, у фотомайстерні збиралися шанувальники Тараса

ВЛАДИМІРЪ ВЫСОЦКІЙ

ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЫСОЧЕСТВА

ГОСУДАРЫНИ ВЕЛИКОЙ КНЯГИНИ АЛЕКСАНДРЫ ПЕТРОВНЫ.

СЧЕТЪ

Рис. 395. Рахунок з фотомайстерні Висоцького професору історії В. Антоновичу.

Рис. 396. Алла Тарасова.

Шевченка: "... Пам'ятаю одні сходини на Лютеранській вулиці у фотографії Висоцького, що мав там своє ательє біля самого Хрещатика. Помешкання це використовувано не тільки для Шевченківського свята, а й для інших сходин; було воно наче створене для цього, бо хоч приміщення й у самому центрі міста, але мало кілька входів із різних боків і до нього можна було входити непомітно".

Світлини з логотипом і рекламою фотоательє В. Висоцького до цього часу зберігаються в сімейних архівах корінних киян. Висоцький фотографував і пересічних киян, і визначних особистостей. Збереглися, зокрема, зроблені ним фото Лесі Українки, родини М.С. Грушевського, родини історика В.К. Піскорського. Сини продовжили справу батька. Фадей якийсь час читав лекції на курсах фотографії, що відкрилися при фотографічному відділі Російського технічного товариства у 1896 р. Володимир тримав фотоательє на Лютеранській в кінці XIX ст.

На Лютеранській була кав'ярня "Варшавська". Газета "Заря" за 1881 р. подала таку рекламу: "В "Варшавской" кофейне на углу Лютеранской: мороженое – порция 15 коп., кислое молоко со сметаной – 15 коп.; 35 разных газет и журналов". Кав'ярня користувалася популярністю серед акторів, письменників, журналістів. За спогадами Оксани Стешенко, доньки Михайла Старицького, тут батько проводив багато часу, граючи в шахи. Це була добре знана шахова кав'ярня-клуб, яку відвідували не лише аматори, але й відомі гросмейстери, зокрема, Михайло Чигорін.

Рис. 397. Лютеранська від Хрещатика.

На Лютеранській, 1 якийсь час мешкала родина майбутньої актриси Алли Тарасової, а сама Алла звідси ходила на навчання до жіночої гімназії Титаренко (Фундуклеївська, 10).

Вулиця Круглоуніверситетська

Вулиця прокладена в 1836–1837 рр. для зручного зв'язку будівлі Київського університету, що тоді споруджувалася, і орендованих з 1834 р. університетських приміщень у приватних будинках на Липках. Спочатку називалася Університетською, з 1869 р. – Університетською-Круглою, а згодом – Круглоуніверситетською. Зміну назви зумовила форма вулиці, що на плані має вигляд напівсерпантину. Перепад висот між верхньою та нижньою позначками становить понад 16 м. До 20-х років минулого століття нумерація вулиці йшла згори донизу, тобто від Лютеранської до Бессарабки. Незважаючи на складний рельєф вулиці, тут у 1905–1938 рр. ходив трамвай.

У 30-х роках XIX ст. нинішня вулиця була садибою Уляни Степанівни Сулими (за другим чоловіком – Ловцової), яка починалася від Графської вулиці (сучасна Лютеранська, 16) і простягалася на південь аж до Крутого узвозу. Прокладання вулиці у 1836–1837 рр. поділило садибу Сулими на дві частини. Південна займала весь сучасний парний бік Круглоуніверситетської, 2–14. За заповітом Уляни Сулими, садибу на Круглоуніверситетській передано її племінниці Марії Миколаївні Савицькій (з дому Кандиба). Н. Полонська-Василенко згадує: "Величезна садиба, ч. 7–7а (нині 12–12а), де виріс шестиповерховий хмарочос, поруч із яким у 1912 році Савицький

Рис. 398. Вул. Круглоуніверситетська, 10.

Рис. 399. Ліва частина будинку на вул. Круглоуніверситетській, 10.

збудував гарненький будинок у стилі московських особняків, на той час являла величезний сад-пустелю. Не було ще великих будинків там, де вулиця вже повертала наліво для сполучення з Лютеранською".

Вулицю стали інтенсивно забудовувати з кінця 70-х років XIX ст. будинками порівняно невеликої поверховості.

Круглоуніверситетська, 10. У 1892 р. на замовлення Андрія Владиславовича Савицького був зведений особняк за проектом київського техніка Андрія Краусса. В ошатному особняку родина Савицьких мешкала до 1910 р., а потім перебралася до нового, зведеного поряд.

У 1916–1918 рр. у будинку відбувались вистави польського театру "Студія", яким керувала польська драматична актриса, режисер і педагог Станіслава Висоцька (1877–1941). У цьому театрі був актором, а також виконував обов'язки літературного керівника студент Київського університету, майбутній польський письменник Ярослав Івашкевич. Донедавна в будинку містилося представництво Комісії Євросоюзу. З 2013 р. – у приватній власності.

Круглоуніверситетська, 12. Особняк Савицьких був зведений за проектом талановитого архітектора Івана Івановича Бєляєва (1872–1913), випускника Петербурзької академії мистецтв. У 1909–1911 рр. архітектор спорудив у Києві декілька будинків: особняк Демченка на вул. Пилипа Орлика, 3 та його ж прибуткові будинки на Великій Житомирській, 25/2, Архітектора Городецького, 17/1 та Ольгинській, 3 (не зберігся).

Особняк стоїть на крутому повороті вулиці. Будинок має два поверхи з вулиці та чотири з боку подвір'я, два входи (ліворуч по фасаду) – на нижній та верхній поверхи окремо. Була й традиційна веранда-балкон у сад. На фасаді зберігся ліплений дворянський

Рис. 400. Вул. Круглоуніверситетська, 12.

герб "Холева" роду Савицьких. Будинок є одним із кращих зразків неокласицизму в архітектурі Києва початку XX ст.

Вулиця Круглоуніверситетська довгий час була лише житловою, тут стояли особняки й прибуткові дво-, триповерхові будинки. У 1914 р. за проектом архітектора М. Даміловського на Круглоуніверситетській, 7 збудовано п'яти-, шестиповерховий (через перепад рельєфу) прибутковий будинок Київського доброчинного товариства.

Круглоуніверситетська, 14. Великий шестиповерховий прибутковий будинок родини Савицьких зведений у 10-х роках поряд з новозбудованим особняком на Круглоуніверситетській, 12.

У квартирі № 25 у 1917 р. оселилася сім'я Федора Федоровича Нірода (1907–1996), видатного українського театрального художника, що народився в Петербурзі у графській родині шведського походження. Київ був для них рідним містом. Бабуся Федора Нірода – донька генерала Ф.Ф. Трепова – Софія Федорівна Нірод (1853–1927). Спочатку сім'я мешкала в готелі Києво-Печерської лаври, а потім переїхала у велику квартиру на Круглоуніверситетській. Разом з родиною Піродів у цій квартирі проживала Віра Гнатівна Гедройц (1876–1932), відомий лікар-хірург, доктор медицини, професор, поетеса і письменниця.

Рис. 401. Федір Нірод.

Круглоуніверситетська, 6. Садиба належала Захару Павловичу Мировичу. Триповерховий цегляний будинок збудований на рубежі XIX–XX ст. у дусі еклектизму. У квартирі № 5 на третьому поверсі в 1904–1905 рр. і в 1920 р. проживала Олександра Екстер зі своєю матір'ю С.Г. Григорович.

Рис. 402. Вул. Круглоуніверситетська, 6.

Рис. 403. Вул. Круглоуніверситетська, 15.

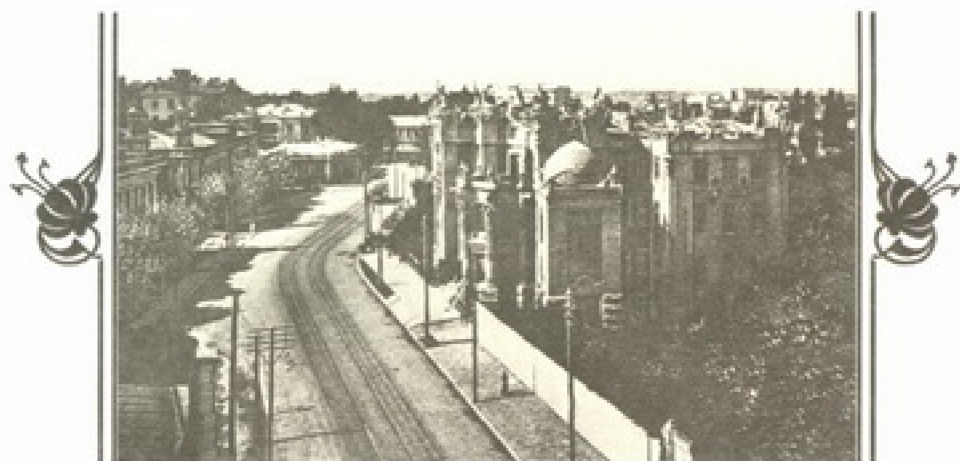

Круглоуніверситетська, 15. У 1913–1914 рр., а потім у 1920–1930 рр. у будинку № 4 (за старою нумерацією) мешкав відомий мистецтвознавець Ф.Л. Ернст. На початку XX ст. будинок належав Анні Ісаєвич. Пізніше власницею будинку на Липках стала Марія Лапинська, член родини відомого невропатолога, професора Михайла Микитовича Лапинського. Із 1913 р. тут мешкала сестра Федора Ернста – Віра, яка працювала в 1910–1914 рр. у приватній жіночій гімназії А.В. Жекуліної. У 1914 р. родину Ернстів вислали з Києва як німецьких підданих; повернулись до міста лише в 1917 р.

Рис. 404. Федір Ернст. 1930 р.

Федір Людвигович Ернст (1891–1942) – історик, музеєзнавець. Народився в Києві, закінчив Глухівську чоловічу гімназію (1901–1909), у 1909 р. навчався на філософському факультеті Берлінського університету, а від 1910 р. – на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира. У 1912–1914 рр. підготував конкурсну роботу "Київська архітектура XVII–XVIII віків", удостоєну золотої медалі. Повернувшись у 1917 р. до Києва, закінчив навчання в університеті, де його залишили професорським стипендіатом. У 1918–1930 рр. багато й плідно працював у інституціях охорони пам'яток задля збереження київських музейних збірок і приватних колекцій мистецтва та старожитностей. Праці вченого з історії Києва та його пам'яток не втратили свого наукового значення і сьогодні. У 1933 р. Ф. Ернст був заарештований. У 1942 р. розстріляний.

Урядова роль Липок

Вулиця Банкова

Вулиця прокладена у 70-х роках XIX ст. Серед перших назв були – Царедарська, Треповська і Банкова, чи Банківська (навпроти була контора Державного банку). Банкова перетинала велику садибу професора Мерінга, що простягалася від Левашовської до Хрещатика. Вулиця прокладена через садибу генерала Федора Федоровича Трепова (1809–1889), колишнього петербурзького градоначальника. Згодом садибу придбав професор університету Федір Федорович Мерінг (1822–1887). Будучи гласним міської думи, він сприяв тому, щоб вулиця була електрифікована однією з перших.

Початково це була невелика вулиця з дванадцяти садиб. Пролягала від Інститутської до Лютеранської. На початку XX ст. на вулиці було три особняки (№ 2 – цукропромисловця С. Лібермана; № 8 – композитора В.Пухальського, а пізніше Ейсманів; № 13 – архітектора Г. Шлейфера, потім В. Іванової). Всі інші – житлові прибуткові будинки, окрім будинків Київського військового округу (№ 9–11). Вулицю продовжили до Круглоуніверситетської у 1930 р. На вулиці з 1905 р. ходив трамвай від Микільської брами до Бессарабки.

Банкова, 2. До наших днів зберігся колишній особняк цукропромисловця Лібермана (тепер тут – Спілка письменників України). Будинок є чудовим зразком особняка-палацу в стилі неоренесансу. Спочатку збудовано одноповерховий будинок у 1879 р. за проектом архітектора В.М. Ніколаєва для Ф.Ф. Трепова, а в 1898 р. за його ж проектом особняк реконструювали й добудували на замовлення нового господаря – власника трьох цукрових заводів С.І. Лібермана (1838–1917).

До покоїв першого поверху вели два окремих входи. Ліворуч розмістилася контора цукрових заводів, по центру та у правому крилі – помешкання з парадним входом з вулиці. На другому поверсі, якщо рухатись від правого до лівого крила, були кабінет, зала, будуар, приймальня, їдальня, буфет, спальня, кімната для челяді, туалет, ванна, чотири дитячі кімнати. Туди потрапляли з вулиці

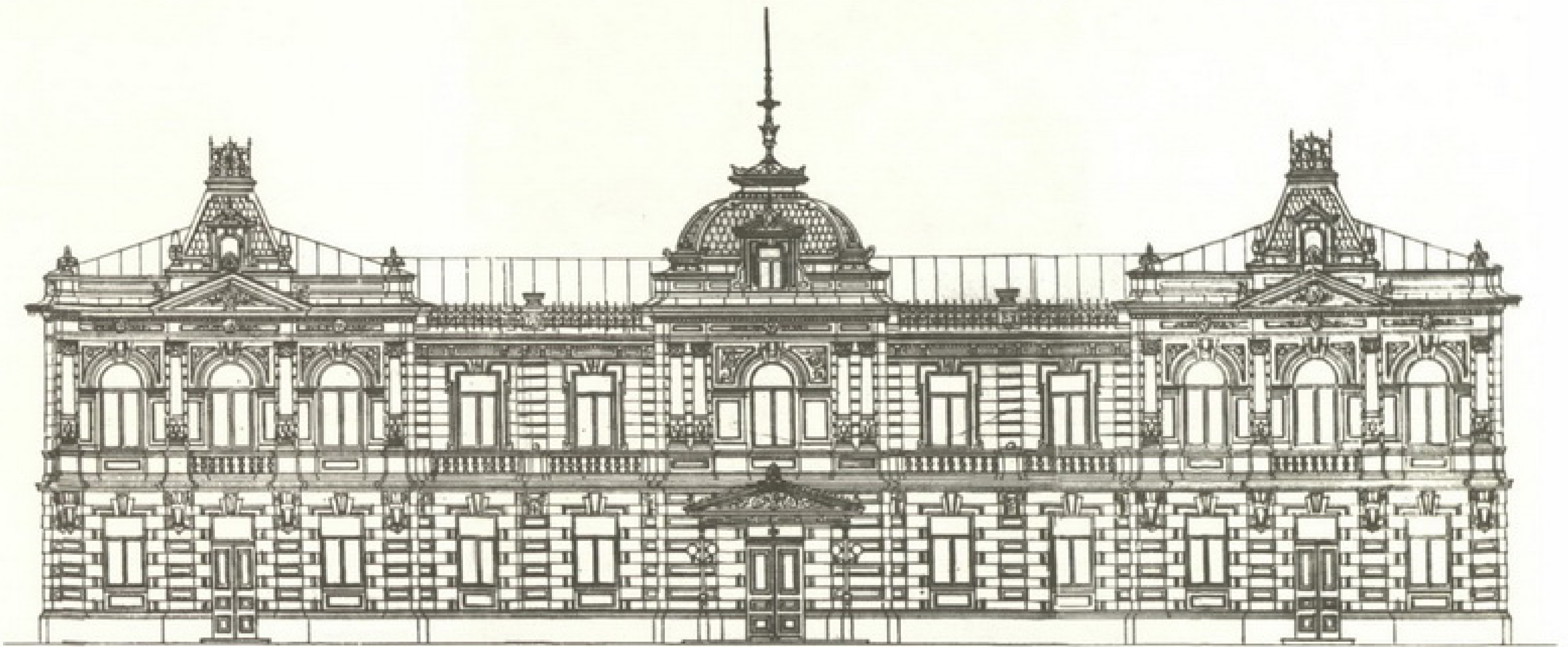

Рис. 405. Вул. Банкова, 2. Проект фасаду. 1898 р.

Рис. 406. Вул. Банкова, 2. 1930 р.

через парадний вхід. В одному з приміщень другого поверху була молільня з розсувною стелею, використовувана раз на рік – для ритуальних потреб під час іудейського свята Суккот.

Інтер'єри майже всіх приміщень відзначаються насиченим декором: ліплені стелі, карнизи, різьблені двері, художньої роботи кахляні груби, інкрустований паркет тощо. Все це збереглося до наших днів. Особливістю особняка Лібермана є пишно декоровані груби. На другому поверсі у приймальні, декорованій під готику, стоїть зелена "готична" груба-камін, у вітальні – біла кругла, в залі та їдальні – кутові, у кабінеті – камін.

Рис. 407. Вул. Банкова, 2. Інтер'єр колишнього особняка. 1930 р.

Після націоналізації в особняку містилися різні організації, а в 1929–1930 рр. тут були: дитяча консультація Охматдиту, садок та ясла ім. Н.К. Крупської – для дітей безробітних. Збереглися світлини з зовнішнім виглядом будинку та інтер'єрами, виконані в 1930 р. Климентом Васильовичем Квіткою (1880–1953) – українським музикознавцем-фольклористом, чоловіком Лесі Українки.

Банкова, 5–7. Садиба формувалася декілька років (1895–1910). У 1895 р. її власником став генерал-лейтенант Лев Володимирович Вітт, який служив у генеральному штабі Київського військового округу. До 1917 р. повністю завершили будівництво всіх споруд: фасадного шестиповерхового будинку з двома виступами у двір, п'ятиповерхового флігеля з підвалом, триповерхового флігеля з

Рис. 408. Вул. Банкова, 5–7.

Рис. 409. Володимир Пухальський.

житловим підвалом, а також одноповерхових кам'яних служб та пральні. Власник декілька разів брав кредити в Київському земельному банку та Товаристві взаємного кредиту. Всі будинки на садибі використовувалися як житлові. Це були класичні зразки комфортабельних прибуткових будинків у центрі міста з високою орендною платою.

Банкова, 8. До 70-х років XX ст. тут стояв особняк директора Київського музичного училища Володимира В'ячеславовича Пухальського (1848–1933). Він очолював училище 36 років (1877–1913), а з відкриттям у 1913 р. Київської консерваторії став її першим директором, професором упродовж 20 років – до останніх років життя. Серед учнів створеної Пухальським фортепіанної школи були Володимир Горовиць (1904–1989), Костянтин Михайлов (1882–1961).

Особняк, зведений за проектом В. Сичугова і В. Катеринича у 1886 р., був окрасою Банкової кінця XIX ст.: будинок на два з половиною поверхи з мезоніном і вежею, в якій містилася кімната з трьома круглими вікнами. На садибі були також двоповерхові служби (каретна, стайня, корівник, льодовня, двірницька тощо), обов'язковий для Липок сад із фонтаном. В. Пухальський недовго мешкав у будинку, згодом він перебрався на казенну квартиру при Київському музичному училищі на Прорізній, а особняк став здавати поквартирно: одну квартиру на першому поверсі, дві – на другому, а кімнату у вежі – окремо. Тут у 1901–1903 рр. мешкав відомий живописець Михайло Васильович Нестеров, донька якого тоді навчалася в Інституті шляхетних дівчат. Згодом особняк став належати родині Володимира Густавовича Ейсмана (1858–1903), сина колишнього міського голови Г.І. Ейсмана.

У 70-х роках XX ст. будинки на Банковій під номерами 4, 6, 8 були знесені.

Рис. 410. Вул. Банкова, 8. 1930 р.

Рис. 411. Вул. Банкова, 10. 1900-ті роки.

Рис. 412. Скульптурна композиція на даху будинку Городецького.

Банкова, 10. Пристав Двірцевої поліцейської дільниці повідомляв губернське правління, що 13 травня 1901 р. в садибі на Банковій, 10, що належала архітектору В.В. Городецькому, розпочато будівництво триповерхового кам'яного будинку з трьома підвальними поверхами. Владислав Владиславович Городецький (1863–1930) – один із найвідоміших архітекторів Києва. За його проектами споруджено будівлю колишнього Міського музею (тепер – Національний художній музей України) у давньогрецькому стилі, римо-католицький костел св. Миколая в готичному стилі, караїмську кенасу на Ярославовім Валу, 7 – у мавританському стилі.

Рис. 413. Владислав Городецький.

Оригінальність споруди на Банковій, 10 від самої появи вже дивувала сучасників, давала привід для різних вигадок і легенд. Вражають насамперед дивовижний декор, виконаний у дусі раннього модерну, насиченість фасадів та інтер'єрів вигадливими скульптурними оздобами, а також сміливість і майстерність архітектора, що розмістив споруду на крутосхилі. Всі шість поверхів, лише три з яких повернені на Банкову, а решта – нижче рівня вулиці, раціонально й зручно розплановані. Будинок був дуже комфортабельний, хоча й з пічним опаленням; гарні кахляні груби фабрики Анджейовського й сьогодні є окрасою інтер'єрів. Поблизу будинку розташована скульптурна група "Двобій орла з пантерою", автором якої є скульптор Еліо Сала, про що свідчить напис у бетоні "E.SALA.1902".

Власний будинок архітектор закінчив у 1903 р. Саме в найкращому творінні В. Городецького, за висловом відомого дослідника його творчості Дмитра Малакова, розкрилися талант, особистість вільного духом киянина. Про незвичайний будинок на Банковій писали Костянтин Паустовський, Максим Рильський, Віктор Некрасов.

К. Паустовський згадував знайомий з дитинства "будинок з химерами": "В стены этого серого дома, похожего на замок, были вмурованы скульптурные изображения носорогов, жирафов, львов, крокодилов, антилоп и прочих зверей, населявших Африку. Бетонные слоновые хоботы свисали над тротуарами и заменяли водосточные трубы. Из пасти носорогов капала вода. Серые каменные удавы поднимали головы из темных ниш. ... Мы, мальчишки, любили этот странный дом. Он подогревал наши мечты об Африке".

Рис. 414. Вул. Банкова, 10. Поч. XX ст.

Віктор Некрасов у "Городских прогулках" із симпатією описує витвір архітектора Городецького: "...в жилом доме на Банковой... Городецкий нашел самого себя. В этом доме он приближается, на не очень, правда, близкое расстояние, к вдохновенному певцу архитектуры "модерна" – Антонио Гауди, автору знаменитого собора

Саграда Фамилия (Святое Семейство) в Барселоне. Неудержимая фантазия, стремление и умение из камня и цемента вить веревки, лианы, сети, уничтожать камень как таковой, превращать его в цветы, растения, животных, одним словом, создавать архитектуру, уничтожая ее устоявшиеся принципы, – вот что сближает этих двух архитекторов... . "Дом Городецкого" – это, конечно же, не просто дом, это сказка, приключенческий рассказ, детская иллюстрированная книжка... Там вырастают из стен слоны, носороги, антилопы и громадные жабы на крыше, и наяды верхом на усатых дельфинах, и в каннелюрах колонн извиваются маленькие ящерицы и змеи, а на решетке дома дикий барс (или что-то ему сродни) сражается с могучим орлом...".

Рис. 415. Скульптурна композиція "Двобій орла з пантерою" Е. Сала.

Будинок на Банковій, 10 треба споглядати зусебіч. Як сказав В. Некрасов, будинки потрібно розглядати, як книги: "И тогда ты поймешь, что труд его (архітектора. – *О. Д.*) не был напрасен – воздвигнутое им (даже если не все детали до тебя дошли) создает в целом определенный архитектурный образ, настроение, то есть то, без чего архитектура существовать не может. И тут я возвращаюсь к Городецкому, к его дому. Пусть в нем, в этом доме, слишком много носорогов и наяд, но он сделан рукой художника. И художника, не побоявшегося выбрать сложнейший рельеф – крутой обрыв. Это дало ему возможность вырваться из строчечной застройки, а значит, и избавиться от фасада – дом одинаково интересен со всех сторон".

Рис. 416. Оформлення в'їзду на подвір'я.

З лівого боку від Лютеранської вулиці на Банковій до 1917 р. був великий сад пастора лютеранської кірхи. У 30-х роках XX ст. побудували Будинок учених (нині – Лютеранська, 21/12). Цей будинок, а також наріжний на початку Банкової залишилися житловими, всі інші зайняли державні установи.

Банкова, 11. Будівлю звели в 1936–1939 рр. за проектом архітектора Сергія Григор'єва для штабу Київського особливого округу. Будинок, що є пам'яткою архітектури, вважається одним із кращих творінь архітектора, в якому вдалось органічно поєднати елементи класичного стилю та українського бароко. Після війни тут розташовувався Центральний комітет Компартії України. З проголошенням незалежності України будинок став "робочим кабінетом" Президента України.

Вулиця Михайла Грушевського

На вулиці, що пролягає від Європейської площі до Арсенальної, розташовані вищі законодавчий і виконавчий органи – Верховна Рада та Уряд України.

Вулиця з давніх часів існувала як дорога, що сполучала Поділ з Печерськом. У 1713 р. київський генерал-губернатор князь Дмитро

Рис. 417. Вид на Олександрівську. Поч. XX ст.

Михайлович Голіцин власним коштом звів на Печерську кам'яну каплицю в ім'я св. Миколая. Згодом каплиця стала церквою і за свою оригінальну архітектуру отримала назву Слуп (стовп). Голіцин також провів проїзну дорогу від церкви на Поділ. Дорога спускалася поблизу місцевості, де 1808 р. поставили пам'ятник, споруджений у пам'ять підтвердження Олександром І прав і привілеїв Києва за магдебурзьким правом; звідси й дорога отримала назву Олександрівської.

До 1917 р. нумерація починалася від Миколаївської фортечної брами (сучасний район метро "Арсенальна", Арсенальна площа) вниз до Олександрівської площі (тепер – Контрактова площа). У 1919 р. вулицю назвали вулицею Революції, з 1934 р. – Кірова. З 1955 р. подільська частина вулиці (від Поштової площі до Контрактової) була виокремлена у вулицю Жданова, з 1993 р. – Петра Сагайдачного. Частина вулиці на Липках (від Європейської площі до вулиці Івана Мазепи) називалася Кірова до 1991 р., а потім Михайла Грушевського, і нумерація розпочиналася від Європейської площі (після 1955 р.). З 1955 р. виокремлено Музейний провулок.

Колишня вулиця Олександрівська праворуч від Царської площі до Миколаївської брами була щільно забудована. Лівий бік вулиці від Царської площі займали сади і парки, споруда Царського палацу, Олександро-Невська церква. Саме цим боком вулиці йшли богомольці від пристані з Подолу до Києво-Печерської лаври. За спогадами Н. Полонської-Василенко, з ранньої весни до осені юрби прочан прямували до Лаври: "Перед Зеленими святами, святом Петра і Павла їх кількість збільшувалася, в середині літа – спадала, але перед 15 серпня (за старим стилем), днем Успіння Богоматері, храмовим святом Лаври, кількість та до-

ходила до кульмінаційної точки. Нескінченна вервечка тяглася з пристані, з Подолу, завжди лівим боком Олександрівської вулиці, повз Царський сад, до Лаври. Прочани заходили по дорозі до Микільського монастиря та Микільського собору. Богомольці раніше зупинялися на Царській площі освіжитися водою з Іванівського фонтана. Пізніше там облаштували гарний квітник".

Із літніх садів і за місцем розташування, і за програмою розваг для мешканців Києва перше місце посідав Купецький сад (нині – Хрещатицький парк). Сад перебував у власності й розпорядженні Київського купецького зібрання, будинок якого (тепер – Національна філармонія, Володимирський узвіз, 2) був зведений за проектом В.М. Ніколаєва у 1882 р. Ліворуч від будинку був вхід до Літнього театру Купецького саду , а ще нижче – спуск до Хрещатицького джерела. Тут відбувались різноманітні вечори, маскаради, концерти, оскільки зала мала добру акустику.

Рис. 418. Будинок Київського купецького зібрання. Кін. XIX ст.

Купецький сад був одним із наймальовничіших куточків Києва. Дивовижне розташування його на виступі високого пагорба, що стрімко обривався до Дніпра і до Подолу, буяння кущів та квітників, велична споруда Літнього театру. Путівники писали, що для киян стільки привабливого було в цьому саду, що кожен вважав своїм священним обов'язком бувати тут якщо не щоденно, то декілька разів на тиждень. З 1 травня й до кінця літнього сезону грав великий струнний оркестр, по понеділках зазвичай відбувались симфонічні концерти. Літній театр з весни і до пізньої осені орендувала українська трупа М. Садовського, оркестром якої керував якийсь час видатний хормейстер Олександр Кошиць. Про цей куточок українського життя в Купецькому саду Олександр Вертинський писав: " Летом в Купеческом саду... в маленьком деревянном театрике, играла украинская труппа. Саксаганский, Садовский, Карпенко-Карый, Заньковецкая (украинская Комиссар-

Рис. 419. Вигляд Купецького саду з Володимирської гірки.

Рис. 420. Вхід до Купецького саду. Поч. XX ст.

Рис. 421. Алея Купецького саду.

жевская, как ее называли), Манько, Сагайдачный и многие другие чудесные, самобытные актеры составляли ядро этой труппы. Как играла "Наймычку" Заньковецкая! Четыре акта театр заливался слезами! Как смешил Саксаганский в роли парикмахера, авантюриста и жулика Голохвастого в пьесе "Крути, да не перекручивай!" Из-за одной его фразы: "Папаша! Это свинство", – произносимой с совершенно непередаваемым юмором, стоило смотреть эту комедию".

Купецький сад був улюбленим місцем вечірніх прогулянок київської аристократії. Як писав Олександр Дейч, тут можна було побачити київських модниць у найелегантніших сукнях та вишукано одягнених чоловіків. Столики ресторанів на відкритому повітрі завжди були зайняті, а в антрактах симфонічного концерту з верхньої альтанки гриміла бравурна музика військових маршів, що їх виконував духовий оркестр.

Михайла Грушевського, 1. На лівому боці вулиці у 1911 р. за проектом архітектора З.Л. Клаве була зведена будівля Київської публічної бібліотеки в стилі неоренесансу. Залу бібліотеки використовували для лекцій, зборів, виставок. Відразу після відкриття, 23 січня 1911 р., у бібліотеці відбулася виставка світлин "Міжнародний салон художньої фотографії". Цю виставку влаштувало з нагоди 10-літнього ювілею товариство фотографів-аматорів "Дагер". Розпочавши свою діяльність у 1901 р., товариство пропагувало кращі твори вітчизняних і закордонних майстрів. Для цього влаштовували виставки (1902 р., 1905 р.), конкурси тощо. Експонати на виставку приймало особливе журі, що складалося з худож-

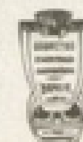
Рис. 422. Парковий міст. 1910-ті роки.

ників, художніх критиків, фотографів-аматорів. Серед надісланих на виставку робіт (2400) відібрали лише ті, що мали художню цінність, – 500 одиниць. Нагороди не присуджували, учасникам дарували пам'ятні бронзові плаке.

Міська бібліотека, створена ще в 60-х роках XIX ст., спочатку містилась у будинку міської думи. На час відкриття власного будинку бібліотеки, в 1911 р., бібліотечну комісію міської управи очолював Лука Фадейович Кундеревич (1861–1937) – старшина Київського купецького зібрання. Бібліотека поповнювалася за рахунок пожертв і дарунків. Зокрема, восени 1911 р. професор І.В. Лучицький подарував місту бібліотеку (понад 20 тис. томів), яку збирав 50 років. Відділи з питань соціології та нової історії були укомплектовані працями на восьми мовах світу.

За бібліотекою розташувалася вулиця з перекидним містком, що з'єднував Купецький сад із Царським. Це відома Петрівська алея, що йде від сучасної вулиці Михайла Грушевського до Паркової дороги, прокладена в 1909–1912 рр. У 1912 р. на Петрівській алеї був споруджений Парковий міст за проектом Є.О. Патона.

Правленіе Общества Фотографовъ-Любителей „ДАГЕРРЪ" покорнѣйше проситъ Васъ оказать честь О-ву „ДАГЕРРЪ" пожаловать

въ субботу 22-го Января къ 1 ч. дня

въ зданіе Городской Публичной Библіотеки (Александровская ул. рядомъ съ садомъ Купеческаго Собранія) для обозрѣнія Международнаго САЛОНА Художественной свѣтописи, устроеннаго О-вомъ и имѣющаго быть открытымъ для публики съ воскресенія 23 Января.

Предсѣдатель Правленія О-ва „ДАГЕРРЪ"
Н. А. ПЕТРОВЪ.

Рис. 423. Запрошення на виставку товариства "Дагер". 1911 р.

Рис. 424. Міська бібліотека. 1910-ті роки.

Рис. 425. Стадіон "Динамо". 1930 р.

Рис. 426. Садівництво Вессера в Царському саду. 1900-ті роки.

Далі розкинувся сад Шато-де-Флер із двома літніми театрами; в одному з них виступала шансонетка, в іншому ставили оперетки і фарс. З'являлися і поодинокі оперні трупи. Сьогодні тут стадіон імені В. Лобановського. Поряд із Шато-де-Флер садівник Освальд Карлович Вессер облаштував міські оранжереї.

Михайла Грушевського, 6. Навпроти Царського саду (тепер – Міський парк) на штучному пагорбі розмістився Міський музей, або ж, за офіційною назвою – Київський художньо-промисловий і науковий музей. Споруджений у 1897–1899 рр. за проектом архітектора В.В. Городецького та скульптора Еліо Сала (в основу покладено проект архітектора П. Бойцова). Будинок зведений у класичному стилі. До підвищеної тераси, як до Акрополя, ведуть сходи. Головний вхід, захований під колонадою, охороняють два леви. 1 серпня 1899 р. тут була відкрита виставка за результатами розкопок видатного археолога В. Хвойки. Цей день і прийнято вважати датою заснування музею. Офіційне відкриття відбулося 1 грудня 1904 р.

Кияни пишалися Міським музеєм. Його фото розміщували в усіх путівниках початку XX ст., поштових листівках, альбомах "Види Києва". Тут влаштовували виставки народного мистецтва, а також живопису, зокрема, присвячені творчості Михайла Врубеля, Тараса Шевченка. Музей утримувався коштом міста, Товариства старожитностей і мистецтв та на приватні пожертви. Загальне керівництво справами музею здійснював комітет на чолі з головою Товариства старожитностей і мистецтв Богданом Івановичем Ханенком (1849–1917) – колекціонером, меценатом, почесним членом Петербурзької академії наук (з 1910 р.).

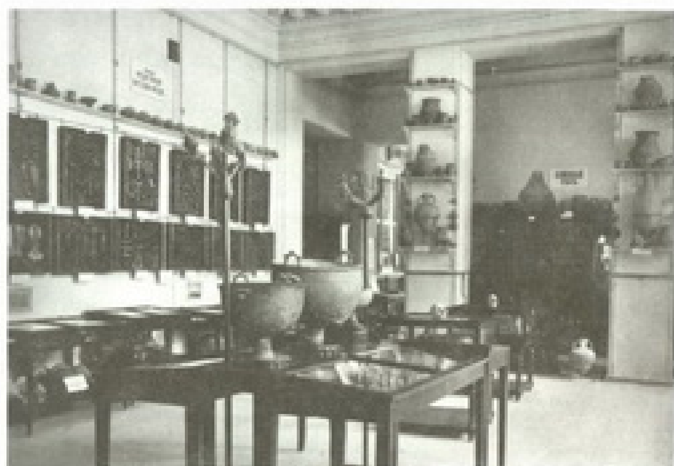

Рис. 427. Археологічний та історичний відділи Міського музею. 1910-ті роки.

Рис. 428. Микола Біляшівський.

Рис. 429. Данило Щербаківський.

З 1902 по 1923 рік директором музею був Микола Федотович Біляшівський (1867–1926) – археолог, етнограф, мистецтвознавець, академік УАН (з 1919 р.), громадський діяч. Він мешкав при музеї. У 1988 р. поблизу музею встановлено пам'ятний знак М. Біляшівському. Там же проживав у 1910–1927 рр. з перервами Данило Михайлович Щербаківський (1877–1927) – мистецтвознавець, етнограф, археолог, член Українського наукового товариства, завідувач етнографічного та історичного відділів. Він разом із Біляшівським зібрав для музею велику колекцію творів українського народного мистецтва. З музеєм безпосередньо пов'язана й наукова діяльність відомого дослідника і першовідкривача пам'яток трипільської, зарубинецької, черняхівської культур, Кирилівської палеолітичної стоянки в Києві Вікентія В'ячеславовича Хвойки, який у 1909–1914 рр. завідував археологічним відділом. У музеї в 1923–1933 рр. працював завідувачем художнього відділу Ф.Л. Ернст.

Рис. 430. Міський музей. Поч. XX ст.

Рис. 431. Вулиця Кірова (тепер – Михайла Грушевського). 1930-ті роки.

Нині тут розташований Національний художній музей України.

У 1909–1910 рр. на Олександрівській зведено модерновий будинок у рисах пізнього модерну та неокласицизму за проектом В.М. Рикова (стара адреса – Олександрівська, 37, нині – Музейний провулок, 4). Семиповерховий з мансардним восьмим поверхом прибутковий будинок був одним із найкомфортабельніших у Києві.

Рис. 432. Вул. Михайла Грушевського, 8.

Михайла Грушевського, 8. Будинок у стилі ампіру, з колонами, за Ф. Ернстом, у середині XIX ст. належав одному з київських шляхетських маршалків, потім – лікареві Максу Омеляновичу Мандельштаму (1839–1912), пізніше князеві Радзивіллу. В 1895–1896 рр. за проектом О.В. Кобелєва надбудували третій поверх і будинок перебудували під звичайний житловий. У флігелі (не зберігся) Мандельштам розмістив також очну лікарню. У кінці 80-х років XIX ст. у будинку мешкала родина Бердяєвих. У 20-х роках XX ст. тут містився Окрземвідділ.

Михайла Грушевського, 10. Садиба з великим садом належала графам Браницьким. Потім частину садиби придбав власник пивзаводу Олександр Бродський. У 1891 р. був зведений двоповерховий на житловому підвалі особняк. Згодом новим господарем садиби став Володимир Іванович Толлі (1860–після 1920).Велика родина Толлі мешкала тут у 1891–1908 рр. Голова родини Володимир Іванович був у Києві знаною людиною – мировим суддею київського округу, гласним міської думи, одним із директорів правління Домобудівного товариства з розбудови колишньої садиби Мерінга. Його дружина Ольга Василівна (1865–1915), уроджена Глоба, брала активну участь у діяльності філантропічних закладів міста. Вона очолювала комітет Товариства надання допомоги хворим дітям. Завдяки її енергії та фінансовій допомозі Лева Бродського була споруджена дитяча лікарня на Бульварно-Кудрявській, 20.

Рис. 433. М. Глоба (у першому ряду ліворуч) серед родичів (Глоби–Толлі). Поч. XX ст.

У родині Толлі часто гостював рідний брат Ольги Василівни – Микола Глоба (1859–після 1938) – відомий живописець. У 70-х роках навчався в Рисувальній школі М. Мурашка, у 1887 р. закінчив Петербурзьку академію мистецтв. Працював у Києві, брав участь у реставрації фресок Кирилівської церкви в 1883 р. З 1896 по 1917 рік обіймав посаду директора Строгановського художньо-промислового училища (Москва).

Будинок на колишній Олександрівській, змінив декількох власників. Серед них – дворянин М.В. Ковалевський, а в 1911–1916 рр. – син цукропромисловця, молодий авіатор і авіаконструктор Ф.Ф. Терещенко. Під час Першої світової війни в особняку облаштували шпиталь. Після націоналізації в будинку

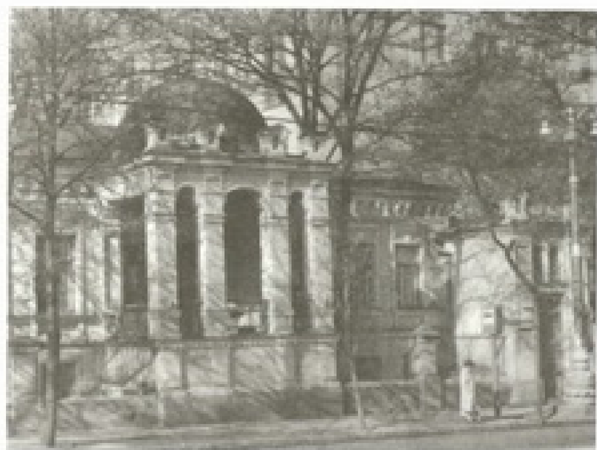

Рис. 434. Вул. Михайла Грушевського,14.

розмістилися різні установи, згодом добудовано ще два поверхи, таким він і залишився до наших днів.

Велику садибу на Олександрівській, 21 у 10-х роках минулого століття придбали цукропромисловці брати Леонтовичі (тепер – Михайла Грушевського, 16, 14 та Садова, 1). На цій садибі вже був особняк, зведений на початку XIX ст. (тепер – Михайла Грушевського, 14).

Михайла Грушевського, 14. Будинок є зразком міської садибної забудови, характерної для Липок першої половини XIX ст. Існує декілька версій щодо будівництва та власників особняка. За однією з них, будинок зведений у 1819 р. за проектом А. Меленського у формах класицизму, потім його двічі перебудовували – у 1835 р. за проектом Л. Станзані та в кінці XIX ст., у результаті стали домінувати вільно трактовані форми ренесансу. Деякі дослідники стверджують, що в будинку проживав герой війни 1812 р. генерал М. Раєвський і що тут на його запрошення гостював російський поет О.С. Пушкін. Докладно обґрунтувала свою версію А. Шамраєва, яка стверджує, що тут була казенна аптека Громадської опіки.

Михайла Грушевського, 16. На колишній Олександрівській, 21-а Володимир Миколайович Леонтович зводить прибутковий будинок у стилі модерну за проектом Й. Зекцера. Будинок був новим типом односекційної будівлі коридорної системи з одноквартирною секцією. Великі квартири призначалися для найзаможніших орендарів. На голов-

Рис. 435. Вул. Михайла Грушевського, 10.

ний фасад виходили вітальня, кабінет, сходи містилися в торці, кухня – в глибині квартири.

У 1888 р. на лівому боці вулиці від Царської площі в Маріїнському парку закладено парафіяльну Олександро-Невську церкву. Кошти на її будівництво надавали не лише заможні мешканці Липок (Микола Леопардов, Володимир Ейсман, Володимир Миклашевський, Федір Трепов – колишній петербурзький градоначальник, архітектор Георгій Шлейфер, граф Федір Нірод), а й мешканці центральної частини Києва – цукрозаводчики Никола та Федір Терещенки, власник цегельних заводів Яків Бернер і купець Михайло Дегтярьов. Пристали на цей добродійний вчинок і деякі добродії з Москви та Петербурга. Зібраної суми (35 тис. рублів) вистачило для будівництва храму. Церкву зводили за проектом і під наглядом архітектора Володимира Миколайовича Ніколаєва (1847–1911), який за сорокарічну діяльність у Києві побудував 18 церков і велику кількість споруд громадського та житлового призначення. 27 серпня 1889 р. храм освятили. Священиком храму став о. Климентій Фоменко, що понад 40 років незмінно прослужив парафіяльним священиком на Липках. Церковними старостами в Олександро-Невській церкві були мешканці Липок, поважні люди – архітектор В.М. Ніколаєв, що якийсь час мешкав на Левашовській, 3, В.І. Миклашевський, власник особняка навпроти церкви на Олександрівській, 15 (Михайла Грушевського, 22), В.Я. Демченко, власник особняка на Єлизаветинській, 10 (Пилипа Орлика, 3). Церкву зруйнували у 30-х роках минулого століття.

Рис. 436. Вул. Кірова, 21 (тепер – Михайла Грушевського, 16). 1935 р.

Рис. 437. Олександро-Невська церква. Поч. XX ст.

Рис. 438. Вул. Кірова, 15 (тепер – Михайла Грушевського, 22). 1930 р.

Рис. 439. Володимир Ніколаєв.

Михайла Грушевського, 22. Ансамблева забудова площі перед Царським палацом завершується будівництвом особняка на Олександрівській, 15. Особняк за проектом архітектора Ф. Троуп'янського у 1910-х роках зводить Лев Бродський для своєї доньки та зятя Якова Полякова. Архітектор використав елементи необароко та рококо, щоб будівля гармонійно поєднувалася з оформленням фасаду Царського палацу.

Михайла Грушевського, 32. Особняк на Олександрівській, 3 був зведений у 1891 р. за проектом архітектора В.М. Ніколаєва для командувача військ Київського військового округу Михайла Івановича Драгомирова (1830–1905), генерал-ад'ютанта, генерала від інфантерії, члена Державної ради, відомого військового діяча, що походив із давнього українського дворянського роду Чернігівської губернії. Командувачем військ округу М. Драгомирова призначили в 1889 р., а з 1897 р. цю посаду він поєднував із посадою генерал-губернатора Київської, Волинської та Подільської губерній.

Рис. 440. Вул. Михайла Грушевського, 32. Фрагмент фасаду.

Н. Полонська-Василенко так описує Михайла Івановича: "Я добре пам'ятаю його характерну фігуру: сивий, досить огрядний, з розумним обличчям, з маленькими вусами – він, наче живий, з картини І. Рєпіна "Запорожці пишуть листа турецькому султанові". Київ був завжди повний переказів про Драгомирова; дотепи його передавалися й викликали різні коментарі". Вона зазначає, що за весь час її перебування в Києві, себто за 50 років, не знала серед адміністрації Києва популярнішої особи, ніж Драгомиров. Тепло згадує про нього Микола Володимирович Стороженко, який особисто був з ним знайомий: " ... обличчя його походило на обличчя старих за-

Рис. 441. Брама на вул. Михайла Грушевського, 32.

порожців, особливо, як одягав, було, він сіру кубанську черкеску, бо був він "почотним стариком" Кубанського Козачого Війська...". Драгомиров захищав інтереси української культури, підтримував приятельські стосунки з В.Б. Антоновичем та П.Г. Житецьким.

Особняк на Олександрівській, 3 Драгомиров дуже любив, а тому не перебрався у палац генерал-губернатора на Левашовській, 8. Наступні командувачі округу теж проживали в цьому особняку, аж до початку Першої світової війни, коли його віддали під військовий шпиталь. У період між двома війнами у будинку мешкали радянські воєначальники. У 1944–1965 рр. тут був міський Палац піонерів, потім – Українське товариство дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами, від 1993 р. – посольство Китаю.

Рис. 442. Михайло Драгомиров.

Вулицею ходив трамвай – від Царської площі до Лаври. Деякі путівники початку XX ст. писали про цей маршрут як про ознайомчий із цікавими об'єктами Києва.

Лівий бік Олександрівської весь був зайнятий садами та парками – Купецький сад, Царський сад, Олександрівський парк. Маріїнським Царський палац, як і парк, стали називати після 1917 р.

Михайла Грушевського, 5-а. Царський палац був зведений у 1745–1753 рр. за проектом архітектора Б. Растреллі. Споруда складалася з кам'яного першого поверху з такими ж флігелями та дерев'яного другого поверху. За спогадами очевидців, палац вирізнявся чудовим ліпленням, позолоченими прикрасами, штофними шпалерами, величезними венеційськими дзеркалами і чудовими меблями тієї епохи.

Рис. 443. Фрагменти інтер'єру. Поч. XX ст.

Царський сад упорядкований в 1753 р., але існував ще з часів відвідування Києва Петром І, коли у верхній його рівній частині були розбиті тінисті алеї за французькою модою, зі статуями, павільйонами, альтанками та фонтанами. Саме таким описав сад Лерхе у 1770 р. Сходи, засаджені квітами, вели до оранжереї і до озера, яке оточувала "Долина троянд", пізніше – Шато-де-Флер. Збереглися спогади про пишні гуляння міської знаті в саду в XIX ст. Після пожежі палацу Царський сад занепав, але в ньому продовжували влаштовувати різні розваги; в Літньому театрі (з 1830 р.) давали вистави польські та українсько-російські трупи.

У 1868–1870 рр. палац відбудовано за проектом архітектора К.Я. Маєвського, який намагався зберегти стиль і почерк Растреллі. Будинок звели у стилі рококо, і він мав досить вишуканий вигляд. Будівництвом керували архітектори А. Струве, К. Маєвський, Каніллє і О. Шіле; їх зображено в чотирьох овальних медальйонах на плафоні великої вітальні другого поверху. Систему вентиляції та опалення спроектував і облаштовував архітектор Гешвенд. Тогочасна місцева преса писала, що вітальня й усі урочисті кімнати прикрашені "за смаком часів Людовика XVI". Тут зупинялися всі російські імператори, коли приїздили до Києва.

У 1920-х роках у палаці розташувались різні установи, а після війни його передали в розпорядження Верховної Ради УРСР. З 1991 р. палац відкрили для організованих екскурсійних груп. У незалежній Україні його стали використовувати як резиденцію Президента України. Нині палац на реставрації. Незважаючи на низку реконструкцій і перебудов, Маріїнський палац зберігся як визначний твір палацового мистецтва XVIII–XIX ст. і разом із Міським парком (колишній Царський сад) утворює палацово-парковий комплекс – єдину пам'ятку такого типу в Києві.

Рис. 444. Брама Царського палацу. Поч. XX ст.

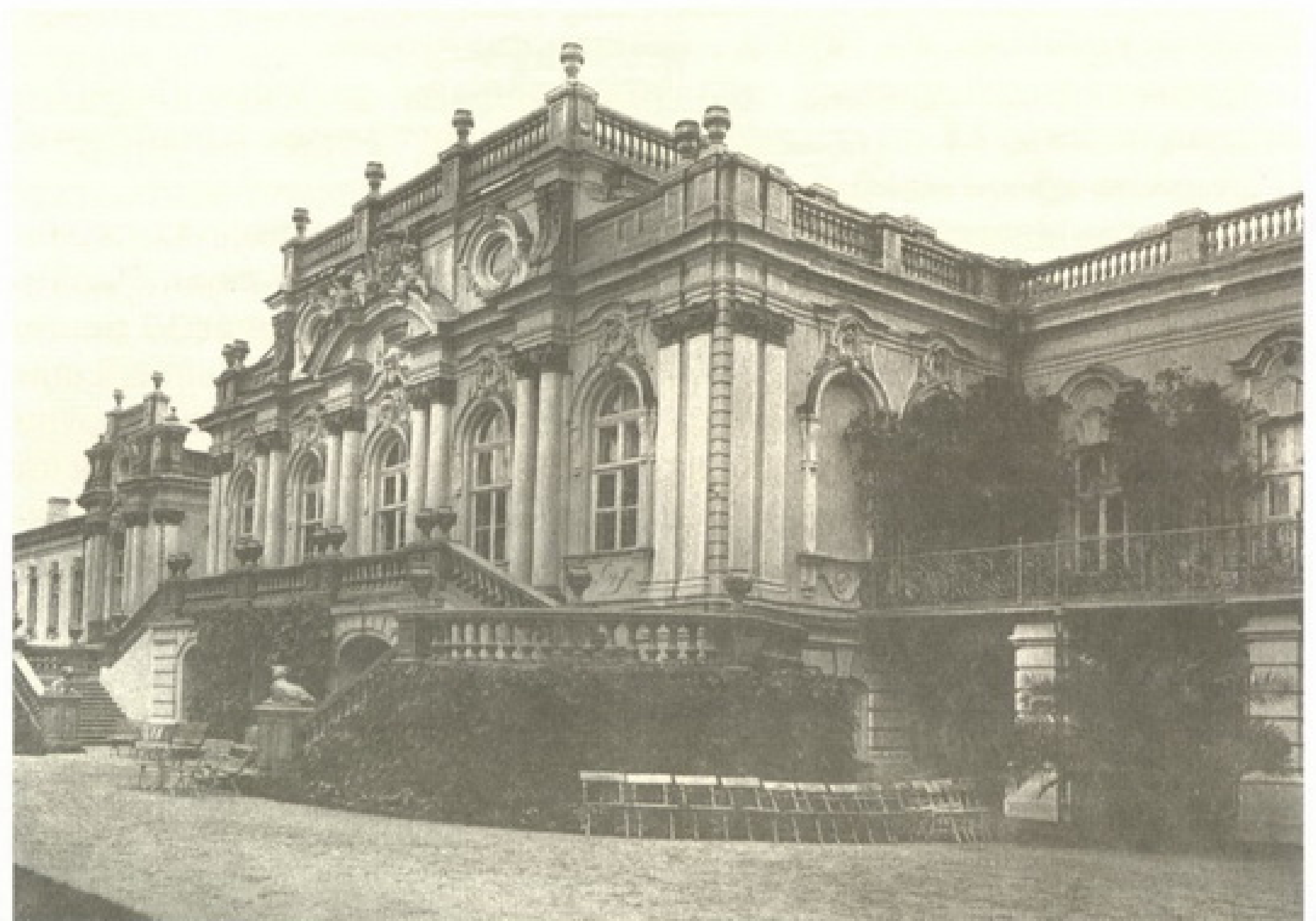

Рис. 445. Парковий фасад Царського палацу. 1913 р.

Вулиця Інститутська

Інститутська вирізнялася з-поміж інших вулиць Липок. Вона відігравала важливу роль у фінансовому житті міста. На вулиці містилися Київська біржа, Земельний банк, Київська контора Державного банку, міське кредитне товариство. Тут же відкрився у першій половині XIX ст. Інститут шляхетних дівчат, а в кінці століття на Інститутській, 29 – училище для сліпих. Вулиця існувала здавна і називалася Іванівською дорогою. На початку XIX ст. мала назву Бегічевської, за іменем власника садиби на вулиці, пізніше стала Інститутською.

Рис. 446. Параскева Нілова (кін. XVIII ст. – 1853) – перша начальниця Інституту шляхетних дівчат.

Інститутська, 1 (колишня адреса – Інститутська, 5). Будинок для Інституту шляхетних дівчат був зведений за проектом Вікентія Беретті у стилі ампіру в 1838–1843 рр. Будівництво завершував його син Олександр. Спочатку інститут містився у будинку фельдмаршала Ф. Остен-Сакена на Катерининській, 8. На цьому місці тепер будинок за адресою Інститутська, 20/7. Із середини 40-х років навчальний заклад переїхав на Інститутську, 5. Навчалися в ньому дівчата зі збіднілих поміщицьких родин, а з 1852 р. стали приймати доньок почесних громадян і 1-ї гільдії купців.

У 1890–1904 рр. тут викладав музику композитор, основоположник української класичної музики М. Лисенко. В Інституті шляхетних дівчат отримали музичну освіту оперні співачки О. Долнер, Є. Єльчанінова, Н. Забіла та ін.

Про життя і побут вихованок цього навчального закладу залишила спогади українська письменниця Наталена Королева (1888–1966), яка навчалася там. По матері Наталена – нащадок іспанського княжого роду, по батькові – графиня Дунін-Борковська. Цей рід знаний із доби княжої України та з козацьких часів. Другим чоловіком Наталени був Василь Королів-Старий, письменник, художник, громадський діяч.

Рис. 447. Наталена Королева.

Письменниця була людиною високої культури, енциклопедичних знань, вихована на іспанській, французькій, грецькій, римській та арабській культурах. Отримала три дипломи про вищу освіту: археології та малярської академії в Петербурзі, медицини в Парижі. Крім цього, була талановитою акторкою та співачкою із закінченою драматичною школою, виступала в головних ролях у італійській опері у Венеції та інших містах. Володіла дев'ятьма мовами – європейськими та східними. Як археолог брала участь у розкопках Помпеї з групою французьких учених, у розкопках "Ярославового Двору" біля Десятинної церкви в Києві. Перебуваючи під час Першої світової війни в Києві, працювала лікарем у Червоному Хресті в кавалерійському дивізіоні. Двічі була важко поранена. Працювала в Міністерстві закордонних справ УНР, згодом виїхала до Чехії. У

Рис. 448. Вид на Інститут шляхетних дівчат. 1870-ті роки.

Рис. 449. Вихованка Інституту шляхетних дівчат.

Рис. 450. Вул. Інститутська, 16. Особняк Фабриціуса. Кін XIX ст.

повісті "Без коріння" Наталена Королева розповіла про рік навчання в Інституті шляхетних дівчат, подала цікаві картини київського життя початку XX ст.

Будинок колишнього Інституту шляхетних дівчат має в своїй історії й трагічну сторінку. Тут у 1934–1941 рр. містилося управління НКВС. Під час війни будинок був зруйнований, у 50-х роках споруду відбудували та реконструювали. Тепер тут Міжнародний центр культури і мистецтв.

Інститутська, 4 (колишня Інститутська, 16–18). Особняк військового інженера М.П. Фабриціуса на Інститутській, 16 (стара адреса) зведений у мавританському стилі. Далі стояв чотириповерховий прибутковий будинок. Підрядчик Лев Гінзбург, який у 1899 р. придбав садибу на Інститутській, 16–18, поряд із особняком звів прибутковий будинок, найвищий на той час у Києві. Незвичний багатоповерховий будинок кияни сприймали по-різному: одні дивувалися, інші критикували й називали потворою. Садибу Лева Гінзбурга на Інститутській, 16–18 з'єднував із садибою на Миколаївській, 9 підвісний міст з підвісними ліхтарями. "Хмарочос Гінзбурга" побудований у 1910–1912 рр. за проектом А. Мінкуса і Ф. Троуп'янського та під наглядом І.В. Ніколаєва. На похилу Інститутську вулицю виходив 8–9-поверховий об'єм, а у глиб кварталу йшла розвинута 10–11-поверхова прибудова. Будівля стала однією з домінант київського ландшафту. Будівництво обійшлося в 1,5 млн

Рис. 451. Вид на багатоповерховий будинок (вул. Інститутська, 16–18). 1913 р.

рублів. У 1913 р. у будинку Гінзбурга з дозволу Академії мистецтв були відкриті класи живопису та малювання Олександра Олександровича Мурашка. "Хмарочос Гінзбурга" простояв до початку війни. У вересні 1941 р. будинок був зруйнований, а на його місці у 50-х роках споруджено готель "Москва" (нині – готель "Україна").

Інститутська, 7. Однією з перших комерційних установ Києва періоду капіталізму стала міська біржа. Цегляний будинок, зведений за проектом О.Я. Шіле у 1870–1873 рр., був справжнім маленьким палаццо в ренесансному стилі.

У біржовій залі часто відбувалися гастрольні концерти, виставки та інші культурні заходи. За спогадами сучасників, кияни "так любили українську пісню, що як, було, приїздили у Великий Піст до Києва славетні артисти з Петербурга чи Москви, то мусили на вимогу публіки співати своїми чудовими голосами українських пісень, щоб заробити надзвичайні овації". Тут давав концерти на фортепіано Микола Лисенко, а також диригував своїм хором, викликаючи бурхливі оплески слухачів. З великим успіхом тут пройшли концерти іспанського скрипаля Пабло Сарасате (у 1879 р.) та російського композитора і піаніста Антона Рубінштейна (у 1880 р.).

Із часом київські купці вирішили перенести біржу ближче до Хрещатика, і будинок продали Земельному банку. Нову біржу звели за проектом архітектора Г.П. Шлейфера на розі Інститутської та Хрещатика в 1882–1883 рр. (будинок не зберігся).

Рис. 452. Микола Лисенко.

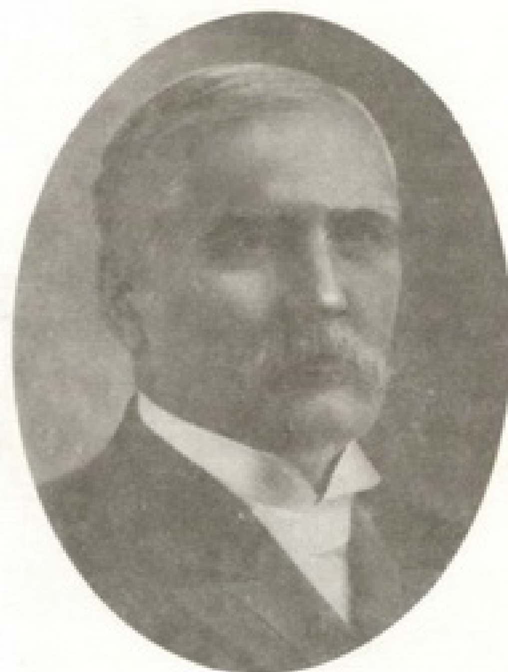

Рис. 453. Вул. Інститутська, 9-а. Контора Держбанку. 1910-ті роки.

Рис. 454. Вул. Інститутська, 7 і 9. Біржа і контора банку. 1870-ті роки.

Інститутська, 9-а. Київську контору Комерційного банку було засновано в 1839 р., а вже в 1840 р. вона розпочала свою роботу. 1860 р. Комерційний банк став державним. Банк містився у двоповерховій кам'яній споруді з вісьмома колонами, де до 1845 р. розміщувалося Дворянське депутатське зібрання (Інститутська, 9). З часом вирішили побудувати нове приміщення. У 1900 р. був оголошений конкурс на проект Київської контори Державного банку, в якому переміг проект О.В. Кобелєва. У 1902 р. відбулося закладення споруди поряд з існуючим банком.

З 1 серпня 1905 р. Київська контора Державного банку замешкала в новому будинку на Інститутській, 9-а. Авторами проекту були О.М. Вербицький та О.В. Кобелєв. Фасад будинку витриманий у романському стилі, прикрашений порталом із лабрадоритовою колонадою і балконом, великою кількістю ліплення. Широкий верхній карниз підтримували два величезних дракони.

За умовами рельєфу місцевості, з вулиці будинок банку мав два з половиною поверхи, з подвір'я – повних три поверхи. По лінії фасаду споруда була обнесена низькою балюстрадою на рівні другого поверху, тому здалеку здавалася двоповерховою. Сучасники так описували враження від новобудови: "...завдяки стриманості стилю, солідності й витонченості оздоблення, правильності архітектурних ліній та строгій симетрії, будинок справляє враження монументальної споруди, дихає могутністю, величчю та спокоєм, що повністю відповідає характеру установи, для якої він зводився". Будинок банку став окрасою не лише вулиці, а й усього міста. У 1934 р. добудовано ще два поверхи. Споруда сприймається дуже органічно і хто побачить її вперше, навіть не здогадується, що її будували в два етапи. Авторами проекту добудови банку були Олександр Кобелєв та Валеріан Риков. Будівлю колишнього Дворянського зібрання, що спочатку належала банку, декілька разів перебудовували й добудовували, остаточно вже в 1997 р.

Інститутська, 13. На розі Садової та Інститутської в 1909 р. придбав земельну ділянку відомий архітектор, муніципальний діяч і банкір Георгій Павлович Шлейфер (1855–1913), де за власним проектом побудував двоповерховий особняк і прибутковий будинок. Г. Шлейфер був пристрасним поціновувачем живопису. В його картинній галереї були зібрані оригінали Боровиковського, Тропініна, Венеціанова, Ге, Полєнова, Шевченка, Айвазовського, Куїнджі, Орловського, Світославського, Маковського, Шишкіна, Боголюбова, Пимоненка та ін. Георгій Павлович гостинно відчиняв двері галереї для любителів живопису, а в дні громадських урочистостей охоче надавав художні скарби для публічних виставок. Коли в лютому 1912 р. при Міському музеї заснували відділ "Старий Київ", до першого складу комісії увійшов і Г. Шлейфер разом з науков-

Рис. 455. Георгій Шлейфер. Поч. XX ст.

Рис. 456. Інтер'єри особняка.

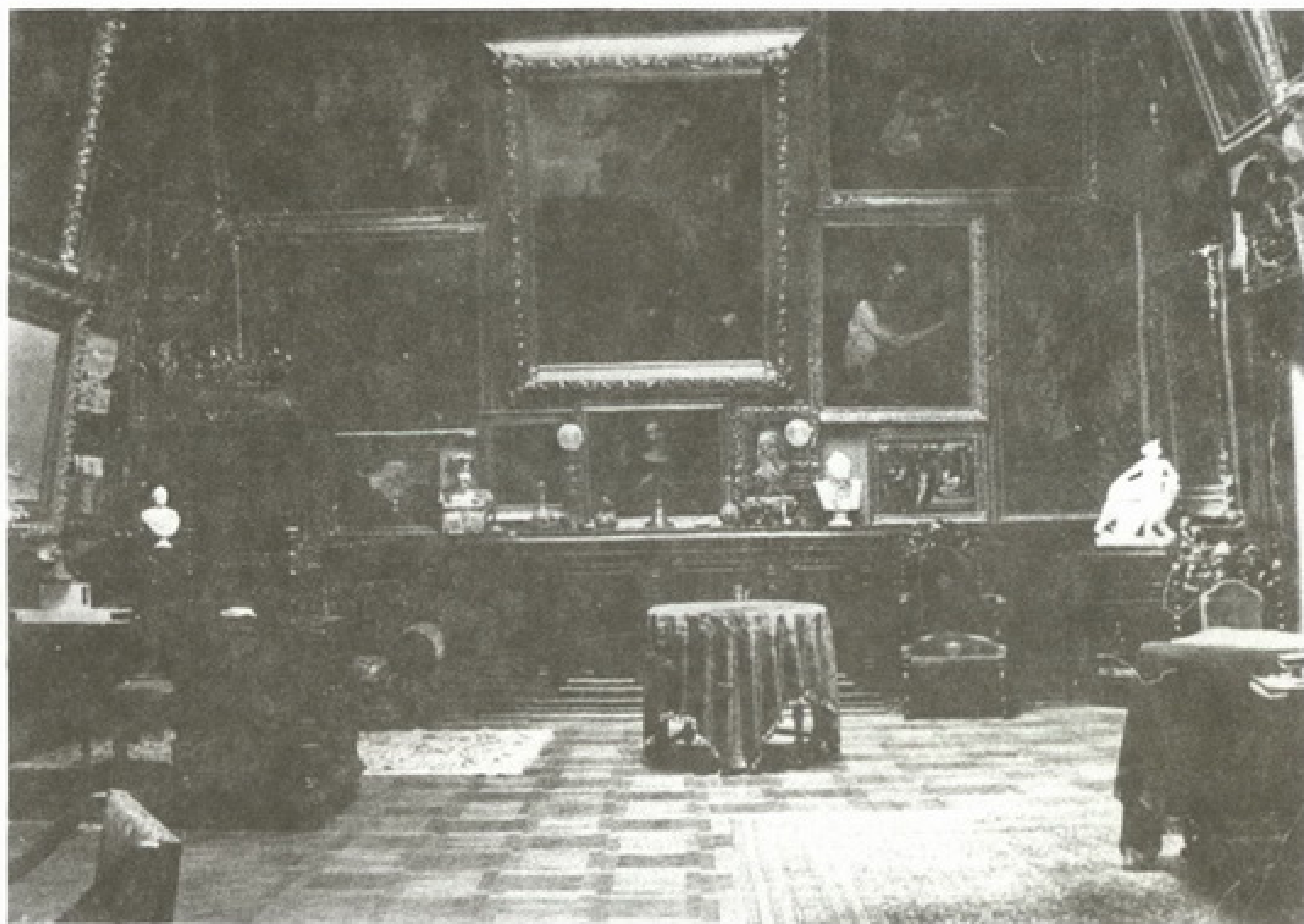

Рис. 457. Аріадна Шлейфер. Поч. XX ст.

цями Г.Г. Павлуцьким, М.І. Петровим, В.С. Іконниковим, С.Т. Голубєвим, М.Ф. Біляшівським, Д.М. Щербаківським, М.П. Василенком, В.І. Щербиною, І.І. Огієнком, книговидавцем В.С. Кульженком та ін. На засіданні комісії в березні 1912 р. Г. Шлейфер запропонував власним коштом видати перший том "Матеріалів з історії та топографії давнього Києва", а також надати допомогу в перегляді старовинних планів Києва, що зберігалися в губернському архіві. На тому ж засіданні до складу комісії обрали доньку Шлейфера Аріадну Георгіївну, а згодом і її чоловіка Івана Володимировича Толлі.

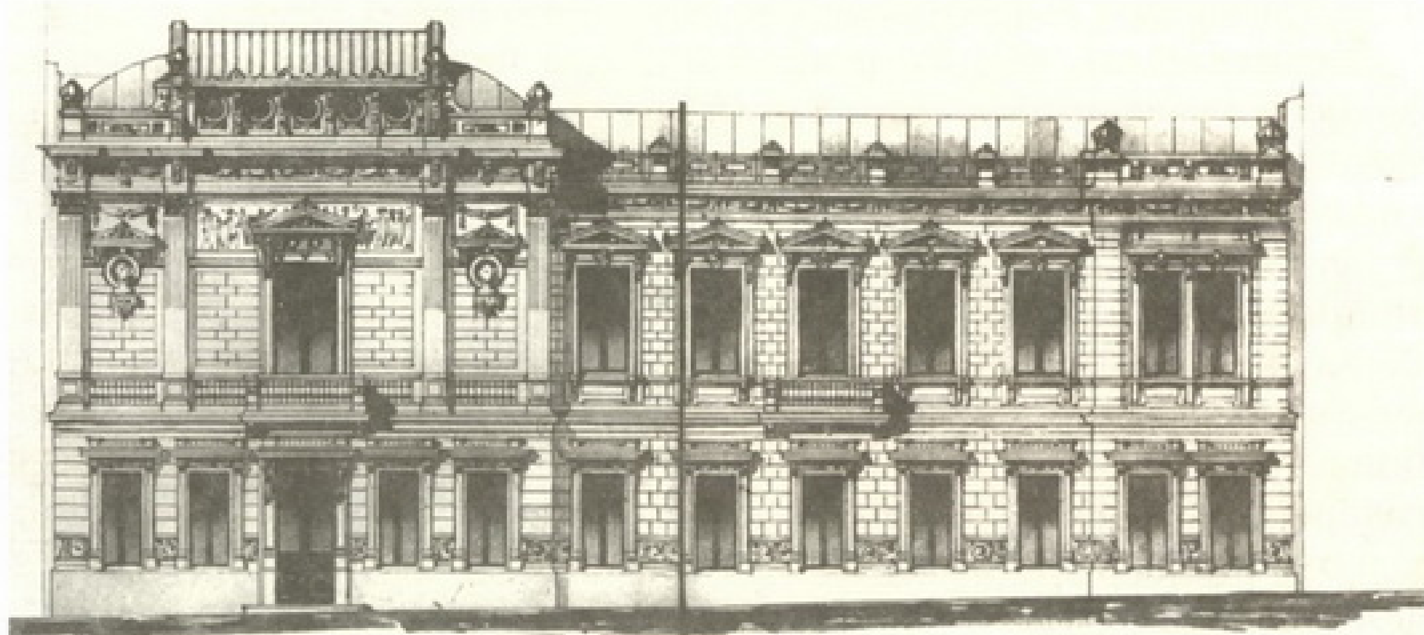

Рис. 458. Проект особняка на вул. Інститутській, 13.

Рис. 459. Вул. Інститутська, 15/5. Поч XX ст.

Інститутська, 15/5. Довгий час квартал між вулицями Садовою та Левашовською займала садиба з двома маленькими будинками – військовими пакгаузами. Приватним особам не дозволялося їх винаймати, оскільки навпроти була садиба генерал-губернатора. Лише в кінці XIX ст. міська дума вирішила виставити на торги ці земельні ділянки, оскільки ціна на землю на Липках у період "будівельної лихоманки" була найвищою в Києві. Садибу продали як три самостійні ділянки.

На розі Садової, 5 та Інститутської, 15 у 1896–1897 рр. за проектом архітектора М.Г. Артинова побудував особняк цукропромисловець і один із власників пивзаводу Олександр Йосифович Бродський (1857–1923). Особняку судилося стати свідком не однієї трагедії після 1917 р. Тут, наприклад, у 1919 р. розмістилася канцелярія "ЧК". На початку 30-х років особняк пішов на злам. На його місці спорудили п'ятиповерховий шестисекційний житловий будинок для командного складу штабу Українського військового округу (Інститутська, 15/5–17). У першій половині XX ст. повз цей наріжний будинок по Садовій, а потім по Інститутській ходив трамвай 7-ї лінії, що повертав на Банківську.

У верхній частині Інститутської – від Ольгинської до Кловського узвозу – на парному боці зберігся будинок за сучасною нумерацією **Інститутська, 8** – колишній особняк представника шляхетсько-козацького роду Равича-Думитрашка.

Рис. 460. Вул. Інститутська, 12 (за новою нумерацією). 1930-ті роки.

Рис. 461. Лазар Бродський.

Рис. 462. Іван Лучицький.

Одна зі споруд 70-х років XIX ст. на вулиці – колишній особняк Ф. Трепова, що згодом став власністю цукропромисловця Лазаря Ізраїловича Бродського (**Інститутська, 12** (за старою нумерацією – 32)). Власник особняка Лазар Бродський вкладав капітал у розвиток цукрової та борошномельної промисловості. Найбільшим акціонерним цукровим підприємством краю було Олександрівське товариство цукрових заводів, його головними пайщиками – Лазар і Лев Бродські. Заводи товариства виробляли щорічно понад 2 млн пудів цукру-піску та понад 5 млн пудів цукру-рафінаду. Брати володіли, крім цього, 22 цукровими заводами. На початку XX ст. в Києві функціонувало 9 парових млинів. Серед них виокремлювалося акціонерне товариство «Лазар Бродський»: млин за добу переробляв близько 23 тис. пудів зерна. Лазар Бродський був також одним із засновників у 1888 р. Другого пароплавного товариства по Дніпру та його притоках, вкладав капітал і в розвиток міського господарства – електропостачання, каналізації, міської залізниці (трамвая) тощо. Благодійницька діяльність Лазаря Бродського та членів його родини поширювалася на установи міста. Зокрема, на спорудження Бактеріологічного інституту в 1896 р. (Протасів яр, 4), виділено 132 тис. рублів; на будівництво Київського політехнічного інституту – 100 тис. рублів. Лазар Бродський заповів Києву півмільйона рублів на спорудження критого ринку, який звели в 1912 р. на Бессарабці.

Інститутська, 27/6. Садиба у кінці XIX ст. належала полтавській поміщиці Фатіні Павлівні Требінській, яка заповідала її своїй доньці Марії – дружині професора І.В. Лучицького. У 1912 р. за проектом архітектора Валеріана Рикова тут збудували прибутковий бу-

динок, у картушах порталів дверей літери "МЛ" – ініціали власниці будинку Марії Лучицької.

Марія Вікторівна Лучицька (1852–1924) – літераторка, перекладач зі скандинавських та інших європейських мов. Вона залишила спогади про роки навчання в Інституті шляхетних дівчат, її переклади Ібсена, Гамсуна, В'єрнсона, а також Золя, Гюго друкувалися в журналах і виходили в Києві дешевими виданнями. Іван Васильович Лучицький (1845–1918), полтавський земський діяч, активний член Громади і професор Київського університету, був ученим зі світовим ім'ям. Його праці з історії Великої французької революції здобули визнання серед європейських учених, перекладені різними мовами.

Лучицькі майже все життя прожили в особняку Ф. Требінської на Левашовській, 22 (не зберігся). Як писала Н. Полонська-Василенко, "скромний будиночок Лучицьких був у повному значенні слова європейським салоном, якого не обминали ні вчені, ні письменники Європи, які бували в Києві". Лише перед Першою світовою війною Лучицькі перебралися до нового будинку на Інститутській. У цьому ж будинку мешкав і їхній син Володимир Іванович Лучицький (1877–1949) – геолог-петрограф, один із фундаторів української гідрогеологічної науки.

Інститутська, 26. Будинок зведений у стилі модерну за проектом архітектора Є.Єрмакова в 1905 р. для дійсного статського радника, товариша прокурора Київської судової палати М.І. Антонова. Особняк одноповерховий з вулиці та двоповерховий з двору. У 1913 р. М. Антонов продав особняк М.С. Бродській, яка володіла садибою до грудня 1919 р. У 1920 р. майно націоналізували; тут розмістилися різні військові установи.

Рис. 463. Вул. Інститутська, 27/6. Картуш порталу з ініціалами "МЛ".

Рис. 464. Вул. Інститутська, 26. Фрагмент фасаду.

Рис. 465. Вул. Інститутська, 26.

Колишня садиба професора Мерінга

Вулиці Архітектора Городецького, Ольгинська, Станіславського, Заньковецької та площа Івана Франка з'явилися на карті Києва в кінці XIX ст., коли стали розбудовувати велику садибу Мерінга. Садиба, власне, й отримала назву від імені останнього її власника – Федора Федоровича Мерінга (1822–1887), професора Університету св. Володимира.

Раніше вся територія позаду садиб на Хрещатику, від вулиці Інститутської і до Лютеранської, належала Ф.Ф. Трепову. Серед перших власників садиби історик В.І. Щербина називає свого діда по матері, відомого українського поета, лікаря Є.П. Рудиковського (1784–1851). Олександр Паталєєв у спогадах "Старий Київ" писав, що хлопчиком потрапляв з товаришами у сад через лаз у паркані: "На озері цього саду, на тому самому місці, де тепер стоїть театр Соловцова і площа, що до нього прилягає, ми каталися на човні й ловили з обривистого берега маленьких карасиків, вживаючи для цього маленький кошик з грузом. Для приманювання рибок прикріплювали до дна кошика житні сухарики й опускали його на мотузці на дно озера. Через кілька хвилин швидко витягували на поверхню, знаходячи там декілька маленьких рибинок. Сад не давав жодного прибутку Трепову, і коли його перевели по службі до Петербурга, він продав цю територію професору Ф. Мерінгу".

Садиба Мерінга починалася від Хрещатика й закінчувалася біля схилу Печерської височини великим озером. На Хрещатику, а також у середині садиби стояли кам'яні та дерев'яні споруди, далі розкинувся парк з алеями, оранжереями, виноградником і озером. Про величезний сад Мерінга згадує і Н. Полонська-Василенко: "У цьому саду був ставок – на тому місці, де згодом був майдан перед театром Соловцова; влітку там каталися човнами, а взимку була найбільша в Києві ковзанка, і я любила з Банкової дивитися, як

там каталися на "коньках": я ніколи не знала цієї розваги. За невеличку монету сторож пропускав у фіртку, приблизно там, де брама будинку Городецького; можна було пройти садом і вийти на Хрещатик, навпроти Прорізної".

У грудні 1895 р. міська управа уклала угоду з нащадками Мерінга, а весною 1896 р. були затверджені назви нових вулиць. Створене в 1895 р. Домобудівне товариство придбало садибу площею понад 7 га за 1,8 млн рублів, а згодом обрало новий склад правління, до якого увійшли: М. Мерінг, Д. Марголін і Г. Шлейфер. У березні 1895 р. був затверджений план розпланування території садиби Мерінга на вулиці, де вмістилися б 18 садиб і велика площа. На плані показано, що територія, яку займало озеро, якраз потрапляла під майбутню площу. За планом розбито чотири вулиці: Миколаївська (тепер – Архітектора Городецького), Мерінгівська (Заньковецької), Ольгинська, Нова (Станіславського) та Миколаївська площа (Івана Франка) зі сквером.

Рис. 466. Федір Мерінг.

Рис. 467. Садиба Мерінга (на передньому плані). Вид на Старе місто. Фото Ф. де Мезера. 1870-ті роки.

Вулиця Архітектора Городецького

Вулиця пролягає від Хрещатика до площі Івана Франка. Перша її назва – Миколаївська, з 1919 р. – Карла Маркса, з 1996 р. – Архітектора Городецького. Забудова вулиці здійснювалася в кінці XIX – на початку XX ст. й відповідала рівню найкращих європейських вулиць. Під час Другої світової війни значна частина вулиці була зруйнована. Після війни певною мірою відновлена.

До осені 1897 р. частина вулиці, що прилягала до Хрещатика, була вже забудована великими три- і чотириповерховими будинками. Путівники писали, що це одна з найкращих вулиць Києва: "Вулиця освітлюється електрикою, тут торцьова мостова, бетоновані тротуари тощо. Із п'яти будинків, зведених товариством, найбільшим за розмірами і найрозкішнішим за оздобленням є будинок, в якому розмістився готель "Континенталь".

Вулиця виникла завдяки приватній ініціативі. Спадкоємці Мерінга провели вулицю Миколаївську, зламавши для цього старий двоповерховий особняк професора і величезний кам'яний флігель. Домобудівне товариство звело будинки на Миколаївській, театр на місці озера, інші земельні ділянки виставили на торги. За спогадами сучасників, сподівання спадкоємців, на жаль, не справдилися: "Час ішов; доводилося платити великі відсотки за позиками, іпотечними і приватними, грошей не було й довіра до Товариства була підірвана, крах був неминучий. Користуючись обставинами, капіталісти дуже дешево купували як будинки, що вже збудувало Товариство, так і вільні для будови місця". Спогади

Рис. 468. Вулиця Миколаївська до Хрещатика. Поч. XX ст.

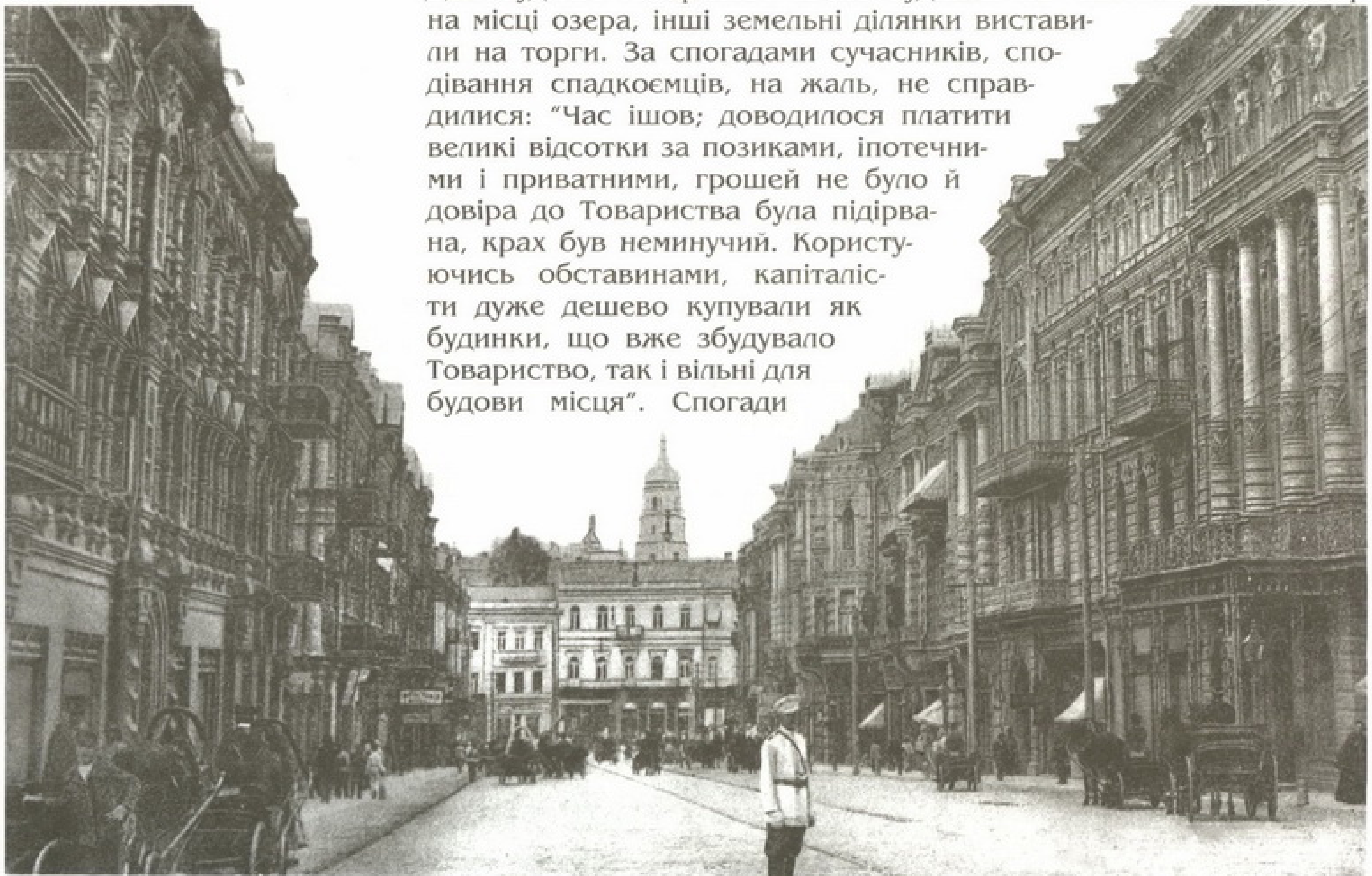

Рис. 469. Вулиця Миколаївська від Хрещатика. Поч. XX ст.

підтверджують і київські путівники 1900 р.: "Незважаючи на те що Миколаївська вулиця сама по собі дуже красива і має багато зручних торговельних приміщень, торгівля якось не прививається тут і більшість магазинів не отримують бажаних прибутків". Вулиця спочатку була напівпорожня, оскільки магазини не окупалися та й готель "Континенталь" не приносив спочатку прибутків. 12 січня 1899 р. всі вулиці, якими володіло Домобудівне товариство, згідно з купчою, перейшли у володіння міста.

Минув якийсь час, і вулиця стала найбагатшою як за кількістю дорогих магазинів, салонів, розважальних закладів, так і за розміщенням тут великих компаній. Модернові прибуткові будинки здавали в найм "панські" шести-, восьмикімнатні квартири за найвищими цінами.

Будинки на вулиці перейшли до великих київських домовласників, що мали в центрі міста по декілька прибуткових будинків. Серед них, зокрема, бельгійський підданий Карл Карлович Пастель (?–1915), генерал-лейтенант Веніамін Іванович Баскаков (1861–1941), депутат IV Держдуми Всеволод Якович Демченко, власник меблевої фабрики Йосиф Йосифович Кімаєр, відомий київський підрядчик Лев Борисович Гінзбург. На вулиці мешкали найбільш успішні підприємці, інженери; поміщики, директори та управляючі великих банків. У всіх прибуткових будинках перші поверхи відводилися під магазини, контори та представництва. На вулиці розмістилася також меблева фабрика Кімаєра.

Рис. 470. Магазин квітів на вул. Миколаївській, 3.

Те, що вулиця була однією з центральних, засвідчує той факт, що головна автомобільна стоянка Києва на початку XX ст. займала ріг Миколаївської та Хрещатика; два з чотирьох автомобільних салонів міста містилися на Миколаївській: товариство "Лаурін і Клемент" – на Миколаївській, 5, автосалон "Грунау і К" – на Миколаївській, 7. На вулиці функціонували один із найбільших кінних цирків Європи (Миколаївська, 7) і театр "Палас" (Миколаївська, 4–6).

Прибутковий житловий будинок на Миколаївській, 3 – один із перших, зведених Домобудівним товариством. Тут і замешкав у квартирі № 7 на третьому поверсі В. Городецький у 1900 р. За його проектами були зведені будинки за номерами 11 і 13. Будинок на Миколаївській, 3 належав страховому товариству "Життя". На першому поверсі містилися аптека, квітковий магазин, перукарня та магазин Генріха Карловича Шепе, на третьому – контора Товариства вивчення України. До 1905 р. у будинку містився музичний магазин "Акорд". Будинок не зберігся.

Київський домовласник генерал В. Баскаков, зять відомого у місті купця, філантропа Миколи Фадейовича Попова, придбавши дві земельні ділянки, зводить великі прибуткові будинки, скориставшись іпотекою, – на Миколаївській, 4 та 6. Третю садибу поряд, за номером 8, хотіли придбати для будівництва контори Держбанку, а потім плани змінилися, і її власником теж став В. Баскаков.

Архітектора Городецького, 4. У будинку містилися громадське зібрання та ресторан. На початку XX ст. тут відкрилася фотомайстерня "Нова фотографія" Отто Фольмана. Відомий мистецтвознавець Євген Кузьмін відзначив її відкриття заміткою в петербурзькому часописі "Искусство и художественная промышленность", де зауважив: "Постановка фігур проста, природна і без афектації, виконання ж дуже тонке, так що деякі роботи виглядають як невеликі жанрові картинки".

Рис. 471. Реклама фотосалону на Миколаївській, 4. Поч. XX ст.

Архітектора Городецького, 6. У великому прибутковому будинку Баскакова перший поверх був відданий під магазини та кав'ярню. На початку XX ст. навпроти готелю "Континенталь" містилася кав'ярня "Пті-кафе", на рекламу якої можна було натрапити в усіх київських газетах. У кав'ярні пропонували холодні й гарячі закуски, а від 12 до 14 години – свіжий бульйон, кулеб'яку й тістечка. Подавали чай, каву і шоколад, а також пиво. Продавали різноманітні тістечка, печиво, цукерки власного виготовлення, приймали замовлення на обіди та вечері. Тут можна було почитати російські та зарубіжні газети і часописи. Влітку відкривали літню веранду. Кав'ярня працювала від 9 години ранку до 1 години ночі.

До 1918 р. Баскаков не встиг звести на земельній ділянці Миколаївська, 8/2 будинок, але щоб ділянка давала прибуток, здав її в оренду Вікторії Хмеліовській. Оскільки Миколаївська належала

до першого розряду, тобто по фронту вулиці можна було зводити лише кам'яні будинки, Хмеліовська зробила по всій довжині фронту ділянки пишний квітник, а в глибині садиби збудувала дерев'яні веранди, відкриті з трьох боків, й улаштувала популярний ресторан і кафе "Ельдорадо".

У садибі В. Баскакова між будинками № 4 і № 6 з 1911 р. діяв єдиний у Києві "Скетінг-ринг", директором-розпорядником якого був відомий спортсмен Я.Г. Шошников. Створивши скетінг, Я.Г. Шошников докладав великих зусиль для розвитку роликового спорту. Особливою популярністю користувались спортивні вечори у приміщенні "Скетінг-рингу". До послуг відвідувачів були також фешенебельний ресторан і кафе. Спортивні вистави відбувались від 9 години вечора до 12 години ночі. Ось одна з афіш "Скетінг-рингу" 1913 р.: "Разгул 6-ти чертей. Сенсационный двойной прыжок на роликах". У 1915 р. розважальний манеж перебудували під глядацьку залу зі сценою. Це був перший стаціонарний театр оперети в місті. Приміщення не збереглося.

Рис. 472. Реклама "Скетінг-рингу" на вул. Миколаївській, 4–6.

Архітектора Городецького, 1–3/11. На початку XX ст. найкращим готелем Києва вважали "Континенталь" на Миколаївській, 5. Будинок зведений за проектом архітекторів Е.П. Брадтмана та Г.П. Шлейфера в ренесансно-барокових формах у 1895–1897 рр. При готелі були ресторан, кав'ярня, більярд, читальня, ліфт, омнібуси, зимовий і літній сади, концертні оркестри, електричне освітлення, ванни та інші зручності. У лютому–травні 1919 р. у підвалі діяв клуб ХЛАМ (за першими літерами – художники, літератори, артисти, музиканти). Клуб відвідували українські та російські митці, серед них поети Б. Лівшиць, О. Мандельштам, М. Семенко, П. Тичина, художники О. Екстер, А. Петрицький, В. Меллер. Будинок зруйнований у 1941 р., на його місці – Музична академія України ім. П. Чайковського.

Рис. 473. Вул. Миколаївська, 5. Готель "Континенталь". Поч. XX ст.

Рис. 474. Леонід Собінов.

Архітектора Городецького, 7. Ще один популярний видовищний і спортивний заклад – цирк Крутикова – містився на Миколаївській, 7. Будівля цирку зведена в 1903 р. за проектом архітектора Е. Брадтмана в модному на той час стилі модерну. Петро Сильвестрович Крутиков (1861–?) був відомим спортсменом, власником татерсаля (заклад, де давали напрокат коней для верхової їзди) на Великій Васильківській. Він придбав садибне місце на Миколаївській у Київського приватного комерційного банку 1 квітня 1903 р. за 100 тис. рублів. Уже 21 листопада 1903 р. розпочалися циркові вистави. Кам'яний п'ятиповерховий будинок був обладнаний за останнім словом техніки та за всіма правилами протипожежної безпеки. Власне цирк займав три поверхи й був облаштований багатьма технічними новинками: трансформація арени й частково зали (за 20 хв його перетворювали на концертну залу), новітня вентиляція, добра акустика.

На першому поверсі розташувались вестибюль, три магазини із дзеркальними вікнами, гардероб, дві каси, приміщення для швейцара, п'ять гранітних сходів на всі поверхи, тунель із вулиці на сцену, на другому – зал для глядачів на 3600 місць, пишно прикрашений ліпленням, оббитий плюшем, обладнаний спеціальними меблями. Тут же містилися буфет, кухня, туалети, реквізитне приміщення, стайня на 45 коней, зброярня тощ о. Третій поверх займали шестикімнатна квартира Крутикова, зал для глядачів, сце-

Рис. 475. Вул. Миколаївська, 7. Цирк Крутикова. Поч. XX ст.

на, обладнана декораціями, 12 убиралень для артистів і спільна вбиральня для балету. Четвертий поверх мав зал для глядачів (галерея), буфет і фойє. Магазини і контори платили високу орендну плату – 2–7 тис. рублів на рік.

Деякі приміщення першого поверху Крутиков здавав у оренду під кондитерську, тут же містився автомобільний салон "Грунау і К".

Будинок цирку мав дуже добру акустику. Тут співали Л.В. Собінов, Ф. Шаляпін, Тітто Руффо, Маттіа Баттістіні, Марія Гальвані та інші видатні співаки.

Із цирком Крутикова пов'язана важлива політична подія. 29 квітня 1918 р. тут на хліборобському конгресі генерала П. Скоропадського обрано гетьманом України.

Восени 1941 р. споруду цирку висадили в повітря. Нині на цьому місці кінотеатр "Україна". Тут 4 вересня 1965 р. на прем'єрі фільму "Тіні забутих предків" С. Параджанова відбулася акція протесту української інтелігенції проти арешту 24 осіб, звинувачених у "антирадянській діяльності".

Архітектора Городецького, 9. Будівництво шестиповерхового будинку Гінзбурга стало подією для киян. Міські газети назвали це будівництво американською будовою. Наприкінці XIX ст., завдяки

Рис. 176. Вул. Миколаївська, 9. Будинок Гінзбурга. Поч. XX ст.

Рис. 477. Вул. Архітектора Городецького, 9. Деталь фасаду.

Рис. 478. Вул. Архітектора Городецького, 9. Янус. Деталь фасаду.

будівельній лихоманці, ціни на садибні ділянки, особливо поблизу Хрещатика, різко зросли й досягли 500 рублів за 1 кв. сажень. Звичайно, домовласники прагнули збільшити поверховість, як писала газета "Киевлянин", "за рахунок повітря, що лежало над садибами, а тому будинки витягувалися уверх". Безпосередньо до садиби на Миколаївській, 9 примикали дві інші садиби Гінзбурга, що виходили фронтоном на Інститутську.

Лев Борисович Гінзбург (1858 – після1926) – купець, відомий у Києві підрядчик; його будівельна контора споруджувала Міський театр (нині – Національна опера України ім. Тараса Шевченка), театр "Соловцов" (тепер – Національний академічний драматичний театр ім. Івана Франка), Троїцький народний дім (тепер – Київський національний академічний театр оперети), Міський музей (тепер – Національний художній музей України), контору Державного банку (тепер – НБУ).

11 березня 1900 р. розпочалось будівництво на Миколаївській, 9 під керівництвом архітекторів Г. Шлейфера і Е. Брадтмана. Упродовж 1900–1901 рр. зведено шестиповерховий прибутковий будинок із чудовими приміщеннями для житла та магазинів, із небачено розкішним оздобленням фасаду. По обидва боки фасаду на рівні першого поверху оселю оберігає зображення Януса. Ще в давньому Римі входи-виходи приватних будинків зазвичай прикрашали чотиригранними стовпцями, увінчаними дволикою головою популярного бога Януса, покровителя "входу" – початку і "виходу" – кінця.

У будинку на Миколаївській, 9 розмістився великий меблевий магазин фірми "Яків і Йосиф Кон". Згодом на Миколаївській, 13 розмістилася меблева фірма Й. Кімаєра. Власники магазинів на Миколаївській давали рекламу не лише в місцевій пресі, але й у різноманітних путівниках, адресних книгах Києва. Зокрема, адресна книга "Весь Киев в кармане", видана Іссерлісом, подає фото будинків на Миколаївській із магазинами. Тут і реклама винного магазину Г. Христофорова на Миколаївській, 3, і реклама книжкового магазину Карла Шепе, який переїхав з будинку № 3 у будинок № 9. Карл Шепе після Миколи Ковалевського очолив товариство київських есперантистів "Зелена зірка", що розпочало свою діяльність у травні 1907 р. Тоді ж отримало назву "Зелена зірка" (емблема – п'ятипроменева зелена зірка з чорною облямівкою). Члени товариства – студенти, адвокати, інженери, військовослужбовці – збиралися двічі на тиждень. Товариство мало власну бібліотеку, наповнену підручниками та книжками з есперанто, там же продавали газету. Центром вивчення есперанто й став книжковий магазин Карла Шепе. У підвальному приміщенні будинку в травні–серпні 1919 р. діяв "Мистецький льох" – клуб української творчої інтелігенції, створений "Вільною асоціацією художників". Примі-

щення оформив художник А. Петрицький. Тут виступали молоді поети: Д. Загул, П. Тичина, М. Жук, часто бували В. Еллан (Блакитний), В. Чумак, М. Семенко та ін.

Під час Другої світової війни будинок постраждав. Його відбудовувало міністерство вугільної промисловості. У картуші вміщено зірку й шахтарський молот.

Архітектора Городецького, 10. У серпні 1900 р. власниця садиби М. Почтар розпочала будівництво п'ятиповерхового будинку під наглядом архітектора М. Яскевича. Тут на першому поверсі тримав популярну серед киянок перукарню Андрій Хохлов. У 10-х роках XX ст. у цьому будинку була контора видання "Весь Киев" Богуславського, у 1912–1917 рр. – приватна жіноча гімназія О.Ф. Плетньової, а в 1918 р. – гімназія П.Л. Гутмана.

Архітектора Городецького, 11. У 1895–1897 рр. Домобудівне товариство зводить триповерховий будинок для контори та складу сільськогосподарського кооперативу "Робітник" за проектом В.В. Городецького. У 1912 р. нові власники добудували будинок ще трьома поверхами, звели семиповерховий флігель, і всі ці споруди стали житловим прибутковим будинком.

Будинок належав австрійському підданому Антону Олександровичу Шанцеру, власникові найкращого кінотеатру на Хрещатику, 38 (йому належав також кінотеатр "Експрес" на Хрещатику, 25). У квартирі № 19 мешкав інженер Олександр Олександрович Нейман. На його колекцію старовинних антикварних предметів ВУКОПМИС у 1919 р. видав охоронний лист за підписом М.Ф. Біля-

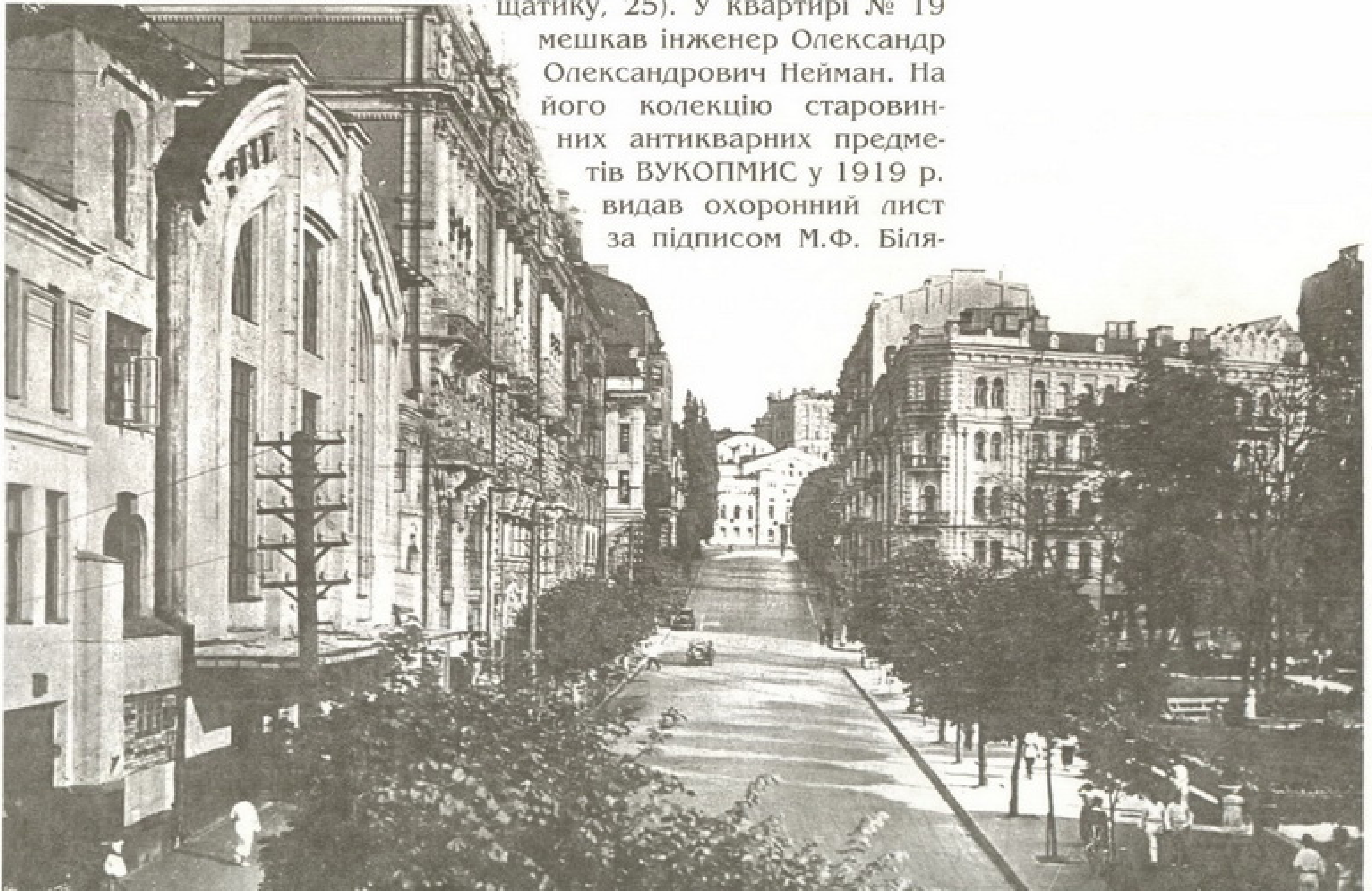

Рис. 479. Вул. Карла Маркса. Праворуч – будинок № 10. 1938 р.

Рис. 480. Наріжний будинок на вулиці Архітектора Городецького, 12, площі Івана Франка та вулиці Станіславського.

шівського. У колекції були меблі в стилі Людовика XIV, крісло з горіхового дерева в стилі італійського бароко. В охоронному листі стоїть ще 16 позицій, де відзначені меблі, картини, годинники, а також старовинне блюдо Дельтської порцеляни з портретом Рембрандта, бронзова англійська лампа. Ф. Ернст 14 січня 1920 р. обходив квартири з колекціями, що перебували під охороною держави, і в своїх записах зазначив, що квартира колекціонера Неймана зайнята якоюсь майстернею, а даних про колекцію та його власника отримати не вдалося.

У фасадному будинку в 1915–1920 рр. працював Київський літературно-артистичний клуб (КЛАК), який влаштовував творчі зустрічі, виступи відомих митців; заклад користувався популярністю в місті. Тут у 1918–1919 рр. містилися військові міністерства Української держави і Української Народної Республіки. У 1941 р. будинок згорів; після війни відбудований як житловий.

Архітектора Городецького, 12. Будинок має складну конфігурацію, охоплює дві вулиці (Архітектора Городецького і Станіславського) та площу Івана Франка. Зведений на початку XX ст. як прибутковий будинок – шестиповерховий на Архітектора Городецького і п'ятиповерховий на Станіславського. Перший поверх зайняли установи, контори, а останні – п'ятий і шостий поверхи (на Архітектора Городецького) були віддані під умебльовані кімнати "Брістоль". Власник будинку київський підрядчик А.Ф. Берлінер мешкав у шестикімнатній квартирі на четвертому поверсі.

Рис. 481. Вул. Архітектора Городецького, 13. Фрагмент фасаду.

Архітектора Городецького, 13. На будинку вміщено дату "1884". Зрозуміло, що це не дата будівництва споруди, оскільки садиба Мерінга забудовувалася в 1890–1900 рр. Власником садиби був Й. Кімаєр, який володів меблевою фабрикою та великим магазином. Фірма, створена 1884 р., спочатку містилася на Великій Васильківській, 19, а з прокладенням нової вулиці в центрі Києва Кімаєр вирішив перемістити майже на Хрещатик як фабричні корпуси, так і фірмовий магазин. Будинок, де мешкав власник садиби та меблевої фабрики, виходив фасадом на Інститутську на розі Ольгинської (на місці сучасної станції метро "Хрещатик, вихід на вулицю Інститутську"). За описами сучасників, магазин Кімаєра вражав відвідувачів розкішшю – з гарнітурами, пальмами, фікусами й драперіями. Великі вітрини та парадні двері були зроблені з

фацетованого богемського скла, оправленого в художньо кований метал. Стіни й стелі салонів вкривало ліплення, а внутрішні вікна прикрашав живопис на склі. Третій та четвертий поверхи також призначалися для магазинів.

Архітектора Городецького, 15. Будинок вражає модерновою архітектурою, маскаронами, величезною літерою "омега" над порталом. Дати "1886–1948" над дверима поставлені при відбудові після війни. Перша дата вказана помилково, оскільки споруду будували, ймовірно, на зламі XIX–XX ст. У будинку мешкав професор, ректор Університету св. Володимира Микола Мартинович Цитович (1861–1919).

Архітектора Городецького, 17/1. Навпроти наріжного будинку № 17/1 віялом викладена бруківка, як реклама діяльності інженера шляхів сполучення, власника кількох прибуткових будинків у

Рис. 482. Йосиф Кімаєр.

Рис. 483. Вул. Архітектора Городецького, 15.

Рис. 484. Вул. Архітектора Городецького, 17.

місті Всеволода Яковича Демченка – відомого в Києві муніципального діяча. Саме він керував заміною бруківки на центральних вулицях Києва, попередньо набувши досвіду проведення таких робіт у Європі. Будинок зведений як прибутковий для інженера Демченка за проектом архітектора Бєляєва в стилі модерну. Фасад будинку прикрашений скульптурними вставками із зображенням фігур жінок зі щитами та декоративною вставкою, на якій повторюється мотив із чаплями.

Площа Івана Франка

У 1898 р. за проектом Г.П. Шлейфера зведено будівлю театру в стилі ренесансу. Театр збудований углибині колишньої садиби Мерінга під горою, по якій прокладена вулиця Банкова, так що рівень останньої проходить на однаковій висоті з дахом театру. Театр повернений фасадом на Миколаївську площу (тепер – площа Івана Франка), посеред якої був розбитий сквер з фонтаном.

Фасад прикрасили барельєфами, жертовниками, лірами та іншими алегоричними предметами. Зал для глядачів був розрахований на 1200 місць. Театр орендував М. Соловцов. На початку XX ст. власником театру став цукропромисловець Лев Бродський. Трупа Соловцова розпочала вистави у новозведеному театрі в 1898 р. Микола Миколайович Соловцов (справжнє прізвище – Федоров; 1857–1902) – актор, режисер, антрепренер. У 1891 р. він разом із групою акторів створив Київське товариство драматичних акторів. Поставлені ним вистави вирізнялися високою режисерською культурою, історичною правдою і побутовою точністю. Особливо великі заслуги Соловцова як пропагандиста драматургії А.П. Чехова. М. Соловцов – один із організаторів Київського літературно-артистичного товариства, видавав "Киевскую газету". Перший стаціонарний російський драматичний театр у Києві став називатися "Соловцов". Разом із М. Соловцовим у театрі грали такі видатні актори, як Є. Неделін, І. Киселевський, М. Глєбова.

Рис. 485. Театр "Соловцов" і площа перед театром. 1900-ті роки.

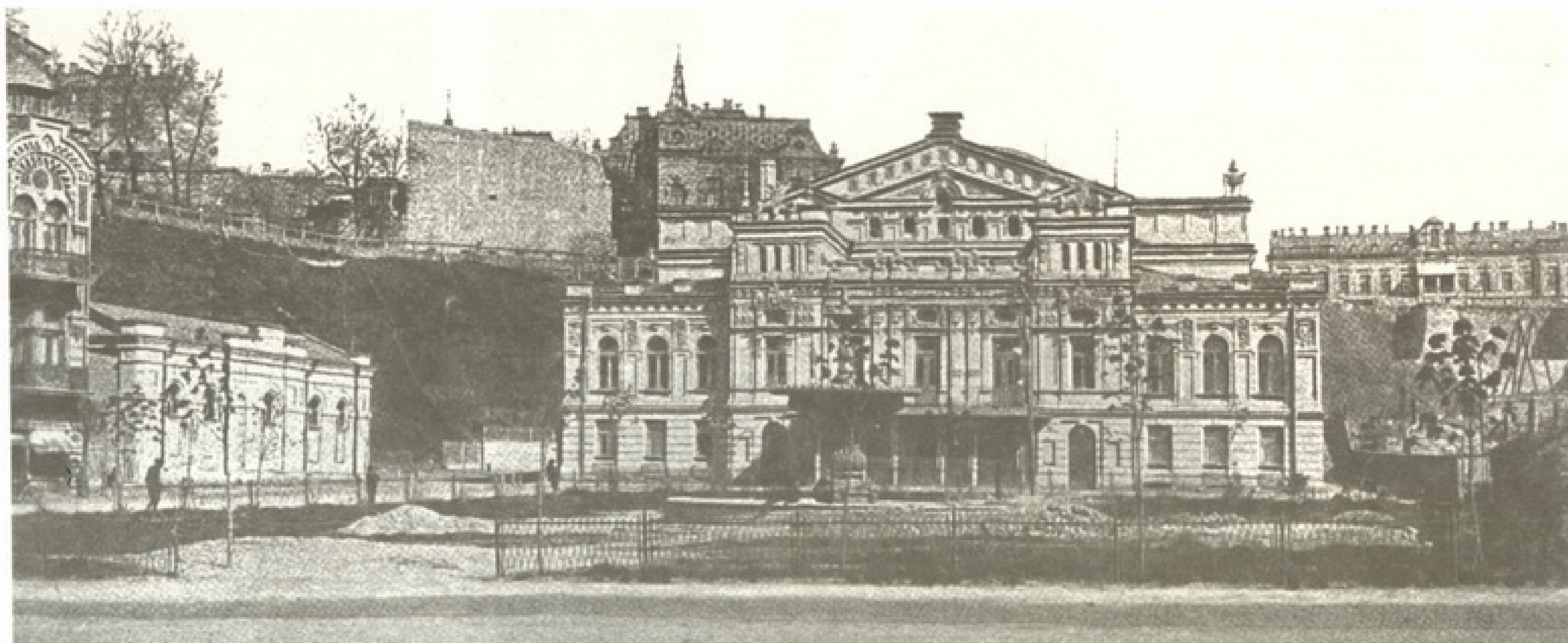

Рис. 486. Театр "Соловцов". Поч. XX ст.

Євген Якович Неделін (справжнє прізвище – Недзельський) (1850–1913) – провідний актор театру "Соловцов". Разом із М. Соловцовим і Т. Чужбиновим організував і очолив Київське товариство драматичних акторів (трупа ставила вистави в приміщенні театру Бергоньє у 1891–1898 рр.). У 1899–1913 рр. грав у театрах Києва та Одеси. Брав участь у концертах, які проводили Літературно-артистичне товариство та "Український клуб". Мешкав неподалік театру – на вулиці Лютеранській, 12, а згодом – на Лютеранській, 30 (будинок не зберігся). Як писали київські газети в 1913 р., у день смерті актора вся невелика площа перед особняком, де він мешкав, була заповнена квітами і шанувальниками.

Рис. 487. Євген Неделін.

Улюбленцем київської публіки був також Іван Платонович Киселевський (1843–1898). Уперше І. Киселевський виступив у Києві в літній сезон 1874 р. в саду Шато-де-Флер, а потім, через декілька років, весною 1881 р., знову з'явився в театрі Бергоньє. Виступав на сценах Петербурга, Москви, а останні три роки служив у театрі "Соловцов" у Києві та Одесі. Іван Платонович читав також на благодійних концертах. 10 січня 1896 р. в Києві святкували 25-річний ювілей артистичної діяльності Киселевського. Привітальних телеграм було так багато, що їх не встигли всі зачитати публіці. Особливий успіх Киселевський мав у виставі "Весілля Кречинського"; саме нею розпочався сезон восени 1898 р. під час відкриття нового театру на Миколаївській площі.

Рис. 488. Трупа театру "Соловцов".

Драматическій Театръ
ПРЕДСТАВЛЕНО БУДЕТЪ
СВАДЬБА КРЕЧИНСКАГО.
СТАРЫЙ БАРИНЪ.
ПРИЛИЧІЯ.
СЮРПРИЗЪ.
ЛѢСЪ

Рис. 489. Афіша І. Киселевського.

Рис. 490. Іполит Дьяков.

Миколаївську площу з'єднали з Банковою сходами зразу ж під час будівництва театру. Сходи облаштував Соловцов власним коштом разом із Домобудівним товариством.

Сьогодні в приміщенні колишнього театру "Соловцов" діє Національний академічний драматичний театр ім. Івана Франка.

На початок XX ст. Миколаївська площа вже забудована. Ліворуч від театру в 1910 р. за проектом архітектора Миколи Миколайовича Добачевського зводиться в формах неоампіру шестиповерховий прибутковий будинок київського міського голови І. Дьякова. Іполит Миколайович Дьяков (1865–1934) – дійсний статський радник, закінчив Київську 1-шу гімназію та Університет св. Володимира. З 1902 р. постійно обирався гласним міської думи, десять років (1906–1916) перебував на посаді міського голови. Саме на ці роки припадає економічне зростання Києва.

У 1941 р. прибутковий будинок Дьякова на Миколаївській площі, 4 (тоді називалася площею Спартака) зруйновано. Приблизно на тому місці в 1956 р. встановлено пам'ятник Іванові Франку. До наших днів зберігся сусідній будинок на колишній Миколаївській площі (нині там "Київенерго" – площа Івана Франка, 5). Це теж був прибутковий будинок І. Дьякова, зведений за проектом архітектора Добачевського в кінці XIX ст. З 1912 р. будинок орендувала Київська 8-ма чоловіча гімназія. У ній навчався майбутній усесвітньо відомий танцівник і балетмейстер – Серж (Сергій Михайлович) Лифар (1905–1989). Під час Другої світової війни будинок був дуже зруйнований, відбудували його зі спрощенням силуету. Первісно ж дах прикрашали ефектні вежі.

Рис. 491. Миколаївська площа, 4. Будинок І. Дьякова. 1910-ті роки.

Праворуч від театру на розі Ольгинської, 2 та площі Івана Франка, 1 у кінці XIX – на початку XX ст. постав прибутковий будинок графині Катерини Леонідівни Ігнатьєвої, зведений у мавританському стилі за проектом архітектора М. Яскевича. Подібний

Рис. 492. Площа Івана Франка, 1/2.

Рис. 493. Амвросій Бучма.

Рис. 494. Пам'ятник Г. Юрі в ролі Швейка.

Рис. 495. Пам'ятник Миколі Яковченку.

до нього прибутковий будинок був зведений за проектом цього ж архітектора на Рейтарській: чотириповерховий цегляний із вбудованими торговельними та службовими приміщеннями. Раніше його наріжжя завершувалось маленькою вежею. До наших днів збереглися скульптури герм у вигляді крилатих гурій під спареними напівколонами.

У будинку на Ольгинській, 2/1 проживали народні артисти СРСР: у 1923–1927 рр. і з 1936 рр. Дмитро Омелянович Мілютенко (1899–1966), який з 1936 р. разом із видатними українськими акторами Амвросієм Бучмою та Наталею Ужвій виступав на сцені театру ім. Івана Франка; у 1944–1966 рр. – актор і режисер Гнат Петрович Юра (1888–1966), один із засновників Українського драматичного театру ім. Івана Франка (1920), від перших днів і до 1961 р. – його художній керівник. У 30-х роках у будинку жив народний артист УРСР Микола Федорович Яковченко (1900–1974).

Вулиця Заньковецької

Вулиця прокладена на колишній садибі Мерінга й отримала назву на честь господаря садиби – Мерінгівська. Серед домовласників – власники цегляного заводу, сірникової фабрики, страхове товариство та муніципальні діячі – В. Демченко, Г. Шлейфер. На вулиці мешкали адвокати, медики, інженери – люди з певним достатком.

Заньковецької, 3. У серпні 1900 р. під наглядом архітектора М. Яскевича розпочато будівництво п'ятиповерхового будинку в садибі київського купця І.Л. Герчикова – власника цегельного заводу на Подолі.

Заньковецької, 4. П'ятиповерховий цегляний будинок з мансардою, фасадом у стилі неокласицизму зведений у 1913–1914 рр. за проектом архітектора П. Андреєва як прибутковий будинок страхового товариства "Росія". Цей будинок споруджували в першій черзі будівництва у складі пасажу – прибуткових будинків страхового товариства, яке придбало величезну садибу на Хрещатику, 25. Будинок постраждав під час пожежі на Хрещатику у вересні 1941 р. Відбудований у 1948–1950 рр. У ньому в 1951–1960 рр. проживав видатний український співак Іван Сергійович Паторжинський (1896–1960).

Заньковецької, 6. У 1897 р. Київське домобудівне товариство продало садибу на новоутвореній вулиці фабрикантові з Чернігівської губернії Ф.Г. Осипову. Взимку 1898 р. міський землемір Шуминський склав план садиби площею майже 448 кв. саженів. У 1914 р. на замовлення М.Ф. Осипова був зведений семиповерховий будинок у стилі модерну з елементами неоготики за проектом архітектора М. Казанського. У фасадному будинку (квартира № 8)

Рис. 496. Вул. Заньковецької, 6.

у 1918 р. мешкав колекціонер-нумізмат Володимир Семенович Богуславський. Мав колекцію монет XIX ст. Спочатку родина Богуславських мешкала в будинку на Миколаївській, 10, де містилися редакція і контора адресної та довідкової книги "Весь Киев", яку видавав Семен Михайлович Богуславський.

Заньковецької, 7. Прибутковий будинок зведений за проектом архітектора О. Вербицького в стилі модерну у 1904 р. для інженера В.Я. Демченка. Тут у 1906–1907 рр. проживала поетеса Анна Ахматова (1889–1966), коли навчалася в останньому класі Фундуклеївської жіночої гімназії.

Заньковецької, 8. Восени 1898 р. архітектор Г.П. Шлейфер розпочав зводити кам'яний будинок на три з половиною поверхи у власній садибі на Мерінгівській, 8. Будинок був пишно прикрашений ліпленням, напівколонами та пілястрами коринфського ордера, завершувався трьома аттиками над центральною та бічними частинами. Його здавали в оренду різним мистецьким організаціям. Тут містилися кафешантан "Аполло", дворянський клуб, вищі оперні й драматичні курси зі спеціальним інструментальним відділенням. У будинку мешкав відомий оперний співак, директор курсів і викладач співу Михайло Юхимович Медведєв. Тут містився також Київський театральний клуб, у якому в 1911 р. були курси співака Михайлова. В "Аполло" часто виступали з концертами відо-

Рис. 497. Вигляд на нові вулиці садиби Мерінга. Поч. XX ст.

Рис. 498. Михайло Мордкін.

мі співаки, театри-вар'єте. Виступав і "Новий театр" В. Дагмарова. У 1911 р. відбувся концерт знаменитої виконавиці побутових народних російських пісень В. Плевицької.

У жовтні 1911 р. вийшов друком 1-й номер художнього тижневика "Маски", в якому був постійний відділ "Известия драмотделения курсов М. Медведева". Авторами журналу були відомі митці, художники, письменники, художні критики: Є. Безп'ятов, Андрій Бєлий, І. Вайсбліт, О. Дейч, М. Денисов, Є. Кузьмін, М. Медведєв, Вс. Чаговець та ін.

У 1918 р. у будинку містився Державний драматичний театр, у 1919 р. – Театр української музичної драми, а в 1933–1941 рр. – театр Київського військового округу. Театр української музичної драми відкрився 17 серпня 1919 р. оперою М. Лисенка "Утоплена". Вистава йшла в оформленні А. Петрицького, головні партії виконували – Марія Литвиненко-Вольгемут, Куликовський та ін. Танці русалок ставив Михайло Михайлович Мордкін (1880–1944) – видатний артист балету першої третини XX ст., який 19 серпня 1919 р. поставив першу балетну виставу в українській музичній драмі.

Рис. 499. Вул. Заньковецької, 10 /7.

Будинок згорів восени 1941 р. і розібраний уже після війни. На його місці курдонер, а сучасний будинок № 8 збудований у глибині садиби в 50-х роках минулого століття.

Заньковецької, 10/7. На розі Лютеранської та Заньковецької в 1901 р. за проектом і під наглядом архітектора М.М. Казанського був зведений чотириповерховий прибутковий будинок для купця Миколи Людвіговича Фальберга, відомого в місті домовласника. Йому належав також великий будинок на розі Фундуклеївської (тепер вулиця Богдана Хмельницького) та Несторівської (тепер – вулиця Івана Франка). Будинок, більше зорієнтований на вулицю Заньковецької, постраждав під час війни (втрачена вежа над будинком).

Рис. 500. Печерська обитель. Малюнок М. Закревського. 1859 р.

ПЕЧЕРСЬК

Печерськ – один із трьох давніх районів Києва разом зі Старим містом і Подолом. Він займає найвищу частину київського плато і простягається на південний схід від Старого міста і Липок. Назву район отримав від численних печер, розкиданих на його території з давніх часів. Там виникли поселення – Угорське, Берестове (з княжими палатами). Згодом з'явилися монастирі, найбільш важливі – Печерський (уперше згадується в літописах за 1051 р.) і Микільський.

Навколо Києво-Печерської лаври та на місці колишнього Берестового поселення проживали переважно монастирські піддані. У XVI–XVII ст. Печерське поселення разом із невеликою слободою при Микільському монастирі утворювали окреме містечко – Печерське, оточене природними та штучними укріпленнями. У містечку окрім кварталів житлових будинків посадських людей, за планом полковника Ушакова 1695 р., були парафіяльні церкви: Феодосіївська, П'ятницька, Рождественська, Спаса на Берестові. У центрі, навпроти Феодосіївської церкви, містилася торгова площа з "рядами й лавками", товарними складами та іншими комерційними спорудами, де здавна торгували купці, які приїжджали з товаром із Московії, Литви, Польщі, Молдовії та інших місць.

Домінуючим архітектурним ансамблем цієї частини Києва був Києво-Печерський Успенський чоловічий монастир (Києво-Печерська лавра) з комплексом споруд Дальніх і Ближніх печер. Після Переяславської ради (1654), зважаючи на можливість турецького нападу, звернули увагу на стратегічне значення Печерська. Навколо Лаври в 1679 р. під керівництвом гетьмана Івана Самойловича козаки збудували фортецю з високими валами. Гетьман Іван Мазепа у 1696–1701 рр. оточив Лавру кам'яним муром.

15 серпня 1706 р. на Печерську закладено нову фортецю. Сучасники писали, що "как закладена крепость, великое людям было воздыхание и плачь, поняже дворы разметали, сады прекрасные вырубали и жильцам велено где хотят жить искать". Києво-Печерська лавра віддала на будівництво фортеці 70 десятин землі. Міщан,

Рис. 501. Вид Києво-Печерської лаври. Літографія Й.Цеглінського. 1862 р.

яких виселили з цитаделі (знищено 955 дворів), переселено на нову слободу, що утворилася в районі сучасних вулиць Московської, Різницької, Рибальської. Вознесенський монастир, ігуменею якого була мати Мазепи, в 1712 р. перевели з Печерська на Поділ, до Флорівського монастиря.

У 1711 р. київський генерал-губернатор переніс свою резиденцію зі Старокиївської фортеці до Печерської. Після облаштування фортеці призначено коменданта та інженерного генерала Києва. Печерськ перетворився на військово-адміністративний центр міста.

Лавра з фортецею і форштадтом утворювали особливе місто, яке відокремлювалося від Старого міста великим пустищем і лісистою місцевістю, забудованими лише в XIX ст. Печерською і Двірцевою частинами та Хрещатиком. Для кращого сполучення Печерська з Подолом київський губернатор князь Д.М. Голіцин у 1711 р. облаштував нову дорогу зі спуском у тому місці, де пізніше поставили пам'ятник-колону маґдебурзькому праву (1802).

У першій половині XIX ст. Печерськ залишається урядовим центром Києва, а головною вулицею міста стає Московська. Крамниці та Гостиний двір на Печерську успішно конкурували з крамницями Подолу. Про Київ початку 40-х років XIX ст. у своїх спогадах художник М. Ге пише, що "місто було на Печерську, а головними вулицями були Московська та Микільська". Приїхавши на навчання, він зупинився у відомому тоді "Зеленому готелі", з вікон якого можна було бачити плац.

На вулицях Києва в кінці XVIII ст. облаштовували дерев'яні мостові. Тоді лише дві вулиці Печерська – Московська та Микільська (нині – Івана Мазепи) – мали дерев'яні мостові. Київські вулиці почали брукувати каменем з 1824 р., і для нагляду за цими роботами був створений Тимчасовий комітет. Упродовж 1824–1826 рр. каменем забрукували й деякі вулиці на Печерську, зокрема, Московську, а згодом і Микільську – до есплanади Києво-Печерської фортеці. У 1860 р. забрукували булижним каменем дорогу від цитаделі до воріт Києво-Печерської лаври. У 1867 р. відремонтували Московську та Наводницьку дороги, а тротуари вздовж них вимостили цеглою ("ялинкою").

У 1830–1840-х роках на Печерську розпочалося будівництво Нової Києво-Печерської фортеці. У 1830 р. затверджено план будівництва, який передбачав знесення кількох кварталів приватної забудови. Фортеця з еспланадою мала розміститися на площі 908 десятин 456 кв. сажнів. Для створення еспланади (тобто місцевості для прострілювання артилерією) в 1832–1846 рр. зламали 533 будинки, за які належало заплатити власникам понад 270 тис. рублів. Жителів виселяли в долину річки Либідь, де виникла нова частина міста – Либідська (Нова забудова).

Рис. 502. Печерські церкви. Гравюра I пол. XIX ст.

Саме в цей час (кінець 40-х років) Київ набував іншого зовнішнього вигляду, й це не могло не турбувати киян. Через будівництво Нової Києво-Печерської фортеці зносили багато будинків. Знищення Клова і Печерська жваво обговорювали в київських родинах. Одночасно руйнували і Старе місто – звільняли площу між Софійським собором і Михайлівським монастирем для будівництва присутствених місць замість зруйнованих на Печерську. За спогадами сучасників, генерал-губернатор Бібіков узагалі планував "обновить обветшалый" Київ.

Російський письменник М. Лєсков, описуючи події, що змінювали зовнішній вигляд Печерська, з сумом зазначав: "... багато чого зі старого було зламано й знищено, можливо, дещо поквапливо й, в усякому разі, надто безцеремонно рукою Бібікова. Мені шкода, наприклад, позбавленого життя Печерська та урочищ, які обступали його дуже мальовничо. З них деякі мали також чудово своєрідне й характерне населення, що жило непохвальним і навіть буйним життям за стародавнім запорозьким звичаєм... Шкода мені також мальовничих надбережних хаток, що ліпилися по урвищах понад дніпровською кручею: вони надавали прекрасному київському пейзажу особливо теплого характеру й правили за житло для великої кількості бідняків... Їх згодом порозкидала владна рука Бібікова... На приватних будинках були встановлені "бібіковські дошки" з суворим приписом зламати в такому-то році та з забороною ремонтувати".

Рис. 503. Краєвид Києво-Печерської лаври з півдня. Літографія В. Христофорова. 1890-ті роки.

Центр торгівлі в 40-х роках переноситься з Печерська, зруйнованого та спустошеного, на Хрещатик, що з того часу почав забудовуватися. За спогадами протоієрея К. Фоменка, міське громадське життя Києва до 1830-х років зосереджувалося на Печерську, а коли стали зносити будинки, то мешканцям запропонували обирати собі місце для будівництва по течії річки Либідь і вище до гір київських: "С неохотой шли на новые места жительства обыватели Печерска. Некоторые даже плакали, что их выселяют на Крещатик, считая его плохим местом".

Замість знесених споруд будується фортеця. Зі середини XIX ст. на Печерську переважають військові споруди та старі монастирі. Тут не зводили нові багатоповерхові споруди, оскільки Печерськ підпадав під дію Еспланадних правил.

За спогадами Н.Д. Полонської-Василенко, Печерськ у 1880-х роках був окремим містом і підпорядковувався комендантові фортеці. Міське самоврядування не торкалося його. Насипу, яким пізніше ходив трамвай і який перетворився на звичайну вулицю, ще не було, єдиним шляхом, що сполучав Печерськ із містом, була Миколаївська брама з мостом.

Путівники, видані на початку XX ст., писали про стан Печерська: "За зовнішнім виглядом Печерська частина дуже відрізняється від Двірцевої. Вулиці вузькі, криві й утримуються неохайно. Гарних багатоповерхових будинків майже немає; пояснюється це тим, що Печерська частина підпадає під дію Еспланадних правил, що дуже стримують домобудівництво". Для приїжджих повідомлялося, що першокласних готелів у цій частині Києва немає, а середніх налічується до п'яти, і що квартири займають тимчасово богомольці й постійно військові, тому вона й називається Військовою. Винаймати квартири недорого.

На початку XX ст. на Печерську було ще багато старих будинків – одно- та двоповерхових – першої половини XIX ст. Їх зруйновано, коли ліквідовано фортецю й припинено дію Еспланадних правил. Бурхливе будівництво розгорнулося тут у 1910-х роках, до початку Першої сві-

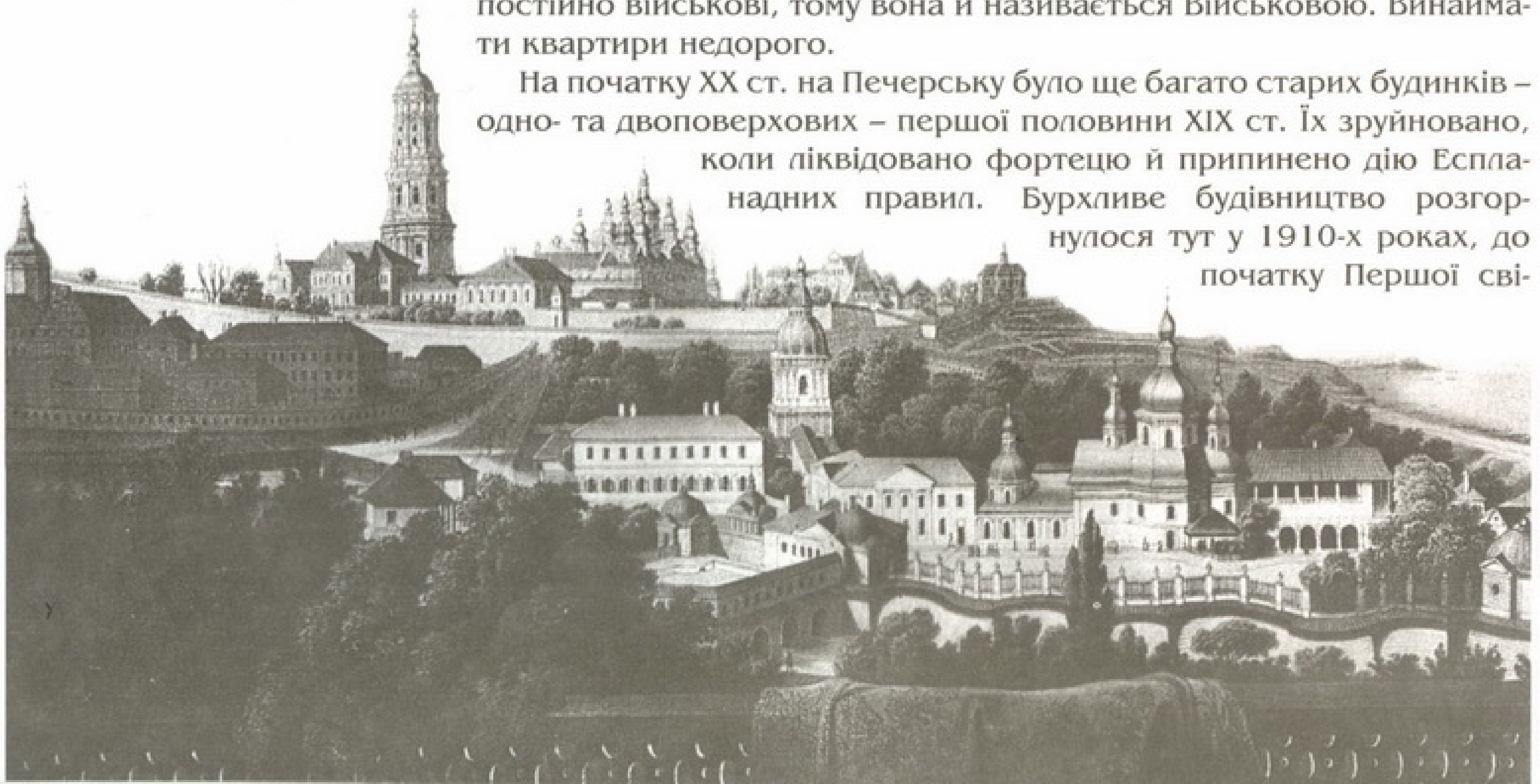

Рис. 504. Ансамбль Військово-Микільського монастиря. Акварель. 1798 р.

тової війни. Зокрема, були зведені багатоповерхові прибуткові будинки на Микільській, Левандовській, Московській, Суворовській вулицях. Більшість їх збереглася до нашого часу. Напередодні та на початку Першої світової війни в Києві створено декілька нових військово-навчальних закладів. Деякі з них розмістилися на Печерську в уже існуючих спорудах, а для Олексіївського інженерного училища звели нове приміщення на околиці Печерська (сучасний бульвар Лесі Українки). Київське 2-ге Миколаївське училище тимчасово розмістилося у новозведеному будинку Пустинно-Микільського монастиря (Микільська, 11), Київська 1-ша школа прапорщиків (один із двох навчальних корпусів) – у будинку 1-го та 2-го міських училищ (Бутишів провулок, 11, тепер – Андрія Іванова, 11).

У січні 1918 р. під час обстрілу Києва найбільших руйнувань зазнали Печерськ і Старе місто з прилеглими районами. У книжці Федора Ернста, виданій у 1918 р., зазначається, що у Військово-Микільський собор влучило 35 снарядів, пошкоджено дзвіницю собору, в яку потрапило 28 снарядів, Києво-Печерська лавра теж зазнала сильного обстрілу, в давню Успенську церкву влучило 8 снарядів, пошкоджено Велику лаврську дзвіницю, споруджену Й.-Г. Шеделем, друкарню, проскурню, декілька церков і серед них – Спас на Берестові. З приватних будинків Печерська постраждав будиночок першої половини XIX ст. на Московській, 40-б – снарядом розбило одну з колон шестиколонного портика.

Дорогою прочан (вулиці Івана Мазепи та Лаврська)

Вулиця Івана Мазепи

Вулиця, протрасована паралельно течії Дніпра вздовж краю Печерської височини, виникла на відомому з часів Київської Русі шляху, що з'єднував Печерськ із Подолом. Цей шлях пролягав до Верхнього і Нижнього міста з Печерського монастиря крізь "бор великий", через село Берестове з заміським княжим двором і Спаською церквою. У період пізнього середньовіччя місцевість була вже очищена від лісу, і шлях пролягав по Довгій Ниві, що належала Пустинно-Микільському монастирю. Як вулиця існує з початку XVIII ст. під назвою Велика Микільська, з початку XIX ст. – Микільська – від назви розташованого на ній Військово-Микільського собору. Його ж коштом споруджена кам'яна церква Вознесенського жіночого монастиря (1701–1705), розібрана під час будівництва арсеналу.

У 1919 р. вулицю об'єднали з дорогою, що вела до Лаври, та з частиною вулиці Цитадельної (між перетином із сучасною вулицею Цитадельною та Московською брамою). Тоді ж вулиця отримала назву Січневого повстання. У 1981 р. до неї приєднали вулицю Нованаводницьку, після чого вона набула сучасних розмірів. У 2007 р. отримала ім'я гетьмана Івана Мазепи. Нинішня вулиця Івана Мазепи пролягає від Арсенальної площі до площі Слави. Із 2010 р. частина вулиці (від площі Слави до площі Героїв Великої Вітчизняної війни) перейменована на Лаврську.

На початку XX ст. вулиця простягалася від Миколаївської брами до цитаделі й була забудована монастирськими та військовими спорудами інженерного відомства. На вулиці містилися: Пустинно-Микільський монастир, Військово-Микільський собор, Києво-Печерська 5-та гімназія, будівлі, що належали Печерській лаврі, очна лікарня М.Ф. Попова. Крамнички, їдальні, різноманітні лавки – все було підпорядковане обслуговуванню прочан, особливо влітку.

Домовласниками Микільської на початку XIX ст. були люди заможні. На нинішньому парному боці стояли ошатні будинки й торгові лавки, що з'явилися після пожежі на Подолі у 1811 р. У 1817 р. згорів Гостиний двір на Печерську (поблизу дерев'яної церкви св. Володимира). Тоді збудували торгові ряди біля огорожі Пустинно-Микільського монастиря (на нинішньому непарному боці вулиці Івана Мазепи). Торгові ряди були також поблизу Військово-Микільського собору (нинішній район площі Слави).

Потрапити на Печерськ зі Старого міста і Липок у XIX ст. можна було через Миколаївську браму, зведену в 1846–1850 рр. за проектом архітектора П. Таманського під керівництвом інженера О. Фраймана. Її ще називали казармою на перешийку, оскільки стояла на вузькому природному перешийку – Проваллі – між Липками і Печерськом (нині – **Івана Мазепи, 1**) біля колишньої Миколаївської казарми. Приміщення казарми було розраховане на 500 солдатів. Будинок казарми і зараз стоїть на початку вулиці. Це триповерхова споруда від рову і двоповерхова – з боку Печерська. Має складну конфігурацію в плані. У центрі будинку містилася брама, вирішена у вигляді двох аркових проїздів до фортеці, оформлених колонами з бронзовими капітелями коринфського ордера (не збереглися). У ворота потрапляли по дерев'яному мосту з підйомною секцією. На початку XX ст. поряд із казармою стали прокладати трамвайну колію, і браму зачинили. У казематах Миколаївської брами містилася головна гауптвахта. Нині тут Військова комендатура Києва.

Рис. 505. Миколаївська брама. 1913 р.

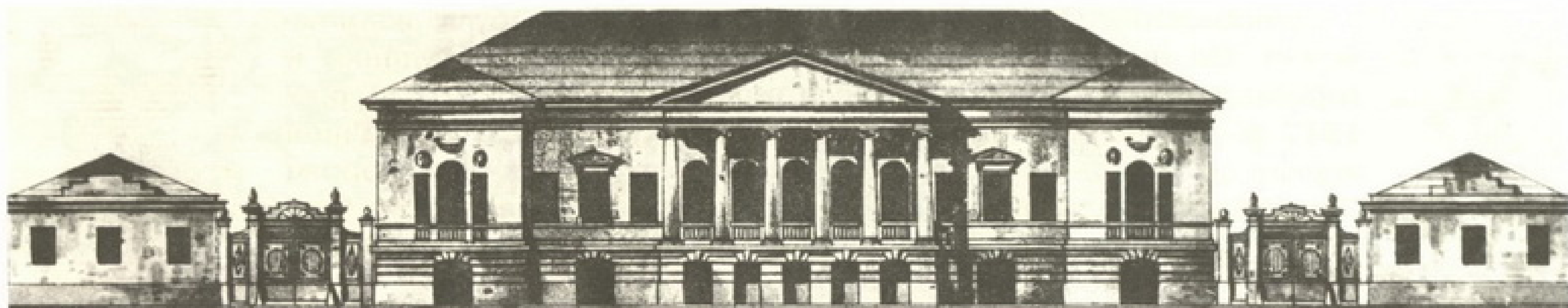

Рис. 506. Проект фасаду будинку Іпсиланті.

На Микільській вулиці (тепер – **Івана Мазепи, 6-б**) була величезна садиба, на якій стояли три будинки. Будинок на теперішній вулиці **Івана Мазепи, 6** був збудований у 1799 р. генерал-майором Ф.Л. Вігелем, який перед цим 10 років служив київським комендантом. У цьому будинку зростав його син, відомий згодом мемуарист Ф.Ф. Вігель.

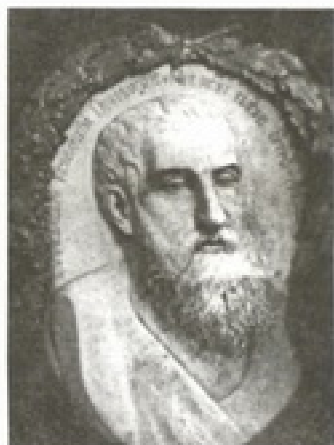

Рис. 507. Бюст Костянтина Іпсиланті.

Садиба з 1807 р. належала князю Костянтину Іпсиланті, що належав до давнього грецького роду, відомого ще з XII ст. Костянтин Іпсиланті був господарем Молдовії (1790–1802), а потім Валахії (1802–1806), продовжував політику свого батька щодо визволення Греції. Його діяльність викликала підозру турецької влади: він утік і оселився в Києві. Прожив у Києві лише вісім років, помер на 56-му році життя. Похований у Георгіївській церкві. Похорон відбувся 30 червня 1816 р. при великому зібранні священиків і народу. П'ятнадцять міських цехів брали участь у похоронній церемонії. Одспівували К. Іпсиланті в Софійському соборі. На могилі пізніше поставили надгробок роботи, ймовірно, С.С. Піменова-старшого. (Пам'ятник відтворено і встановлено на подвір'ї Києво-Печерської лаври). Сини Костянтина Іпсиланті Олександр та Дмитро відіграли важливу роль у грецькому повстанні 1820-х років, що завершилося визволенням Греції.

Рис. 508. Олександр Іпсиланті.

Рис. 509. Дмитро Іпсиланті.

Княгиня Єлизавета Іпсиланті недовго залишалася в Києві. Вона оселилася в одному зі своїх маєтків – у Великій Косниці Ямпільського повіту Подільської губернії. Київський будинок у 1832 р. купила Києво-Печерська лавра за 25 тис. рублів й одразу віддала його в оренду за 4 тис. рублів на рік поміщиці Іоанні Фроміот-Залеській, яка й раніше винаймала його для "пансіону виховання благородних дівчат". У 1837 р. будинок здали в оренду на рік за 6 тис. рублів Комісаріатському депо для складу казенних речей. Потім тут містилися казенний аптекарський склад, лаврська школа малювання (до 1874 р.) і тимчасово лаврська друкарня. Згодом у будинку почали здавати квартири у найм. Тут узимку 1883 р. проживала родина А.В. Прахова. У тому ж році Прахови переїхали до Старого міста.

На вулиці функціонувала відома офтальмологічна лікарня подружжя Попових (колишня адреса – Микільська, 10, нині – **Івана Мазепи, 10-а**). За сучасною забудовою, углибині садиби до сьогодні збереглася ця пам'ятка історії та архітектури. У 1882 р. почесний потомствений громадянин Микола Фадейович Попов (1815–1894) та його дружина Єлизавета Гаврилівна (1844–1902) придбали у спадкоємців генерал-лейтенанта Бердяєва одноповерховий будинок на Микільській вулиці, кам'яний, з семивіконним фасадом, двома трикутними фронтонами, прикрашеними розетками.

У 1885 р. на садибі поряд з особняком будується двоповерхова споруда для лікарні за проектом В.М. Ніколаєва. У 1886 р. Попови внесли 100 тис. рублів сріблом на рахунок Державного банку для утримання очної лікарні, яку відкрили 14 вересня 1887 р. під назвою "Очна лікарня потомствених почесних громадян Миколи Фадейовича і Єлизавети Гаврилівни Попових у Києві". У 1890-х роках лікарню добудували, а по фронту ділянки, на червоній лінії вулиці Микільської, у 1899 р. споруджено будівлю їдальні за проектом цивільного інженера М. Артинова (не збереглася).

Рис. 510. Микола Попов.

М.Ф. Попов брав активну участь у громадському життя міста, був гласним міської думи, займався благодійністю. За облаштування лікарні на 30 ліжок для бідняків, де щоденно, крім вихідних та святкових днів, проводили безкоштовний прийом лікарі-спеціалісти, М.Ф. Попов у 1889 р. був нагороджений орденом св. Анни III ступеня. За благодійницьку діяльність М.Ф. Попову з ініціативи міської думи у 1892 р. присвоєно звання почесного громадянина Києва.

У 1915 р. головним лікарем офтальмологічної лікарні працював відомий київський окуліст Володимир Костянтинович Думитрашко (1865–1939) – син поета Костянтина Думитрашка. В.К. Думитрашко в 1910 р. був ординатором клініки очних хвороб Київського університету, працював у Софійській лікарні лікарів-спеціалістів на Софійській, 21, безкоштовно лікував хворих удома, на Рейтарській, 28.

Рис. 511. Вул. Івана Мазепи, 10-а. Будинок колишньої лікарні Попових.

Івана Мазепи, 11. Будинок зведений коштом Микільського монастиря на його садибі як готель для богомольців на початку 1914 р. Автором проекту був Євген Федорович Єрмаков, який у 1898–1918 рр. обіймав посаду єпархіального архітектора та архітектора Києво-Печерської лаври. У лютому 1914 р. було укладено угоду на оренду на рік за 34 тис. рублів між Військовим відомством та Управлінням Пустинно-Микільського монастиря. Там розмістилося Київське 2-ге піхотне училище, очолюване генерал-майором Віктором Івановичем Гавриловим. Згодом для нього збудували корпуси в районі Солом'янської площі (вздовж сучасного Повітрофлотського проспекту), там же в 1915–1916 рр. зводили будівлі для Миколаївського артилерійського училища. У 1918 р., за Гетьманату, будинок займало військове міністерство.

На лівому боці Микільської вулиці стояли будинки Інженерного відомства. Садиба монастиря містилася за сучасною адресою Івана Мазепи, 3–5. На садибі були Микільська церква та дзвіниця Микільського монастиря. Від садиби монастиря вузенька стежка вела до Аскольдової могили. Історія Пустинно-Микільського монастиря сягає давніх часів. Князь Аскольд, як відомо, хрестився в Царгороді у 860 р. разом із частиною дружини й одержав християнське ім'я Микола. Саме в цій місцевості поховали князя, що загинув від рук Олега. В урочи-

Рис. 512. Пустинно-Микільський монастир. Кін. XIX ст.

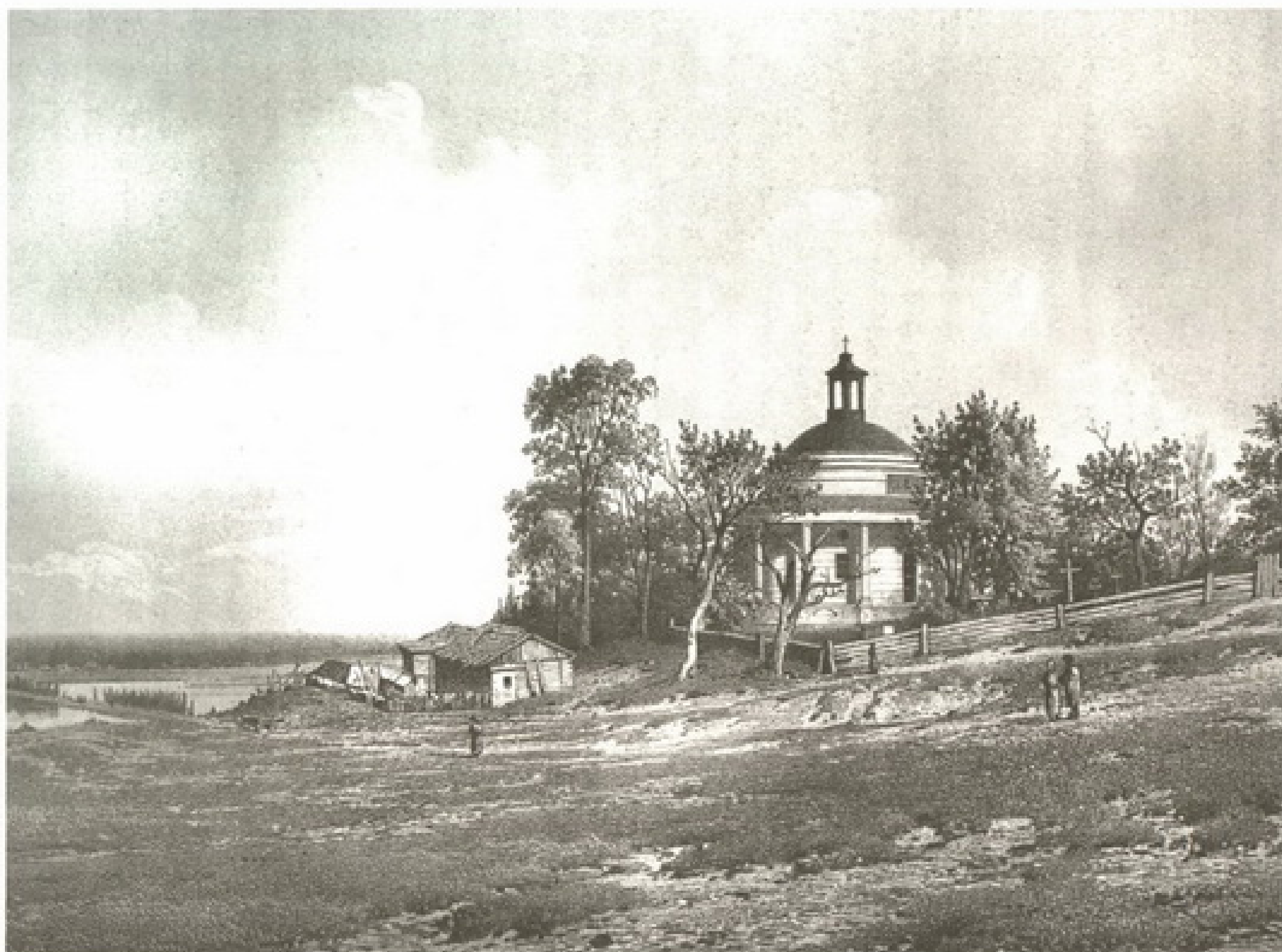

Рис. 513. Аскольдова могила. Літографія Й. Цеглінського. 1862 р.

щі Аскольдова могила ще за язичницьких часів стояла дерев'яна церква в ім'я св. Миколая, а при ній у IX ст. існував жіночий монастир. У джерелах пізнішого часу, з XVI ст., фігурує вже чоловіча обитель. На високому березі Дніпра частину гори займало кладовище, де ховали ченців монастиря.

Кам'яна Микільська церква зведена в 1713 р. (чи в 1715 р.) коштом київського генерал-губернатора князя Д.М. Голіцина. Голіцинська монастирська церква отримала народну назву "Малий Микола". З 1830-х років до Малого Миколи було приписано й Миколаївську церкву на Аскольдовій могилі. З 1844 р. настоятелями монастиря ставали ректори Київської духовної семінарії. Триярусна дзвіниця в неоросійському стилі при Малому Миколі з'явилася лише в середині XIX ст., у 1875 р. її реконструювали. Від монастиря до Миколаївської церкви на Аскольдовій могилі щорічно в храмовий день (9 травня за старим стилем) влаштовували хресний хід.

Радянська влада припинила функціонування Пустинно-Микільського монастиря, архімандрита (Л.Т. Бойченка) репресували (реабілітований у 1989 р.). Церкву Малого Миколи і дзвіницю у 1930-х роках розібрали, а на їх місці згодом збудували житловий будинок.

У 1810 р. на кладовищі спорудили нову кам'яну церкву – ротонду св. Миколая за проектом архітектора А. Меленського.

На Аскольдовій могилі від 1786 р. до початку XX ст. поховано близько 2 тис. померлих: від філософа-позитивіста, народників, нащадків декабристів до вельможних князів, графів, генерал-губернаторів, представників київської професури, зокрема, медиків, інженерів, діячів літератури та мистецтва, архітекторів. На початку XX ст. кладовище розміщувалося на дев'яти терасах, його загальна площа в 1918 р. становила 1 десятину і 897 кв. сажнів. Надгробки були найрізноманітніші – від склепів до простих дерев'яних хрестів.

Зі середини XIX ст. на кладовищі ввели посаду наглядача. Ієромонах Рафаїл, який мав університетську освіту і був садівником, спланував тераси та доріжки, побудував сходи та оранжереї. Майже кожну могилу прикрашала композиція з квітів і зелені, яку складав садівник, добираючи рослини з оранжерей на Аскольдовій могилі. Такого не було на жодному кладовищі Києва. Тогочасні путівники по Києву писали, що кожен, хто приїздить до Києва хоча б на декілька днів, повинен відвідати Аскольдову могилу і Києво-Печерську лавру.

У 1934 р. Аскольдова могила знищена як кладовище. У 1934–1935 рр. церкву перебудовано у парковий павільйон, а територію Аскольдової могили перетворено на парк. У 1992 р. греко-като-

Рис. 514. Аскольдова могила. Фото С. Кульженка. 1913 р.

Рис. 515. Аскольдова могила. Вид на церкву. 1910-ті роки.

Рис. 516. Іконостас Миколаївської церкви на Аскольдовій могилі. Поч. XX ст.

лицька громада отримала для користування колишню церкву й у 1997–1998 рр. відновила первісний вигляд культової споруди. Освячення церкви відбулося 22 травня 1998 р. Її відвідав під час візиту до Києва 2001 р. Папа Римський Іоанн Павло II.

Івана Мазепи, 13. На цій садибі раніше містився Військово-Микільський собор. Коштом гетьмана Івана Мазепи у 1690–1696 рр. зведена церква св. Миколая, яка стала соборним храмом Пустинно-Микільського монастиря, що існував тоді при Миколаївській церкві на Аскольдовій могилі. Після того як Д.М. Голіцин вибудував власним коштом для того ж таки Пустинно-Микільського монастиря нову, й теж Микільську, церкву, яка стала називатися "Малий Микола", мазепинський храм отримав назву "Великий Микола".

Микільський собор побудований у стилі українського, або "мазепинського", бароко московським зодчим Йосипом Старцевим. У цей час він також будував собор Братського монастиря (1693). Дослідники відзначають велику стилістичну відмінність споруд Старцева у Москві та в Києві; цілком імовірно, що Старцев брав участь у будівництві як підрядчик і виконавець – за проектом іншого автора. Можливо, що цим автором був відомий архітектор Іван Зарудний, українець за походженням, який прославився своїми роботами в Москві.

Собор – великий тринавовий, шестистовпний, із незвично високими стінами, які надавали йому особливої стрункості й урочистості, п'ятьма банями і з горішнім західним фронтоном, прикрашеним розкішним ліпленням (рослини, постаті ангелів тощо), вражав монументальністю і красою. Унікальний бароковий іконостас, поставлений коштом київського міщанина Созонта Балики в 1696 р., мав висоту 15,5 м, ширину – 22 м, сім рядів ікон і статуї ангелів.

Поряд із собором одночасно побудували монастирську одноповерхову муровану трапезну, а на лінії нинішньої вулиці Івана Мазепи – барокову триярусну дзвіницю, в якій у 1750 р. облаштували церкву в ім'я Благовіщення. У 1890-х роках дзвіницю реконструювали. Під час обстрілу в 1918 р. вона постраждала, у 1922 р. її відновили, а в 1934–1935 рр. – розібрали.

У 1831 р. у зв'язку з будівництвом Нової Києво-Печерської фортеці всю братію переведено до сусідньої обителі – "Малого Миколи", а монастир (верхню частину) передано військовому відомству. Собор визначений як військовий, спільний для всіх частин київського гарнізону, з невеликим штатом при ньому: протоієрей, два ієреї, диякон, два псаломщики та два пономарі з-поміж інвалідів. Звідси назва "Військовий Микола".

На утримування собору держава виділяла щорічно по 3 тис. рублів. Невелика парафія забезпечувала собору лише 400 рублів щорічного прибутку переважно за рахунок купівлі свічок. Свого часу

Рис. 517. Військово-Микільський собор. 1910-ті роки.

в Києві часто згадували один із епізодів, пов'язаний з відвідинами собору імператором Миколою І. Він запитав у настоятеля, ким збудований цей храм, і почув у відповідь, що гетьманом Іваном Мазепою. На запитання, чи моляться вони за свого фундатора, отримав ствердну відповідь. На той час із амвонів усіх інших православних храмів Російської імперії в означені дні виголошували анафему "презренному изменнику российского отечества".

26 листопада кожного року в соборі відзначали молебнем кавалерійське свято, приурочене до дня пам'яті св. Георгія Переможця. У 1896 р. з нагоди 200-річчя першого богослужіння, проведеного в соборі, здійснено його капітальний ремонт з перепозолоченням усіх бань на кошти, пожертвувані військовими чинами.

Із діяльністю Військово-Микільського собору пов'язані імена відомих у Києві людей. Так, у 1858–1875 рр. священнослужителем тут був Микола Данилович Проценко (після 1830–1902) – батько міського голови В.М. Проценка. Протоієрей М. Проценко – автор проповідей, що вийшли окремою книжкою в друкарні Печерської лаври в 1871 р. Якийсь час посаду регента соборного хору обіймав дядько славетної співачки Марії Литвиненко-Вольгемут, яка сама юнкою нерідко співала в цьому хорі.

У 1917–1918 рр. на території колишнього монастиря існував збройний табір Січових стрільців.

На храмове свято собору літнього Миколи (22 травня за новим стилем) 1919 р. протоієрей Василь Липківський уперше в історії Православної церкви відправив у соборі літургію українською мовою. Для цієї події композитор М.Д. Леонтович написав літургію й особисто диригував церковним хором.

Процес відновлення національної церкви тривав недовго. У 1922–1923 рр. у соборі та на його території почала діяти міська лісопильня, а на початку 30-х років власником храму став військвідділ. Як зазначає Т. Геврик, незважаючи на важливість архітектурного комплексу, і собор, і його дзвіницю, монастирські стіни й Економічну браму знищено в 1934–1935 рр. Не збереглося жодної деталі прикрас цього собору. Немає й друкованих звітів про руйнування соборної церкви. Трапезна Військово-Микільського собору була розібрана в 1960-х роках. На тому місці, де стояв собор, у 2009 р. встановлено пам'ятний знак "Вічний Київ" (скульптор і архітектор Франк Майснер) у вигляді кулі з рельєфними зображеннями кількох київських соборів і церков, збудованих чи відреставрованих коштом гетьмана Івана Мазепи.

Івана Мазепи, 18/29. До 1917 р. садиба охоплювала сучасні домоволодіння по вулиці Івана Мазепи, 16–18/29. Чотириповерховий наріжний будинок привертає увагу незвичною архітектурою. Фасади оздоблені в стилі так званого шведського модерну – з вигад-

Рис. 518. Дзвіниця Військово-Микільського собору. 1920-ті роки.

Рис. 519. Рельєфні зображення церков, збудованих чи реставрованих коштом Мазепи.

Рис. 520. Скульптурна композиція "Вічний Київ".

ливими обрисами та характерним заповненням вікон, з гострими щипцями, контури яких перегукуються з накладними, що імітують мурування з дикого каменю, порталами парадних дверей.

Мистецтвознавець С. Гіляров називає автором проекту прибуткового будинку на Микільській, 16 (стара адреса) архітектора, військового інженер-капітана Володимира Павловича Пєщанського (1875–1926). Закінчивши Орловський кадетський корпус, він продовжив навчання у Костянтинівському артилерійському училищі в м. Петербурзі. Згодом закінчив Миколаївську інженерну академію та Інститут цивільних інженерів. У 1909 р. отримав призначення на службу до Київського фортечного інженерного управління. У 1910–1911 рр. проживав на Лютеранській, 15, а в 1913–1915 рр. на Микільській, 20 – у відомчому будинку т. зв. інженерного двору.

Івана Мазепи, 20. Будинок Академії транспорту України майже зовсім не нагадує споруду кінця XIX ст., коли там містилася гімназія. Будинок Києво-Печерської 5-ї гімназії був зведений завдяки приватній ініціативі і коштом киян. На початку 1880-х років міська дума обговорювала питання про необхідність відкрити на Печерську навчальний заклад. Кошти збирали повільно, справа пішла швидше, коли Никола Артемович Терещенко пожертвував 100 тис. рублів. У 1885–1886 рр. за проектом військового інженера М.І. Чекмарьова був зведений двоповерховий будинок гімназії у псевдоросійському та псевдомавританському стилях. У вересні 1886 р. у новому приміщенні розпочалися заняття. Одним із діяльних і визначних педагогів та директорів 5-ї гімназії був В'ячеслав Іванович Петр (1846–?), який очолив гімназію з 1889 р. За його підтримки в гімназії був створений оркестр із 30 учнів, яким він

Рис. 521. Вул. Івана Мазепи, 18/29.

керував особисто, і хор з 50 вихованців. Діти навчалися грати на скрипці та духових інструментах.

В. Петр зініціював збір коштів серед учнів, їхніх батьків та викладачів гімназії на пам'ятник російському поету Олександрові Пушкіну. 26 травня 1899 р. з нагоди 100-річчя від дня народження поета встановлено бронзове погруддя (скульптор Р. Бах) на чорній базальтовій колоні.

У 1960-х роках будинок колишньої гімназії повністю змінили добудовою і прибудовами для потреб Київського автомобільно-дорожнього інституту, який містився тут з 1944 р. Таким чином, споруда сьогодні сприймається як характерна саме для XX ст.

Рис. 522. Пам'ятник О. Пушкіну. 1899 р.

Вулиця Лаврська

Вулиця Лаврська виокремлена з вулиці Івана Мазепи в 2010 р. і пролягає від площі Слави до площі Героїв Великої Вітчизняної Війни. Від площі Слави і до валів Старої Києво-Печерської фортеці (цитаделі) розкинувся парк Вічної слави. Верхня частина території парку в часи Київської Русі належала до великокняжого села Берестове. У XVI–XVII ст. ця територія належала до містечка Печерське, що сформувалося навколо Києво-Печерської лаври, а після побудови на початку XVIII ст. земляної фортеці (цитаделі) територія підпала під дію Еспланадних правил. У кінці XIX ст. на верхній частині нинішнього парку було пустище, обгороджене парканом, що входило до складу великої Еспланадної площі, яка займала непарний бік сучасної вулиці Суворова. З одного боку площі обладнали Миколаївський узвіз до ланцюгового мосту, а з іншого (південного) – вона

Рис. 523. Києво-Печерська 5-та гімназія. Поч. XX ст.

з'єднувалася з Либідською частиною звичайною дорогою, що проходила повз шпиталь. Еспланадна площа тяглася вздовж валів і була обсаджена тополями аж до колишнього військового училища на нинішній вул. Московській, 45. Училище було збудоване на місці колишніх стаєнь Лаврського двору. На початку XX ст. частину площі займав іподром, поряд розташувалася споруда Києво-Печерської 5-ї гімназії, а навпроти неї облаштовано сад.

Для благоустрою та розвитку Печерська багато зробив комендант Київської фортеці в 1890–1899 рр. генерал-лейтенант Олексій Васильович Аносов (1822–1906). Обсадив усі вулиці деревами, на Еспланадній площі посадив гай, на горбах, біля кріпосних валів – сад (його називали "Комендантським дитячим садом"), улаштувавши різноманітні пристрої для дитячих розваг: гірки, гойдалки, гігантські кроки тощо. У вересні 1899 р. міська дума вирішила сад у цитаделі назвати "Аносівським міським садом" (нині парк Вічної слави). Він проживав із двома племінницями, Ольгою та Катериною Потресовими. Письменник О. Купрін описав Аносова під його справжнім прізвищем і його племінниць у оповіданні "Гранатовий браслет".

Лаврська, 1. Церква Спаса на Берестові. На північний схід від Економічної брами Лаври стоїть увінчана п'ятьма банями церква

Рис. 524. Церква Спаса на Берестові. Поч. XX ст.

в ім'я Преображення Господнього, відома під ім'ям Спаса на Берестові. Берестове згадується в літописах з X ст. як літня заміська резиденція київських князів. Тут жив і знаменитий давньоруський письменник Іларіон – автор "Слова про закон і благодать". Деякі дослідники вважають, що церква збудована в XI ст., а інші пов'язують час зведення церкви із князюванням Володимира Мономаха (1113–1125). За Іпатієвським літописом, у церкві Спаса на Берестові поховані донька Володимира Мономаха Євфимія (1138), його син Юрій Долгорукий (1157), онук Гліб Юрійович (1172). Під час монголо-татарського нашестя церква дуже постраждала. Від 1240 р. і майже чотири століття вона поступово руйнувалася, аж поки в 1640–1646 рр. київський митрополит Петро Могила відновив її в формах, типових для української архітектури того часу. Стіни церкви були заново розписані грецькими майстрами. У первісному вигляді церква Спаса на Берестові не вціліла. До наших днів від періоду Київської Русі збереглася лише нижня частина церковного нартекса.

Під час закладання Печерської фортеці в 1706 р. церкву включили до цитаделі. Її декілька разів поновлювали як зовні, так і всередині. У кінці XVII – на початку XVIII ст. на місці дерев'яного притвору, спорудженого П. Могилою, із західного боку прибудували кам'яний.

Понад двадцять років (1760–1783) обов'язки церковного старости виконував архітектор Печерської лаври – Степан Дем'янович Ковнір (1695–1786), який наглядав за проведенням ремонтів, прикрасив храм новим іконостасом, своїм коштом утримував при церкві дячка.

У 1809–1810 рр., а потім у 1813–1814 рр. коштом купця Федора Рябчикова в церкві поклали підлогу з чавунних плит і добудували кам'яну двоповерхову дзвіницю за проектом А.І. Меленського. Упродовж 1862–1867 рр. тривали ремонтні роботи, одночасно реставровано всі розписи. Активну участь у відновленні фресок брав настоятель церкви у 1862–1864 рр. київський протоієрей Петро Гаврилович Лебединцев (1819–1896). Церква не мала коштів для відкриття фресок. П. Лебединцев і київський митрополит Арсеній за сприяння київського генерал-губернатора М.М. Анненкова виклопотали з державної казни близько 4 тис. рублів на реставрацію, після закінчення якої церкву 2 липня 1867 р. освятив митрополит Арсеній.

Фрески реставрував протоієрей Йосиф Романович Желтонозький (1818–?), настоятель церкви Різдва Христового на Подолі (з 1853 р.). У 1852–1853 рр. Й. Желтонозький брав участь у реставрації розписів часів Ярослава Мудрого в Софійському соборі, якою керував академік Ф. Солнцев. Із 1856 р. Й. Желтонозький викладав іконопис у Київській духовній семінарії. У 1870 р. розписував церкву Софійського митрополичого будинку.

З червня 1864 р. настоятелем церкви, що була парафією для мешканців Липок, став священик Климентій Іоникійович Фоменко. Під керівництвом уже нового настоятеля закінчувалася реставрація фрескового живопису церкви і завершувався ремонт. Після декількох ремонтів і добудов XVII–XIX ст. храм набув вигляду хрещатої в плані п'ятибанної споруди. Від давньої залишився західний притвор.

У церкві Спаса на Берестові вінчалися дві доньки генерала М. Раєвського: у травні 1821 р. Катерина Миколаївна Раєвська з генерал-майором Миколою Федоровичем Орловим, а в січні 1825 р. Марія Миколаївна Раєвська з князем генерал-майором Сергієм Григоровичем Волконським.

Парафія Спасо-Преображенської церкви була невелика, адже Липки в середині і до кінця XIX ст. залишалися районом садибно-особнякової забудови, де проживали переважно дворяни та вищі військові чини. Так, на 1884 р. серед парафіян налічувалося: дворян – 147, військових – 55, міщан – 43, духовних осіб – 15 і казенних селян — 9. Церковним старостою з 1880 р. був єпархіальний архітектор В.М. Ніколаєв, який тоді мешкав на Липках.

Спасо-Преображенська церква була парафіяльним храмом для мешканців Липок до 1890 р., поки там не збудували Олександро-Невську парафіяльну церкву. До неї перенесли зі Спаської хрест і ризи П. Могили, чашу 1642 р., Євангеліє 1631 р. (потім усе в 1904 р. передали до Церковно-археологічного музею). У 1897 р. Спасо-Преображенську церкву передали у тимчасове користування Київській громаді єдиновірців. У 1908 р. вона перейшла у відання і під нагляд Києво-Печерської лаври.

Архітектура давньої церкви відкрита після досліджень, розкопок, реставрації давньої західної частини, яку здійснив професор П.П. Покришкін у 1909–1914 рр. Розміри давнього храму можна уявити завдяки решткам фундаментів, виведеним на поверхню. У західному притворі – нартексі під розписами XVII ст. у 1970 р. реставратори відкрили велику фрескову композицію XII ст. "Чудесний лов риби". Розписи, що збереглися, є унікальною пам'яткою монументального живопису XII і XVII ст. як за змістом, так і за характером письма. У 1990 р. давньоруська церква Спаса на Берестові внесена до Реєстру пам'яток Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО.

Лаврська, 12. Старий арсенал, що займає квартал між вулицями Лаврською та Цитадельною, зведений на території колишнього Вознесенського монастиря, перші відомості про який датовані 1628 р. У 1688–1707 рр. ігуменею монастиря була мати Івана Мазепи – Марія Мазепина (у схимі – Марія Магдалина). З XVII ст. обитель славилася високоякісною вишивкою, гаптуванням сріблом і

золотом. За ініціативою настоятельки Марії Магдалини та коштом Івана Мазепи в 1705 р. побудували цегляну Вознесенську церкву (розібрана під час будівництва арсеналу в 1798 р.).

За висновками сучасних дослідників історії Вознесенського та Флорівського монастирів, з 1734 р. територія Києво-Печерського Вознесенського монастиря перебувала у віданні Артилерійського відомства. Захищена мурами територія була перетворена на гарматний двір.

Креслення арсеналу, затверджені у вересні 1783 р., підписав генерал-поручик артилерії Іван Меллер. Автор проекту – петербурзький архітектор та інженер німецького походження Карл Іоганн Шпекле. Будівництвом арсеналу, розпочатим у 1784 р., керував поручик артилерії Бегічев. З 1797 р. будівництвом опікувався інженер-генерал Сухтелін, а з квітня 1799 р. до завершення будівництва – інженер-генерал-майор Толь.

Споруда арсеналу виконана в стилі раннього класицизму. У плані це будівля прямокутної форми з заокругленими кутами і замкненим двором. Розташована в комплексі фортеці, вона визначила подальший характер забудови Печерська. Стіни зведені зі світло-жовтої київської цегли. Широкі й глибокі пази рустування стін розбивають їх на "блоки", простий карниз і стримана обробка брам посилюють виразність образу будівлі. Після завершення будівництва 25 травня 1803 р. арсенал передано у відомство генерал-майора артилерії Полєтаєва. Від кінця XVIII до середини XIX ст. колишня садиба Вознесенського монастиря перетворюється на зброярню та склад військової амуніції. У XX ст. призначення території не змінювалося.

Рис. 525. Старий арсенал. Малюнок М. Закревського. 1836 р.

Рис. 526. Загальний вигляд Києво-Печерської лаври. Фото С. Кульженка. Поч. XX ст.

У 2005 р. розпочато роботу з реставрації споруди старого арсеналу та прилеглих укріплень із пристосуванням під культурно-мистецький і музейний комплекс "Мистецький арсенал". Сьогодні "Мистецький арсенал" успішно проводить міжнародні та всеукраїнські мистецькі проекти.

Лаврська, 9. Комплекс Печерської лаври розташований на Печерському плато, головною ознакою якого донедавна було абсолютне домінування над прилеглою територією на відстань кілька десятків кілометрів.

Монастир виник 1051 р. на печерах, зроблених у схилах правого берега Дніпра; деякі з них існували ще з дохристиянських часів Русі. Біля джерел цього найдавнішого на теренах Центральної і Східної Європи православного монастиря – імена автора "Слова про закон і благодать" митрополита Іларіона та преподобних отців, засновників чернечого життя в Україні Антонія і Феодосія Печерських.

Важливим етапом у набутті монастирем рис середньовічної фортеці стало будівництво в 1698–1702 рр. за ініціативою та здебільшого коштом гетьмана Івана Мазепи кам'яних оборонних стін з вежами навколо верхньої території, що надали нового вигляду всьому монастирю. У вежах – Івана Кущника, Онуфріївській, Годинниковій та інших – на першому поверсі були амбразури для гармат, на другому — прорізи для пищалей.

Церква Всіх Святих, зведена в 1696–1698 рр. над Економічною брамою, увійшла до оборонного комплексу монастирських мурів навколо Верхньої лаври. У 1846 р. вигляд брами і нижньої частини храму (південний бік) зобразив на малюнку Тарас Шевченко. Невелика за розмірами церква побудована з каменю з використанням традицій української архітектури, багато декорована зовні (барокові пілястри, капітелі яких мають три завитки, фронтони і колонки, що обрамляють вікна, ніші). На північному торці споруди, вище брами, над карнизом першого ярусу, був герб Мазепи. На початку XX ст. на його місці помістили ікону, написану на металі. У 1999 р. герб

Мазепи відновлено. Відомий мистецтвознавець Ігор Грабар назвав церкву Всіх Святих перлиною українського бароко.

Цитадель у 1700 р. охопила укріплені території Лаври та Вознесенського монастиря, храми св. Феодосія та Спаса на Берестові.

Ансамбль Печерської лаври складається з декількох частин. Головним композиційним акцентом є собор Успіння Пресвятої Богородиці та Велика дзвіниця, які зв'язують в одну планувально-просторову композицію Верхню лавру, Ближні та Дальні печери. Сьогодні комплекс об'єднує 168 пам'яток історії і культури, з них 110 включено до Державного реєстру національного культурного надбання, а 40 – до Реєстру пам'яток Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО.

Лавра була й є центром київського паломництва. Шероцький у путівнику за 1917 р. яскраво описував картину паломництва у давні часи. Лаврським святиням приходили вклонитися князі й бояри, старшини й козацтво. У житії преподобного Феодосія сказано, що в Печерський монастир ніколи на конях і великий князь не в'їжджав. У дні свят від Лаври тяглася в напрямку до Подолу вервечка цікавих і честолюбних відвідувачів академічних диспутів, виділялися яскраві кортежі знатних мандрівників та золоті карети київських митрополитів, розкіш яких особливо вирізнялася серед зелені шовковиць, мигдалевих та виноградних садів. Письменники давніх часів та історичні документи повідомляють про глибоку любов та повагу до печерської обителі давніх князів, козацтва і знаті. Сюди не лише приїжджали молитися, але й дарували великі статки і заповідали, щоб їхні тіла були поховані в Лаврі.

Рис. 527. Онуфріївська церква-вежа. 1920-ті роки.

Ченці в давні часи займалися перекладами і літературою, вивчали каліграфію, іконопис та інші мистецтва. У період розорень і міжусобиць тут збиралися кращі представники українського народу, пробуджували національну свідомість, підтримували освіту, обряди, релігію, мистецтво. Лавра перестала бути першорозрядною культурною силою лише з кінця XVIII ст.

Рис. 528. Економічна брама. Церква Всіх Святих. Поч. XX ст .

Рис. 529. Ближні й Дальні печери. 1880-ті роки.

Лавра разом зі своїми храмами є неоціненною скарбницею давньої культури. Тут було об'єднано шість монастирів. У Ближніх і Дальніх печерах спочивають 118 канонізованих ченців. Серед них Нестор-літописець – перший історик України-Руси, автор "Повісті минулих літ", Агапій – перший відомий лікар, Аліпій – перший живописець та багато інших. Такої кількості святих поховань не має жодна східнослов'янська обитель.

Святі ворота Лаври. Троїцька надбрамна церква. Над Святими воротами Лаври розташована кам'яна церква в ім'я Святої Живоначальної Трійці. Церква, Святі ворота й "оградні" стіни розписані священними зображеннями. Церква збудована в 1108 р. преподобним Миколою Святошею, колишнім Чернігівським князем, який прийняв чернецтво в Печерському монастирі. Три роки Микола Святоша виконував послух воротаря при Святих воротах, передав монастирю два села із землями, розташованими біля Дніпра, виділяв також гроші на церковне будівництво, при Троїцькій церкві заснував шпиталь для хворих і немічних ченців.

Із Троїцькою надбрамною церквою пов'язані культурні традиції, започатковані Миколою Святошею. Він любив книги й не шкодував грошей на їх придбання. Тут, мабуть, працювали перекладачі та переписувачі. Дослідник Троїцької надбрамної церкви Ф. Уманцев

стверджує, що вона була важливим осередком літературної творчості при Печерському монастирі. При церкві була заснована одна з перших на Русі лікарень, згодом створено Больничний монастир, підпорядкований собору ієрархів Печерського монастиря. Петро Могила заснував при церкві училище (1630–1632), потім його переведено до Братського монастиря й об'єднано з Богоявленською школою, що стало основою для створення Києво-Могилянського колегіуму, а згодом і академії. Троїцьку надбрамну церкву обновляли в кінці XVII ст. коштом гетьмана Івана Мазепи. Після великої пожежі 1718 р. в Лаврі вона була заново розписана.

Брама і храм побудовані в характерній для XI–XII ст. техніці змішаного мурування з рядів плінфи і каменю, закріплених цем'янковим розчином. Нова система розписів, створена лаврськими малярами на початку XVIII ст., виявилася гнучкою, що дало змогу пристосувати її до умов давнього храму. Таким чином, специфіка храмового комплексу церкви зумовлена взаємодією двох чинників: давньоруської архітектури та барокового живопису. В інтер'єрі Троїцької надбрамної церкви на площі 617 кв. м збереглися унікальні олійні розписи першої третини XVIII ст. Сьогодні це єдиний повністю збережений ансамбль монументально-декоративних розписів славнозвісної київської школи доби бароко. Олійний стінопис і живопис іконостаса виконано в 20-х – на початку 30-х років XVIII ст. Роботи в інтер'єрі завершилися в 1734–1745 рр. – саме такі дати вміщені на зворотному боці іконостаса та на стінах храму.

Фасад Троїцької церкви розписували в 1742–1744 рр. У живописних роботах брали участь керівник головної лаврської малярні Алімпій Галик, начальник Больничного монастиря

Рис. 530. Трапезна церква св. Антонія і Феодосія Печерських з палатою. 1910-ті роки.

Рис. 531. Троїцька надбрамна церква. 1910-ті роки.

Мойсей Якубович, київський маляр Іван Ковельський. Східний фасад виходив на головне подвір'я і протистояв Успенському собору. У центрі східного фасаду зображено Богоматір, над нею – Ісуса, що навчає учнів вірити в Трійцю. На фасаді – архангели Михаїл та Гавриїл, а також руські святі. Живопис і ліплення східного фасаду виконано стримано, щоб своїм оздобленням церква не суперничала з головним собором Лаври. Західний фасад прикрашений пишно: у верхній частині – сцена коронування Богоматері, нижче – постаті Печерської (Свенської) Богоматері з Антонієм і Феодосієм. На верхніх бічних частинах фасаду зображені княгиня Ольга, князі Володимир, Борис, Гліб та деякі інші. Над аркою брами й по боках усе було розписане, а також стулки брами. Розписали не лише фасад церкви, а й "оградні" стіни перед брамою.

Живописні композиції, не захищені від негоди, неодноразово поновлювали. Документи фіксують шість капітальних ремонтів у XVIII–XIX ст. У кінці XIX ст. поновили живопис на стінах. Малярними роботами керував художник І. Їжакевич. На стінах перед брамою зобразили дві групи печерських святих з Антонієм і Феодосієм на тлі романтичного пейзажу. Останній великий розпис зовнішніх стін Троїцької брами і церкви здійснений у 1900–1902 рр. групою художників на чолі з В.Д. Соніним.

Західний фасад Троїцької надбрамної церкви, незважаючи на плин часу, зберіг бароковість. За образною характеристикою Дмитра Степовика, фасади українських церков – це справжні поеми про красу українських садів і городів, про щедру природу України. Водночас ці земні плоди уособлюють добрі діла людей, є символами плодів духовних – любові, справедливості, доброти, правди. Вузька уквітчана брама сприймається як брама до світла, що відповідає її символічному значенню тісного, вузького входу до раю.

Успенський собор. Від Троїцької надбрамної церкви пряма дорога веде до Успенського собору – композиційного центру і найголовнішої складової історичного ансамблю Києво-Печерської лаври. Велика соборна Успенська церква – перша кам'яна споруда в Києво-Печерському монастирі, закладена в 1073 р. Будували її в 1075–1077 рр. Внутрішні стіни та склепіння прикрашені фресковим живописом і мозаїками в 1082–1089 рр. Повністю була закінчена в 1089 р. й освячена на день Успіння Божої Матері. Церкву у візантійському стилі будували грецькі майстри. У живописних роботах брав участь молодий київський іконописець Аліпій Печерський, який навчався у греків мозаїчного мистецтва. Уже в перші роки існування Великої церкви її прикрашали також численними виробами зі золота й срібла.

Первісна Успенська церква не збереглася. Упродовж століть головну церкву Печерського монастиря не раз поновлювали й пе-

Рис. 532. Успенський собор. Літографія В. Тімма. 1857 р.

ребудовували. У середині XVII ст. до будівлі собору додали барокові бані, а наприкінці того ж століття гетьмани Іван Самойлович та Іван Мазепа поширили споруду.

У квітні 1718 р. величезна пожежа охопила весь монастир, постраждав і собор. Відновні роботи в Успенській церкві розпочали в 1721 р. Ніби розкішною ризою, одягнувся собор ліпленим декором. На величезних фронтонах майже не залишилося жодного квадратного сантиметра, не покритого ліпленням чи живописом. Рослинні й тваринні мотиви орнаментів вражали багатством фантазії і пластичною красою. Яскраві кольорові керамічні розетки і голівки янголів на фризі собору суперничали з барвистим живописом і білосніжним плетивом ліплених прикрас. Інтенсивні кольори декору, білизна стін, золото куполів, темна зелень – все це зливалося в мальовничу картину. Величезний іконостас подарували собору гетьман Іван Скоропадський з дружиною Анастасією. Він

мав п'ять рядів ікон і був зроблений з різьбленого й позолоченого дерева українськими майстрами. Царські ворота були срібними з позолотою. Найбільшою святинею Києво-Печерської лаври був образ Успіння Божої Матері. Він містився в іконостасі над Царськими воротами в дорогоцінній рамі. Релігійна легенда з XII ст. вважає ікону дарунком Лаврі від самої Влахернської Божої Матері. Поклонитися чудотворній іконі до Лаври щорічно прибувало понад 100 тис. паломників. У 1729–1730 рр. лаврські художники розписали стіни всередині церкви, створивши галерею добродійників собору – середньовічних князів, архімандритів Лаври та гетьманів, включаючи Богдана Хмельницького та Івана Мазепу.

На оздоблення Успенської церкви виділяли кошти князі, гетьмани, графи та царі, а тому інтер'єри вражали багатством. Усередині зберігалося понад 300 поховань, деякі з них мали унікальні надгробки, зокрема, ренесансний пам'ятник на могилі Костянтина Острозького (1579) та ампірний монумент на могилі фельдмаршала Петра Рум'янцева-Задунайського (1805). Остання реконструкція Успенського собору відбулася в кінці XIX ст. Тоді верхні яруси іконостаса зняли, храм заново розписали; при цьому були знищені розписи XVIII ст.

У 1920 р. Києво-Печерський монастир був закритий. Успенський собор та печери передали церковній громаді. Інші церкви монастиря закрили й опечатали. У 1922 р. закрили всі мощі на Ближніх та Дальніх печерах. Коштовності монастиря конфісковано, а на його території влаштовано Музей культу та побуту. У вересні 1926 р. ВУЦВК та Рада народних комісарів УСРР видали постанову про надання колишній Києво-Печерській лаврі статусу історико-культурного державного заповідника і перетворення на Всеукраїнське музейне містечко. До складу містечка увійшли: Музей культу та побуту, нумізматики, топографії ВУАН, усі храми Лаври, Ближні та Дальні печери тощо. У 1926–1927 рр. вся територія монастиря була передана заповіднику. Успенський собор і печери до 1930 р. перебували в підпорядкуванні церковної общини, при якій продовжували діяти ченці. У січні 1930 р. було припинено діяльність церковної общини, собор і печери передано до музейного містечка, яке стало, таким чином, єдиним господарем заповідника. До вересня 1941 р. колишня Києво-Печерська Успенська лавра називалася Всеукраїнським музейним містечком.

Успенський собор до 1941 р. функціонував як музей. 3 листопада 1941 р. собор висаджено в повітря. Довгий час він стояв у руїнах. У 1998–2000 рр. відбудований у барокових формах другої половини XVIII ст. Усередині відтворено чотириярусний іконостас та церкву-хрещальню Іоанна Предтечі у формах XI ст.

Лаврська дзвіниця. В архітектурному ансамблі Києво-Печерської лаври домінує Велика лаврська дзвіниця. Вона є першою будівлею Йоганна-Готфріда Шеделя (1680–1752), німця за походженням. У Києві архітектор працював у 1731–1752 рр., за його проектами був надбудований будинок Київської академії, зведена брама Заборовського. Шедель очолював також роботи з реконструкції митрополичого будинку та надбудови дзвіниці Софійського собору.

Рис. 533. Велика лаврська дзвіниця. Фото Ф. де Мезера. 1870-ті роки.

Велика дзвіниця, збудована в 1731–1745 рр., має висоту 96,52 м, діаметр основи 28,8 м, товщину стін першого ярусу 8 м, глибину підвалин із гранітних брил 7 м. Спорудження могутнього круглого фундаменту і складної арково-склепінчастої конструкції корпусу вимагало великого досвіду й технічної майстерності, а виготовлення важких керамічних деталей для капітелей і карнизів – кмітливості й настирливості. Розписуючись в одержанні гонорару, Й.-Г. Шедель дописав німецькою мовою: "Тебе, величне творіння, споруджене моєю уявою та енергією, зустрінуть урочисто нащадки". В антаблементі другого ярусу дзвіниці, серед керамічних деталей декору, автор умістив своє ім'я і дати: (1731–1744). Пишаючись спорудою, її автор з гордістю казав, що подібної по всій Русі та в Європі не знайдеться і що стоятиме вона вічно.

Як зазначав історик М. Закревський, Шедель залишив у цій споруді чудовий пам'ятник своєму освіченому смаку. Архітектура побудована на чіткій ордерній системі. Дзвіниця має чотири поверхи, восьмикутну пірамідальну фігуру. Фундамент і п'єдестал зроблені з гранітних тесаних плит. Колони кожного ярусу різні за формою. Більше оздоблені колони третього та четвертого поверхів дзвіниці, особливо останнього, де вони зібрані по три, ма-

Рис. 534. Паломницький посуд з видами Лаври. Завод Кузнецова. Кін. XIX – поч. XX ст.

ють золоті капітелі та золочені орли. За словами Ф. Ернста, баня дзвіниці, без сумніву, навіяна українськими зразками, хоча, може бути, в первісному вигляді вона до нас не дійшла.

У декоративному оформленні дзвіниці широко використані різнокольорові керамічні деталі. Три барельєфи XV ст. із зображенням Богоматері та засновників Києво-Печерського монастиря Антонія і Феодосія, вмонтовані над входами першого ярусу дзвіниці, перенесені з Успенського собору. Кожний ярус мав своє призначення: на першому містився лаврський архів, на другому – бібліотека, на третьому – дзвони, а на четвертому – годинниковий механізм. Первісно на дзвіниці було дев'ять дзвонів загальною масою 5 тис. пудів. Збереглися чотири дзвони, виготовлені в XVIII–XIX ст. Ще одна особливість дзвіниці – годинник з боєм на вежі. На четвертому ярусі в 1744 р. був установлений годинник із дзвоном, відлитим у 1743 р. Годинники періодично змінювалися. Зараз на дзвіниці годинник, виготовлений і встановлений у 1903 р. Він не має зовнішнього циферблата, години визначаються лише боєм.

М. Берлинський писав, що в ясну погоду з останнього поверху дзвіниці у підзорну трубу було видно міста Козелець, Переяслав, Васильків і взагалі найвіддаленіші околиці майже на 150 верст. Прочани ще здалеку, наближаючись до Києва, бачили верхівку Великої дзвіниці. На дзвіницю допускали всіх бажаючих оглянути Київ та його околиці, хоча подолати 374 сходини міг не кожен.

Києво-Печерська лавра у XVIII–XIX ст. приймала велику кількість богомольців. М. Закревський у 1868 р. наводить цифру – 100 тис. прочан улітку. У кінці XIX – на початку XX ст. кількість богомольців у Лаврі та взагалі в Києві сягала понад 150 тис. щорічно. Мільйонні прибутки від продажу предметів культу, релігійної літератури, виконання різноманітних обрядів, колового збору, а також від пожертв благодійників Лавра витрачала на утримання культових споруд, проведення дренажних і протизсувних заходів, на будівництво нових церковних споруд та допомогу нужденним.

У XVI–XVII ст. на торговій площі Печерського містечка стояли дерев'яні церкви, в кінці XVII ст. побудовано кам'яні. Спочатку вони належали Лаврі, а з кінця XVIII ст. стали парафіяльними церквами. На кінець XVIII – у XIX ст. на цьому терені неподалік від Лаври було три парафіяльні церкви: Воскресенська,Феодосіївська та Спасо-Преображенська (Спас на Берестові).

Лаврська, 17. За цією адресою міститься комплекс споруд Воскресенської церкви: Воскресенська церква, будинок настоятеля (зведений у 1880-х роках), теплі готельні номери, де зупинялися паломники (будинок зведений у 1865 р.), західна та північна брами,

Рис. 535. Вул. Лаврська, 17. Воскресенська церква. 1880-ті роки.

побудовані в 1906 р. муляром М. Шелгуновим. Кам'яна церква, збудована в 1696–1698 рр. коштом київського полковника Костянтина Мокієвського замість дерев'яної, стала парафіяльною з XVIII ст. У 1863 р. прибудували триярусну кам'яну дзвіницю. Парафія була невелика, на 1884 р. її чисельність становила 297 осіб.

Під час пожежі 1887 р. вцілів головний престол – Воскресіння Христового, два інших – апостолів Петра й Павла та Різдва Богородиці – згоріли. До нашого часу іконостас та розписи не збереглися. У 1980–1990-х роках матері воїнів, що загинули під час військових дій Радянського Союзу в Афганістані, доклали чималих зусиль для відновлення діяльності храму. Тепер цей храм називають "афганським". У 1994 р. навпроти церкви встановлений пам'ятник воїнам, полеглим в Афганістані. До 10-річчя виведення радянських військ з Афганістану пам'ятник реконструювали. У лютому 1999 р. відкрито меморіальний комплекс пам'яті воїнів, полеглих в Афганістані.

Лаврська, 14. Навпроти Воскресенської церкви на розі з вулицею Цитадельною стоїть давня Феодосіївська церква.

У XVI–XVII ст. посеред Печерського містечка був ринок, тому й кам'яну Феодосіївську церкву, зведену коштом київського полковника Мокієвського в 1698–1700 рр., називали Ринковою. К. Шероцький писав, що це "церква дуже гарної архітектури, куполи стрункі, грушоподібні". За Ф. Ернстом, церква має характерну українську трикамерну конструкцію, яка перейшла до мурованої архітектури з дерев'яного зодчества. Завершується церква трьома типово українськими банями. Настінні прикраси теж характерні для так званого мазепинського бароко. Зберігся весь комплекс: церква, будинок проскурні й школи (будинок прочан), зведені в 1900 р., будинок настоятеля, зведений у 1880-х роках, добудований у 1909 р. архітектором А. Крауссом, та огорожа з брамою, поставлені ще в 1860 р.

Рис. 536. Микола Браїловський – настоятель Феодосіївської церкви. 1916 р.

Рис. 537. Церква Феодосія Печерського. Поч. XX ст.

Рис. 538. Верхні Московські ворота.1900-ті роки.

Під час Другої світової війни церква була частково зруйнована внаслідок пожежі. Реставраційні роботи в 1958–1960 рр. повернули церкві первісний бароковий вигляд. З 1884 по 1910 рік посаду настоятеля Феодосіївської церкви обіймав Микола Олександрович Браїловський (1851–1925), кандидат богослов'я.

Лаврська, 19. Збереглася колишня садиба палацу XVIII ст., зведеного за проектом архітектора С. Каріна для генерал-губернатора. Тут з 1993 р. міститься Державний музей І. Гончара (з 1999 р. – Український центр народної культури "Музей Івана Гончара"), який розпочав свою діяльність у Києві на початку 60-х років XX ст.

На вулиці збереглися пам'ятки Старої Печерської фортеці – Московські ворота Київської фортеці (1765) – **Лаврська, 30** та пороховий льох в Олексіївському бастіоні (1755–1783) – **Лаврська, 36**. Архітектурні форми Верхніх Московських воріт характерні для стилю бароко, Нижні ворота вирішені простіше. У 1979–1980 рр. Московські ворота були відреставровані (за проектом архітектора Ірини Малакової). Кам'яний пороховий льох – одна з найдавніших монументальних пам'яток військово-оборонного зодчества Києва. Майже століття його використовували за призначенням, а з 1880-х років – для різних господарських потреб. У 1979–1980 рр. пороховий льох було розчищено, досліджено. Нині тут кав'ярня.

Вулиця Московська – центральна вулиця Києва початку XIX ст.

Вулиця, розпланована на початку XVIII ст. по західній межі еспланадної зони Києво-Печерської фортеці (цитаделі), є однією з найдавніших вулиць Печерська. Її назва пов'язана з російським (московським) гарнізоном, що дислокувався на території цитаделі. До 30-х років XIX ст. була центральною вулицею Печерська і всього Києва. У 1922–1944 рр. називалася вулицею "Арсеналу". На місці будинку № 30 на замовлення Лаври був зведений найкращий у місті на початку XIX ст. "Зелений готель" (не зберігся). У ньому зупинялись декабристи, О. Грибоєдов, Т. Шевченко. На Московській містився будинок батька К.Ф. Рилєєва. На вулиці в XIX ст. проживав колезький радник лікар Степан Фадейович Заславський (1823–1893), який, за спогадами сучасників, був улюбленцем печерського населення. Заславський походив із фельдшерів, склав державні іспити в Університеті св. Володимира, виконував обов'язки міського лікаря.

На розі вулиць Івана Мазепи і **Московської, 1/2** стоїть двоповерховий цегляний будинок, зведений у 1904 р. для Київського товариства Червоного Хреста. У 1909–1914 рр. в будинку містився Київський відділ Російського військово-історичного товариства, у 1910–1919 рр. – Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва.

Весь квартал правого боку вулиці (**Московська, 2–10**) займає комплекс споруд заводу "Арсенал" (тепер – Київське акціонерне товариство "Завод "Арсенал"). У 1854 р. на території Нової Печерської фортеці був зведений двоповерховий головний корпус виробничих майстерень (**Московська, 2**). У середині XX ст. надбудували ще два поверхи. На початку XX ст. "Арсенал" – найбільше металообробне та машинобудівне підприємство міста. Напередодні Першої світової війни розпочато модернізацію виробництва. У 1912–1914 рр. зведено новий цех – механічний, який своїм торце-

Рис. 539. Вул. Московська, 8. Споруда колишнього механічного цеху заводу "Арсенал".

Рис. 540. Андрій Краусс.

вим фасадом виходив на Московську вулицю. Споруда колишнього механічного цеху збереглася (**Московська, 8**). Фасад вирішений у формах модерну, пофарбований червоним і білим кольорами.

Московська, 5. За цією адресою зберігся колишній особняк техніка Андрія Кіндратовича Краусса (1859–після 1911), найбільш затребуваного архітектора і будівничого в період так званої будівельної лихоманки в Києві кінця XIX – початку XX ст. За проектами і під наглядом А.К. Краусса було зведено понад сорок багатоповерхових прибуткових будинків та особняків. Киянам добре відомий, зокрема, колишній готель "Оріон" біля Бессарабського критого ринку. Садиба (за старою нумерацією – Московська, 5/2) стояла на розі Московської та Левандовської (нині – Анищенка). Двоповерховий особняк з напівпідвалом і мансардою (пізнішого походження) споруджений у 1899–1900 рр.

Рис. 541. Петро Нестеров з дітьми. 1914 р.

Історія особняка пов'язана з життям відомих особистостей. Так, у липні 1905 р. тут мешкав підпоручик Борис Петрович Жаданівський (1885–1918) – керівник повстання саперів 1905 р. На фасаді будинку в 1969 р. встановлено меморіальну дошку з портретом Б. Жаданівського (скульптор А. Банников, архітектор А. Сніцарьов). У 1914 р. в будинку оселився військовий льотчик, штабс-капітан Петро Миколайович Нестеров (1887–1914), який увійшов до світової історії авіації як засновник вищого пілотажу, що зародився фактично в київському небі. Саме в Києві, на Сирецькому військовому аеродромі, 27 серпня (9 вересня) 1913 р. вперше у

Рис. 542. Проект будинку на вул. Московській, 5. 1899 р.

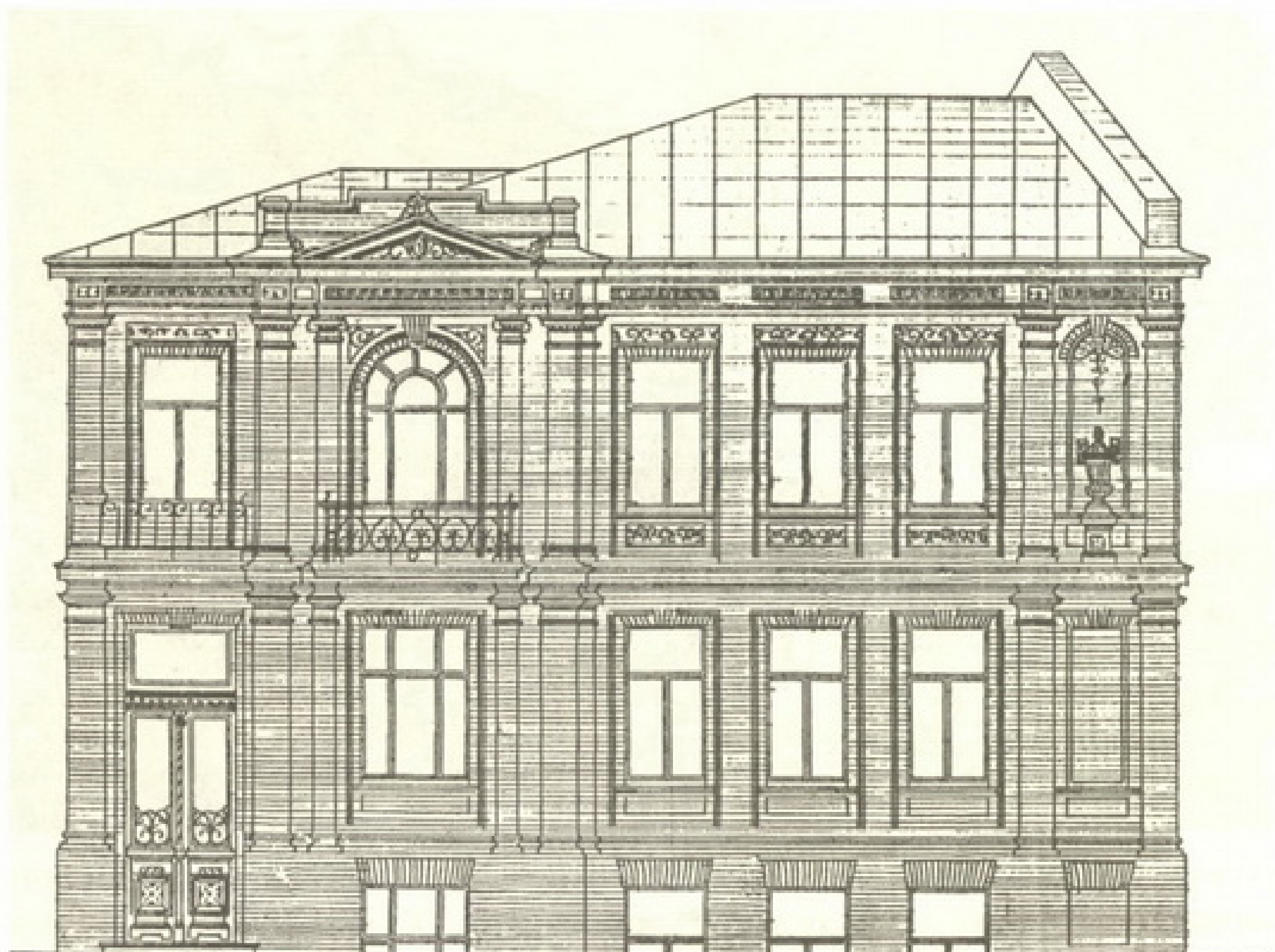

Рис. 543. Вул. Московська, 5.

світі П. Нестеров здійснив одну з фігур вищого пілотажу – так звану мертву петлю (петлю Нестерова). На фасаді будинку у 1977 р. встановлено бронзову меморіальну дошку з портретом Нестерова (скульптор К. Кузнецов, архітектор В. Гнєздилов).

Московська, 30. Колись тут стояв "Зелений готель", а в 1903 р. на садибі було зведено два прибуткових будинки Києво-Печерської лаври за проектом Є.Ф. Єрмакова. Щоправда, проект одного з будинків підписаний В.М. Ніколаєвим, отже, Єрмаков міг лише провадити будівництво. У квартирі № 2 проживала родина генерала Д. Меншова. Тут мешкала його донька, відомий історик Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко (1884–1973).

Рис. 544. Наталія Полонська-Василенко.

На території еспланади перед сучасними будинками № 40 і № 42 в 1755–1833 рр. стояла дерев'яна Володимирська церква, пізніше перенесена на Нову забудову.

Московська, 40-б. Одноповерховий дерев'яний особняк, відомий як Старопечерський будинок, зведений у кінці XVIII ст. для родини дипломата Петра Петровича Веселицького (1710–1786). У 1811 р. його вдова продала садибу на Московській і оселилася поблизу Кловського палацу. Новий власник приблизно у 1820-х роках надбудував мезонін, оздоблений балконом та портиками іонічного

ордера з боку вулиці та двору. З 1880 р. будинок належав Києво-Введенській жіночій общині, яка здавала квартири під житло.

З кінця 1890-х років і до початку Першої світової війни у будинку проживала родина Сергія Івановича Бонч-Бруєвича (1862–1919) – старшого контролера 1-го округу Київського акцизного управління.

У 1989 р. розібрано дерев'яний особняк з прибудовою. Будинок відновлено в цеглі у 1990-х роках у первісних формах, а в 1999 р. тут відкрито Музей культурної спадщини (філія Музею історії міста Києва).

Московська, 42. За цією адресою раніше містилася садиба Георгія Івановича Рибальського (1745–1813) – київського війта в 1801–1813 рр., який залишив по собі пам'ять дбайливого й енергійного господаря. За його керівництва підтверджено права та привілеї Києва за маґдебурзьким правом. Г.І. Рибальський придбав земельну ділянку на розі вулиць Московської та Москвотиньєвської, названої пізніше на його честь Рибальською. Наріжний будинок, побудований у ампірному стилі (а згодом ще й флігелі), мав оригінальну об'ємно-просторову структуру, складався з наріжного об'єму ротонди та двох прямокутних у плані двоповерхових бічних корпусів.

У 1877 р. садибу купила Мотрона Олександрівна Єгорова (1810–1878), яка заснувала тут у 1878 р. Києво-Введенську жіночу общину. До цього вона придбала сусідні садиби на вулиці Рибальській. Від-

Рис. 545. Сергій Бонч-Бруєвич (третій ліворуч).

Рис. 546. Діти С. Бонч-Бруєвича на вул. Московській, 40-б. 1900 р.

Рис. 547. Вул. Московська, 40-б. Поч. XX ст.

разу ж після заснування общини розпочалися будівельні роботи, і вже восени 1878 р. завершено спорудження домової церкви в ім'я Введення в храм Пресвятої Богородиці. Двоповерхова споруда "у два світла" побудована в формах класицизму, центральна напівсферична частина акцентована шістьма тричвертними колонами, перший поверх облямовано рустом. У 1880 р. на садибі спорудили двоповерховий кам'яний будинок, а в 1882 р. на Рибальській, 2 звели двоярусну кам'яну дзвіницю (у 1936 р. зруйнована). На кінець XIX ст. община володіла великою садибою з чудовим фруктовим садом на Рибальській, 4. У 1901 р. Києво-Введенську общину перетворено на Введенський жіночий монастир. У 1920-х роках націоналізовано будинки, що належали монастирям, це стосувалося й будинків Введенського монастиря на Московській, а вже в 1930 р. виселено всіх,

Рис. 548. Введенська община. Поч. XX ст.

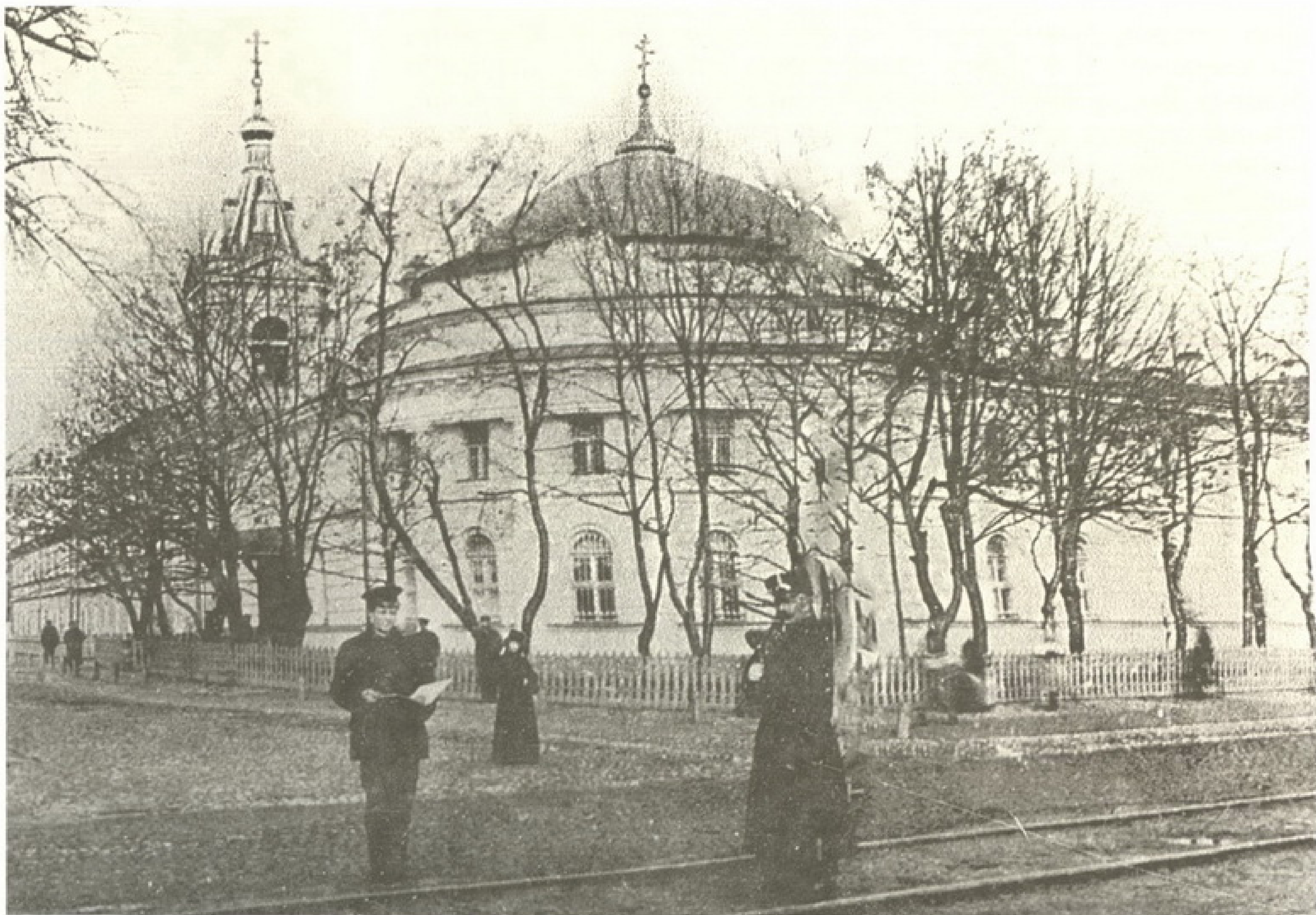

Рис. 549. Вул. Московська, 46. 1980-ті роки.

хто перебував у будинку на Рибальській, 2. У 1934 р. в колишній обителі влаштовано робітничий гуртожиток, а черниці перейшли до Флорівського монастиря на Подолі. У 1941 р. Введенський жіночий монастир відновив свою діяльність, а в 1961 р. його закрили вдруге. Лише в 1992 р. у Введенській церкві відбулася після довгої перерви перша літургія, а з 1996 р. парафіяльний храм перетворено на Свято-Введенський чоловічий монастир.

Московська, 46. До 80-х років минулого століття тут стояв одноповерховий дерев'яний будинок, зведений у 1808 р. за проектом архітектора А. Меленського на замовлення київського коменданта, генерал-майора, згодом генерал-лейтенанта О. Массе. За первісним проектом споруда зведена в стилі класицизму, на одинадцять вікон, з невеликим мезоніном над трикутним фронтоном. Упродовж 1880-х років фасад прикрасили дерев'яними різьбленими лиштвами. Цей стиль отримав назву "ропетовщина" (за прізвищем архітектора І. Ропета (Петрова)). Будинок мав пишно оформлені інтер'єри, характерні для класицизму: ліплення плафонів, каміни з чорного мармуру з бронзовими фігурами тощо.

Одним із останніх власників будинку був генерал-лейтенант Шмідт. У великій залі регулярно влаштовували читання з ініціативи Комісії народних читань. Ці читання перетворилися в певному сенсі на культурну традицію Києва. У 1919 р. тут відкрили Печерський народний дім.

Поряд із вулицею Московською

Вулиця Рибальська

Вулиця, відома з кінця XVIII ст. як Москвотиньєвська, пролягає від вулиці Московської до Печерського узвозу. Сучасну назву отримала від імені київського війта Г.І. Рибальського в середині XIX ст. На вулиці майже не збереглася історична забудова. Тут, уже в сучасних будинках, проживали корінні кияни, уродженці Печерська. Зокрема, на **Рибальській, 4** мешкала Зоя Іванівна Лільє (1916–2005), донька військового інженера-будівельника І.І. Лільє. Її дитячі роки пройшли в будинку батька на Левандовській, 12. З.І. Лільє залишила спогади про мешканців району, про їхні добрі справи на благо розвитку міста.

На місці сучасної забудови на **Рибальській, 16** стояв особняк відомого дослідника історії Києва Володимира Івановича Щербини (1850–1930). Народився у Києві, походив із потомствених дворян. Навчався у Київській 2-й гімназії, в Університеті св. Володимира (учень В. Антоновича та М. Драгоманова), після закінчення якого в 1873 р. зі ступенем кандидата вступив на педагогічні курси при Петербурзькій 2-й військовій гімназії. Після закінчення курсів отримав призначення в Петербурзьку 1-шу військову гімназію штатним викладачем. Із 1877 р. викладав історію та російську словесність у Петровській жіночій гімназії. З 17 серпня 1879 р. В. Щербина переводиться в Київську міністерську жіночу гімназію на посаду вчителя історії, тоді ж його призначено бібліотекарем фундаментальної бібліотеки, якою завідував по вересень 1885 р. Крім цього, викладав російську мову в Київському піхотному юнкерському училищі з 1879 р., а також у Фундуклеївській жіночій гімназії. Одружився з Олександрою Михайлівною Володкевич (1860–?). Мали чотирьох доньок: Надію, Олександру, Ганну та Марію.

В. Щербина брав активну участь у створенні при Київському художньо-промисловому музеї експозиції відділу "Старий Київ", був також членом однойменної комісії та багато зробив для поповнення колекції відділу. Публікував праці з історії України та Києва в

"Киевской старине", "Записках Наукового товариства імені Шевченка". В. Щербина – перший фаховий історик міста. Значний інтерес і сьогодні становить його ґрунтовна праця "Боротьба Києва за автономію". Важливі його праці також з історії окремих будинків та місцевості Києва XVIII–XIX ст. В останні роки життя (1924–1930) працював керівником комісії Києва та правобережжя Історичної секції ВУАН під головуванням М. Грушевського та був дійсним членом науково-дослідної кафедри історії України ВУАН. Сучасники згадують, що Щербина знав Київ, як ніхто з істориків, і міг провести цікаву екскурсію з минулого в будь-якій частині міста.

Рис. 550. Володимир Щербина. 1876 р.

Вулиця Рибальська належала до парафії Ольгинської церкви, що містилася на Печерській площі. До наших днів церква не збереглася. У 1830-х роках, коли на Печерську будували нову фортецю й переплановували прилеглу територію, було створено велику Печерську площу. Ще до розпланування площі на Печерській торговиці стояв дерев'яний костьол, який згорів у 1817 р. Недалеко від цього місця у 1834 р. була закладена православна парафіяльна церква в ім'я св. Великої княгині Ольги – однобанна споруда візантійської архітектури. Окрім головного престолу при церкві був престол в ім'я св. Михаїла, першого митрополита Київського. У 1839 р. церкву освятили. У 1889 р. настоятелем Києво-Печерської Ольгинської церкви став протоієрей Андрій Гаврилович Лебединцев (1826–1903), брат відомих діячів української на-

Рис. 551. Церква св. Ольги. 1935 р.

уки і культури Петра і Феофана Лебединцевих. Написав спогади про свій родовід, які були опубліковані в часописі "Киевская старина". Був знайомий з Т.Г. Шевченком.

Вулиця Андрія Іванова

Одна з давніх вулиць, відома з XVIII ст. Із 1803 р. за прізвищем домовласника Бутишева стала називатися Бутишів провулок. Пролягає від вулиці Московської до площі Слави. Сучасна назва – з 1940 р.

Андрія Іванова, 10/10. На розі вулиць Андрія Іванова і Анищенка стоїть двоповерховий з підвалом кам'яний особняк другої половини XIX ст. з пізнішою добудовою. Позаяк будинок наріжний, оформлені два фасади. Перший поверх будинку по вулиці Анищенка (колишньої Левандовської) має семивіконний фасад, площина якого поділена на три частини. В центрі п'ять вікон однієї форми, з боків вікна нагадують бійниці і прикрашені трикутними сандриками. Вхід до будинку розташований з подвір'я.

За адресою Бутишів провулок, 10 проживала велика родина Фоменків. Климентій Іоникійович Фоменко (1839–1924) – син священика, народився на Подолі. Його мати, як вдова священика, проживала при церкві Миколи Доброго. Климентій Фоменко спочатку навчався в Софійському духовному училищі, де навчалися переважно сироти – діти осіб духовного звання. Згодом за-

Рис. 552. Вул. Андрія Іванова, 10/10.

кінчив Київську духовну семінарію (1859), потім Київську духовну академію (1863) зі ступенем кандидата богослов'я. 26 червня 1864 р. був рукоположений у сан священика до Києво-Печерської Спаської на Берестові церкви. За спогадами К. Фоменка, у 1860-х роках він жив у будинку Софійського собору, в квартирі тестя протоієрея Д.А. Жданова і до парафії доводилось діставатися через усе місто.

Рис. 553. Климентій Фоменко.

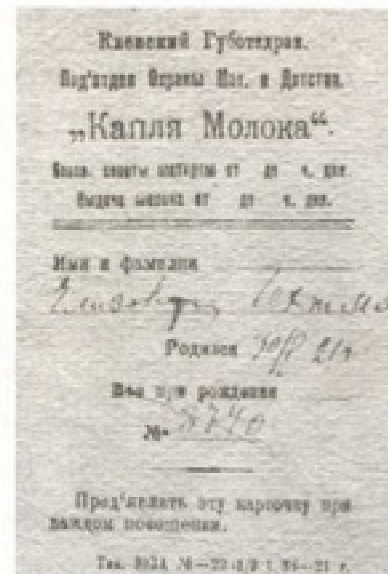
Виконуючи обов'язки парафіяльного священика, К.І. Фоменко викладав також закон Божий у середніх навчальних закладах міста: Київській 2-й гімназії, Київській 4-й гімназії, Київському піхотному училищі. Був членом православного Палестинського товариства. Провадив активну просвітницьку діяльність. Київські газети часто подавали оголошення про лекції отця Климентія. Активно співпрацював з "Киевскими епархиальными ведомостями", написав спогади про Київ 1860-х років, у 1899 р. вийшла друком його книжка "До 35-річчя священства", присвячена служінню в одній парафії – на Липках. Після зведення Олександро-Невської церкви став її настоятелем. Поховали його на Липках, біля Олександро-Невської церкви.

Рис. 554. Надія Фоменко.

Разом з дружиною Марією Дмитрівною виховали шістьох доньок. Усі доньки навчалися в Міністерській жіночій гімназії, деякі закінчували й восьмий педагогічний клас, щоб отримати свідоцтво домашньої вчительки. Потім працювали в різних середніх навчальних закладах міста. Так, Віра викладала в жіночій гімназії О.Ф. Плетньової, Надія була активним організатором дитячої консультації на Печерську, яка називалася "Крапля молока". Надія Климентіївна Фоменко (1878–1929) напередодні Першої світової війни отримала диплом медичного факультету Університету св. Володимира за фахом педіатра. Спочатку працювала лікарем у приватній жіночій гімназії О.Ф. Плетньової на Різницькій, 2 (1914–1915), під час війни – лікарем у поїздах Червоного Хреста, а після війни – лікарем у "Краплі молока". У 1920-х роках Надія Климентіївна працювала також в поліклініці на Московській, неподалік консультації, і дільничним лікарем. За спогадами її сина Миколи Прохоровича Прокоповича, дільниця була дуже велика – Печерськ, Лавра, Звіринець. Транспорту тоді майже не було, і Надії Климентіївні доводилося обходити дільницю пішки, часто в дощ і негоду. За робочий день проходила 15–20 км.

Рис. 555. Картка дитячої консультації. 1921 р.

„Капля Молока".

Имя и фамилия

Родился

№

Андрія Іванова, 11. Двоповерхова будівля зведена у 1901–1902 рр. за проектом архітектора О. Кривошеєва для Печерського міського парафіяльного училища. На першому поверсі містилося 1-ше чоловіче училище, на другому – 2-ге жіноче. У роки Першої світової війни у будинку розміщувалася 3-тя Київська школа прапорщиків. Майже весь час його використовували під навчальний заклад.

Рис. 556. Вул. Андрія Іванова, 11.

У 1945 р. відновила роботу середня школа № 75. У 1957–1958 рр. будинок надбудували ще одним поверхом. Нині тут продовжує діяти спеціалізована середня школа № 75 та працюють курси "Інтерлінгва".

Вулиця Анищенка

Вулиця існує з XVIII ст. і спочатку називалася Гейсівською, за ім'ям київської графської родини Гейс, що мали садибу на вулиці. У 1869–1927 рр. мала назву Левандовська. Климентій Фоменко у спогадах писав, що вулиця отримала таку назву від садиби давно померлого знаменитого кафедрального протоієрея Івана Васильовича Леванди (1734–1814) – письменника і проповідника.

У 1910-х роках вулицю почали інтенсивно забудовувати багатоповерховими прибутковими будинками. Збереглися дві садиби, компактно забудовані кооперативними товариствами після відміни Еспланадних правил: Анищенка, 5 та Анищенка, 8/15, а також будинок родини військових інженерів Лільє, що зробили значний внесок у розбудову Києва.

Анищенка, 12. У кінці XIX ст. військовий інженер І.І. Лільє-старший за власним проектом звів одноповерховий будинок на підвалі на Левандовській, 12. У 1914 р. його син І.І. Лільє-молодший надбудував до споруди ще два поверхи. Будинок зберігся, хоча й перебудований та змінений. Родина військових інженерів Лільє оселилася в Києві на початку 1881 р. Генерал-майор Іван Іванович Лільє (1840–1910) збудував у Києві три добре обладнані

Рис. 557. Будинок на вул. Анищенка, 12.

Рис. 558. Фрагмент фасаду.

клініки на території Київського військового шпиталю. Із 26 років служби в Києві 15 Лільє-старший присвятив будівництву в шпиталі й на зламі XIX–XX ст. передав естафету своєму синові. І.І. Лільє-старший придбав ще садибу на вулиці Мільйонній (нині – Панаса Мирного), 15, був членом опікунської ради приватної жіночої гімназії О.Ф. Плетньової.

Під керівництвом Івана Івановича Лільє-молодшого (1870–1927) побудовані дві клініки та господарські служби у військовому шпиталі в 1900–1910 рр. Він закінчив у Києві Володимирський кадетський корпус, а потім продовжив навчання у Петербурзі. Спочатку навчався в Миколаївському військово-інженерному училищі, а згодом у Миколаївській інженерній академії. У 1896 р., завершивши навчання, повернувся до Києва і плідно працював у рідному місті. Найбільшою спорудою, яку І.І. Лільє-молодший збудував у 1914–1918 рр., було Олексіївське військово-інженерне училище на Звіринці (архітектор М. Шехонін). Нині у цій будівлі на бульварі Лесі Українки міститься військовий ліцей ім. Івана Богуна.

Вулиця Суворова

Вулиця виникла в першій половині XIX ст., йшла вздовж еспланади та Еспланадної площі й називалася Еспланадною, пролягала від Микільської вулиці до Московської. Згодом отримала назву Суворовської і мала таку назву в 1902–1920 рр. і 1944–1977 рр.; у 1920–1944 рр. — вулиця Урбановича, сучасна назва – з 1977 р.

Рис. 559. Вул. Суворова, 9. Головний фасад і фрагмент фасаду колишнього іподрому.

На вулиці збереглися дві споруди, зведені на початку XX ст. й обидві мають стосунок до Південно-Західного товариства сприяння рисистому конярству. За проектом архітектора В.М. Рикова та скульптора Ф. Балавенського у 1915–1916 рр. був зведений будинок іподрому на замовлення Товариства (тепер – **Суворова, 9**). Іподром налічував 4 тис. місць. Найбільшого розквіту досяг у період непу. Із перервами працював до 1960 р., потім був переведений на Одеську площу.

Рис. 560. Вул. Суворовська, 14. Січень 1918 р.

Рис. 561. Перша споруда іподрому. Поч. XX ст.

Старшим членом Південно-Західного товариства у цей час був Микола Васильович Писарев – власник садиби на Суворовській (тепер – **Суворова, 14/12**. Нерухомість була записана на дружину – Віру Миколаївну Писареву. Тут у 1912 р. зведено чотириповерховий прибутковий будинок на підвалі в стилі модерну за проектом архітектора Є.Ф. Єрмакова. Будинок стоїть на розі з провулком Миколи Гайцана (колишній Хрестовий провулок) і має два фасади, пишно прикрашені листям аканта, вікна різних форм – напівкруглі широкі й видовжені прямокутні, акцентований вхід. Фасад по вулиці Суворова розчленований двома еркерами. З провулка Гайцана є проїзд на подвір'я. Частково збереглася металева брама в стилі модерну. У підворітті ліворуч – вікно колишньої двірницької. Будинок – один із кращих зразків модерну, зведених на початку XX ст. на Печерську.

Рис. 562. Вид на Поділ з Царського саду. Гравюра I пол. XIX ст.

ПОДІЛ

Забудова Подолу – унікальний архітектурний ансамбль, що формувався впродовж кількох століть. У ньому гармонійно поєдналися різні стилі – бароко, класицизм, ампір, модерн. Поділ на всіх етапах історичного розвитку виокремлювався містобудівною доцільністю та органічним зв'язком із навколишнім середовищем.

Вулиці Подолу зберегли свої назви або ж повернули первісні, які здебільшого походили від назв православних храмів чи монастирів, що на них стояли чи стоять. Наприклад, Покровська, Іллінська, Борисоглібська, Притисько-Микільська, Андріївська. Збереглися й назви, що походили від поселень ремісників, – Гончарна, Кожум'яцька. Гончарі, Дігтярі, Кожум'яки – це поселення на Подолі між горами Старокиївською, Замковою, Детинкою, засновані в середньовіччі. Ремісницькі цехи тут існували до початку XIX ст., а забудова склалася у XIX – на початку XX ст. Цілісний ансамбль щільної забудови ремісницького району Подолу майже повністю зруйнували у 1980-х роках.

На Подолі частково збереглася забудова часів магдебурзького права, коли Поділ був центром торговельно-економічного життя Києва. Кам'яниці та храми XVII–XVIII ст. – особлива прикраса й історична пам'ять Подолу.

Поділ – найдавніший район міста, де ще за Київської Русі (IX–XIII ст.) сформувався торговельно-ремісничий і портовий центр міста, через який пролягали численні сухопутні та водні шляхи, що сполучали Європу з Азією, країни Балтії з Візантією. У великокняжу добу густонаселений район з дерев'яною забудовою став осередком економічного життя, де пульсував головний нерв міста – торг, де розташовувалися комори й крамниці, де завжди товклися купці – свої й чужі. У центрі Подолу була торговиця. На Подолі стояло багато дерев'яних церков або божниць і лише одна кам'яна божниця – Богородиці Пирогощі.

За литовсько-польської доби Поділ стає головною територією власне міста, тут зосереджується все торговельно-економічне життя. У XV ст. подільські міщани здобули право на самоврядування

за маґдебурзьким правом. Адміністративний і стратегічний центр з Верхнього міста перемістився в замок, зведений литовськими князями на горі, що самотньо стояла над Подолом, відокремлена від інших гір долинами Глибочиці, Гончарів та Кожум'яків. З того часу вона й звалася Замковою, а пізніше Киселівською – від імені воєводи Адама Кисіля, "який проживав тут двічі досить довго, а саме, зимою 1649, весь 1650 і знову зимою 1651/52 року. Після нього жоден воєвода тут уже не проживав, а незабаром загинув і сам замок". За описами очевидців, Поділ кінця XVII ст. – "... нижній город з багатьма церквами, великими будинками, численною людністю. Над ним панує гора Киселівка, але замку на ній вже немає".

У XIV–XVII ст. населення Подолу жило заможно. За свідченнями Михалона Литвина, мало вдосталь фруктів, овочів, меду, м'яса, риби. Будинки були переповнені дорогим одягом, дорогоцінним камінням, соболиним та іншим хутром і прянощами; шовк коштував дешевше, ніж у інших містах льон або сіль.

Рис. 563. Панорама Подолу. Фото Ф. де Мезера.

На Подолі в середні віки зосереджувалася переважна частина мешканців міста (міщани), розвивалися торгівля та ремісничі підприємства. Тут стояли ратуша, головний ринок, кам'яний магістратський храм Успіння Богородиці, Богоявленський монастир зі школою (колегіумом), шпиталем і братством, близько десяти православних церков, зокрема, Миколи Доброго та Миколи Притиска.

Населення Подолу за княжої доби було чисельне й різноманітне – греки, араби, венеціанці, хазари, євреї, німці, "ляхи"; в центрі Подолу містилися вірменський квартал (до XVI ст.) і генуезький торговий двір. За литовсько-польського панування Поділ заселяли лише українські міщани, які не дозволяли торгувати тут іншим національностям і станам. Серед міщанської торговельної маси губився навіть козацький елемент: козацькі поселення були далі за Подолом, на теперішній Куренівці, де стояли козацькі сторожові "курені".

Більшість населення Подолу об'єднувалася в цехи (виникли в першій половині XV ст.). Поява в Києві цехів у класичній формі пов'язана з набуттям маґдебурзького права. Ремісники одного фаху оселялися переважно на одній вулиці. Так, на Кожум'яках жили й працювали чинбарі, кушнірі, дубильники, лимарі. Під Замковою горою проходила вулиця Гончарна, де жили гончарі. Від Замкової гори до берега Почайни розташовувалися цегельні. Ремісники об'єднувалися в цехи; кожний цех мав власну атрибутику й символіку: емблеми із зображенням знарядь праці, прапори (корогви), цехову печатку, скриньку, де зберігалися документи та гроші. Представники цехів брали активну участь у міському самоврядуванні. Число цехів не було сталим. У XVIII ст. більшість товарів виробляли 11–15 цехів.

У XVIII ст. на Подолі було декілька скляних, кожум'яцьких та інших фабрик і заводів; існував шовковичний заклад, виготовляли трояндову олію, розвивалося виноробство. У 1707–1719 рр. заведені правильні "астерії" (готелі з ресторанами і картами), театр, поштова контора. Будинки, вкриті ґонтом, оточені садами, нагадували українські мазанки. За словами Лерхе, усі будинки мали номери, вулиць було лише сім – вузьких і кривих; будинки були розкидані, як в українських селах. Замість мостових вулиці були вистелені деревом, великі кошти місто витрачало на утримання "водостічних труб і фонтальних колодязів", а також на освітлення, хоча ліхтарі, щоб уникнути пожеж, запалювали лише в урочисті дні.

У середині XVIII ст. Поділ був осередком українського життя в Києві. Тут мешкала дружна громада міщан під маґдебурзьким правом, що завзято боролася з московськими "людьми торговими", які, проте, всілякими заходами за допомогою урядової політики здобували нові й нові позиції, що давало їм змогу потроху входити глибше в місцеве життя. Московська держава провадила наступ

не лише на економіку, а й на культуру. Відомий наказ Петра І про українські книжки: "дабы никакой розни и особого наречия в них не было"; наступні дії цензури поступово підтинають діяльність Лаврської друкарні. Наступ на духовне життя посилюється з впровадженням російської мови до церковної служби та у викладанні в академії. Останнє спричинило спротив частини професорів і ще більше відірвало вищу школу від народу.

Як же виглядав Поділ у другій половині XVIII – на початку XIX ст.? Будинки зводили дерев'яні, криті ґонтом. Хата ділилася на дві частини: на одній половині – кімната з кахляною грубою, на іншій – кухня з піччю, теж із білих кахель. У кімнаті було три вікна, що відчинялися. Віконниці та двері були на залізних гачках, із залізними засувами. Біля хати стояла комора, у заможніших міщан – льох, комора, льодовні. Двір обнесений дерев'яним парканом, з воротами і хвірткою із залізними засувами. Багаті садиби коштували дорого. Двір заможного коваля в 1804 р. можна було придбати за 320 рублів, а стару хату – за 100–150 рублів.

У домівках подільських міщан стояли столи, вкриті цераткою, ослони, у заможних – ліжко, на якому виставлена "на показ" гора з подушок (до 16 штук), вишиті простирадла, набійчаста ковдра. У менш заможних ліжка не було, а постіль, з меншою кількістю подушок, влаштовували на підлозі й накривали рядном. На покуті висіли ікони, інколи в срібних або мідних оправах, над ними – рушники, вишиті заполоччю, перед іконами – кришталева лампадка або мідний ліхтар. Ще й, бувало, дзеркало висіло на стіні. У кімнаті або в коморі стояли скрині, куті залізом, куди ховали кращий одяг і посуд. У заможних міщан була для одягу мальована дерев'яна шафа. Увечері на столі засвічували ліхтарі. Посудом користувалися різноманітним: одні мали срібні тарілки та полумиски, інші – цинкові, а то й дерев'яні та прості череп'яні миски. Нерідко вживали ножі й виделки, були й такі, що мали їх по 10 пар, у дерев'яних колодочках. Ложки згадуються лише дерев'яні, чарки – кришталеві, але, очевидно, якщо тарілки траплялися срібні, то й чарки та ложки теж. Пляшки кришталеві, чашки глиняні, посуд у кухні мідний (казанок коштував 60 копійок) або ж череп'яний – горщик.

У 1789–1802 рр. будівельні та оздоблювальні роботи коштували великі гроші. Так, за складання двох пічок і комина вимагали 17 рублів, за малювання та побілку кімнати – 15 рублів 20 коп. Водночас на подільських базарах 1 фунт (400 г) яловичини можна було купити за 4 коп., а свинячої поребрини – за 75 коп. Риба коштувала дешево – просолена щука (фунт) – 6 коп., осетрина малосолена – 11, ікра – 25–30, а оселедець – 1 коп. Фунт меду коштував 10 коп., слив – 5, кавун – 20, а диня – 25 коп., вінець цибулі – від 25 до 30 коп., коромисло шаткованої капусти – 30 коп., кварта горілки – 20 коп., а відро горілки – 1,5–2 рублі.

Рис. 564. Флорівська гора і Кожум'яки. Фото Г. Чугаєвича. 1880-ті роки.

Пожежа 9 липня 1811 р., що знищила майже всю забудову Подолу, дала поштовх докорінним змінам. Згоріла більшість із 2068 подільських будинків, тобто понад половину забудови Києва: на той час у місті налічувалося 3968 житлових споруд (за підрахунками М. Берлинського). Взагалі з того часу збереглося небагато зразків старої забудови. Про старі кам'яниці, зведені до пожежі 1811 р., В. Щербина у 1920-х роках писав як про унікальні пам'ятки минулих часів. Сьогодні старі приватні будинки можна впізнати за тим, як вони стоять – навскоси до теперішнього напрямку подільських вулиць. Більшість із них має власні назви, наприклад, "будинок Мазепи".

У 1870–1890 рр., коли інші райони міста розбудовувалися, Поділ змінився найменше. Весь простір від Флорівського монастиря та від Щекавиці до Дніпра з давніх-давен був забудований церквами та будинками. Саме в цей час стали освоювати ту частину Подолу, що звалася Плоске, та далі за нею і старовинну Оболонь. Але там життя киян постійно перебувало в небезпеці, бо вулиці щовесни

Рис. 565. Панорама повені на Подолі. Фото Ф. де Мезера. 1880-ті роки.

заливало водою. Повінь захоплювала й стару частину Подолу. За спогадами мешканця Подолу Богатінова, повінь 1845 р. залила не лише берегову місцевість, але й віддалену. Церкву св. Іллі-пророка, в очікуванні розливу, "замуровано", тобто всі двері закладено кам'яною кладкою, але церкву все одно затопило. Вода затопила також духовне училище. За розпорядженням міської влади, у всіх частинах міста, на всіх будинках, церквах, спорудах, які постраждали від повені, проведено олійною чорною фарбою лінії з написом "1845 р.". Такі повені траплялися навіть у 30-х роках минулого століття. Віктор Некрасов згадував, що у 1932 р. вода дійшла до самої Олександрівської вулиці (нині – Петра Сагайдачного).

На початку XX ст. Поділ був одним із головних торговельно-економічних центрів міста. Якщо взяти до уваги, що майже вся велика торгівля Києва, а також усі гуртові склади лісу зосереджувалися на Подолі, то можна сказати, що 66 відсотків усіх вантажів, які прибували до Києва, йшли на Поділ і відправлялися з Подолу. К. Шероцький писав у 1917 р., що Поділ кипить діяльним торговим життям. Таким він відомий у епоху князів, таким залишався й на початку XX ст.

У кінці XIX – на початку XX ст. Поділ був значним духовним і навчально-культурним центром Києва. Тут діяли 20 церков, Київська духовна академія і Київська духовна семінарія, Києво-Подільське духовне училище, Київська 3-тя гімназія, Києво-Подільська жіноча гімназія та інші навчальні заклади. На Контрактовій площі в колишньому кушнірському цеху (Контрактова площа, 8) у 1891 р. відкрилася Київська міська безкоштовна народна читальня, в

Контрактовому домі (Межигірська, 1) вечорами ставили аматорські спектаклі, запрацював кінотеатр.

На Подолі ще з часів Контрактових ярмарків здавали в найм кімнати, квартири, а то й садиби. Господар, який здавав будинок чи помешкання впродовж року, залишав за собою право обмежувати пожильців на час контрактів однією чи двома кімнатами, а решту здавати приїжджим. Готелі та заїзди, що містилися в інших районах міста, на час Контрактів переїздили на Поділ. Здаючи помешкання в найм, подоляни отримували прибутки і від прочан, які діставалися до Києва Дніпром. На Подолі в кінці XIX – на початку XX ст. налічувалося понад два десятки невеликих готелів, значно дешевших, ніж у Верхньому місті та Новій забудові.

Умебльованих кімнат було найбільше в районі річкового вокзалу. На теперішній вулиці Петра Сагайдачного майже в кожному будинку містилося від 6 до 17 третьорозрядних умебльованих кімнат, значно дешевших, ніж у центрі та біля залізничного вокзалу.

Аура Подолу, з його особливою архітектурою, тихими вуличками, бароковими церквами, зі щемливим відчуттям давнини, збереглася і в XXI ст. Із Європейською площею і Печерськом Поділ сполучається Володимирським узвозом. Раніше він називався Олександрівським, оскільки проходив повз колону, встановлену 1802 р. на честь підтвердження прав і вольностей Києва за маґдебурзьким правом грамотою Олександра I. Володимирським узвозом у 1892 р. вперше пройшов електричний трамвай від Європейської площі до Поштової.

Понад Дніпром

Поштова площа

На площі зберігся будинок поштової станції, єдиний із комплексу будівель поштово-диліжансної станції, що діяла на Подолі від другої половини XIX ст. і до 1919 р. Сьогодні тут відкрито постійну виставку "До історії самоврядування м. Києва" заповідника "Стародавній Київ". За свідченнями М. Сементовського, на місці станції під час земляних робіт знайдено велику кількість поховань; це доводило, що там у XVIII ст. існувало кладовище, знищене тоді, коли призначили для нього місце на Щекавиці.

Кам'яну одноповерхову споруду поштової станції закладено 28 вересня 1854 р. Фундамент робили високим, цього вимагала місцевість. Наступний етап будівництва розпочався у 1862 р. і завершився у 1865 р. До нового приміщення перевели диліжансну станцію. У путівнику Шероцького зазначалося, що "будинок – у класичному дусі (миколаївської епохи); фасад дуже живий і красивий".

У середині XIX ст. екіпажний парк поштових станцій був досить розмаїтим. У поштовому дорожнику за 1871 р. згадуються звичайні й великі кибитки, дорожні тарантаси, звичайні двомісні коляски та брички, чотиримісні коляски, двомісні й чотиримісні карети та сани. Кінні диліжанси, що курсували з Києва, були семимісними і запрягалися 8–10 кіньми. Спеціальними маршрутами діставалися до Бердичева, Богуслава, Черкас, Москви, Петербурга та інших міст. У Києві існувала контора диліжансів Фельденкрайза на Набережно-Хрещатицькій, 2. У 1930 р. Ф. Ернст писав: "Диліжансне сполучення від цієї станції до Житомира (пізніше т. зв. карети Фельденкрайза) мало усередині й зокола диліжанса поділ на три "кляси"; диліжанс тягли кілька пар коней; уночі шлях освітлювали смолоскипами". У 1919 р. Подільську станцію диліжансів закрили, через те що " на останню карету десь по дорозі напали бандити".

Навпроти будинку поштової станції височить елеватор. Борошномельна промисловість Києва на початку XX ст. щороку потребу-

Рис. 566. Вид на площу. В центрі – церква Різдва Христового, ліворуч – елеватор. 1930-ті роки.

вала понад 6 млн пудів зерна. Київ був одним із найбільших центрів борошномельства Південно-Західного краю. Тут діяло дев'ять великих парових млинів, загальна добова продукція яких становила близько 50 тис. пудів зерна. Найбільшим було акціонерне товариство "Лазар Бродський". Від великого комплексу залишились елеватор (Боричів узвіз, 13), збудований у 1907 р. за проектом архітектора В. Безсмертного, та дизель-моторна станція (Набережно-Хрещатицька, 1-а), зведена в 1912 р. за проектом інженера О. Вербицького. Ці споруди є яскравими зразками промислової архітектури початку XX ст.

Вулиця Набережно-Хрещатицька

Одна з найдавніших вулиць Києва пролягає від Поштової площі до Турівської та Набережно-Лугової вулиць. Називалася Великою Хрещатицькою, Хрещатиком, Хрещатицькою, оскільки, за переказами, саме нею кияни у 988 р. йшли на хрещення. Сучасну назву вулиця отримала в 1869 р., щоб уникнути непорозумінь і дублювання з новою на той час вулицею Хрещатик, що ставала центральною магістраллю Києва.

Вулиця забудовувалася після пожежі 1811 р. поступово, у середині XIX ст. переважала одно-, двоповерхова забудова. На початку 90-х років минулого століття розібрали пам'ятку архітектури – будинок на Набережно-Хрещатицькій, 5 на розі з Ігорівською вулицею. Зараз звели нову споруду з архітектурними елементами втраченої будівлі. Це був характерний купецький будинок – двопо-

Рис. 567. Станція диліжансів. Поч. XX ст.

Рис. 568. На пристані. Поч. XX ст.

верховий, з мезонінами, зведений за проектом міського архітектора Л. Станзані. Перший, кам'яний, поверх займали пивна пивзаводу Михайла Вільгельмовича Ріхерта (1853–?), крамнички, складські приміщення. На другому (дерев'яному) поверсі мешкав господар та були умебльовані кімнати.

Набережну облаштовували з 1757 по 1860 рік. На ній розвантажували вантажі, що сплавлялися по Дніпру. На Набережно-Хрещатицькій вулиці зосередилися склади лісу, цегли, кахель, будівельного матеріалу. Відпливали судна, завантажені хлібом, сіллю, соленою рибою, цукром, приходили – із залізним товаром, будівельним лісом, вапном. Багато архітектурної кераміки потрапляло водним шляхом до Києва з Черкас, із містечка Копись Могильовської губернії. У 1914 р. на вулиці розташовувалося п'ять складів кахель, майоліки та іншої кераміки. Найбільший склад – торгового дому "Хургін і Верозуб" – містився на Набережно-Хрещатицькій, 13.

Рис. 569. Перукар на пристані. 1890-ті роки.

На Подолі працювали заводи з виробництва пічних кахель, тут же були й різноманітні майстерні.

У київських житлах кахляні груби були здавна. У XVII ст. київські гончарі виготовляли переважно рельєфні кахлі, вкриті зеленою чи коричневою поливою. З 30-х років XVIII ст. виробництво мальованих кахель збільшилося. Їх розписували пишними рослинними орнаментами або сюжетними мотивами, трьома-чотирма кольорами на світлому емалевому тлі. На деяких кахлях малювали синьою емаллю по білому. Великий вплив на творчість київських майстрів

Рис. 570. Ріг Набережно-Хрещатицької, 5 та Ігорівської, 13. 1900-ті роки.

Рис. 571. Декоративна керамічна вставка. Модерн. Поч. XX ст.

Рис. 572. Кахля. XVIII ст.

Рис. 573. Кахля розписна. Кін. XVIII – поч. XIX ст.

мала Києво-Печерська живописна майстерня. Тематика розписів на мальованих і рельєфних кахлях другої половини XVIII ст. стає яскравішою та різноманітнішою. Збереглися імена найбільш відомих київських майстрів того часу. Серед них міщани з Подолу – досвідчений гончар, знавець різних конструкцій груб Стефан Безтілесний, який мав власну майстерню з виготовлення кахель, а також Йосип Литвин. Окрім кахель місцевого виробництва до Києва привозили кахлі з Чернігівщини, Калуги та Москви, а також із Саксонії та Голландії.

У XVIII ст. піч була активним елементом інтер´єру, її ставили в світлиці чи в кімнаті й оздоблювали кахлями. Кахляна піч вважалася ознакою багатства й була привілеєм багатих міщан і панів. Ось так співали тоді багатому сватові дружки: Хата в нього з явору, / Лавочка з китаєчки, / Піч його кахляная, / Честь його коханая.

У XIX ст. груби з утилітарної деталі інтер´єру перетворилися на елемент архітектури, стали предметом затишку й естетики.

Заснований у 1875 р. керамічний завод Андржейовського з 1882 р. містився на Кирилівській, 64 (тепер – вулиця Фрунзе). Завод випускав кахлі, теракоту, майоліку, переносні печі, обігрівачі "Вулкан", фасадні плитки. Художником заводу була Єва Куликовська – дружина архітектора Управління Південно-Західної залізниці Валеріана Куликовського. Мала скульптурну майстерню в центрі міста й магазин – на Хрещатику, 16. Разом з Йосафатом Антоновичем Андржейовським була співвласницею керамічного

заводу. В будинках киян ще збереглися груби, виготовлені на заводі Андржейовського.

Набережно-Хрещатицька, 27. Будинок колишньої бурси Києво-Могилянської академії, зведений у XVIII ст. та добудований у XIX ст., – перший студентський гуртожиток у Києві. Будинок для бурси спорудили у 1765 р. На мурованому фундаменті (роботами керував І.Г. Григорович-Барський) звели дерев'яний поверх (під керівництвом "тесального майстра" Петра Неділка). У будинку проживало до 400 бурсаків, головним чином, сироти та діти незаможних батьків, яких утримувало Київське братство. Через 10 років будинок згорів. Стали збирати кошти на нове будівництво. Пожертви надходили не лише з Києва, а й з усієї України та з-за її меж – від численних вихованців академії. У 1778 р. за проектом і під керівництвом І.Г. Григоровича-Барського був споруджений одноповерховий цегляний будинок у стилі українського бароко. У 1811 р. за проектом А. Меленського споруду було надбудовано й реконструйовано в стилі класицизму. Двоповерховий, кам'яний, він складається з трьох об'ємів – центрального і двох бічних.

Рис. 574. Реклама складу кахель на Набережно-Хрещатицькій.

Після реорганізації академії сюди переїхали її нижчі класи, з яких було створено духовне училище, що залишалося тут до 1901 р. У 1802–1814 рр. у бурсі під час навчання в академії проживав поет і перекладач Петро Петрович Гулак-Артемовський (1790–1865). Закінчивши академію, він вступив вільним слухачем до Харківського університету, де згодом розпочав викладацьку діяльність. 26 років викладав історію в університеті, а в 1841–1849 рр. був ректором Харківського університету. З 1817 р. почав писати вірші українською мовою. Його вірші та, особливо, казки набули надзвичайної популярності. Найбільший успіх мала казка "Пан та Собака", що, як писав М.І. Костомаров, виявляє болісні, але стримані почуття народу, який безпорадно терпів сваволю кріпацтва.

Рис. 575. Будинок старої бурси. 1930 р.

У 1824–1830 рр. у цьому будинку проживав Семен Степанович Гулак-Артемовський (1813–1873) – композитор, автор першої української опери "Запорожець за Дунаєм" (1862) та інших музичних творів, зокрема, пісень-романсів ("Стоїть явір над водою", "Спать мені не хочеться"), співак і драматичний актор. Навчався у Київському повітовому духовному училищі.

Зараз будинок колишньої бурси належить Національному університету "Києво-Могилянська академія".

Неподалік бурси на Набережній був рибний базар. Рибу, пійману в Дніпрі, рибалки привозили човнами до цього місця й продавали торговкам, які продавали її вроздріб, але вже з великою вигодою для себе.

Рис. 576. Семен Гулак-Артемовський.

Вулиця Братська

Одна з найдавніших вулиць у Києві, спочатку називалася Володимирською, а з 1869 р. стала називатися Братською – від розташованого неподалік Братського монастиря (знищений у 1935 р.). Майже до кінця XIX ст. у різних київських документах писали: "Братська, колишня Володимирська". Пролягає від Ігорівської вулиці до Іллінської.

Братська, 2. За цією адресою збереглася споруда другої половини XVIII ст. – колишній "Хлібний магазин", або, як назвав його Ф. Ернст, "дід сучасних елеваторів". На замовлення київського магістрату в 1769 р. І.Г. Григорович-Барський зводив кам'яну будівлю хлібного магазину. Сучасні дослідники української архітектури підрахували, що з 23 відомих авторських робіт І.Г. Григоровича-Барського в місті збереглося лише 8. Із них до цивільної архітектури належать бурса на Набережно-Хрещатицькій, 27 і зерносховище – "запасний хлібний магазин" – на Братській, 2. Коли завершилося будівництво, точно не відомо, але, за документами, уже в 1777 р. для магазину закуповували збіжжя.

Під час великої пожежі 1811 р. будинок постраждав, але пізніше його відбудували. Тому він розташований під кутом до нинішніх подільських вулиць, нагадуючи про планування XVII–XVIII ст. Відновлену споруду використовували спочатку за призначенням. "Хлібний магазин" виконував функції сучасного елеватора. З 1828 р. будинок переплановано, там утримували полонених турків, у 1831–1833 рр. – ув'язнених польських повстанців. У 1859 р. тут добу утримували арештованого Тараса Шевченка під час його останньої поїздки в Україну.

У 1874–1915 рр. у будинку містилося Олександрівське ремісниче училище. Споруду добудували третім поверхом, з часом зробили ще триповерхову прибудову. За радянських часів тут було професійно-технічне училище.

Рис. 577. Вул. Братська, 7. Деталь оформлення фасаду.

Братська, 7. Двоповерховий будинок зведений у 1830–1840 рр. Над вікнами першого поверху скульптурні зображення лев'ячих голів, другого – жіночих голівок. Це – колишній готель "Московський", де у 1854 р. зупинялася Марко Вовчок разом з чоловіком О. Марковичем.

Рис. 578. Церква Різдва Іоанна Хрестителя (Різдва Предтечі). 1930-ті роки.

Братська, 9. До 80-х років минулого століття на садибі, що понад сто років належала купецькій сім'ї Київських, стояв триповерховий будинок. Сестри Київські передали садибу у спадок купецькій родині Лук'янових. Не одне покоління Київських–Лук'янових мешкало на Подолі; нащадки роду і тепер проживають у Києві.

Вулиця Борисоглібська

На вулиці з давніх-давен стояла церква. У 1691 р. замість дерев'яної козацький київський полковник Григорій Коровка-Вольський збудував кам'яну церкву Різдва Іоанна Хрестителя (Різдва Предтечі). До кінця XVIII ст. поряд із нею стояв дерев'яний Борисоглібський храм, який у 1790 р. згорів. 1802 р. до Різдво-Предтеченської церкви добудували бічний вівтар на честь Бориса і Гліба. Через це храм часто помилково називали Борисоглібським. У XIX ст. храм перебудовували й добудовували, і на початку XX ст. його фасади набули рис синодальної архітектури. Поряд височіла триярусна ампірна дзвіниця, а також містилося двоповерхове кам'яне приміщення, що належало парафіяльній церкві. Всі церковні споруди знищені в 30-х роках минулого століття. Згадка про храм на Борисоглібській, 10 залишилася лише в назві вулиці.

Церковним старостою Різдво-Предтеченської (Борисоглібської) церкви 21 рік був власник двох садиб на Борисоглібській (№ 12 і 14) – Федір Григорович Дитятін (1841–1918), дійсний статський радник, гласний міської думи.

Борисоглібська прямує від вулиці Петра Сагайдачного до Набережно-Хрещатицької. Серед власників садиб у другій половині XIX ст. переважали купецтво та викладачі Київської духовної академії.

На **Борисоглібській, 6** мешкав професор академії Степан Михайлович Сольський (1835–1900). На садибі стояла забудова в стилі пізнього класицизму, характерна для Подолу другої половини XIX ст.: фасадний двоповерховий кам'яний будинок, такий же флігель, просторий двір та великий сад. У 1872 р. до фасадного будинку з обох боків добудували двоповерхові прибудови за проектом архітектора Київської єпархії Василя

Дейнеки. Центральна частина будинку виокремлена невеликим ризалітом з трьома вікнами, прикрашеними напіврозетками й трикутними сандриками – на другому поверсі.

Доктор богослов'я С.М. Сольський викладав у академії з 1861 р. У 1887 р. був обраний міським головою і на цій посаді перебував тринадцять років. За спогадами С. Ярона, Сольський за кожну марно витрачену міську копійку вболівав більше, ніж за власну. Маючи велику родину, володів лише одним будинком на Подолі. Якийсь час продовжував викладати в Київській духовній академії, та коли міське господарство розрослося й часу не вистачало на виконання прямих обов'язків міського голови, незважаючи на свої дуже обмежені матеріальні статки, відмовився від посади професора академії.

Рис. 579. Степан Сольський.

За головування Сольського в Києві відбулися значні зміни. У 1891 р. у місті з'явилися електричні ліхтарі, в 1892 р. пустили електричний трамвай, у 1894 р. Київ отримав важливу ознаку цивілізованого міста – систему каналізації; розпочато також розбудову колишньої садиби професора Ф. Мерінга.

С.М. Сольського поховали на Лук'янівському кладовищі, де коштом Київської міської управи в 1902 р. був споруджений склеп за проектом архітектора Е.П. Брадтмана.

На вулиці стояли садиби представників подільського купецтва – Смородинових (Борисоглібська, 3), Масалітіних (Борисоглібська, 5), Істоміних (Борисоглібська, 7). У кінці XIX – на початку XX ст. на Борисоглібській, 3 містилися умебльовані кімнати "Борисоглібські номери" (18 кімнат).

На розі Борисоглібської, 2 та Олександрівської, 44, у будинку Кундеревича в 1908 р. відкрився переведений з Братської, 12 магазин Ейдермана "Букініст". На Борисоглібській, 13 (будинок не зберігся), який був типовим зразком забудови Подолу середини XIX ст., на початку XX ст. проживав нумізмат і бібліофіл Микола Гаврилович Захарієвич-Захарієвський. У його бібліотеці налічувалося близько 3 тис. томів видань з історії, археології, нумізматики, богослов'я тощо. У 1904–1909 рр. подарував Міському музею колекцію римських монет.

Рис. 580. Вул. Борисоглібська, 6.

Вулиця Ігорівська

Одна з найдавніших вулиць Києва – Ігорівська раніше називалася Боричевою. Іде від Боричевого Току до Набережно-Хрещатицької вулиці. Мала також назву – провулок Михайлівський (від Михайлівського монастиря, до якого простягався шлях від Ігорівської вулиці). Сучасну назву вулиця носить з 1869 р., на честь Іго-

Рис. 581. Вікентій Хвойка.

ря Святославича. На початку XX ст. тут містилися Олександрівське ремісниче училище (№ 14), Акціонерне товариство млина "Лазар Бродський" (№ 6), мешкали головний хранитель Міського музею В.В. Хвойка (№ 9), відомий фотограф Л.Г. Краєвський (№ 10).

Ігорівська, 14. Тут, ближче до Дніпра, містилося Олександрівське ремісниче училище. Будинок раніше належав купцю Котляревському, який спочатку здавав його під театр (XVIII ст.), а потім – під арештантські роти. У будинку Котляревського свого часу виступали балет французького балетмейстера Моріса-Піона і закордонні трупи. Звідси театр перейшов у постійне приміщення на теперішній Європейській площі.

Ігорівська, 9. За цією адресою у двоповерховому особняку в 1898–1914 рр. проживав Вікентій В'ячеславович Хвойка (1850–1914). Тут він зберігав колекцію старожитностей (близько 4 тис. одиниць), яку потім передав музею. В.В. Хвойка – один із фундаторів Київського художньо-промислового і наукового музею, хранитель фондів археологічного відділу в 1899–1914 рр. Відкрив трипільську, зарубинецьку та черняхівську археологічні культури. У Києві відкрив і дослідив Кирилівську палеолітну стоянку, пам'ятки трипільської культури на Кирилівській (нині – Фрунзе), а також археологічні пам'ятки на Старокиївській горі та на горі Киселівці.

Рис. 582. Пам'ятна дошка В. Хвойки.

Вулиця Іллінська

Одна з найдавніших вулиць міста. Пролягає від Контрактової площі до вулиці Набережно-Хрещатицької. Назва походить від Іллінської церкви. З лівого боку вулиці були володіння Київської

Рис. 583. Вул. Ігорівська, 9.

Рис. 584. Іллінська церква.

духовної академії, Братського монастиря та Іллінської церкви. На вулиці переважає двоповерхова забудова другої половини XIX ст., нумерація йде від Контрактової площі до Набережно-Хрещатицької вулиці. У кінці XIX – на початку XX ст. серед домовласників – відомі родини Дитятіних, Шишкіних, Дегтярьових, Хургіна.

Між Почайнинською та Набережно-Хрещатицькою вулицями розташований ансамбль Іллінської церкви – кам'яна з дзвіницею церква, корпус малої бурси, будинок причту і брама з огорожею. Церква пророка Іллі збудована в 1692 р. на місці дерев'яної, яка стояла на давньому кам'яному фундаменті, що став основою і для теперішньої церкви. Будівництво давньої Іллінської церкви приписують князеві Аскольду. У кінці XVII ст. споруду звели коштом київського міщанина Петра Гудими. У 1718 р. церква згоріла, у 1755 р. відновлена онуком забудовника київським сотником Павлом Гудимою. Тоді до неї добудували дзвіницю та приділ св. Іоанна Предтечі. Церква дійшла до нас перебудованою після пожежі 1811 р., дзвіниця має вигляд московської наметової вежі, брама зроблена в стилі ампіру, але єдина баня храму зберігає барокові риси. Вікна напівциркульні, звичні для української архітектури, барабан прикрашений карнизом і зірками.

Рис. 585. Дзвіниця Іллінської церкви.

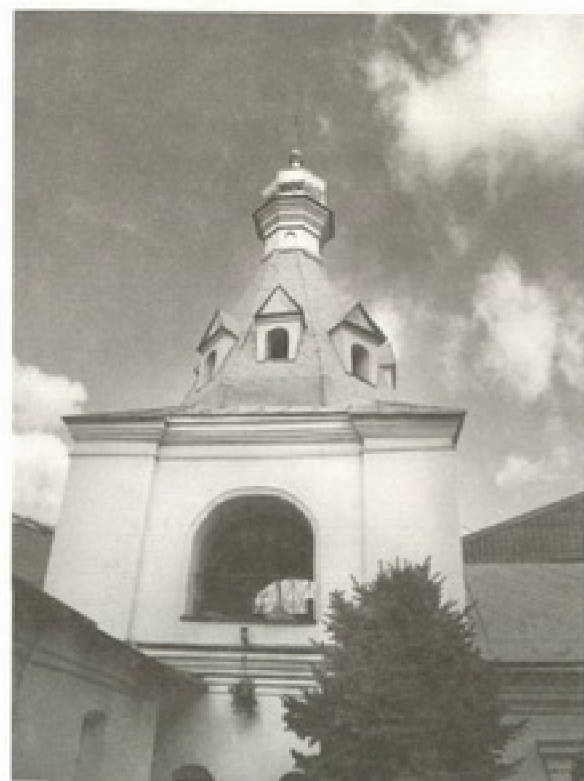

Рис. 586. Вул. Іллінська, 14/5.

Іллінська, 14/5. На розі з вулицею Волоською (Волоська, 5 і 5-б) збереглася садиба, цікава для сучасників своєю цілісністю; це зразок забудови Подолу другої половини XIX ст. Будинок, зведений у стилі історизму з ренесансно-бароковими формами, належав Клавдії Порфентіївні Шемельфенік (уродженій Дегтярьовій) (?–1915), сестрі купця М.П. Дегтярьова. Про власника нагадує літера "Ш" в балконній решітці. Будинок витягнутий по Іллінській, має восьмивіконний фасад і вхід, а по Волоській – п'ятивіконний.

Іллінська, 18. У балконній решітці двоповерхового будинку – вензель "Х", за прізвищем колишнього власника будинку київського 2-ї гільдії купця Д.Л. Хургіна.

Вулиця Григорія Сковороди

Вулиця, що простяглася від Контрактової площі до Дніпра, існує з XVIII ст. Спочатку називалася Микільською, потім, з 1869 р. – Набережно-Микільською за ім'ям Набережно-Микільської церкви (або Миколи Набережного). Після пожежі 1811 р. перепланування вулиці здійснювалося з урахуванням старої траси, що проходить уздовж території Братського монастиря, бурси Києво-Могилянської академії та Набережно-Микільської церкви. На вулиці збереглися ансамблі Братського монастиря, Набережно-Микільської церкви, а також житловий будинок родини Киселевських (кінець XVIII – початок XIX ст.), зорієнтований під кутом до існуючого планування. Частково збереглася житлова забудова першої половини XIX ст., а також кінця XIX – початку XX ст. У 1972 р. вулиця отримала ім'я поета, філософа-гуманіста Григорія Сковороди (1722–1794). Г. Сковорода у 1738–1742, 1744–1750 рр. навчався в Києво-Могилянській академії, потім неодноразово відвідував Київ. Пам'ять про Григорія Сковороду увіковічена меморіальною дошкою на фасаді академії, а також пам'ятником у сквері на Контрактовій площі.

Рис. 587. Вул. Григорія Сковороди, 9-б.

Григорія Сковороди, 9-б. Будинок відомий як "останець", оскільки зберігся після спустошливої пожежі на Подолі в 1811 р. Велика садиба належала київському 1-ї гільдії купцеві, бургомістру магістрату Іванові Киселевському. У 1797 р. зведено дерев'яний флігель на цегляному фундаменті, льохи і цокольний поверх якого збереглися до нашого часу. 1800 р. садиба перейшла у спадок Григорію Івановичу Киселевському, який був останнім київським війтом.

Будинок стоїть під кутом до існуючої забудови. Саме така орієнтація відповідає напрямку колишньої Набережно-Микільської вулиці до перепланування Подолу на початку XIX ст. У 1886 р. будинок добудували, а в середині XX ст. – перепланували. На початку 90-х років минулого століття його відреставрували з відновленням пер-

вісного вигляду – двоповерховий, цегляний, зі склепінчастим підвалом. Вікна другого поверху прикрашені трикутними та прямими сандриками.

Із другої половини XIX ст. до 20-х років минулого століття у будинку був старообрядницький молитовний дім. Нині тут міститься Подільська археологічна експедиція Інституту археології НАН України.

На розі вулиць **Григорія Сковороди, 12** та Почайнинської, 8 збереглася до наших днів пам'ятка архітектури XVIII ст. – церква св. Миколи Набережного. Назва "Набережний" отримана за розташуванням церкви у XVIII ст. на березі річки Почайни. Дерев'яна Миколаївська церква біля цього місця, ймовірно, існувала з XI ст. Уперше в документах згадується в XVI ст., коли тут уже стояв дерев'яний храм з такою ж назвою. У 1677 р. церква згоріла, й на її місці київський війт у 1677–1688 рр. Ждан Федорович Тадрина власним коштом вибудував нову, дерев'яну. Сучасна мурована церква була зведена в стилі українського бароко в 1772–1775 рр. (за даними М. Закревського, у 1779 р.) за проектом І.Г. Григоровича-Барського. Баню церкви з арочками на подвійних колонах архітектор, як припускає Ф. Ернст, створив за рисунками свого брата, мандрівника Василя Григоровича-Барського. Храм освяти-

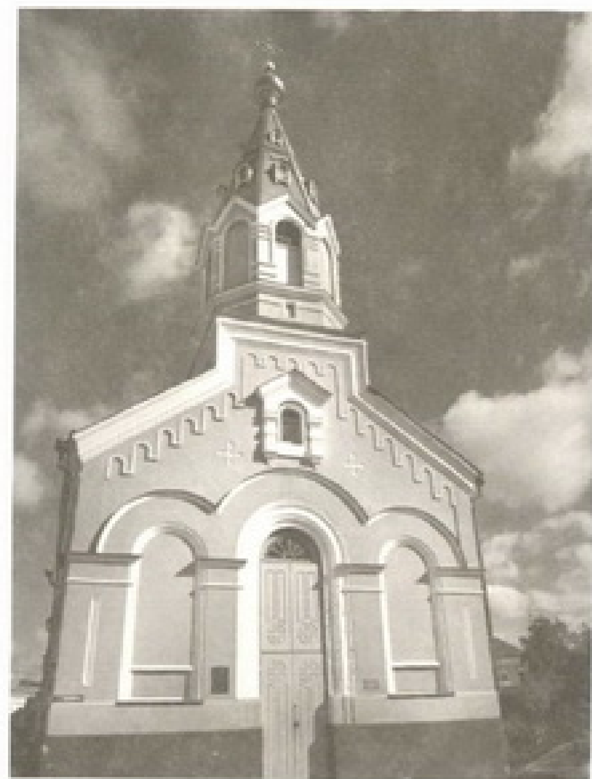

Рис. 588. Дзвіниця.

Рис. 589. Фрагмент апсиди.

Рис. 590. Церква Миколи Набережного.

ли в 1789 р., тоді ж при ньому засновано церковно-парафіяльну школу. Пожежа 1811 р. знищила дерев'яну церкву та дзвіницю, постраждала і кам'яна церква. Освячення вже оновленого однобанного Набережно-Микільського храму зі збереженням первісного вигляду відбулося в 1812 р. У 1861–1863 рр. споруджено муровану дзвіницю. У церкві зберігається давня ікона св. Миколи Мірлікійського першої половини XVII ст., а також дерев'яний різьблений іконостас, виготовлений у формах пізнього класицизму в 1852 р.

Вулиця Спаська

Неподалік Почайнинської вулиці у XVI ст. була церква Спаса Преображення, від якої й отримала назву вулиця Спаська. У 1669 р. збудували нову, яка згоріла в 1811 р. Церкву більше не відновлювали. Спаська вулиця виходить до Дніпра, до того місця, де, за словами Шероцького, був перевіз через Дніпро і де за правління Володимира Мономаха облаштували перший міст.

У протилежному напрямку на вулиці містилася стара Воскресенська церква (провулок Хорива, 4). До неї в XVII–XVIII ст. прилягало подвір'я Межигірського монастиря із церквою св. Пантелеймона. На вулиці стояв також будинок Іова Борецького.

Спаська, 16-б. За цією адресою зберігся дивовижний зразок забудови Подолу періоду українського бароко. Будинок, відомий у Києві як "будинок гетьмана Мазепи", є унікальною пам'яткою цивільної архітектури кінця XVII – початку XVIII ст. Нині тут міститься Музей гетьманства. Документальних свідчень про те, що в будинку жив або бував гетьман Іван Мазепа, немає.

Із 1717 р. старовинна кам'яниця перебувала у власності київської козацько-міщанської родини Сичевських, представники якої обіймали високі посади в міському магістраті. Краєзнавці дотримуються

Рис. 591. Вул. Спаська, 16-б.

думки, що в 1763 р. садибу міг відвідувати останній кошовий отаман Запорозької Січі – Петро Калнишевський, щоб розв'язати питання будівництва нової церкви на честь святого Пантелеймона-зцілителя та отримання дозволу на лікування хворих козаків, які поверталися з Прусського походу. Він міг зустрічатися не лише з митрополитом, а й, імовірно, з власником садиби священиком Яковом Сичевським, парафія якого була поряд. Садиба на Спаській належала родині Сичевських та їхнім нащадкам майже до кінця XVIII ст.

У 1808 р. садибу придбав Іван Петрович Покровський. Після пожежі 1811 р. будівля залишилася без дерев'яного даху. Згодом будинок перебудували за проектом А. Меленського: добудували другий поверх, прикрасили двоколонним портиком. Син Івана Петровича та Олександри Іванівни (уродженої Тибарової) Григорій Іванович Покровський (1818–1899) – київський 2-ї гільдії купець з 1842 р. розпочав службу на виборних посадах київської міської громади. Шість років виконував обов'язки церковного старости в церкві Миколи Набережного (1841–1855), був торговим депутатом, гласним міської думи, засідателем палати цивільного суду, з 1857 по 1860 рік – міським головою. Будинок належав нащадкам Покровського до самої націоналізації.

Рис. 592. Вул. Спаська, 6.

Спаська, 6 і **Спаська, 8.** Шестиповерховий з підвалом будинок у стилі модерну – яскравий зразок прибуткового будинку початку XX ст.: на кожному поверсі було по дві квартири, обладнані всіма необхідними на той час благами цивілізації – парове опалення, каналізація, електроосвітлення, ліфт. На першому поверсі – магазини з великими вітринами, а вище – квартири, які здавали в найм. Чотириповерховий прибутковий будинок зведений у 1902 р. за проектом А. Краусса для підприємця, київського купця Т. Апштейна.

Спаська, 12. Особняк побудований у 1912 р. за проектом В. Рикова. Фасад декорований у стилі неоампіру. Портал парадних дверей оформлений двома тричвертними колонами з капітелями іонічного ордера, що тримають розвинений антаблемент із розірваним фронтоном та великим ліпленим картушем. На тлі глухого парапету в облямуванні акантового листя подано зображення швелера, зубчастого коліщата, ланцюгів, що символізували рід занять власника будинку, – тут містилися контора і правління акціонерного товариства "Т.М. Апштейн і сини для залізо-технічної торгівлі та лісопромисловості".

Рис. 593. Вул. Спаська, 12.

Спаська, 22. На другому поверсі будинку, спорудженого в другій половині XIX ст., в кінці XIX – на початку XX ст. мешкала родина Василя Михайловича Фоломіна (1849–1915) – власника кількох магазинів церковних речей та ювелірних виробів. Тут він тримав магазин церковних речей. В.М. Фоломін був гласним міської думи, у 1880-х роках – церковним старостою храму Миколи Набережного.

Вулиця Петра Сагайдачного – головна вулиця Подолу

На початку XIX ст. у магістратських документах теперішню вулицю Петра Сагайдачного називали Велика мостова, або просто Велика вулиця. За спогадами протоієрея П. Лебединцева про Київ 1833 р., перша брукована мостова була прокладена по теперішніх Володимирському узвозу і вулиці Петра Сагайдачного: "Від Царського саду і по узвозу з Хрещатика на Поділ починалася і продовжувалася вулиця, яка називалася в народі Мостовою, тому що вона була викладена каменем до під'їзду Контрактового дому; далі Контрактового дому були залишки дерев'яної мостової по вулиці Хоревій і по проміжній між нею і Спаською – мимо Воскресенської церкви і ...перед будинком міської ратуші".

Вулиця проведена в 1830-х роках на місці Олександрівського яру, яким пролягала дорога з Подолу на Печерськ. Починаючи від церкви Різдва Христового Олександрівська була гарно забудована й дуже жвава. Путівники початку XX ст. називали її головною і найгарнішою подільською вулицею. М. Сементовський писав: "...до південного кінця її (тобто Олександрівської), до підошви Старокиївської височини, прилягає стародавня місцевість Соколи, чи Сокольники, в якій, виходячи з назви, утримувалися соколи і проживали сокольники великокняжої ловчої дружини".

Майже навпроти цієї місцевості на правому боці вулиці в 1810–1814 рр. постала церква Різдва Христового, кам'яна, однобанна, замість дерев'яної, що стояла в 1564 р. ближче до підвищення давнього Зборичева, чи Боричевого узвозу. У давні часи це була єдина проїзна дорога з Києва до Дніпра. Церкву збудували за проектом архітектора Андрія Меленського, і вона стала парафіяльною. 15 липня (за старим стилем, тобто в день св. князя Володимира) від церкви Різдва відбувався хресний хід до Хрещатицького джерела для водоосвячення. Храм відігравав важливу роль у формуванні забудови та ландшафту Подолу. У 1837–1841 рр. з південного боку храму прибудували бічний вівтар на честь св. Сергія Радонезького.

Рис. 594. Церква Різдва Христового. Поч. XX ст.

Церква Різдва Христового тісно пов'язана з пам'яттю про Тараса Шевченка в Києві. 6–7 травня 1861 р. тут стояла домовина з прахом поета, який перевозили з Санкт-Петербурга до Канева. Місцева поліція виконувала приписи генерал-губернатора, який вимагав не допустити виступів проти влади, демонстрацій і промов у церкві. Священик П. Лебединцев писав у спогадах: "Увечері до цієї церкви була приставлена поліція, а вранці прислали й кінну жандармерію, що зацікавило всіх, хто проїжджав і проходив по Олександрівській вулиці". Незважаючи на дощову погоду, в неділю, 7 травня, біля церкви зібралося кілька тисяч киян. Люди заповнили Олександрівську вулицю, Андріївську та Михайлівську гори, гору біля Царського саду. Під час панахиди співав місцевий хор. Київський фотограф Воюцький зробив знімок труни з тілом Т. Шевченка та присутніх біля неї родичів, друзів і багатьох киян. Надвечір траурна процесія від церкви рушила вздовж Дніпра до

Рис. 595. Процесія з домовиною Т. Шевченка. 1861 р.

Ланцюгового мосту, де стояв пароплав, що мав доправити прах поета до Канева. Попереду процесії їхали верхи на конях два жандарми, за ними йшов оркестр, далі несли хрест і три церковні корогви, потім ішли священики, за ними несли 8 цехових значків, нарешті везли домовину Т. Шевченка, накриту червоною китайкою, а навколо неї майоріло ще 11 міських цехових значків. Процесія розтягнулася на версту.

Храм зруйновано в 1935 р. У 2002–2003 рр. пам'ятку класицистичної архітектури відновлено.

Колишня вулиця Олександрівська наприкінці XIX – на початку XX ст. була суцільно забудована дво- і триповерховими будівлями. Чотири- і п'ятиповерхові прибуткові будинки з'явилися тут у 1900-х роках. На перших поверхах влаштовували крамнички з майстернями, булочні, пекарні, невеликі їдальні, у великій кількості – майстерні з пошиття й торгівлі готовим верхнім одягом, ремонту й продажу годинників, пошиття й торгівлі головними уборами. У 1910-х роках у Києві відкривалися кінотеатри. Звичайно, з'явилися вони й на Подолі, зокрема й на Олександрівській. Серед мешканців вулиці переважали дрібні ремісники, купецтво, торговці. Серед домовласників вулиці в кінці XIX ст. переважали поміщики, російське купецтво, а вже в 1910-х роках міцно укріпився єврейський капітал. Зокрема, Давид Марголін, який очолював Дніпровське пароплавство, в 1918 р. володів трьома великими садибами на вулиці, що раніше належали родині купця Фоломіна.

У кінці XIX – на початку XX ст. на вулиці містилися магазини, контори та представництва торгових фірм. Вулицю забудували, головним чином три- і п'ятиповерховими будинками, квартири в яких

здавали у найм. Тут же були дешеві готелі та умебльовані кімнати. На Олександрівській у 1913 р. налічувалось сім будинків з умебльованими кімнатами. На початку вулиці (**Петра Сагайдачного, 4**) стоїть будинок, де в умебльованих кімнатах мешкав письменник Олександр Купрін. У 1894 р. підпоручик 46-го Дніпровського піхотного полку Олександр Купрін вийшов у відставку в чині поручика. Не маючи спадкових маєтностей, мусив працювати робітником, вантажником, рибалкою. В оповіданні "По-сімейному" він писав: "Я жив тоді в Києві, на самому початку Подолу, під Олександрівською горою, в номерах "Дніпровська гавань", які тримали колишній пароплавний кухар, звільнений за пияцтво, та його дружина Ганна Петрівна – справжня гієна за підступністю, жадібністю та люттю". На київському матеріалі написано найбільший і, можливо, найпопулярніший твір Купріна – "Яма" (1908–1914). Коли вийшли друком перші розділи повісті, одна з київських газет заявила, що всі її персонажі – "портрети живих киян". Будинок був знесений у 1980 р. Відбудований у 1981–1982 рр. з добудовою третього поверху.

Рис. 596. Олександр Купрін.

Петра Сагайдачного, 20/2 (Олександрівська, 44/2). Серед забудови середини XIX ст., що збереглася, будинок, відомий як "дім Федора Коробки". Будівля привертає увагу класицистичною пропорційністю, поєднаною з соковитим декором фасаду: орнаментом у фризі, кумедними лев'ячими мордами в замкових каменях віконних арок. Будинок зведений наприкінці 1830-х років за проектом архітектора Людвіка Станзані для цехмістра київських ювелірів, золотих справ майстра Федора Михайловича Коробки (Коробкіна) (1784–1867) – відомого діяча міського самоврядування. У 1813 р. його обрали урядником срібного цеху, в 1815 р. – цехмістром і альтерманом цеху, а в 1824 р. – інстигатором у словесний суд. У 1826 р. він став ремісничим головою, а в 1829 р. – ратсгером магістрату.

Людвік Вікентійович Станзані (1793–1872) – архітектор, італієць за походженням, випускник Болонського університету, а також Римської академії мистецтв св. Йосифа, в 1833–1849 рр. виконував обов'язки головного архітектора Києва. За його планами в 1833–1835 рр. було зведено більшу частину будинків на Липках, на колишній Левашовській вулиці (не збереглися). Л. Станзані знали в місті як колекціонера мінералів та старовинних монет. За його заповітом, усі колекції відправили до Риму, у Києві в архітектора не залишилося рідних. Станзані заповідав покласти в Державний банк 4 тис. рублів, відсотки з яких ішли б на оплату повного курсу навчання одного учня Київської 2-ї гімназії. Стипендія існувала в гімназії до 1910 р.

У 1861 р. в будинку відкрили Києво-Подільську жіночу гімназію, яка перебувала тут до 1872 р.

Рис. 597. Вул. Петра Сагайдачного, 4.

Рис. 598. Вул. Петра Сагайдачного, 23.

До 1917 р. садиба належала братам Кундеревичам. Власники торгового дому "Брати Кундеревичі Лука і Віктор" мали промислове свідоцтво на торгівлю вином за адресою Олександрівська, 44. Магазин, у якому торгували вином, відкрив у 1838 р. на Хрещатику їхній батько – Фадей Олександрович Кундеревич. У 1879 р. родина Кундеревичів придбала велику садибу братів Коробкіних. Тут Кундеревич розмістив гуртовий склад, а згодом і магазин.

Петра Сагайдачного, 23/8 (Олександрівська, 79). Триповерховий будинок на розі з Ігорівською вулицею збудований у 1898 р., про що свідчить дата на фасаді. Перший поверх займали магазини. Розмаїття і вишуканість ліпленого оздоблення другого і третього поверхів виокремлюють будинок серед інших споруд періоду історизму. У 1900-х роках тут проживав архітектор Мартін Вільгельмович Клуг. Творчий доробок, залишений ним Києву, – десятки будівель. Найпомітнішим став комплекс будівель на Великій Підвальній, 14-а (Ярославів Вал, 14-а, г, д), зведений у 1910–1911 рр.: семиповерховий фасадний будинок, шестиповерховий і триповерховий флігелі в дворі, господарські будівлі.

Петра Сагайдачного, 10 (Олександрівська, 34/5). У триповерховому з підвалом будинку на розі з Ігорівською вулицею на початку XX ст. на першому поверсі містилося шість магазинів. Найбільший – паперовий магазин Костянтина Іванова, що потім належав

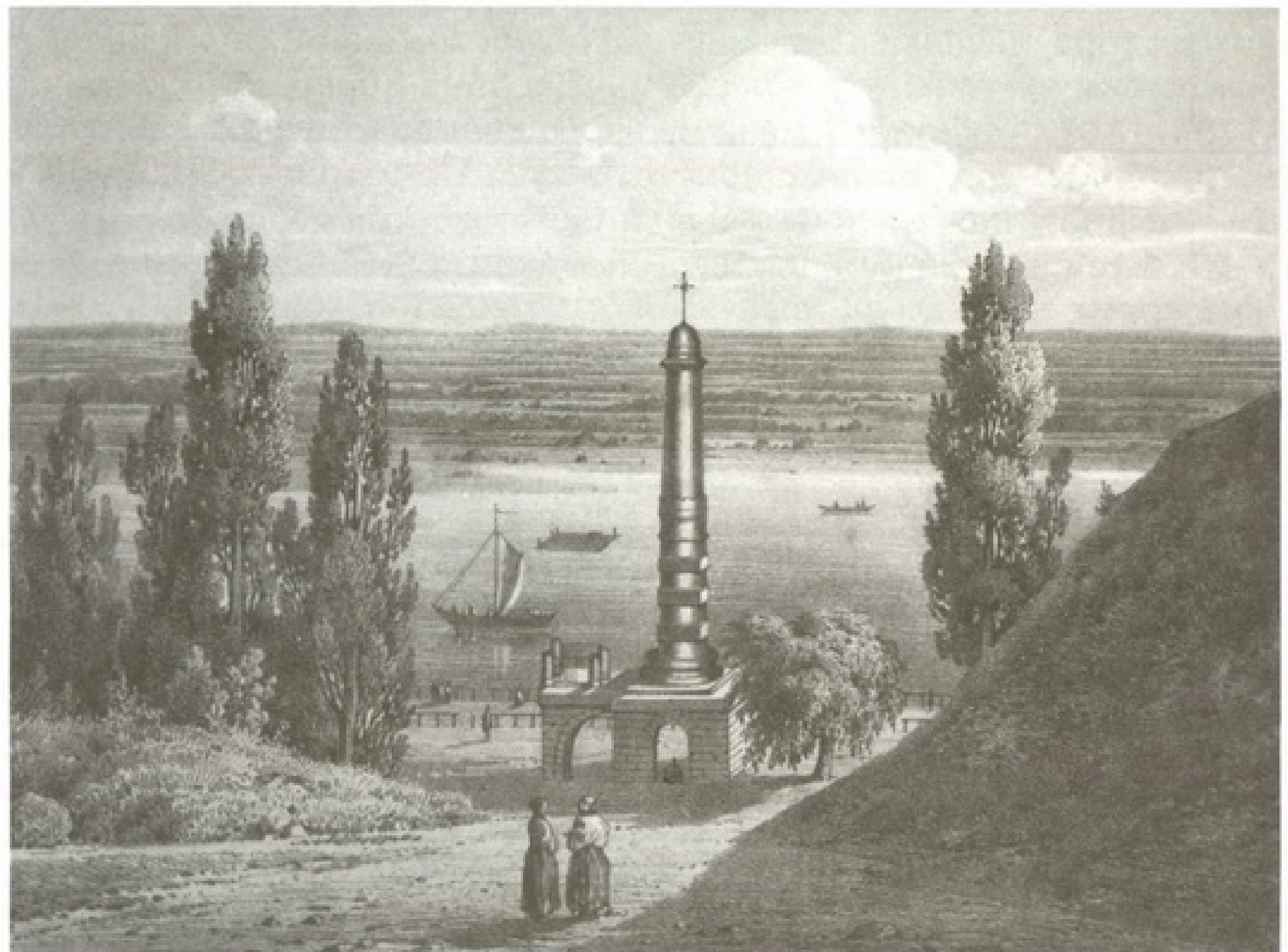

Рис. 599. Колона магдебурзького права. Літографія Й. Цеглінського. 1861 р.

його дружині. У 1880-х роках штабс-капітан у відставці Костянтин Іванов придбав на Подолі садибу на Набережному шосе, 4 (будинок не зберігся) і розпочав власну справу з продажу паперу, що виготовлявся на Добруській фабриці графа Паскевича. Тут також довгий час продавали книжки та канцтовари.

Петра Сагайдачного, 12 (Олександрівська, 36). Будинок у 1890–1892 рр. звів київський підприємець Давид Семенович Марголін (1850–?). З моменту забудови другий і третій поверхи займало Київське управління пароплавства, уповноваженим якого був власник будинку. Комерції радник Д.С. Марголін походив зі старовинної купецької сім'ї. У 1868 р. оселився в Києві. Ставши одним із організаторів пароплавства по Дніпру, він багато зробив для посилення діяльності 1-го пароплавного товариства по Дніпру та його притоках. У 1888 р. заснував 2-ге пароплавне товариство по Дніпру й очолив об'єднані товариства. Збільшивши дніпровський флот, Д. Марголін здешевив пасажирські й вантажні перевезення, що дало великий поштовх до розвитку торговельно-промислового життя Дніпровського басейну. Марголін – організатор облаштування в Києві водогону, трамвайного сполучення, постачання мешканців газом, один із ініціаторів відкриття в Києві машинобудівного, чавунно-ливарного та кабельного заводів.

У 1918 р. на другому поверсі будинку в шестикімнатній квартирі проживав управляючий пароплавством Олександр Лашневський, один із засновників у 1887 р. Київського яхт-клубу.

На першому поверсі будинку в 1910-х роках розмістилася кав'ярня "Франсуа" Франца Францовича Голомбека, власника відомої в Києві кондитерської "Франсуа" на Фундуклеївській, 2 та готелю з рестораном і кав'ярнею з такою ж назвою навпроти Міського театру, на розі Володимирської, 52 та Фундуклеївської, 17 (нині – Богдана Хмельницького, 17).

Петра Сагайдачного, 16/5 (Олександрівська, 42). На садибі на початку XX ст. було чотири споруди. Залишилися двоповерховий будинок магазину за адресою Петра Сагайдачного, 16/5 та чотириповерховий будинок у стилі модерну за № 16-б позаду нього. У 1830-х роках садиба належала купецькій родині Дегтярьових. Фасадний будинок, збудований у 1821 р. (первісно одноповерховий), використовували як торговельне приміщення. На початку XX ст. його перебудували на два поверхи, зовнішній вигляд – оздоблення в стилі класицизму, високі аркові вікна-вітрини – зберігся.

Магазин збудував Тимофій Михайлович Дегтярьов, а потім він перейшов у спадок Михайлові Парфентійовичу Дегтярьову, який продовжував справу своєї родини – торгівлю залізними товарами. За спогадами сучасників, був працелюбним, дуже скромним і ощадливим купцем. Дехто навіть казав, що він був скупий і за п'ять копі-

Рис. 600. Вул. Петра Сагайдачного, 10.

Рис. 601. Давид Марголін.

Рис. 602. Вул. Петра Сагайдачного, 12.

Рис. 603. Вул. Петра Сагайдачного, 27. Скульптурна композиція. Запорозький козак і кобзар.

йок ладен був торгуватись до безтями. Але, як з'ясувалося, всі свої статки заповів на благо міста. О. Паталєєв писав, що Дегтярьов, не маючи дітей, мріяв забезпечити старість незаможних співгромадян, "щоб мали де доживати віку і що їсти". Крім незначної частини майна і капіталу, залишеного родичам, усе майно (будинки на Хрещатику, 33, 38 і 41 і готівку – понад 5 млн рублів) пожертвував на благодійні установи: богадільню на 500 осіб, дитячий притулок на 120 місць, будинок для вдів на 60 осіб і т. ін.

Петра Сагайдачного, 27, 27-б (Олександрівська, 83). Двоповерховий будинок, зведений у 1830–1840 рр. за проектом Л. Станзані, вузьким фасадом виходить на вулицю Петра Сагайдачного, має фасадні прикраси та балконне огородження. Углибині садиби є одноповерховий будиночок (№27-б), що стоїть навскіс до вулиці Петра Сагайдачного на лінії старої Покровської вулиці. Будинок, зведений у кінці XVIII – на початку XIX ст., належав відомому київському срібляреві О. Іщенку. Це був заїжджий двір, який після пожежі 1811 р. й перепланування вулиць опинився углибині подвір'я, переорієнтованого на заново прокладену вулицю Олександрівську. Коли садибу придбав М.С. Балабуха, будинок заїжджого двору перетворили на флігель.

Садиба з 1830-х років належала представникам заможної міщанської родини Балабух, які в XVIII–XIX ст. обіймали керівні посади в київському самоврядуванні. Так, Семен Балабуха в 1782 р. обіймав посаду бургомістра, а в 1787 р. – гласного в новій думі. Його син Семен Семенович (1771–1853) у 1804 р. був обраний квартиргером, у 1812 р. – членом квартирної комісії, у 1821 р. – бургомістром і членом міської комісії. Микола Семенович Балабуха (1800–1887) був міським головою в 1847–1851 рр.

Подружжя Балабух – Миколу Семеновича та Марію Федорівну називали "київськими Филимоном і Бавкилою". О. Паталєєв писав: "На Олександрівській вулиці у власному будинку жили симпатичні старі Балабухи, які займалися виробництвом варення та сухих цукерок, висилаючи свій товар не лише у дві столиці, але й за кордон". Фірма "Балабуха" мала монополію на свої вироби до 1917 р. Серед постійних покупців цієї фірми був італійський король Умберто, ще коли був принцом. У 1876 р., відвідавши Київ уже як король, він у супроводі П.П. Демидова, князя Сан-Донато, відвідав своїх постачальників. Нині в колишній садибі Балабух кафе та ресторан "Запоріжжя".

Петра Сагайдачного, 35 (Олександрівська, 89–91). Будинок, зведений у 1870-х роках, належав купцеві Клавдію Максимовичу Дроннікову. Він володів заводом воскових свічок, що існував у Києві ще з 1843 р. Завод виготовляв церковні свічки із чистого бджолиного воску; при заводі продавали також білий і жовтий

Рис. 604. Гімназія Євсєєвої. На уроці фізкультури.

віск. Продукцію прихильно сприймали на різних виставках. Так, завод мав Похвальний лист Київської виставки 1862 р., срібні медалі з виставок 1867 та 1880 років. На 1918 р. у будинку проживали Клавдій Дронніков та його син Михайло, викладач Ольгинської жіночої гімназії.

Петра Сагайдачного, 37 (Олександрівська, 93). Триповерховий будинок зведений у стилі неокласицизму в кінці XIX ст. Власник будинку – доктор медицини, міський голова Києва В.М. Проценко мешкав на другому поверсі в п'ятикімнатній квартирі з усіма зручностями. Квартири в цьому прибутковому будинку здавали в оренду. Чотири квартири (26 кімнат) винаймала жіноча гімназія Євсєєвої. Гімназія розташувалася на другому й третьому поверхах. При гімназії мала власну квартиру і начальниця гімназії – Катерина Степанівна Євсєєва. За угодою гімназія щорічно платила орендну плату 9 тис. рублів. На першому поверсі будинку містилися магазини, представництва і контори відомих фірм, зокрема, парфумерної та фабрики цукерок фірми "Сіу і К".

Рис. 605. Василь Проценко.

Василь Миколайович Проценко (1844–?) – випускник медичного факультету Університету св. Володимира у 1870 р., через два роки став доктором медицини. Працював ординатором у Кирилівських богоугодних закладах, лікарем у духовній семінарії, директором та попечителем дитячого притулку. Його неодноразово обирали гласним міської думи. Якийсь час, саме тоді, коли будували новий Міський театр, очолював театральну комісію міської думи. Був одним із ініціаторів створення в Києві в 1901 р. Товариства швидкої медичної допомоги. У 1900–1905 рр. очолював правління цього товариства. Восени 1900 р. його обрали міським головою; на цій посаді перебував до 1906 р.

Рис. 606. Вул. Петра Сагайдачного, 37.

Контрактова площа – сторінки минулого

Площа розташована в центральній частині Подолу, від неї розбігається десять вулиць: Петра Сагайдачного, Іллінська, Григорія Сковороди, Спаська, Межигірська, Костянтинівська, Притисько-Микільська, Флорівська, Андріївський узвіз та Покровська. Основними історичними магістралями є вулиці Петра Сагайдачного, Костянтинівська, Андріївський узвіз. З кінця XVIII ст. площа називалася Контрактовою, позаяк сюди перемістили ярмарок, з 1869 р. – Олександрівською, від 1919 р. до другої половини 1940-х років – Червоною, потім площі знову повернули назву Контрактової, з середини 1950-х років по 1990 р. – Червона площа. Історичну назву повернено в 1990 р.

Площа як торгове місце відома з давніх-давен. У княжу епоху вона називалася торговищем, на відміну від Житнього торгу, також на Подолі, і Бабиного торжка в Старому місті. У XV ст. торговище отримало назву Ринкової площі, або ж Ринку. У XVII – на початку XIX ст. Контрактова площа відігравала також роль міського громадського центру. Площу забудовували впродовж багатьох століть. Важливими архітектурними домінантами у забудові площі були комплекси Братського Богоявленського та грецького Катерининського монастирів.

Контрактова площа, 2-б. На Контрактову площу виходила садиба греко-синайського Свято-Катеринінського монастиря. Від колишньої забудови монастиря залишилася відновлена дзвіниця з прибутковим будинком. У XVII ст. в Києві стали оселятися греки. У 1726 р. в місті було 22 грецьких торговці. Вони клопоталися про влаштування своєї церкви на Подолі й у 1739–1741 рр. збудували кам'яну трибанну церкву в стилі українського бароко (позаду сучасної дзвіниці). У 1748 р. грекам вдалося перетворити її на монастир (Катеринінський), що підпорядковувався Синайській горі. У монастирі побудували готель для приїжджих, дзвіницю за проектом І.Г. Григоровича-Барського. У 1914 р. дзвіницю розібрали, й у 1915 р. звели нову за проектом архітектора В. Ейснера. У 1912 р. збудували п'ятиповерховий прибутковий будинок. Через ці великі будови постраждала стара церква, по ній пішли тріщини. Із огляду на аварійний стан, її в 1929 р. розібрали, зняли також верхні яруси дзвіниці, яку в первісному стані відновили в 1996 р. на всю висоту.

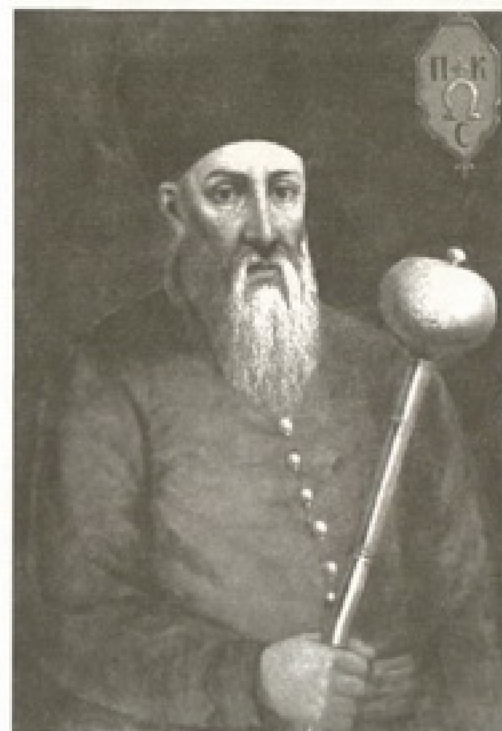
Рис. 607. Вівтар Богоявленського собору. 1935 р.

Контрактова площа, 3. Квартал між Контрактовою площею і вулицями Григорія Сковороди, Іллінською та Волоською нині займає Національний університет "Києво-Могилянська академія", відроджений з 1991 р.; його урочисте відкриття відбулось у серпні 1992 р. Упродовж двох століть (1615–1817) на цій території Подолу існувала Києво-Могилянська академія, що виникла на хвилі національно-культурного відродження України кінця XVI – початку XVII ст. Вона швидко стала головним осередком освітньої, наукової, мистецької інтелігенції, яка формувала духовний світ, суспільно-політичну думку й національну свідомість українців. Як зазначав Є. Маланюк, козацька доба в галузі культури була києво-могилянською. Академія розташовувалась на території Братського Богоявленського монастиря. Колишня садиба Братського монастиря і Києво-Могилянської академії сьогодні є пам'яткою архітектури, мистецтва та історії XVII–XX ст.

Рис. 608. Гальшка Гулевичівна.

Рис. 609. Петро Конашевич-Сагайдачний.

Комплекс споруд зводили в різний час. Із виникненням братства в Києві (1615) при ньому організовується Київська братська школа. Значну матеріальну підтримку братству надала Єлизавета (Гальшка) Гулевичівна (1575–1642), яка в 1615 р. подарувала братству свої маєтності на Подолі з умовою, що на цій землі буде збудовано монастир, будинок для чужоземних паломників і, головне, школу для дітей як зі шляхетських, так й з міщанських родин. У 1620 р. до Київського братства вступив гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний (?–1622) разом з усім Запорозьким кошем (40-тисячним козацьким військом). Коштом П. Сагайдачного на території Братського монастиря побудували велику дерев'яну церкву; тут 1622 р. й поховали гетьмана.

Рис. 610. Петро Могила.

У 1632 р. братська школа об'єдналася з лаврською, заснованою Петром Могилою в 1631 р., і стала називатися Колегією. З 1632 р. Петро Могила – митрополит Київський і Галицький усі свої знання, здібності й матеріальні кошти віддавав Колегії, що на його честь отримала назву Києво-Могилянська. Колегія діяла на території монастиря і під наглядом братства. Очолював школу ректор; він був одночасно й ігуменом монастиря.

Колегія досягла розквіту при гетьмані Іванові Мазепі, який опікувався її справами, пожертвував значні кошти на підтримку й розвиток навчального процесу, розширення та будівництво монастиря й академії. Статус академії колегія отримала у 1701 р. Києво-Могилянська академія проіснувала до 1817 р., коли її закрили, а натомість у приміщеннях відкрили духовну семінарію, яку реорганізували з 1819 р. у Київську духовну академію (ліквідована в 1920 р.).

Коштом гетьмана І. Мазепи в 1690–1693 рр. був споруджений Богоявленський собор Братського монастиря на місці старого дерев'яного за проектом архітектора Йосипа Старцева, що в цей час будував церкву Великого Миколи на Печерську. Храм стояв у центрі великого академічного подвір'я. Церква постала в формах українського бароко, прикрашена ліпленням, вікна оздоблені сандриками у вигляді розірваних фронтонів та лиштвою. Храм мав п'ять грушоподібних бань (позолочені в 1853 р.). Бароковий іконостас згорів під час пожежі 1811 р. Новий зведений А. Меленським у 1825 р. в стилі ампіру. Малюнки виконували київський художник Іван Квятковський та італійський майстер Антоніо Скотті. Соборна церква зруйнована в 1935 р. (нині на цьому місці – корпус Національного університету "Києво-Могилянська академія").

Рис. 611. Іван Мазепа.

Біля південної стіни Богоявленського собору містилася могила гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного з надгробком.

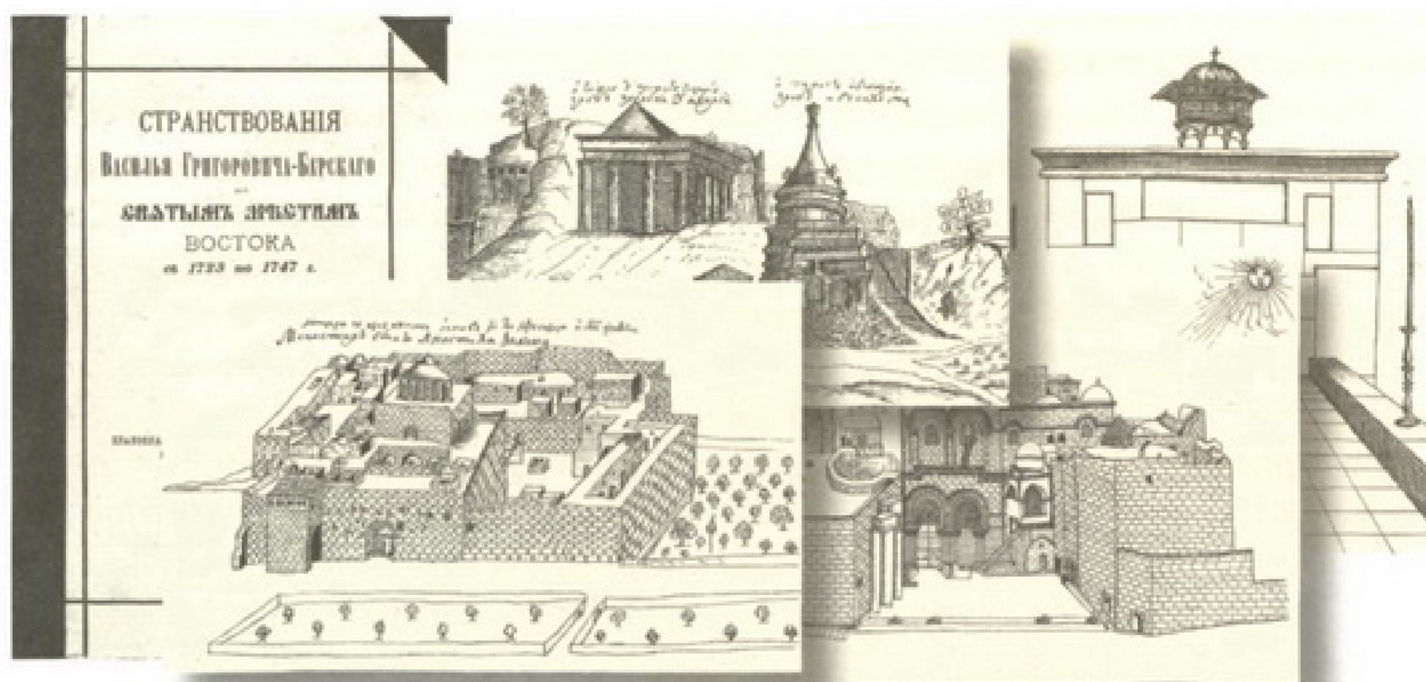

Рис. 612. Малюнки і титул книги Василя Григоровича-Барського.

Біля північно-східної апсиди храму, до його руйнації, зберігалося поховання мандрівника, випускника Києво-Могилянської академії, першого українського вченого-орієнталіста, письменника Василя Григоровича Григоровича-Барського (1701–1747).

По червоній лінії Контрактової площі перед західним фасадом Богоявленського собору розміщувалася дзвіниця Братського монастиря. Дзвіницю почали споруджувати в 1756 р. за проектом Степана Ковніра у формах бароко. Пізніше, в 1815–1829 рр., її реконструювали й добудували за проектом Андрія Меленського в стилі класицизму. Триярусна споруда відігравала роль в'їзної вежі монастиря, третій ярус увінчувався напівсферичною банею з високим шпилем. До дзвіниці широким півколом прилягали двоповерхові монастирські крамнички. Дзвіниця була головною домінантою Подолу. У 1935–1937 рр. після руйнації верхніх ярусів дзвіниці нижню її частину включили в об'єм колишніх крамничок, внаслідок чого утворилася одна напівкругла споруда. У 1947 р. надбудували ще два поверхи. Напівкруглий чотириповерховий навчальний корпус виходить на Контрактову площу.

Зі споруд, зведених у XVII – на початку XIX ст., збереглося небагато: старий академічний корпус із Благовіщенською церквою (перша половина XVIII ст.); трапезна з церквою Святого Духа (перша половина XVII – середина XIX ст.); будинок ігумена (1781); братський корпус (XIX ст.); новий навчальний корпус (1822–1825); "поварня" з келіями (XVII–XIX ст.). Посеред монастирського внутрішнього подвір'я стоїть сонячний годинник кінця XVIII ст., збудований як наочне приладдя для студентів. Його автор – викладач математики Києво-Могилянської академії француз Брульйон.

Рис. 613. Сонячний годинник на території академії. 1910-ті роки.

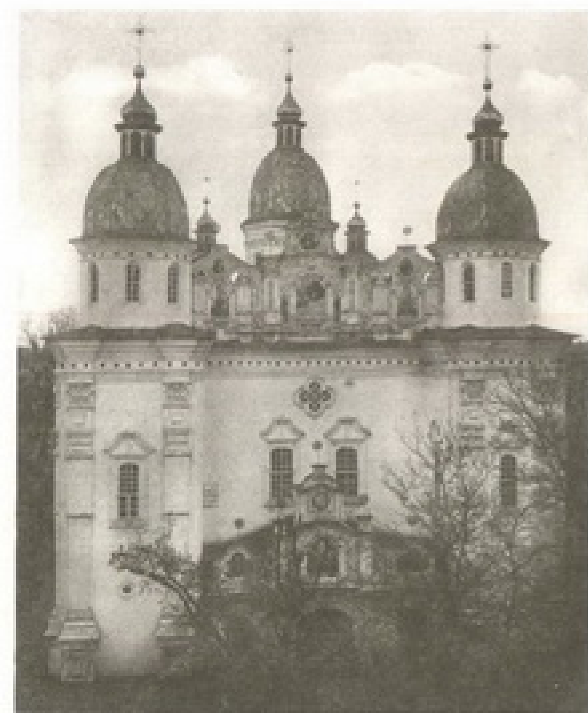

Рис. 614. Богоявленський собор Братського монастиря. 1930-ті роки.

Рис. 615. Братський монастир і Київська духовна академія. 1913 р.

Рис. 616. Духовна академія з Благовіщенською церквою. 1910-ті роки.

Старий академічний корпус із Благовіщенською церквою (**Григорія Сковороди, 2**) є найстарішим спеціально спроектованим будинком навчального закладу на теренах Східної України. У 1703–1704 рр. коштом гетьмана Івана Мазепи був зведений одноповерховий корпус. У 1740 р. під керівництвом архітектора Й.-Г. Шеделя надбудований другий поверх з конгрегаційною залою та Благовіщенською церквою.

Рис. 617. Пам'ятник Григорію Сковороді.

Контрактовий дім (Межигірська, 1). На розі Спаської та Межигірської вулиць стоїть Контрактовий дім, збудований у 1817 р. за проектом Гесте і Меленського. Тут збиралися на контрактові з'їзди українські та польські поміщики, дворяни й купці для укладання угод продажу, оренди, комерційних операцій і контрактів. Контрактові з'їзди переведені до Києва в 1797 р. з Дубна, куди своєю чергою переведені в 1774 р. зі Львова. Разом з контрактами на Подолі влаштовували великі ярмарки, під час яких весь Київ ставав гамірним і багатолюдним. Контрактові ярмарки проходили взимку з 15 січня по 1 лютого, товари, привезені на продаж, розміщували на площі перед Гостиним двором у тимчасових балаганах, а найкращі – в Контрактовому домі. До пожежі 1811 р. контрактові з'їзди, укладання угод відбувалися на Покровській, 4.

Із перенесенням контрактових ярмарків до Києва місто стало центром торгівлі хлібом і взагалі всіх контрактів, пов'язаних із землеробством та сільським господарством. Хлібні угоди майже всього Придніпровського краю здійснювалися саме на київських

контрактах. Не менш значною була кількість угод з купівлі та продажу маєтків, їх застави, оренди і т. ін.

Під час ярмарків Київ відвідували видатні артисти, зокрема, піаніст Ф. Ліст, скрипаль К. Ліпінський, співачка А. Каталані, брати Венявські, балети з Мадрида, Варшави, польські, українські та російські театральні трупи. На контракти приїздили Оноре де Бальзак, Олександр Пушкін, Михайло Грабовський. Тут проводили свої наради декабристи – П. Пестель, С. Волконський, М. Бестужев-Рюмін, С. Трубецькой та ін., трохи пізніше збиралися представники польського національно-визвольного руху. У другій половині XIX ст., коли роль контрактових ярмарків поступово зменшувалася, втрачав своє значення і Контрактовий дім. Його використовували як приміщення для нагальних потреб. Подільське купецтво проводило там сімейні танцювальні вечори до відкриття будинку купецького зібрання.

На початку XX ст. тут містився аматорський театр. Про ці часи згадував відомий співак, киянин Олександр Вертинський: "...на Подоле... стоял каменный двухэтажный дом. Это был знаменитый "контрактовый зал". Днем в нем кипела торговая жизнь, заключались и оформлялись разного рода сделки, а вечерами зал этот сдавали под любительские спектакли за десять рублей в вечер. Контрактовый зал стал моей "актерской колыбелью", если так можно выразиться". К. Шероцький у путівнику по Києву яскраво змальовував торгівлю на площі в період розквіту контрактових

Рис. 618. На контрактах. Кін. XIX ст.

Рис. 619. Ринок на Подолі. Літографія з акварелі М. Сажина. 1840-ві роки.

ярмарків: "В эпоху процветания контрактовых ярмарок публика была несколько иная: толкались паны, шляхта, евреи, купцы, чиновники, духовенство, ксендзы, военные, "балагулы" (извозчики); слышался разнообразный говор – украинцев, русских, поляков, армян, турок; колонны контрактового дома, рундуки были обклеены объявлениями о душистых мылах и красках, парфюмерии, концертах, операх (Вебера), водевилях (Скриба); в балаганах показывались ученые звери; в кухмистерской Чока продавались анчоусы, устрицы; Фраже и фирма Норблин и бр. Вернер выставляли серебро; Морсикани – раскрашенные литографии, Миклашевский – фарфор, итальянцы – ценные картины и эстампы".

Цілком інакше виглядала площа перед Братським монастирем в епоху козацтва. Опис її міститься в тому ж таки путівнику Шероцького. На торг до Межигірського подвір'я з'їжджалося багато людей. Польські та італійські купці продавали тут сукно, оксамит і шовк, греки та вірмени – східні товари; тут же грав бандурист, звучали цимбали, запорожець вертівся у шаленому танці. Пилюка густою хмарою підіймалася над колоритним натовпом, який із цікавістю споглядав гуляння своїх кумирів, що купалися в бочках з напоями, закуповували весь торг, пригощаючи всіх підряд і викликаючи заздрість "голої школи", тобто студентів академії.

Контрактова площа на той час ще не була забудована рундуками; їх поставили лише в 1839 р. На рундуках і будинках, що виходили на площу, були прикріплені вивіски, що показували неписьменним, де і що продається. Вивіски розміщували на особливих щитах, які у XVIII ст. й раніше були прикрашені просто торговельними знаками і гербами торговців, як і всі взагалі будинки у містах старої України і Західної Європи, що розрізнялися не за написами і номерами, а за своїми знаками (під лебедем, під ключем, під квочкою тощо). Трактири також стояли по боках торгової Братської площі разом з конторою диліжансів і транспортів.

На розі вулиць **Межигірської, 2** та **Григорія Сковороди, 1** розташований Центр мистецтв "Славутич", колишній клуб "Харчовик", зведений у 1931–1933 рр. за проектом архітектора М. Шехоніна. Раніше на цьому місці стояв будинок Григорія Івановича Киселевського (1772–1841) – київського 1-ї гільдії купця, надвірного радника, бургомістра, останнього київського війта (1826–1835). На початку XIX ст. він збудував двоповерховий цегляний будинок у стилі класицизму в дуже вигідному та престижному місці – між академією та Контрактовим домом. Під час контрактових ярмарків у будинку містилися найкращі крамниці з високою орендною платою. У будинку колишнього війта у 1830-х роках зберігалися символи міського самоврядування – статуя Феміди і барельєф архангела Михаїла.

Г.І. Киселевський та його дружина – Олена Яківна (з дому Гудим) упокоїлися на Щекавицькому кладовищі. Їхні нащадки продали будинок. Наприкінці XIX – на початку XX ст. його займала мануфактурна крамниця Йосифа Шварцмана. У 1919 р. будинок згорів, а в 1924 р. його розібрали на цеглу. Залишився лише невеликий флігель із колишньої садиби Киселевського (**Григорія Сковороди, 1-а**).

На Контрактовій площі в період, коли Поділ мав маґдебурзьке право, стояла ратуша. Площа в цей час називалася Ратушною. Подільські вулиці розташовувалися радіально від ратуші. Розташування змінилося на прямокутне із розплануванням Подолу після пожежі 1811 р.

Магістрат. У XV ст., коли Київ отримав маґдебурзьке право, міщани вийшли з-під влади київського воєводи. Вони були підсудні виключно своєму виборному магістрату. Під маґдебурзьким правом перебувала лише частина Києва – Нижнє місто (Поділ). Тут розташовувались ратуша, головний ринок, кам'яний магістратський храм Успіння Богородиці, Братський Богоявленський монастир зі школою (колегіумом), шпиталем і братством.

Міщани мали великі пільги: звільнення від військової служби, формування пішої та кінної поліції для охорони міста. У торгових справах вони були звільнені від мита, могли влаштовувати гуртові склади, торгувати, відкривати ярмарки, курити горілку й шинку-

Рис. 620. Печатка магістрату. 1671 р.

Рис. 621. Цехова печатка. 1821 р.

Рис. 622. Київський магістрат. XVIII ст. Реконструкція В. Ленченка. 1982 р.

Рис. 623. Печатка Братства київських цехів. XVII ст.

Рис. 624. Цехова печатка. 1859 р.

Рис. 625. Барельєф архангела Михаїла. 1697 р.

вати. Усе міське населення належало до тієї чи іншої корпорації; ремісники об'єднувалися в цехи, які були юридичними особами й могли володіти нерухомим майном. У XVIII ст. в Києві було приблизно 15 цехів, найголовніші – кравецький, кушнірський, шевський та ковальський. Цехмістри саме цих чотирьох цехів брали участь у виборах війта. Цехи пильнували навіть за сімейним життям своїх членів. Мали корогви, значки (ціхи), архіви, цехові будинки, казну, особливі поховальні покрови ("покліти на мари").

За маґдебурзьким правом Києвом управляв магістрат, який розміщувався в ратуші. Спочатку це була дерев'яна споруда. У 1697 р. поряд звели високу муровану вежу, з балкона якої грали сурмачі. У 1737 р. добудували муровану ратушу в стилі бароко. Двоповерховий кам'яний будинок магістрату передніми фасадами був звернений: одним до Братського монастиря, а іншим, з головним входом, – до Успенської церкви. Його прикрашали вежа та галерея (на другому поверсі), з 1777 р. статуя Феміди з мечем в одній руці й терезами в іншій і мідне барельєфне зображення покровителя Києва архангела Михаїла, фігура якого, кажуть, була влаштована при годиннику на вежі так, що коли він відбивав час, спис ударяв у кремнієву пащу змія, від чого сипалися іскри; над годинником, навколо карниза вежі був напис позолоченими літерами: "Богом хранима града Киева ...(1697)". Будинок горів під час пожежі 1811 р.

До міського магістрату міщани обирали 12 осіб. Цей загальний склад міського керівництва поділявся на дві колегії по 5 членів у кожній: одна – стежити за зовнішнім виглядом і господаркою міста, інша – вершити суд. У першій колегії головував війт – представник міського керівництва, а її члени називалися райцями, потім – ратманами, а ще пізніше – ратсгерами. У другій колегії головував бургомістр, а члени її називалися лавниками.

Головою міського уряду був війт, якого обирали мешканці серед членів магістрату пожиттєво. Ця процедура зберігалася до кінця XVII ст. З 1699 р. війта попередньо затверджував гетьман, але він міг у будь-який час бути знятим з посади за наказом царя і Сенату. З XVIII ст. вибори значною мірою контролював губернатор, був період, коли війта призначали. Обраний війт складав присягу в Успенській церкві. Війт мав низку пожиттєвих привілеїв. Був звільнений від податків з двору та своїх торговельних закладів, а також отримував річну платню – 500 золотих, з 1778 р. – 400 рублів. Крім цього, отримував гарячого вина, меду і пива по 100 відер, соснового лісу 100 колод, дров 100 возів, та ще до свят Різдва Христового й Світлого Воскресіння меду і пива по 10 відер, а над усе – міський хутір з винокурним заводом, сіножаттю на 500 кіп і риболовне озеро. Великі можливості для збагачення відкривалися для війта при здаванні в оренду міських винокурень, шинків, воскобоєнь тощо.

Щорічні цехові церемонії відбувалися на Маковія (1 серпня за старим стилем) та Водохреща (6 січня за старим стилем). Маковійська та Богоявленська церемонії відігравали важливу роль у житті подільських цехів. На них мали бути присутні всі цехові майстри, а хто не з'являвся, платив невелику грошову пеню до цехової скриньки (у 1788–1791 рр. від 15 до 50 коп.). Мабуть, не завжди цехи були в повному складі, оскільки магістрат у 1794 р. надіслав наказ, щоб усі цехові були присутні на Маковійській церемонії. У церемоніях двічі на рік брав участь київський корпус, що складався з кавалерії, яка мала назву "Товариство Золотої корогви" й об'єднувала реєстрових, тобто тих, хто був на постійних посадах при магістраті, й охочих із багатих і почесних громадян, та піхоти, сформованої з ремісників або міщан. Корпус мав своє обмундирування, рушниці, гармати, власну музику і прапор (корогву). Чисельність корпусу була невелика –187 осіб кавалерії, а піхоти – за кількістю цехових. У 1768 р. магістрат заснував при корпусі постійний оркестр, постановивши мати власних магістратських музикантів (16 осіб) і капельмейстера, а також школу для постійного комплектування міської капели.

Рис. 626. Статуя Феміди. 1777 р.

Кавалеристи "Товариства Золотої корогви" були одягнені в атласний фіолетового кольору жупан, зверху – кунтуш із темно-зеленого сукна, рукави на "виліт"; усі шви обшиті золотим шнуром, на голові висока смушева шапка, верх оксамитовий малиновий, китиця золота; через плече ладунка, на боці шабля на шовковому поясі; сідло, вся збруя оторочені сріблом, інколи золотом, навіть стремена срібні; при сідлі пара добрих пістолів. Піхотинці носили прості кунтуші, високі шапки, кожен мав ладунку та рушницю, на поясі шаблю. П'ятнадцятьма корогвами командували цехмістри, які виступали з шаблями наголо; корпусом і всією церемонією керував бургомістр. Озброєний корпус ліквідовано разом зі скасуванням маґдебурзького права в Києві. Всі церемонії проходили на Контрактовій площі перед магістратом і фонтаном. Фонтан перед ратушею правив за центральне місце під час різних урочистих церемоній та магістратських парадів.

Фонтан "Самсон". Київ здавна користувався водою з-під гір. На початку XVII ст. звідти брали воду Домініканський та Братський монастирі. Київський магістрат мав на головній площі міста колодязь-фонтан уже в XVII ст. І. Григорович-Барський провів міський водогін на Подолі, збудував павільйон-ротонду над головним фонтаном (до наших днів дійшов у копії). Для облаштування колодязя використали джерело на височині, від якого за допомогою підземних труб підвели воду до колодязя. Ротонда зведена в 1748–1749 рр. навпроти центрального входу до київського магістрату, кругла за планом, має чотири стовпи, що несуть велику, гарно вигнуту баню.

З чолового боку стовпи оздоблені парними колонами з ліпленими капітелями. У 1780-х роках на чотирьох фронтонах над стовпами з'явилися сонячні годинники Брульйона (збереглися). Над банею у 1777 р. поставили мідний, барельєфний образ апостола Андрія з хрестом у руці. Під час пожежі 1811 р. барельєф пошкоджено, і війт Рибальський у 1812 р. доручив прапорщику Квятковському визолотити зображення, що той і зробив у 1813 р. Нині мідний барельєф апостола Андрія Первозваного зберігається в Національному художньому музеї України. У ротонді стояла статуя ангела з кухлем у руці, звідки постійно текла вода. Після 1808 р. статую замінили дерев'яною скульптурою Самсона з левом, розфарбованою в народному стилі. Вода витікала із роздертої лев'ячої пащі. Джерело було улюбленим місцем богомольців.

Біля фонтана київські торговці провадили жваву торгівлю, переважно для прочан, різними дрібницями: стеклярусом, стрічками, штучними квітами, бронзовими сережками тощо. На площі продавали також ікони, писані на дереві та тканині. За сезон продавали ікон на 15 тис. рублів. Києву належало монопольне право виготовляти й продавати різьблені кипарисові хрестики та іконки. За

Рис. 627. Фонтан "Самсон". Фото Ф. де Мезера. 1870-ті роки.

рік виготовляли й продавали кипарисових хрестиків та іконок на 3 тис. рублів сріблом. Тут же був торжок, де продавали старі речі та дешевий крам. Путівники початку XX ст. писали, що у святкові дні на торжку ще можна було побачити й почути сліпих бандуристів. Народна назва фонтана "Біля Лева" побутувала з другої половини XIX ст. Фонтан був знесений у 1934 р. й відновлений у 1982 р.

Рис. 628. Фонтан "Самсон". Малюнок М. Закревського. 1836 р.

Гостиний двір. На Контрактовій площі стоїть гарна кам'яна, на один поверх, з галереєю споруда Гостиного двору, закладена в 1809 р. за проектом архітектора Л. Руска, збудована в 1828 р. й відреставрована у 1980-х роках. Двір великий, прямокутний у плані, з внутрішнім подвір'ям. У ньому було 52 торгових відділення, або крамниці, внутрішнє подвір'я, шість в'їзних воріт. У крамницях тримали товари київські купці. Оскільки міська управа не дотримувалася суворих правил щодо збереження первісного вигляду Гостиного двору, то на початку XX ст. він мав незугарний вигляд, з прибудовами та перебудовами, оскільки крамарі перебудовували крамниці на власний розсуд. Нині Гостиний двір на реконструкції.

Контрактова площа, 12. Нинішній Будинок молоді та юнацтва відомий в історії Києва як будинок Сухоти. Зведений у 1804 р. за проектом, як уважають, архітектора А. Меленського для київського купця Назарія Сухоти. Будинок мав два фасади. Чоловий, із шестиколонним портиком іонічного ордера, виходив на вулицю Покровську, бічний, із меншим портиком, – на площу. Пожежа 1811 р. пошкодила будинок, але він усе ж був відбудований. Родина Сухот

Рис. 629. Гостиний двір. 1930-ті роки.

Рис. 630. Києво-Подільська 3-тя чоловіча гімназія. 1910-ті роки.

використовувала його як житловий, після смерті власника син здавав приміщення в оренду. 1837 р. будинок придбало місто. Якийсь час він стояв порожній, а в 1839 р. сюди перебралася міська дума, де й працювала до 1876 р. Тоді у фронтоні одного з портиків, зверненого до Андріївського узвозу, помістили герб міста – постать архангела Михаїла зі списом і змієм.

У колишньому будинку Сухоти розмістилася Київська 3-тя гімназія. Перед цим будинок у 1876–1878 рр. докорінно реконструювали й добудували два поверхи. Поряд виріс суміжний триповерховий корпус, що став головним фасадним на Контрактову площу. Київська 3-тя гімназія виховала багато визначних осіб. Серед них: лікар-терапевт, академік Феофіл Яновський (1860–1928), філософ-ідеаліст Лев Шестов (1866–1938), історик Олександр Оглоблін (1899–1992). У 1911–1918 рр. директором гімназії був Павло Миколайович Бодянський (1857–1922) – педагог, один із найкращих гравців у шашки в Києві, організатор багатьох шашкових турнірів.

Рис. 631. Павло Бодянський.

Собор Успіння Богородиці Пирогощі. Головним соборним храмом київських міщан упродовж XVII–XVIII ст. вважалася церква Успіння Божої Матері. Містилася на Контрактовій площі, саме на тому місці, де, як вважають дослідники, у 1131 р. великий князь київський Мстислав Володимирович, син Володимира Мономаха, заклав Пирогощу, будівництво якої завершили в 1135 р. Про неї згадується в "Слові про Ігорів похід". Собор Успіння Пресвятої Богородиці Пирогощі – перша в Київській Русі церква, споруджена з цегли.

Хто й коли побудував Успенську церкву, невідомо. Але за способом мурування стін, за типом цегли, за товстим шаром вапна з додаванням товченої цегли визначили, що вона була давніша за всі подільські церкви. У 1613 р. київські міщани реконструювали споруду. Успенська церква була головним соборним храмом подолян, а в першій третині XVII ст. – кафедрою київських митрополитів. Тут уперше організувалося Київське братство, з кафедри собору виступали Іов Борецький та Петро Могила. При церкві функціонували міський шпиталь і школа. Цвинтар був найбільшим на Подолі. І в кінці XIX ст., і в 1950-х, і в 1979–1996 рр. археологи виявили чимало поховань. Церква мала 10-метровий іконостас у стилі рококо (1778) та срібні Царські врата (від 1784 р.) з іменем жертводавця – козака Василя Білика.

Церква зазнала руйнувань і перебудов, остання була здійснена після пожежі 1811 р. у стилі класицизму. Хрестовокупольна, триапсидна, шестистовпна, однобанна церква до початку XX ст. зберігала первісний план. У 1835 р. до храму прибудовано триярусну дзвіницю на підмурівках старої XVIII ст. Дзвіниця завершувалася напівсферичною банею і високим шпилем – "голкою". У кінці XIX – на початку XX ст. духовенство намагалося використати вигідне місце (поряд торгова площа) з комерційною метою, і будівлю оточили жовто-цегляні крамнички. Їх було розібрано в 1929 р. Церкву зруйнували в 1935 р. У 1997–1998 рр. Пирогощу відбудовано у формах давньоруської архітектури.

Рис. 632. Іконостас головного вівтаря собору Успіння Богородиці Пирогощі. 1935 р.

Рис. 633. Успенський собор. Фото Г. Чугаєвича. 1880-ті роки.

Поблизу Флорівського монастиря

Вулиця Притисько-Микільська

Вулиця, що йде від Контрактової площі до вулиці Хорива, відома з XVII ст. На початку XVIII ст. вона була однією з центральних вулиць Подолу й називалася Успенською, бо йшла від Успенської соборної церкви. Пізніше, за назвою церкви, перед якою вона закінчувалася, стала називатися Притисько-Микільською. Це одна з небагатьох вулиць Подолу, що повністю зберегла трасування після пожежі 1811 р. Тут стояло декілька барокових церков: Петропавлівська церква із дзвіницею, Притисько-Микільська церква та величний архітектурний ансамбль Флорівського монастиря XVIII–XX ст. Збереглися садиба Київського єпархіального заводу церковних свічок, а також садиба, де була перша київська аптека і проживала родина Георга Бунге. На вулиці стояли також будинки

Рис. 634. Вид на Флорівський монастир і Флорівську гору. 1870-ті роки.

впливового у київському магістраті кравецького цеху та київського війта Г. Рибальського.

Перша в Києві приватна аптека була відкрита в 1730 р. (за іншими даними, у 1728 р.) – між Флорівським та Петропавлівським монастирями. Аптека Йогана Гейтера мала офіційну назву "Києво-Подільська вільна мурована аптека". З 1750 р. нею завідував фармацевт Георг-Фрідріх Бунге (1722–1792). Колишня садиба аптеки Гейтера і родини Бунге розташована на Притисько-Микільській, 7 і 7-б. Головний будинок (№ 7) зведений на підвалах первісного (XVIII ст.) будинку Й. Гейтера в 1818–1820 рр. У проектуванні брав участь А.І. Меленський. Аптека розміщувалася поряд із житловими приміщеннями, а після перенесення її на Поділ весь будинок був пристосований під житло. У середині 1980-х років відреставрований у формах пізнього класицизму, повністю відтворено інтер'єри аптеки Бунге. У 1988 р. тут відкрито аптеку-музей. Флігельний будинок (№ 7-б) був житловим, фасад виконаний у формах пізнього класицизму. Садиба є цінним зразком історичної забудови Подолу часів класицизму.

Флорівський монастир (Притисько-Микільська, 5). Навпроти колишньої садиби Петропавлівської церкви височить кам'яна дзвіниця. За нею видніються бані соборної церкви Флорівського Вознесенського жіночого монастиря, розташованого біля підніжжя Замкової гори (Киселівки). Монастир існував на цьому місці ще

Рис. 635. Ігуменя Марія Магдалина – мати гетьмана Івана Мазепи.

на початку XVII ст. У 1686 р. в обителі було дві дерев'яні церкви: св. Флора і св. Лавра. У 1712 р. до Флорівського монастиря приєднано Печерський Вознесенський жіночий монастир, звідси й назва – Флорівський Вознесенський. Черницями Печерського Вознесенського монастиря ставали, за традицією, представниці переважно багатих аристократичних родин, які робили монастирям щедрі пожертви. Незадовго до об'єднання з Флорівським Вознесенський монастир значно збагачується завдяки його ігумені Марії Магдалині – матері гетьмана Івана Мазепи. Флорівський монастир із часом отримує частину маєтностей багатої аристократки Наталії Долгорукової, яка постриглася в монастир під ім'ям Нектарії.

Великий прибуток приносив монастирю продаж виконаних черницями виробів золотошвейного мистецтва. Зростаючий добробут монастиря дозволив замінити дерев'яні церкви на кам'яні. У 1722–1733 рр. побудовано кам'яний Вознесенський соборний храм, а в 1740-х роках – кам'яну надбрамну дзвіницю над головним східним в'їздом. З 1786 р. монастир зарахували до першого класу. У 1811 р. він сильно постраждав від пожежі, під час якої, за свідченнями сучасників, згоріли до сорока черниць. Після пожежі до реконструкції монастиря був залучений міський архітектор А.І. Меленський, який перетворив комплекс монастирських будівель на

Рис. 636. Флорівський жіночий монастир. Поч. XX ст.

цілісний архітектурний ансамбль. Вознесенський собор, що сильно постраждав під час пожежі, Меленський відновив у 1817 р., зберігши його барокові форми. У середині XIX ст. храм капітально відремонтували. Під час Другої світової війни храм постраждав і вже у 1945–1946 рр., коли його ремонтували, втрачену барокову форму завершень церкви не відновили. Основною прикрасою фасадів є пишно декоровані ліпненням масивні фронтони.

У 1844 р. до архітектурного ансамблю Флорівського монастиря додалася церква Казанської Божої Матері, у 1857 р. – кладовищенська Свято-Троїцька церква (не збереглася) на Замковій горі.

Навпроти Притисько-Микільської церкви стояв будинок Сави Григоровича Туптала (1599–1703), київського сотника, сподвижника Богдана Хмельницького, батька відомого ієрарха православної церкви Димитрія Ростовського. Похований у Троїцькій церкві при Київському Кирилівському монастирі, ктитором якої був. Одноповерхову кам'яницю після смерті Туптала його донька подарувала Кирилівській обителі. Будинок був знесений у 1840-х роках, а пізніше на його місці облаштована площа перед Флорівським монастирем.

Навпроти Флорівського монастиря містився Петропавлівський монастир, що згорів у 1811 р. На території монастиря функціонувала церква Петра і Павла, заснована домініканцями в 1640 р. У 1646 р. був відкритий домініканський Миколаївський монастир. Під час Визвольної війни 1648 р. занепали всі київські католицькі монастирі та церкви. Тоді ж зазнав руйнації і Миколаївський монастир. Із 1691 р. його відновили, перейменувавши на Петропавлівський. У 1787–1826 рр. у Петропавлівському монастирі був грецький Катерининський монастир, а потім розмістилася семінарія. На території колишнього монастиря, яка охоплювала вулиці Притисько-Микільську та Костянтинівську, в 1828–1830 рр. збудували триповерховий будинок у стилі пізнього класицизму для Київської духовної семінарії (сучасна адреса – Костянтинівська, 5; тут нині Національна гвардія України). Фасад будинку виходить на Костянтинівську.

Церква Петропавлівського монастиря стояла неподалік Успенської церкви, за адресою Притисько-Микільська, 4. Архітектура храму змінювалася під час реконструкцій та ремонту. У 1744–1750 рр. церкву перебудували. Унаслідок перебудов храм набув барокових форм. Західний фронтон мав хвилясті форми, тимпан, насичений рослинним ліпленим орнаментом, картушами з розписами тощо. У 1830–1920 рр. церква належала Київській духовній семінарії. Після закриття в 1920 р. у храмі планували розмістити Центральний архів, але в 1936 р. його зруйнували разом із бароковою дзвіницею – кам'яною, двоярусною, спорудженою в 1744–1750 рр. за

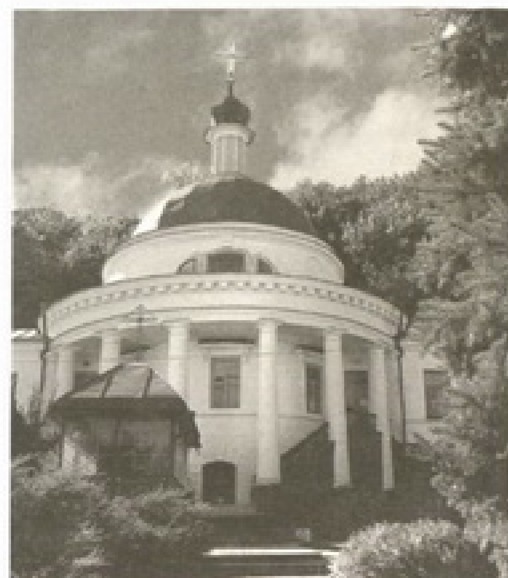

Рис. 637. Воскресенська церква-ротонда.

Рис. 638. Надбрамна дзвіниця монастиря.

Рис. 639. Вознесенський собор монастиря.

Рис. 640. Будинок ігумені Флорівського монастиря. 1910-ті роки.

проектом І. Григоровича-Барського. Нині на місці храму та дзвіниці – плац гарнізону Національної гвардії України.

Церква Миколи Притиска (вулиця Хорива, 5-а). Цей храм, один із трьох на Подолі, присвячених чудотворцеві Миколаю, є унікальною пам'яткою доби Відродження. Церква св. Миколи Притиска, розташована на перетині вулиць Хорива та Притисько-Микільської в центрі невеликої площі, добре збереглася до наших днів. Існує декілька версій, що пояснюють її назву. Колись на Подолі була дерев'яна церква св. Миколая, яка стояла біля "притики" – причалу в гавані, що в давні часи утворилася в гирлі річки Почайни. За іншою версією, існувала легенда чи бувальщина про те, що вночі до церкви заліз злодій, і тоді св. Миколай (чи важка ікона із його зображенням) буцімто "притиснув" і тримав крадія, поки не надійшли люди.

Будівництво храму Миколи Притиска коштом київського міщанина на прізвисько Залізний Гріш довгий час відносили до 1631 р. Дослідження 1980-х років показали, що нинішня цегляна будівля зведена між 1695 і 1707 рр. на місці меншої, дерев'яної, спорудженої, імовірно, в 1631 р. У 1718 р. церква горіла й була відновлена в 1750 р., хоча богослужіння у цей період не припинялися. Після спустошливої пожежі на Подолі в 1811 р. від споруди залишилися лише обгорілі стіни. У 1819 р. церкву відремонтували за проектом А. Меленського зі збереженням барокових форм. Упродовж XIX ст. після кількох добудов, зведення верхнього ярусу дзвіниці церква Миколи Притиска набула свого теперішнього вигляду в стилі українського бароко. На початку XX ст. за ініціативою церковного старости купця І.С. Новикова церкву реставрували й у грудні 1903 р. освятили.

Рис. 641. Церква Миколи Притиска. Фото Г. Чугаєвича. 1880-ті роки.

Рис. 612. Петропавлівська церква та дзвіниця. Поч. XX ст.

У межах парафії Притисько-Микільської церкви крім будинку Сави Туптала стояла ще одна історична споруда – будинок Артемихи (зруйнований на початку XX ст.), одержаний нею у спадок від Тупталів, її родичів. Мурована одноповерхова з підвалом кам'яниця була зведена в кінці XVII – на початку XVIII ст. на розі вулиць Хорива та Межигірської. У середині XVIII ст. добудували другий поверх. Фасад першого поверху мав характерний для українського бароко декор. У 1833 р., за спогадами сучасників, будинок був покритий черепицею. Зі щоденника митрополита Серапіона відомо, що Артемиха славилася мистецтвом приготування варення. Історик В. Щербина у статті "Старі кам'яниці на Подолі та Артемиха" зазначає, що в Києві ще у 1920-х роках проживали нащадки Артемихи і зберегли сімейні перекази про її життя та господарку. Софія Романівна, яку кияни звали Артемихою, походила з московського роду Артем'євих. Ніколи не хворіла й пережила моровицю 1771 р., коли, як казали, на Подолі залишилося лише двоє: вона та її служник; померла в 1811 р., у віці 103 років.

Рис. 613. Будинок Артемихи. Літографія XIX ст.

Рис. 644. Дзвіниця церкви Миколи Доброго.

Вулиця Покровська

Вулиця йде від Андріївської вулиці до Контрактової площі, має дугоподібну конфігурацію. Зі середини XV ст. називалася Гнилою, позаяк розташована під горою, звідки стікала вода, створюючи заболочену місцевість. У XVI–XVII ст. мала також назву Вірменська, оскільки тут містилася вірменська дільниця й стояла церква Різдва Богородиці (археологи локалізують церкву за сучасною адресою Покровська, 7). Якийсь час вулиця називалася Різдвяною, Добромикільською (від церкви Миколи Доброго), а потім – Покровською (від церкви Покрови Богородиці). У 1955–1991 рр. – вулиця Академіка Зелінського.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на вулиці жили найзаможніші київські купецькі родини – Балабухи, Стрельбицькі, Сухоти. Стояли дві муровані церкви, з 1800 р. – перший Контрактовий дім, збудовані будинок ювеліра Стрельбицького, будинок № 11 у стилі класицизму та ін. Ці споруди вціліли під час пожежі 1811 р., і вся вулиця впродовж XIX – початку XX ст. зберігала свій старовинний характер. Архітектурні домінанти вулиці – ансамбль Покровської церкви та дзвіниця церкви Миколи Доброго.

Рис. 645. Вид на Поділ. У центрі – вулиця Покровська. Поч. XX ст.

Покровська, 6. Тут стоїть дзвіниця церкви Миколи Доброго, зруйнованої в 1935 р. Історія церкви Миколи Доброго сягає кінця XVI ст., коли гетьман Самійло Кішка поставив з нагоди свого звільнення з турецької неволі дерев'яний храм св. Миколая. Поряд збудували шпиталь для старців і вбогих. Тому церкву й назвали за її сусідство зі шпиталем ім'ям Миколи Доброго. Вона кілька разів го-

ріла й поставала знову. У 1716 р. звели велику муровану церкву із дзвіницею; згодом її розібрали, а дзвіниця з наметовим верхом і типовими для московської архітектури "слухами" та цибулястим півбанком, збудована невідомим московським майстром, залишилася. Церкву перебудував, а також прибудував до дзвіниці галерею-аркаду в стилі українського бароко у 1781 р. І. Григорович-Барський. У 1800–1807 рр. коштом ктитора Н. Сухоти за проектом А.І. Меленського була зведена нова кам'яна ампірна церква зі входом, оздобленим чотириколонним портиком, іконостасом, виготовленим за малюнками Меленського, теж у класичному стилі.

20 років поспіль посаду настоятеля храму Миколи Доброго обіймав о. П. Преображенський, який разом із церковним старостою В.В. Кобцем докладав значних зусиль, щоб утримувати храм у належному стані. У 1903 р. о. Преображенський отримав запрошення на посаду катедрального протоієрея до Київського Софійського собору. Його місце в церкві Миколи Доброго зайняв О.О. Глаголєв. Саме він вінчав у квітні 1913 р. М.О. Булгакова з Тетяною Лаппа, а в лютому 1922 р. відспівував матір Булгакова – Варвару Михайлівну.

Олександр Олександрович Глаголєв (1872–1937) – протоієрей, настоятель церкви Миколи Доброго – викладав у Київській духовній академії церковну археологію, а також давні мови, якийсь час допомагав професору М.І. Петрову організовувати Церковно-археологічний музей. У 1917–1919 рр. о. Олександр продовжував служити в храмі, а коли його зруйнували, врятував чудодійну ікону св. Миколая. Ікона в радянський час зберігалася в родині Глаголєвих, і вже у наші дні внуки о. Олександра передали її до Святої Лаври. О.О. Глаголєва двічі заарештовували: вперше в 1931 р., а вдруге в 1937 р. Загинув у Лук'янівській в'язниці під час одного з допитів у 1937 р. Похований у братській могилі на Лук'янівському кладовищі, де коштом парафіян і врятованих ним киян йому встановлено символічний пам'ятник.

Покровська, 4. У 1799–1800 рр. за проектом О. Ельдезіна (1762–?) збудували будинок для контрактових зборів. Від первісного будинку після пожежі 1811 р. зберігся лише перший поверх, а в 1819 р. за проектом А. Меленського його пристосовано для потреб Київської цехової управи. В 1871 р. у будинку розмістилася Подільська жіноча гімназія. З часом надбудовано ще два поверхи.

Покровська, 5. Колишній будинок С.І. Стрельбицького зведений у 1808 р. навпроти старого Контрактового дому за проектом, імовірно, А. Меленського в стилі класицизму. Самсон Іванович Стрельбицький (1766–1831) – золотар, суддя совісного суду, голова ремісничої управи, староста Покровської церкви на Подолі – проживав у будинку в 1808–1811 рр. У кінці XIX – на початку XX ст. на вулиці функціонували дві установи, що існували коштом

Рис. 646. Іконостас церкви Миколи Доброго.

Рис. 647. Церква Миколи Доброго. 1935 р.

Рис. 648. Вул. Покровська, 5. 1970-ті роки.

М.П. Дегтярьова. У 1883 р. він купив будинок на Покровській, 5 й облаштував тут богадільню для немічних киян. Через якийсь час його коштом на Покровській, 1/1 був зведений будинок для вдів із 45 безкоштовними квартирами.

Покровська, 7. На місці сучасної Покровської церкви у XVI–XVII ст. стояла вірменська церква Різдва Богородиці. У 1651 р. церква згоріла. На її фундаменті була зведена дерев'яна Покровська православна церква, яка проіснувала до 1766 р. На південь від неї у 1766–1772 рр. за проектом І. Григоровича-Барського збудували двоярусну цегляну церкву Покрови Пресвятої Богородиці в стилі українського бароко, з трьома банями, що знаменують св. Трійцю; форми їх змінені після 1811 р.

Іван Григорович-Барський (1713–1785) – український архітектор, молодший брат відомого письменника, мандрівника Василя Григоровича-Барського. Іван навчався в Києво-Могилянській академії. В кінці 1740-х років розпочалася його службова кар'єра на різних міських посадах, водночас працював як архітектор. Першою справою, яку йому доручили, було проведення тодішнього міського водогону на Подолі. Потім працював над спорудами в Кирилівському монастирі (1760), будував церкви – Покровську та Миколи Набережного.

Одним із найкращих творінь І. Григоровича-Барського була саме Покровська церква. Ф. Ернст писав: "Покровська церква, що

Рис. 649. Покровська церква. Фото Г. Чугаєвича. 1884 р.

на Подолі, краще за всі інші документи свідчить, що автор її побував у Козельці. Коли дослідники Козелецького собору зазначили на його архітектурі вплив українських п'ятибанних церков, то Покровська церква, створена майстром-українцем, притримується ще більш поширеного й популярного трибанного типу. Церква своєю спокійною, ясною красою наближається до епохи класицизму, а трибанна система надає їй типового українського колориту. Закінчена 1766 р., Покровська церква зазнала потім немало змін, що зіпсували її вигляд". Під час пожежі 1811 р. церква дуже постраждала. Коли її відновлювали, то вже вносили зміни в архітектуру в стилі класицизму, у 1824 р. зроблені також добудови до церкви. Зведена у 1809 р. дзвіниця біля церкви в стилі класицизму мала дерев'яний верхній ярус, що згорів у 1811 р., його замінили у 1830 р. на цегляний.

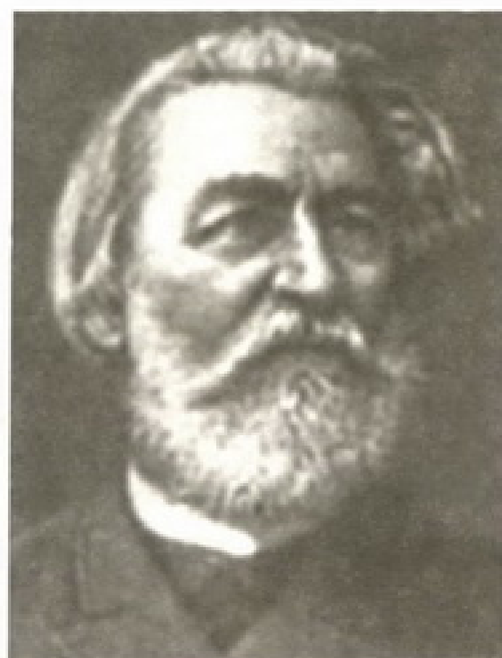

Рис. 650. Іван Григорович-Барський.

У творчості І. Григоровича-Барського доволі сильно відбилися впливи тодішніх художніх течій Західної Європи та Росії. Однак до певної якоїсь школи, за твердженням Ф. Ернста, віднести його важко: "Він насамперед українець і киянин, що засвоїв усі елементи українського бароко, в оточенні якого виріс. У Києві виробився його артистичний смак, і тому такою красою і характерністю визначаються його київські будівлі, неможливі у будь-якому іншому місті".

Рис. 651. Покровська церква. 1980-ті роки.

Рис. 652. Вул. Хорива, 3 і 5. 1910-ті роки.

Рис. 653. Надгробок архітектора А. Меленського. Щекавицьке кладовище. Поч. XX ст.

Вулиця Хорива

Вулиця проходить від Верхнього Валу і Житньоторзької площі до Набережно-Хрещатицької вулиці. На ній збереглася забудова XIX – початку XX ст. Вулиця відома з початку XIX ст. як Хорева. У 1982 р. назву вулиці уточнено – Хорива. На вулиці поблизу Житньоторзької площі стоять Притисько-Микільська церква та споруди, що раніше до неї належали.

У будинку на Хорива, 13/11 (знесений у 2012 р.) в 1818–1833 рр. жив архітектор Андрій Іванович Меленський – перший міський архітектор Києва. Майже тридцять п'ять років життя і діяльності віддав Подолу. А.І. Меленський – автор плану перебудови Подолу після пожежі. План, датований 17 вересня 1811 р., не сподобався у петербурзьких колах і не був затверджений. Післяпожежне перепланування доручили петербурзькому архітектору Вільяму Гесте. 3 березня 1812 р. "придворний" план затвердили. На відміну від плану Гесте, у відхиленому плані Меленського природні умови та рельєф пов'язано з історико-архітектурним середовищем, передбачалося якнайповніше зберегти містобудівну базу, систему вулиць, розподіл на квартали, що формувався на Подолі століттями, враховано кожну кам'яну споруду, збережену після пожежі: сітка вулиці прокладалася обов'язково так, щоб уцілілі споруди потрапляли на "червону лінію". Меленському, який відповідав за відбудову та перебудову Подолу після пожежі, на практиці довелося втілювати в життя не власні, а чужі задуми.

Хорива, 6 (на розі з Костянтинівською, 9). Садиба складається з триповерхового фасадного будинку та двоповерхового флігельного. Спочатку фасадна споруда на Костянтинівській, 9 була двоповерховою, де на початку XIX ст. містилося дворянське училище, яке потім перейменували на гімназію, переведену в 1878 р. у дім Сухоти. Рішенням міської думи у приміщенні Києво-Подільського повітового дворянського училища 11 жовтня 1859 р. відкрилася перша недільна школа. У 1897 р. двоповерховий фасадний будинок надбудували ще одним поверхом. Цього ж року споруди передали Товариству поширення комерційних знань у Києві під початкову чоловічу комерційну (торговельну) школу.

Вулиця Костянтинівська

Вулиця – одна з головних магістралей Подолу, пролягає від Контрактової площі до вулиці Заводської. Перша відома назва – Царекостянтинівська – від церкви Костянтина та Єлени XVIII ст., що розташовувалася на вулиці Щекавицькій між Костянтинівською і теперішньою вулицею Фрунзе. Церкву знищено в 1930-х роках. Збережена споруда на розі вулиць Фрунзе та Щекавицької – фраг-

мент колись величного ансамблю церкви Костянтина та Єлени, що займав більшу частину кварталу. У 1926–1958 рр. вулиця мала назву Шолом-Алейхема.

У кінці XIX – на початку XX ст. на зміну двоповерховій забудові приходять чотири- і пятиповерхові прибуткові будинки, периметрально розташовані вздовж кварталів. Вулиця виокремлюється висотним масштабом забудови, на відміну від інших подільських вулиць, де переважає двоповерхова забудова.

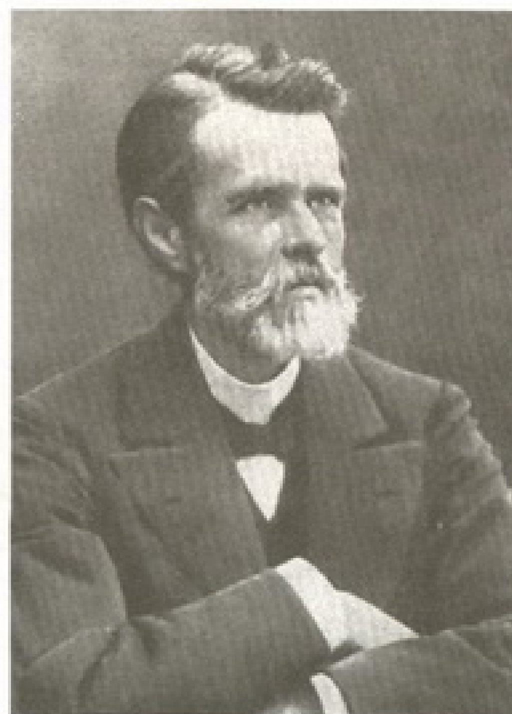
Костянтинівська, 5. Триповерховий будинок пізнього класицизму зведений у 1828–1830 рр. Тут був середній навчальний заклад для підготовки священиків і вчителів народних шкіл. Семінарії в тодішній Російській імперії вважалися всестановими, хоча навчалися в них переважно діти церковнослужителів. Київська духовна семінарія була заснована в результаті реорганізації Києво-Могилянської академії в1817 р. Спочатку семінарія містилася на Набережно-Хрещатицькій вулиці в приміщенні колишньої академічної бурси (нині – будинок № 27). У 1830 р. семінарії передали церкву Петропавлівського монастиря. Уже в 1870-х роках приміщення семінарії добудували й перебудували всередині.

Рис. 654. Церква Костянтина та Єлени. Поч. XX ст.

У Київській духовній семінарії навчалися відомі діячі культури України. Серед них – у 1835–1838 рр. – композитор Семен Степанович Гулак-Артемовський. У 1853–1858 рр. у семінарії навчався видатний письменник Іван Семенович Нечуй-Левицький (1838–1918). Його комедія "На Кожум'яках" (1875), написана на київському матеріалі, перероблена М. Старицьким під назвою "За двома зайцями", стала класикою українського театру. У 1891–1896 рр. тут навчався Сергій Олександрович Єфремов (1876–1939) – літературознавець, політичний діяч, академік УАН (з 1919 р.), віце-президент ВУАН (1921–1928). У 1903 р. семінарію закінчив Кирило Григорович Стеценко (1882–1922) – композитор, хоровий диригент, священик.

Рис. 655. Іван Нечуй-Левицький.

У 1899–1901 рр. на Вознесенському узвозі, 20 (тепер – Смирнова-Ласточкіна) за проектом Є.Ф. Єрмакова була зведена нова споруда, куди переїхала семінарія. У будинку на нинішній Костянтинівській, 5 розмістили Києво-Подільське духовне училище. На першому поверсі в кінці XIX – на початку XX ст. працювала фотомайстерня П. Блоневського.

Рис. 656. Сергій Єфремов.

Костянтинівська, 6/8. Двоповерховий будиночок навпроти торгової школи, де, за усними переказами, зупинявся російський цар Петро І, на думку Ф. Ернста, міг бути зведений приблизно у 1740-х роках. Асиметричний за композицією, він розрахований на огляд з усіх боків. Це – найдавніша житлова споруда Києва, що збереглася.

Будинок належав родині Биковських. Іван (Ян) Биковський у 1688–1699 рр. був київським війтом. Після його смерті посаду війта в 1699 р. обійняв син Федір, та пробув на цьому посту недовго, оскільки перейшов у козацький стан. Онуки І. Биковського Леонтій та Лев теж перейшли з міщанського стану в козацький. Хто з Биковських розпочав будівництво кам'яниці й коли, невідомо. У переліку міських будинків за 1803 р. значиться, що кам'яницю придбано в 1769 р. у полкового хорунжого Лева Биковського. Із 1790-х років київський магістрат розмістив у будинку психіатричну лікарню. Тут утримували за сфальсифікованим обвинуваченням та без суду Артемія Лук'яновича Веделя (1767–1808) – видатного українського композитора, співака, скрипаля-віртуоза, хорового диригента. Навчався в Києво-Могилянській академії. На початку 1799 р. став послушником Києво-Печерської лаври. Навесні 1799 р. проти Веделя порушено "секретну справу". Улітку "сумасшедшего отставного капитана" помістили в божевільню, де він промучився 9 років. Поховали його на Щекавицькому кладовищі (нині повністю зруйноване, де була могила Веделя – невідомо).

Під час пожежі 1811 р. постраждав і будинок на Костянтинівській, 6. Після ремонту (1817–1820) в ньому розмістилося Подільське повітове училище, яке перебувало тут до кінця 1860-х років. У 1886–1917 рр. будинок належав Олександрівському дитячому притулку. У 1979–2013 рр. тут містилися археологічні фонди Музею історії міста Києва. Нині в будинку працює постійна виставка "Будиночок Петра І в літописі київської благодійності" заповідника "Стародавній Київ".

Вулиця Флорівська

Рис. 657. Вул. Костянтинівська, 6/8. Поч. XX ст.

Вулиця проходить від Успенської церкви (колишньої давньоруської церкви Богородиці Пирогощі) до Андріївського узвозу. Міська управа рішенням від 23 квітня 1871 р. постановила замостити камінням мостову на вулиці, що тоді мала назву Чорна Грязь. Мешканці вулиці через якийсь час добилися, щоб вулиця отримала іншу назву – Флорівська, за назвою Флорівського монастиря. Невелика вулиця була забудована головним чином одно- і двоповерховими будинками, де мешкали ремісники, іконописці, купці.

Мешканці вулиці самі боролися зі зсувами. Прикладом приватної ініціативи укріплення гори Киселівки була невтомна праця іконо-

Рис. 658. Флорівська. Поч. XX ст.

писця Микити Дерев'янка, власника садиби на Флорівській, 10. Запасний старший писар Микита Іванович Дерев'янко, що походив із селян Межигір'я, у 1898 р. придбав садибу біля Флорівського монастиря на вулиці Чорна Грязь, 10 і відразу за допомогою іпотеки збудував двоповерховий будинок. Одружився з подільською міщанкою Харитиною Іванівною Єзерською. Мав чотирьох доньок і двох синів. Брав активну участь у міському житті, з 1911 р. його обирали членом Київського сирітського суду.

Усе розпочалося із заяви київського міщанина Георгія Борисова в міську управу про бажання придбати землю на вулиці Чорна Грязь під назвою гора Киселівка, що прилягала до садиби Дерев'янка та стін Флорівського монастиря. Борисов поскаржився, що цю землю захопив Микита Дерев'янко. Комісія міської управи з'ясувала, що крутий схил між садибою Дерев'янка та огорожею жіночого Флорівського монастиря облаштований терасами, укріплений, засаджений дерном і деревами. Микита Іванович Дерев'янко з 1898 р. володів садибою площею 128 кв. сажнів, а також міською землею (442 кв. сажні). Неодноразово звертався до міської управи з проханням продати йому цю міську землю. Він затратив певну суму на укріплення гори від обвалів, що загрожували не лише садибі, а й прилеглій вулиці. Комісія, вивчивши стан справ, дозволила продати Дерев'янкові 300 кв. сажнів міської землі, а решту дати йому ж в оренду на 5 років.

Рис. 659. Нижній Вал. Поч. XX ст.

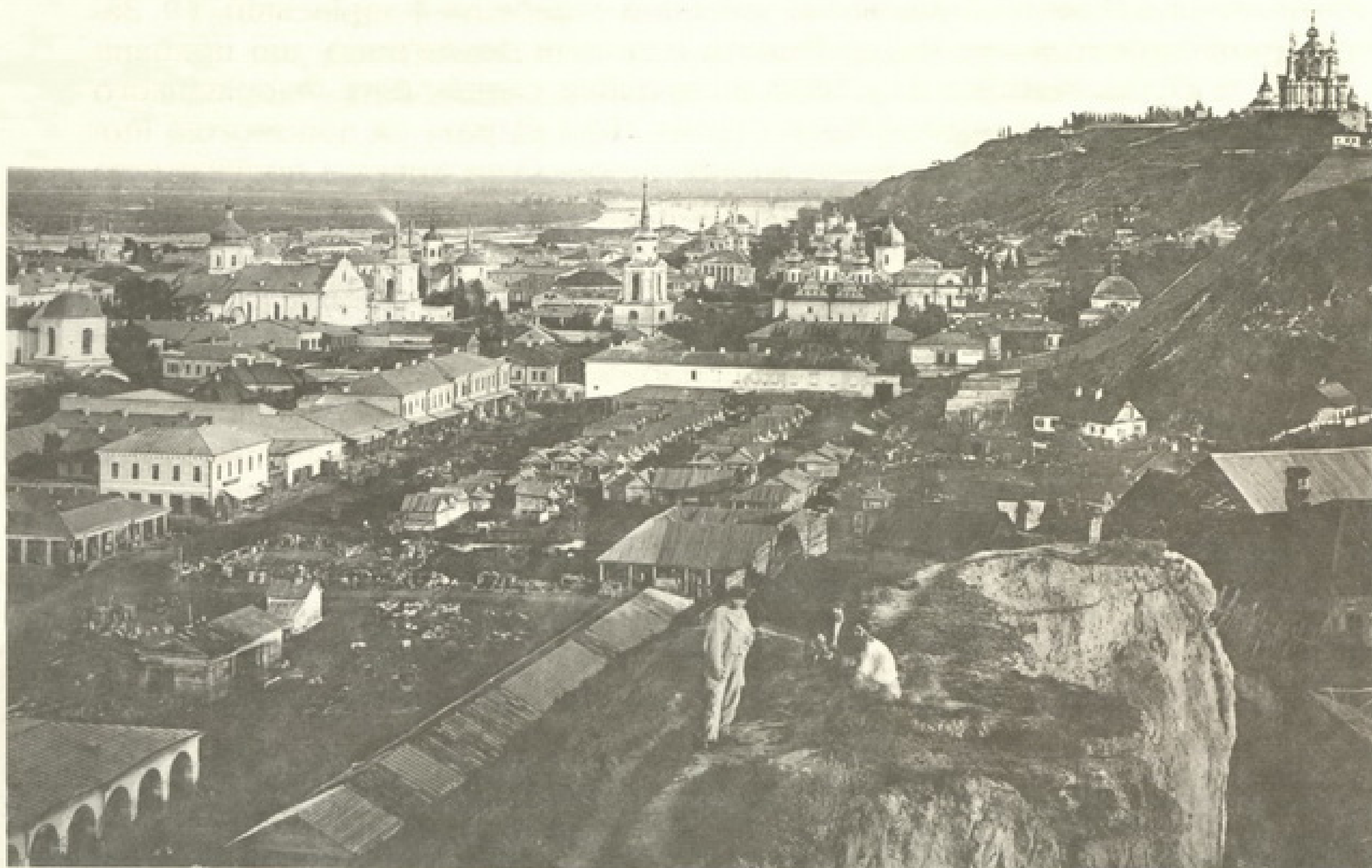

Рис. 660. Житньоторзька площа. Житній базар. Кін. XIX ст.

На садибі стояли двоповерховий будинок змішаного типу, дві столярні, одноповерхова лазня з пральнею, льох, сараї. На схилах Киселівки по терасах Дерев'янко поставив чотири альтанки, сам створив інтер'єр будинку, посадив сад. У будинку на першому поверсі містилася художньо-іконописна майстерня Дерев'янка, яка виконувала на замовлення різноманітні живописні роботи, облаштовувала іконостаси, кіоти тощо. Частими гостями Дерев'янків були родина Трегубових, протоієрей, настоятель церкви Миколи Доброго, професор Київської духовної академії О.О. Глаголєв, художник І.С. Їжакевич.

Помер М.І. Дерев'янко у 1923 р., похований на Щекавицькому кладовищі. Молодший син Михайло Микитович із родиною мешкав на Флорівській, 10 до 1985 р., поки будинок не знесли, а він отримав квартиру на Оболоні. У 1980 р. Михайло Дерев'янко подарував новоствореному Музею історії міста Києва цінний експонат – голосник XI–XII ст. з гори Киселівки.

На Флорівській до 1917 р. містилися іконописні майстерні, лавки з продажу народних книжечок, зокрема видавництва Губанових. Тут же, навпроти Успенського собору, були лавки Києво-Печерської лаври з продажу ікон, великий прибутковий будинок Губанова.

У наріжному будинку Флорівської, 3 і Боричевого Току, 34 на початку XX ст. мешкав київський бібліофіл, протоієрей Василь Іванович Іваницький.

Житньоторзька площа. Верхній Вал і Нижній Вал

На площі Житнього торгу в XVII ст. стояв біскупський палац. Торговиця існувала тут з XI ст.; це було місце зібрань вороже налаштованого до князя віча.

У ті давні часи торговиця нагадувала радше східні базари. Тут вирішували важливі справи, дізнавалися новини, давали оголошення князя і приватних осіб. У кінці XIX – на початку XX ст. це був переважно ринок, куди мешканці прилеглих сіл привозили свій товар. Були також і лавки місцевих купців. На захід від Житнього торгу, за Замковою горою, розкинулися Кожум'яки, через які можна потрапити в Старе місто. Тут починаючи з X–XI ст. мешкали кожум'яки.

На схилі гори Киселівки, на Кожум'яках, стоїть і донині кам'яна Хрестовоздвиженська церква, збудована в 1825 р. на місці дерев'яної трибанної, що згоріла 1811 р.

На Подолі є вулиця, правий бік якої має назву Верхній Вал, а лівий – Нижній Вал. Вулиця бере початок від вулиці Глибочицької й прямує до Дніпра. Верхній Вал відокремлював Подільську частину, а Нижній – Плоску.

Рис. 661. Вул. Верхній Вал, 56. 1910-ті роки.

Андріївський узвіз – вулиця мистецтв

Андріївський узвіз – вулиця-символ, яка притягує поєднанням природного ландшафту, архітектури та історико-культурного середовища. Вулиця невелика, але стрімка – її довжина 750 м, перепад висот близько 70 м. Нумерація починається знизу, від Контрактової площі, й зростає догори, де стоїть Андріївська церква. Раніше нумерація починалася від Андріївської церкви й спадала до Подолу.

Андріївський узвіз починається від Старокиївської гори, йде праворуч під Андріївською горою (Уздихальницею), а потім розширюється ліворуч, притуляючись до гори Киселівки. Ця гора має ще декілька назв – Хоревиця, Замкова, Флорівська; кожна з них відображає певний відтинок історії давньої вулиці.

Верхня частина Андріївського узвозу виникла за княжої доби, коли існував шлях, що сполучав Верхнє місто (Старий Київ) з Нижнім містом (Подолом). Шлях цей пролягав між Андріївською горою та Замковою. У середньовіччі відгалуження Андріївського узвозу було прокладене й до замку на Киселівці. У 1711 р. за наказом першого київського генерал-губернатора князя Дмитра Михайловича Голіцина проїзд між горами Андріївською та Замковою був розширений, і ним стали користуватися не лише пішоходи та вершники. Тепер міг проїхати віз, запряжений кіньми чи волами. Довгий час вулицю не забудовували, лише з будівництвом Андріївської церкви розпочато її освоєння. На початку XIX ст. на великих садибах стояли переважно одно- та двоповерхові дерев'яні будинки з прилеглими великими садами. Назва "Андріївський узвіз" існує з середини XVIII ст., тобто від забудови Андріївської церкви. У 1920 р. вулицю перейменовано на вулицю Лівера. 1957 р. їй повернено історичну назву.

Андріївський узвіз, 23. Андріївська церква. На легендарному місці, де поставив хрест Андрій Первозваний, піднялась до неба одна з найвишуканіших в Україні церков – Андріївська. Легка, ажурна споруда органічно вписалася в тогочасний, а відтак і в пізніший київський міський пейзаж. Зведена в 1747–1762 рр. архітектором

І.Ф. Мічуріним за проектом італійця Бартоломео Франческо Растреллі, Андріївська церква – яскравий зразок барокової архітектури, органічно утвердилася на вкраїнській землі.

Вадим Скуратівський назвав Андріївську церкву і браму Заборовського еталонними витворами української барокової архітектури, особливими будівельними символами її надзвичайної енергії. Видатний латиноамериканський письменник Алехо Карпентьєр, відвідавши Київ, назвав Андріївську церкву "світовим еталоном бароко".

Церква заввишки 60 м (без будинку-стилобату – 40 м), завдовжки 30 м, завширшки 23 м була зведена без дзвіниці. Парафії церква не мала. Тридцять п'ять років (1860–1895) протоієреєм Андріївської церкви був Павло Федорович Підвисоцький (1821–1897), що мешкав неподалік, у Десятинному провулку, 5. Останнім священиком церкви перед 1917 р. був відомий київський історик церкви, професор Київської духовної академії Федір Іванович Титов.

Поблизу Андріївської церкви оселився письменник Андрій Миколайович Муравйов (1806–1874). Київ відіграв важливу роль у долі й творчості А. Муравйова. Тут він прожив останні 20 років. За плідну діяльність зі збереження Андріївської церкви А. Муравйова обрали почесним громадянином Києва; він єдиний, хто похований у крипті Андріївської церкви.

У старому Києві Андріївський узвіз був одним із найдавніших узвозів і найважчим для транспорту. За спогадами М. Славінського, у 1870-х роках вулицю забрукували великим круглим камінням, на якому ковзалися коні. Брук був ще не скрізь, вулиця

Рис. 662. Андріївський узвіз. Фото Ф. де Мезера. 1870-ті роки.

Рис. 663. Андріївська церква. 1911 р.

без тротуарів і схил дуже крутий, так що візники лише в крайньому випадку туди їздили, і то за велику плату, а взимку її часто обминали й пішоходи.

Ліворуч від Андріївської церкви стояла давня садиба № 38–36, пов'язана з життям і діяльністю А. Муравйова. У 1830–1850 рр. на Андріївському узвозі містилося багато будинків розпусти. Саме тверда позиція А. Муравйова поставила крапку в тривалій боротьбі священиків і домовласників вулиці за їх ліквідацію. У 1861 р. всі заклади розпусти на вулиці закрили. У другій половині XIX ст. на вулиці стали зводити кам'яні будинки, головним чином дво- і триповерхові. Високі прибуткові будинки з'явилися тут у період будівельної лихоманки в Києві – на зламі XIX–XX ст.

На початку XX ст. на Андріївському узвозі містилися іконописні майстерні, тут мешкали як відомі художники та скульптори, так і початківці. Серед домовласників переважали купецтво, священики, власники іконописних майстерень. Саме тоді вулиця стала ще й торговельною, з яскраво вираженою спеціалізацією магазинів і майстерень, що обслуговують потреби церкви. На 1910–1911 рр. на вулиці містилося сім іконописних та іконостасних майстерень (№ 2, 17, 18, 22, 34), три магазини ікон та кіотів (№ 2, 24, 32), три магазини готового одягу для духовних осіб (№ 3, 5, 10). У 1914 р. в Києві працювало 20 іконописних майстерень, з них – 9 на Андріївському узвозі.

Однією з найстаріших була іконописна майстерня Шатрова, яка існувала в місті з початку XIX ст., а з 1893 р. містилася в садибі на **Андріївському узвозі, 22**. Садиба збереглася, на ній стоять уряд по вулиці три будинки, зведені в різний час. Будинок № 22 зведений у середині XIX ст., у 1893 р. перебудований архітектором В.М. Ніколаєвим, будинок № 22-а споруджений у 1888 р., обличкований цеглою в 1901 р., будинок № 22-б збудований у 1911 р. Спочатку іконописну фірму очолював Григорій Йосипович Шатров, згодом

вона перейшла до його брата Івана Йосиповича Шатрова – київського 2-ї гільдії купця, голови правління Київського товариства допомоги ремісникам, члена Київського сирітського суду, старости Трьохсвятительської церкви Київської духовної семінарії.

У 1905 р. на Андріївському узвозі, 22 винаймав квартиру Олександр Антонович Кошиць (1875–1944) – видатний хоровий диригент і композитор. У 1916–1917 рр. – хормейстер і диригент Київського оперного театру. Записав понад 500 українських народних пісень. Він також проживав у будинках на Андріївському узвозі, 8, 13 та ін.

Садиба на **Андріївському узвозі, 34** має ламану конфігурацію, розташована на вигині вулиці навпроти Андріївської церкви. Будинок, зведений за проектом архітектора О. Хойнацького цивільним інженером М. Вишневським, відомий як "будинок-терем" і відіграє роль акценту в забудові вулиці. Через значний схил рельєфу крила будинку мають різну кількість поверхів – чотири і п'ять. У 1905 р. садибу придбала відома київська купецька родина Слинків. Андрій Петрович Слинко разом з дружиною володіли вісьмома прибутковими будинками в центрі Києва. У будинку в 1907–1911 рр. мешкав Павло Гнатович Житецький (1837–1911) – філолог, дослідник української мови та літератури, автор праць з українського мовознавства та фольклору, педагог, працівник "Киевской старины". Півстоліття (1908–1958) прожив у цьому будинку Тауфік Гаврилович Кезма (1882–1958) – філолог-арабіст, професор університету. У 1966–1967 рр. тут проживав видатний український письменник Григір Тютюнник (1931–1980).

Рис. 664. Олександр Кошиць.

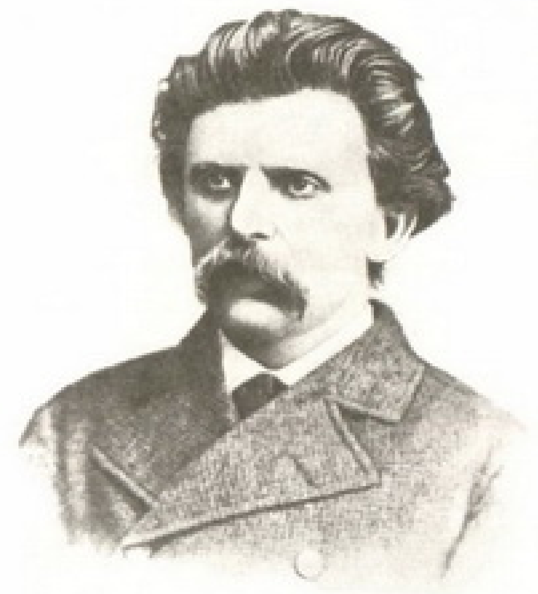

Рис. 665. Павло Житецький.

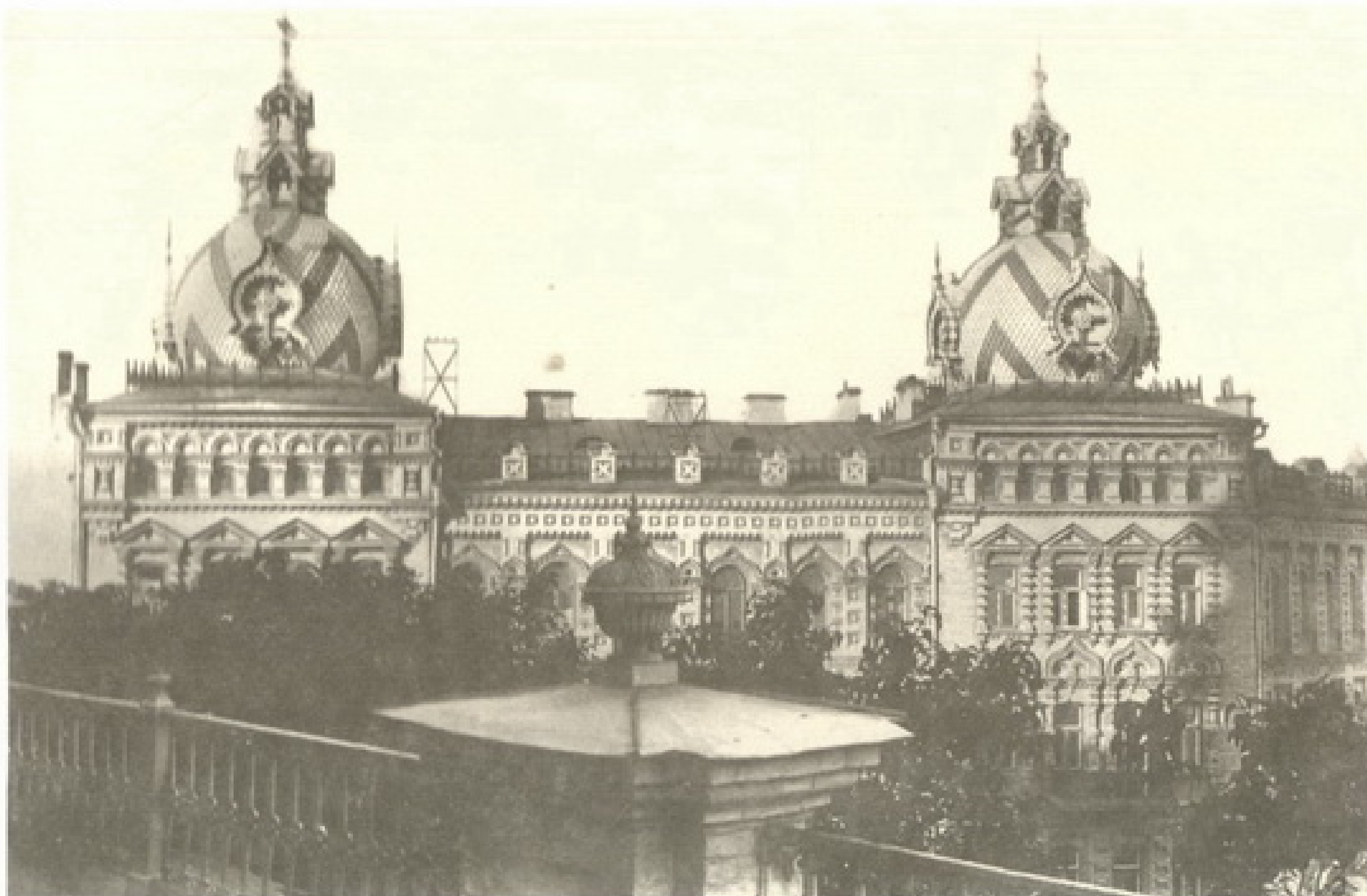

Рис. 666. Андріївський узвіз, 34. Поч. XX ст.

Рис. 667. Андріївський узвіз, 19.

Будинок на **Андріївському узвозі, 21** має давню історію. Його збудували в 90-х роках XIX ст. за проектом В.М. Ніколаєва. Тут мешкав Федір Іванович Титов (1864–1935) – протоієрей, доктор богослов'я, настоятель Андріївської церкви у 1896–1918 рр. У 1911 р. в будинку винаймав одну з кімнат під майстерню скульптор Іван Петрович Кавалерідзе (1887–1978). У цей час митець працював над пам'ятником княгині Ользі (відновлений 1996 р.). Сторіччя від дня народження основоположника українського авангардизму в пластиці, одного з фундаторів вітчизняного кіно, народного артиста України Івана Кавалерідзе відзначалося за календарем ЮНЕСКО, а 1993 р. у будинку на Андріївському узвозі, 21 засновано Музей-майстерню.

Одним зі зразків дерев'яної житлової забудови Києва кінця XIX ст. є фасадний двоповерховий будинок на **Андріївському узвозі, 19**. Віконні рами, карнизи, фронтон і ґанок прикрашені різьбленими елементами російської народної архітектури.

Будинок на **Андріївському узвозі, 15** має назву "Замок Річарда Лев'яче Серце". Цим романтичним ім'ям його вперше назвав письменник Віктор Некрасов. П'ятиповерховий прибутковий будинок споруджений у 1902–1904 рр. будівельним підрядником Д.Б. Орловим. До 1911 р. будинок належав Д. Орлову та його родині, а потім власники змінювалися. Будівля виконана в стилі-

Рис. 668. Андріївський узвіз, 15.

зованих формах готики, що імітують середньовічний англійський замок. На кожному поверсі було по декілька квартир, головним чином, три- і п'ятикімнатні, а одна – на четвертому поверсі – 11-кімнатна. Крім квартир спеціально обладнали художні ательє. У будинку оселилися художники Григорій Кононович Дяченко (1869–1921), Фотій Степанович Красицький (1873–1944), Іван Семенович Макушенко (1867–1955), скульптор Федір Петрович Балавенський, історик, професор Київської духовної академії та Університету св. Володимира Степан Тимофійович Голубєв (1849–1920).

Рис. 669. Андріївський узвіз, 11 і 13.

На Андріївському узвозі є декілька оглядових майданчиків. Один із них – біля Андріївської церкви. Ярусом нижче в 1898 р. звели металеву альтанку Кокорева. На гору біля "Замку Річарда" (у 1992 р.) та на протилежну – Замкову гору (у 1994 р.), де у середині XVII ст. стояв замок воєводи Адама Киселя, встановлені сходи.

Рис. 670. Металева плита на сходах з Андріївського узвозу на Замкову гору.

Альтанка Кокорева, що силуетом нагадує китайську пагоду, збудована в 1897–1898 рр. цивільним інженером Є.Ф. Єрмаковим. Таку саму альтанку згодом збудували на Володимирській гірці. Альтанки були зведені на кошти підприємця Василя Олександровича Кокорева (1817–1889), одного з засновників Московського купецького та Волзько-Камського комерційних банків, відділення яких були і в Києві. В. Кокорев мав мільйонні статки й був відомим громадським діячем, колекціонером та благодійником. У 1859 р. він побував у Києві, придбав тут земельну ділянку поряд із Андріївською церквою. Згодом його плани змінилися, і він подарував землю місту, а також пожертвував 5 тис. рублів для облаштування на цій ділянці альтанки і саду. Міська влада з вдячністю прийняла пожертву, частково використавши кошти на зміцнення Андріївської гори, а потім... забула про ці гроші. Через тридцять років знайшли кокоревські гроші в банку, сума яких значно збільшилася. Вистачило на дві альтанки.

Рис. 671. Андріївський узвіз. Альтанка. 1946 р.

Між будинками на Андріївському узвозі, 22 і 24 виходить вулиця Воздвиженська, що простяглася до узвозу від однойменної церкви Воздвиження Чесного Хреста Господнього. У цій церкві охрестили письменника Михайла Булгакова, який народився 3 (за новим стилем – 15) травня 1891 р. на Воздвиженській, 10.

Типовий київський двоповерховий будинок на **Андріївському узвозі, 13** був зведений у 1888 р. за проектом архітектора Миколи Миколайовича Гарденіна (1864–після 1914). З боку парадних дверей будинок двоповерховий, а внизу, зі східного боку, – триповерховий, завдяки напівпідвальному приміщенню, яке перші власники садиби здавали під невеликий бакалійний магазин. Перший поверх будинку займали домовласники, а другий здавали пожильцям. З 1906 р. тут оселилася родина професора Київської духовної акаде-

Рис. 672. Андріївський узвіз. Праворуч – частина будинку № 13. 1900-ті роки.

Рис. 673. Михайло Булгаков. 1909 р.

мії Афанасія Івановича Булгакова (1859–1907). Булгакови дуже полюбили цей будинок, у якому в 1906–1919 рр. винаймали квартиру № 2 із семи кімнат на другому поверсі.

Образ міста, в якому Михайло Булгаков прожив половину життя, присутній у багатьох його творах. У романі "Біла гвардія" і в п'єсі "Дні Турбіних" він описав події в Києві 1917–1918 рр., "оселивши" своїх героїв на другому поверсі будинку на Андріївському узвозі. Вперше будинок на Андріївському узвозі, 13 зв'язав із будинком, де мешкали літературні герої Турбіни, письменник Віктор Некрасов у нарисі "Дом Турбиных" (Новый мир. – 1967. – № 8).

Рис. 674. Пам'ятник М. Булгакову.

У 1982 р. на будинку № 13 відкрито бронзову меморіальну дошку з портретом Михайла Булгакова (скульптор А.В. Кущ, архітектор Б.Л. Кравчук), а в столітній ювілей письменника відчинилися двері Літературно-меморіального музею Михайла Булгакова (15 травня 1991 р.). У будинку-музеї "живуть" одночасно дві родини – Булгакови та літературні персонажі творів письменника – Турбіни. У листопаді 2007 р. поряд із будинком встановлено пам'ятник Михайлу Булгакову (скульптор М. Рапай).

Рис. 675. Андріївський узвіз, 13.

У другій половині минулого століття розпочалося своєрідне паломництво на Андріївський узвіз. Офіційно вперше мистецьке свято проведене в травні 1982 р., коли святкували 1500-річчя Києва. Але ще кількома роками раніше на Андріївському узвозі стали збиратися художники, й передусім це було творче спілкування, а потім уже мистецькі ярмарки, "київський Монмартр". Збиралися через два тижні після Великодня – в кінці квітня чи на початку травня – ще до тих років, коли почали офіційно святкувати Дні Києва. У 1981–1983 рр. вулицю реконструйовано, і з квітня 1985 р. на Андріївському узвозі стали влаштовувати щорічне свято мистецтв. Особливо багатолюдні мистецькі виставки-ярмарки проводяться у Дні Києва в останні вихідні травня, а також на свято Незалежності в серпні. Тут постійно діють художні виставки, велика кількість мистецьких галерей, музеї: Літературно-меморіальний музей Михайла Булгакова (№ 13), Музей-майстерня Івана Кавалерідзе (№ 21), Музей однієї вулиці (№ 2-б); Театр на Подолі та кафе-театр "Колесо". Та й власне Андріївський узвіз став одночасно і музеєм, і театром, і вернісажем під відкритим небом.

Рис. 676. Панорама Нової забудови. 1910-ті роки.

ПОНАД ЛИБІДДЮ (НОВА ЗАБУДОВА)

У 30-х роках XIX ст. місто розширювалось, а отже, виникла потреба в плануванні й організації його забудови та впорядкування. У 1830 р. був затверджений план нової фортеці на Печерську. Із будівництвом фортеці суттєво змінилося обличчя Печерська. Значно відсунуто есспланадну лінію; вона пройшла через житлові квартали. Десятки будинків Печерського форштадту придбано казною на знесення, а сотні мешканців переселено в квартали нового району – так званої Либідської дільниці, або Нової забудови. У 1833 р. перенесено з Печерська й дерев'яну Володимирську церкву. У першій чверті XX ст. історична місцевість Нова забудова охоплювала Либідську й частково Бульварну дільниці Києва.

Бурхливий розвиток і забудова району розпочалися наприкінці XIX – на початку XX ст. Головні вулиці Нової забудови – бульвар Тараса Шевченка, який розділяє дві колишні дільниці міста – Старокиївську та Либідську, Велика Васильківська (Червоноармійська), Саксаганського, Горького (Кузнечна), Жилянська.

Забудова кінця XIX – початку XX ст. збереглася на Басейній та Рогнідинській. Окрасою міста є будинки в стилі модерну на вулицях Шота Руставелі, Вєтрова, Великій Васильківській та Саксаганського. У цьому районі за нового часу були зведені культові споруди різних конфесій. Деякі з них – Володимирський собор (бульвар Тараса Шевченка, 20), католицький костел св. Миколая (Велика Васильківська, 75), хоральна синагога (Шота Руставелі, 13) і тепер прикрашають місто. Деякі – Благовіщенська, Троїцька, Либідсько-Володимирська, Іоанна Златоуста (Залізна), Іллінська церкви зруйновані в 1930–1960 рр.

Історична місцевість Паньківщина включає три київські вулиці – Тарасівську, Микільсько-Ботанічну та Паньківську. Найбільше збереглася історична забудова на Тарасівській.

Університетський ансамбль на Володимирській

Вулиця Володимирська після перетину з колишнім Бібіковським бульваром належала до Либідської дільниці. Забудова цієї частини вулиці розпочалася в 30-х роках XIX ст. з початком будівництва університету. Після пожежі на Подолі 1811 р. замість колишньої радіальної забудови тут уперше запроваджено шахове планування. З 1830-х років та ж система поширюється на новий Либідський район і землі на південь від Старого міста. Коли було прийняте рішення відкрити в Києві ліцей, то спочатку планувалося спорудити його на Печерську, де на той час був адміністративний центр. У кінцевому підсумку місце для ліцею обрали на пустищі, на південь від Золотих воріт. У листопаді 1833 р. вирішено замість ліцею створити Університет св. Володимира. Відповідно й землі для будівництва треба було виділити більше й землю навколо університету не роздавати під приватну забудову аж до затвердження проекту університетських споруд. Таким чином, майбутній університет став підпорядковувати собі забудову усієї території нового, що тільки зароджувався, району міста.

У 1835 р. затверджено проект споруди університету, створений петербурзьким архітектором Вікентієм Івановичем Беретті (1781–1842). У 1837 р. В. Беретті разом зі своїм учнем і помічником Павлом Івановичем Спарро (1814–?) прибув до Києва. В. Беретті, розробляючи проект, хотів бачити корпус університету не лише вкомпонованим у майбутні квартали, а й, очевидно, центром ансамблю. Лише завдяки його високому авторитету поблизу університету збереглися вільні ділянки. Уже після смерті В. Беретті його син, теж професор архітектури, Олександр Беретті збудував корпуси Київської 1-ї гімназії та пансіону Левашової, а поряд за проектом П.І. Шлейфера збудовано корпус Київської 2-ї гімназії.

Університет св. Володимира відкрили 15 липня 1834 р., хоча свого приміщення він ще не мав – лекції читали в приватних будинках. У перший рік лекції на двох факультетах, філософському та

Рис. 677. Університет св. Володимира. 1874 р.

юридичному, слухали 62 студенти, через чотири роки – 267. Серед студентів було багато дворян польського походження, які заснували декілька революційних гуртків, а тому в 1839 р. університет тимчасово закрили. Через рік навчання поновили, з Вільно була переведена й приєднана до університету медико-хірургічна академія. Студенти поділялися на дві категорії – "своєкоштні", тобто ті, які самі оплачували навчання, та "казеннокоштні", гроші на навчання яких отримували з державної казни. У 1840 р. "своєкоштні" студенти платили за навчання 14 рублів сріблом на рік. У різні роки плата відрізнялася й досягала 60 рублів за семестр. До того як збудували червоний корпус університету, "казеннокоштні" студенти проживали на найманих квартирах на Липках. Після отримання диплома

Рис. 678. Олександр Беретті.

Рис. 679. Вид на університет від Бессарабки. 1870-ті роки.

Рис. 680. Урочистий зал і аванзал університету. 1910-ті роки.

вони мали декілька років відпрацювати "за розподілом" – викладачами в гімназіях або дрібними чиновниками в державних установах.

Будівництво університету стало найбільшим цивільним будівництвом у Києві упродовж першої половини XIX ст. Керував будівництвом В. Беретті, а завершував його син О. Беретті. Будівництво університету закінчено 1842 р.

Володимирська, 60. За цією адресою розташований університет. Головний фасад виходить на Володимирську і має два бічних входи, а також середній – головний, прикрашений портиком з вісьмома вишуканими високими колонами. Фасад спочатку мав колір "дикого каменю" (мабуть, відтінку теракоти), в 1850–1860 рр. його змінили на темно-червоний – колір стрічки ордена св. Володимира, ім'я якого носив університет від часу заснування. Девізом храму науки був девіз – "Користь, честь і слава".

До 1918 р. у будинку окрім аудиторій містилися бібліотека, центральний архів, декілька лабораторій, кабінети канцелярії, квартири лаборантів. На другому поверсі, в південно-західному куті, діяла церква рівноапостольного князя Володимира (закрита в 1919–1920 рр.). Спочатку діяли дві церкви – римо-католицька та православна, та після польського повстання 1863 р. костел закрили.

Споруда університету із внутрішнім подвір'ям – майже правильний паралелограм. Сучасники вважали, що з усіх чотирьох фасадів лише один, звернений до Ботанічного саду, має певну художню цінність. Щоправда, автор путівника "Київ та його святині...", виданого в кінці XIX ст., Микола Сементовський зауважував, що загальний вигляд університету все ж дуже вражає величчю і строго витриманим характером архітектури. Головний корпус зі своїми могутніми розмірами, монументальними формами панував над усією місцевістю Нової забудови. Інтер'єри споруди стримані й прості в оформленні. Різноманітні перекриття у вигляді склепінь зорово збільшують висоту стель і чітко організовують простір. Урочистістю й пишністю оформлення вирізняються головний вестибюль, актовий зал і зали на флангах садового корпусу.

Першим ректором університету був учений-енциклопедист, відомий ботанік, професор Московського університету Михайло Олександрович Максимович (1804–1873). Михайло Максимович вивчав історію Київської Русі та український фольклор, саме він увів українську мову до кваліфікації слов'янських мов. Товаришував із Миколою Гоголем і Тарасом Шевченком.

У 1845–1847 рр. Тарас Шевченко працював художником у Київській Тимчасовій комісії із розгляду давніх актів, що містилася в приміщенні університету. За її завданням Шевченко здійснив три подорожі Україною, брав участь у двох археологічних експедиціях. Одна з них, під керівництвом професора Університету св. Володимира М.Д. Іванишева, провела розкопки скіфських курганів (кінець VI–V ст. до н.е.) між Фастовом і Васильковом. Результати цих розкопок були опубліковані у випуску комісії "Старожитності" (К., 1846). Малюнки до цього видання готував і Тарас Шевченко. Він познайомився з патріотично налаштованими студентами і викладачами університету, членами Кирило-Мефодіївського братства. Був душею організації, а його поезії відіграли вирішальну роль у становленні її ідеології. У лютому 1847 р. Тараса Шевченка затверджено на посаді вчителя малювання в університеті, але через арешт 5 квітня 1847 р. у справі Кирило-Мефодіївського братства викладання не розпочав.

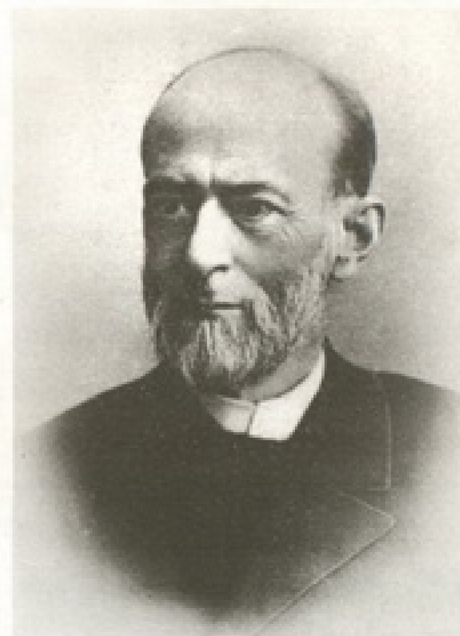
Рис. 681. Михайло Максимович.

Рис. 682. Микола Іванишев.

За короткий час в університеті створено декілька наукових шкіл. Історична школа представлена викладачами та випускниками університету – М. Костомаровим, В. Антоновичем, М. Грушевським, І. Лучицьким. Була створена так звана історична школа В. Антоновича, учні якого в 1880–1890 рр. очолили всі кафедри історії в університетах України. Завдяки В. Антоновичу Університет св. Володимира "став метрополією, звідки, наче апостоли, йшли молоді історики проповідувати слово істини – історію України в інших університетах". Так образно висловився молодий професор Дмитро Багалій, який отримав кафедру в Харківському університеті. Творцем історії українського права став професор М. Владимирський-Буданов. Його учні теж розійшлися по інших університетах.

Рис. 683. Микола Бунге.

Математична школа пов'язана з іменами Б. Букреєва, Д. Граве, Б. Делоне, М. Крилова. Хімічна школа представлена М.А. Бунге, С. Реформатським. Розвиток медицини, створення школи зв'язані з діяльністю В. Беца, В. Високовича, В. Образцова, В. Підвисоцького, М. Скліфосовського, ботаніки – С. Навашина, І. Шмальгаузена. Тут здобували освіту винахідник у галузі зварювання металів М. Бенардос, письменники М. Старицький і М. Рильський, композитор М. Лисенко.

Далеко за межі Києва линула слава про університетський студентський хор. Якийсь час ним керував М.В. Лисенко. Один із києвознавців 1920-х років, лікар за фахом Ф.М. Сингалевич писав: "Студентство активно включалося в громадсько-політичне й культурне

Рис. 684. Університетський хор з диригентом О. Кошицем (у другому ряду – третій ліворуч). 1915 р.

життя України, Києва. Вже воно належалось, щоб кожен студент Київського університету хоч трохи, хоч будь-яким боком свого життя торкався до студентського хору. Такі вже умови в нашому Києві, чи може, впливає загальна співучість міста, а може, в повітрі київському єсть бактерія "cantanori" або що. Але справедливіше од цього, що в нашій крові ходить якийсь елемент народної пісні, який з давніх-давен, ще з бурсацьких часів Петра Могили, примушує всіх учнів у Києві співати. По других університетах вирізнялися й одстоювали права громадянства, в інших – тип студента-картяра, більярдиста, пияки; в Києві переважно над тим – тип студента-співака".

Володимирська, 62. 1914 р. розпочалося будівництво бібліотечного корпусу університету за проектом В.О. Осьмака, який декілька років (з 1909 р.) був архітектором Київського університету. З перервою на воєнні події будівництво було закінчене в 1927–1929 рр. під керівництвом автора й за участю П. Альошина. Будинок нинішньої філії Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, зведений у формах неокласицизму, є складовою архітектурного ансамблю Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Володимирська, 58. 1940 р. був зведений корпус гуманітарних кафедр, теж за проектом В. Осьмака й за участю П. Альошина. Ця будівля побудована останньою в ансамблі університету й органічно вписана в забудову кварталу. Їй теж надали рис неокласицизму, як і корпусу бібліотеки на Володимирській, 62. Нині тут університетська Наукова бібліотека ім. М.О. Максимовича.

Автор проектів будівель на Володимирській, 58 і 62 Василь Олександрович Осьмак (1870–1942) походив зі спадкоємних дворян Чер-

Рис. 685. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського.

нігівської губернії. У 1880–1888 рр. навчався в Київській 2-й гімназії, а в 1888–1890 рр. був студентом математичного відділення Університету св. Володимира, потім продовжив навчання в Петербурзькому інституті цивільних інженерів, який у 1895 р. успішно закінчив. З 1899 р. почав викладати в Київському політехнічному інституті курс архітектури, архітектурного креслення та проектування.

У 1910 р. розпочалися масштабні будівельні роботи в університеті, й В. Осьмак змушений був у 1912 р. звільнитися з викладацької роботи в КПІ. За його проектами було розпочате будівництво Клінічного містечка на Байковій горі. Він декілька разів їздив у відрядження до Німеччини, Австрії з метою вивчити передовий європейський досвід будівництва. Спорудив будівлі клініки хірургічної патології та загальної терапії, а також патолого-анатомічного інституту на Байковій горі. Він є автором низки житлових будинків і навчальних закладів у Києві, зокрема, гімназії О. Дучинської (у співавторстві з Ф. Ессеном). У 1917 р. В. Осьмак прийняв запрошення на викладацьку роботу в КПІ. У різний час проживав на вулиці Маріїнсько-Благовіщенській (тепер – Саксаганського) в будинках № 46, 74, а в 1919–1930-х роках – № 115.

Рис. 686. Головний зал бібліотеки університету. 1913 р.

Рис. 687. Вид на університет і бібліотеку. 1920 р.

Парк Шевченка. Університетський ансамбль разом із парком і пам'ятником Великому Кобзареві – один із найкращих класичних ансамблів Києва.

У першій половині XIX ст. червоний корпус університету було видно звідусіль. Навпроти – величезне пустище. Університетська площа сягала нинішньої вулиці Пушкінської. З часом частину площі місто продало приватним особам, і там була прокладена нинішня вулиця Терещенківська. У 1870-х роках Університетська площа була не обгороджена й не облаштована. За спогадами сучасників, проходити через неї навіть удень було небезпечно. Зграї голодних бездомних собак нападали на перехожих. Особливо потерпали діти, які йшли до 1-ї чи 2-ї гімназій, розташованих поряд із площею. Дерптський громадянин Карл Карлович Християні у 1877 р. взявся спланувати Університетський сквер. У 1878 р. він висадив перед університетом 24 американські ялини.

У 1890 р. в Університетському сквері провели дві центральні алеї, що взаємно перетиналися й відкривали перспективу на забудову вулиці Терещенківської та на університет. У 1896 р. у центрі парку був відкритий пам'ятник Миколі І, й парк отримав назву Миколаївський. У 1920 р. статую Миколи І зняли, а постамент ще довго стояв у парку. Якийсь час парк називався Червоним (1920–1939). 6 березня 1939 р. відкрито пам'ятник видатному українському поету і художнику Тарасові Шевченку (скульптор М. Манізер, архітектор Є. Левінсон). Відтоді парк став називатися Шевченківським. У 2002–2004 рр., під час реконструкції парку, знайшли й знешкодили боєприпаси часів Другої світової війни.

Рис. 688. Шевченківський парк. 1950-ті роки.

Рис. 689. Миколаївський сквер. Поч. XX ст.

Від вулиці Льва Толстого вниз іде колишня Нижньо-Володимирська вулиця, забудована багатоповерховими прибутковими будинками на початку XX ст. Історична забудова кінця XIX – початку XX ст. у цій частині вулиці збереглася не суцільно.

Володимирська, 64/13 (колишня нумерація – Володимирська, 60). Будинок 1840-х років, зведений за проектом О.В. Беретті, називають "ректорським", оскільки тривалий час він належав професору фізико-математичного факультету, колишньому ректорові університету Івану Івановичу Рахманінову. Тут якийсь час містилося Товариство поширення освіти, потім Либідська поліцейська частина. Від початку XX ст. на другому поверсі замешкала родина чернігівського поміщика, цукропромисловця, земського діяча Данила Олександровича Карпеки (1856–1914). Д.О. Карпека був почесним попечителем Чернігівської чоловічої гімназії і членом Київського біржового комітету, гласним Київського губернського земства, а також членом багатьох благодійних і просвітницьких товариств. Тут же містилося правління Узинського цукрового заводу, власником якого він був.

Старший син Карпеки – Олександр Данилович Карпека став одним із перших українських авіаконструкторів і військових пілотів. Він проживав у цьому будинку під час навчання в гімназії та в уні-

Рис. 690. Вул. Володимирська, 60. 1910-ті роки.

Рис. 691. Данило Карпека.

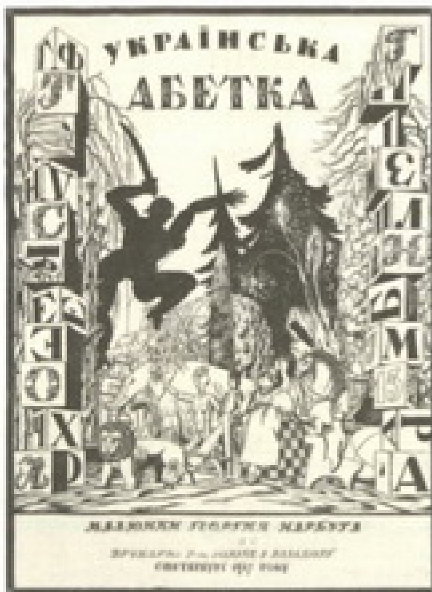

Рис. 692. Титульна сторінка абетки Г. Нарбута.

Рис. 693. Вул. Володимирська, 61/11.

верситеті, а у вересні 1913 р. поїхав до Петербурга. Повернувся до рідного міста у 1918 р., позаяк мріяв продовжити навчання в Києві, й замешкав на другому поверсі. Помер від запалення легенів восени 1918 р. У великій квартирі Карпек у жовтні–грудні 1917 р. проживав Георгій Іванович Нарбут (1886–1920) – визначний український графік, згодом ректор Української державної академії мистецтв (1919), який тоді працював над українською абеткою. Здавна підтримував дружні стосунки з родиною Карпек, свого часу навчав Сашка Карпеку малювання. У квартирі мешкала сестра Олександра – Ольга Данилівна Карпека-Глеваська (1892–1977) з сім'єю. Її чоловік Сергій Костянтинович Глеваський (1880–?) у 1920–1921 рр. працював у ГУБКОПМИСі інструктором-експертом.

Нині в будинку міститься ректорат Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Володимирська, 61/11. На розі вулиць Льва Толстого та Володимирської стоїть будинок, відомий як "будинок Мороза", чи "Морозівський". Власником будинку був київський 1-ї гільдії купець Б.О. Мороз, який придбав садибу в 1910 р. Будинок звели до кінця 1911 р. за проектом Йосифа Зекцера. Там було все – зимові сади, кімнати з усіма зручностями для швейцарів, ліфти і централізована система пилоочищення, криті лоджії та імпортні кахлі у ванних кімнатах, мармур, декор, кахляні печі й каміни київського заводу Андржейовського (за наявності центрального опалення). Окрім цього, вмонтовані в стіни сейфи, переговорні прилади, спеціальні буфетні кімнати, шість пралень, магазини, ресторан, напівізольовані внутрішні подвір'я, на одному з них – фонтан.

Володимирська, 78 (колишня нумерація – 76). Неоренесансний будинок із датою спорудження в картуші "1893". У 1908–1909 рр. тут проживав Симон Петлюра. Він редагував газету "Слово", редакція якої містилася в його помешканні.

Володимирська, 81. Чотириповерховий на цокольному поверсі фасадний будинок (№ 81-а) у стилі модерну зведений у 1907 р. на замовлення підрядчика Я.Х. Файбишенка. Частину приміщень займала будівельна контора домовласника. Чотири квартири (№ 5–8-а) на третьому й четвертому поверхах займала гімназія Марії Іванівни Левандовської. До 1907 р. гімназія (у 1904 р. – жіночий навчальний заклад 1-го розряду) містилася на сусідній вулиці – Маріїнсько-Благовіщенській, 84. На 1918 р. плата за оренду гімназії становила понад 14 тис. рублів. У гімназії Левандовської в різний час працювали історик літератури В. Адріанова-Перетц, мистецтвознавець С. Гіляров, протоієрей В. Липківський, природознавець П. Тутковський.

Фасадний будинок фахівці називають єдиним будинком у стилі декоративного модерну початку XX ст. на вулиці Володимирській.

Рис. 694. Учениці гімназії Левандовської, 1915 р.

Головний фасад прикрашають ліплені вставки і характерний орнамент із витких квітів. Особливої мальовничості фасаду надають лоджії та еркери. Чотириповерховий флігельний будинок, у якому крім житлових кімнат розташовувались магазин молочних товарів і аптека, прикрашений дуже стримано, порівняно з вишуканим фасадним. За даними на 1918 р., власником садиби на Володимирській, 81 було пайове товариство квартировласників "Рівність".

Рис. 695. Фасад будинку на Володимирській, 81.

Володимирська, 70-а. Я.Х. Файбишенко звів на Володимирській багато будинків, серед них шестиповерховий будинок у стилі модерну за старою нумерацією № 68 (нині № 70-а), який йому ж і належав до Першої світової війни. Тут же були його квартира і будівельна контора. У цьому будинку в 1914 р. проживав інженер шляхів сполучення В.В. Пермінов.

Володимирська, 92-б. Автор проекту архітектор Михайло Бобрусов. Восени 1910 р. за цією адресою відкрилися Київські технічні курси та землемірне училище Пермінова. Ініціатор відкриття і завідувач курсів Василь Васильович Пермінов (1859–?) був на цей час відомим фахівцем у будівництві, досвідченим викладачем. З 1899 р. В. Пермінов викладав у КПІ. У 1901–1904 рр. виконував обов'язки декана інженерного факультету, активно працював як член Будівельної комісії з будівництва споруд КПІ. Курси мали відділення: будівельне з інженерним та архітектурним відділами, електротехнічне, електромонтажне. На курсах викладали відомі вчені, практики О.П. Артем'євський, П.І. Голландський, В.А. Обремський. У 1918 р. курси й училище перемістилися на Жилянську, 34.

Рис. 696. Реклама курсів Пермінова. 1913 р.

Бульвар Тараса Шевченка й вулиці поблизу

Бульвар Тараса Шевченка

У XIX – на початку XX ст. бульвар ділив місто на Старокиївську, Либідську та Бульварну дільниці: парний бік належав до Старокиївської, непарний (лівий) – до Либідської, а ближче до Галицької площі (тепер – площа Перемоги) – до Бульварної. Місцевість, розташовану на південь від бульвару Тараса Шевченка, до 1920-х років називали Новим містом, Новою забудовою. На пам'яті одного покоління киян рівнину, покриту ярами та заростями, за декілька років забудували сотнями багатоповерхових будинків.

Вулиці Нової забудови, розташовані між Старим містом і Либіддю, назвали іменами київських адміністраторів і вчених XIX ст. Перша з них, що виходить на Бессарабку, – колишній Бібіковський бульвар (1869–1919), а нині бульвар Тараса Шевченка, прокладена в 1830-х роках за планом міста й будівництва університету. Серед перших назв – Бульварна вулиця, Шосейний бульвар, Університетський бульвар. У 1881 р. вулицю забрукували бутовим каменем. Алею засадили пірамідальною тополею. Стрункі тополі двома стінами, що витягнулися прямою лінією на велику відстань, утворили неймовірно гарну перспективу. Рельєф вулиці залишився таким же – з підйомом від Бессарабської площі до перетину з вулицею Володимирською, частина бульвару між вулицями Володимирською та Івана Франка рівна, а потім стрімко спускається до площі Перемоги. Межі бульвару впродовж століття змінювалися. Бульвар був прокладений як частина нового шосе на Житомир і Брест і фактично від початку свого існування простягався більш ніж на 3 версти до межі Києва – Тріумфальних воріт біля Кадетського шосе (по лінії нинішнього Повітрофлотського шляхопроводу).

У 1985 р. частину бульвару Тараса Шевченка між площею Перемоги і Повітрофлотським шляхопроводом приєднано до проспекту

Рис. 697. Залізна церква. Кін. XIX ст.

Рис. 698. Бібіковський бульвар від Бессарабки. Поч. XX ст.

Перемоги, після цього бульвар набув сучасних меж. На бульвар виходять Шевченківський парк і Ботанічний сад ім. О. Фоміна.

У 1869 р. бульвар віднесли до вулиць першого та другого розряду, тобто дозволяли забудовувати лише кам'яними будинками. Забудова кінця XIX – початку XX ст., головним чином, збереглася.

Окрасою не лише вулиці, а й міста є Володимирський собор, який виходить на бульвар. На початку бульвару в 1946 р. поставили пам'ятник В.І. Леніну. На колишньому Бібіковському бульварі стояв пам'ятник графу Бобринському, на цьому місці нині – пам'ятник М. Щорсу, відкритий у 1954 р. На бульварі збереглися колишні особняки родини Терещенків – за номерами 8, 12, 34.

Бульвар Тараса Шевченка, 4. Садибу забудовували в різний час. У глибині садиби зберігся флігельний особняк одного з перших власників – лікаря Людвіга Горецького, викладача медичного факультету Університету св. Володимира. Чотириповерховий фасадний будинок зведений в 1901 р. за проектом Й. Зекцера уже на замовлення наступного власника – відомого київського адвоката Григорія Богрова. Обидва сини Богрова закінчили Київську 1-шу гімназію та юридичний факультет Університету св. Володимира. Молодший – Дмитро смертельно поранив прем'єр-міністра Росії П.А. Столипіна в Міському театрі в 1911 р. Садибу в 1913 р. придбав чеський підприємець Карл Баксант.

Рис. 699. Бульвар Тараса Шевченка, 4.

Рис. 700. Огородження на бульварі Тараса Шевченка.

Велика споруда прибуткового будинку постраждала під час обстрілу Києва більшовицькими військами взимку 1918 р. У 1920-х роках будинок відбудували й використовували як житловий. Тут у 1925–1937 рр. мешкав український художник Микола Іванович Івасюк (1865–1937) – організатор (1899) і керівник першої на Буковині художньої школи в Чернівцях (до 1908 р.), автор відомих полотен "Битва під Хотином", "В'їзд Богдана Хмельницького до Києва", "Іван Богун під Берестечком", портретів І. Франка, Т. Шевченка, Ю. Федьковича. У 1937 р. був репресований. Нині в будинку готель "Петербурзький".

Бульвар Тараса Шевченка, 12. Квартал бульвару між вулицями Пушкінською і Терещенківською (Бібіковський бульвар, 8, 10, 12) до 1917 р. належав родині Терещенків. Велика садиба формувалася поступово. Спочатку Никола Артемович Терещенко (1819–1903) купив у Павла Петровича Демидова князя Сан-Донато в 1875 р. особняк на Бібіковському бульварі, 12, а згодом – садибу на Бібіковському бульварі, 8. Новий власник здійснив реконструкцію колишнього особняка Демидова за проектом архітектора П.Федорова, перетворивши його на розкішний палац, оздоблений у дусі італійського ренесансу. Над парадними дверима вміщений ліплений дворянський герб дому Терещенків із зображенням цукрового буряка з гичкою.

Рис. 701. Никола Терещенко.

Розкішні інтер'єри відповідали суспільному становищу й смакам господарів. Плафон над входами включає чотири панно на билинні теми пензля Вільгельма Котарбінського. Гармонійно з декором

Рис. 702. Бульвар Тараса Шевченка, 12. 1990-ті роки.

Рис. 703. Герб Терещенків на фасаді колишнього особняка. Бульвар Тараса Шевченка, 12. 1993 р.

Рис. 704. Будуар в особняку Н. Терещенка. Поч. ХХ ст.

було дібрано художньо виконані ужиткові речі, меблі, люстри й торшери, вази, скульптуру тощо. У Н.А. Терещенка була чудова колекція творів мистецтва, яку він збирав ще в Глухові. Із 1924 р. у будинку розміщувався Республіканський будинок Всеукраїнського кіноуправління, з 1930 р. – Кіноінститут. Будинок постраждав під час війни, а з 1949 р. тут міститься Національний музей Тараса Шевченка.

У 1870 р. Никола, Федір і Семен Терещенки створили "Товариство цукрових і рафінадних заводів братів Терещенків". Фірма самостійно виходила на європейський ринок. Справами фірми займалося 14 контор у різних містах та містечках. Частина маєтків і заводів перебувала у власності кожного із братів поза власністю фірми. Контори цукрових заводів і маєтків кожного з братів містилися поряд із їхніми особняками. Зокрема, контори Николи Терещенка розташовувались у сусідньому будинку № 10 (не зберігся). Родина Терещенків і її голова – Никола Артемович були видатними благодійниками для Києва. Не існувало такої благодійницької чи просвітницької установи Києва, якій би Никола Терещенко не надав допомогу. За своє життя на громадські потреби пожертвував близько 5 млн рублів, з них 2 млн – для громади міста Києва.

Бульвар Тараса Шевченка, 1-а. Навпроти колишнього будинку Богрових стоїть будинок з ініціалами власника на фасаді – "ЯБ" і датою будівництва "1886". Будинок за проектом В. Ніколаєва збудував київський 1-ї гільдії купець Яків Миколайович Бернер (1837–1914), що мав цегельню в Либідській частині. Я. Бернер володів

Рис. 705. Яків Бернер.

кількома садибами у центрі міста – на Хрещатику й на розі сучасних вулиць Володимирської та Богдана Хмельницького, навпроти оперного театру (не збереглися).

Бульвар Тараса Шевченка, 5. Колишній прибутковий семиповерховий будинок відомого київського будівельного підрядчика Льва Гінзбурга зведений у 1910–1911 рр. за проектом Е. Брадтмана в стилі модерну. Вхід до будинку прикрашають барельєфи у вигляді жіночих фігур. У 1943 р. будинок горів. Відбудований у 1947–1953 рр. та включений до готельного комплексу "Україна".

Бульвар Тараса Шевченка, 7. У 1912 р. був зведений готель "Палас-отель" за проектом А. Мінкуса і Ф. Троуп'янського на розі Бібіковського бульвару, 7 і Пушкінської, 29. Цегляна семиповерхова споруда у формах раціонального модерну була розрахована на 333 готельні місця. На першому поверсі розташувалися магазини, перукарня, ресторан, пральня, різноманітні майстерні (оптична, взуттєва, ремонту одягу, білизни, валіз), більярдна, бібліотеки, пошта тощо. Всі допоміжні приміщення містилися в підвалі, на цокольному та першому поверхах. У готелі налічувалось 32 двокімнатних номери "люкс", 5 – трикімнатних "люксів", решта – одно-, дво- і трикімнатні номери. У 1919 р. (у квітні–червні) в готелі розмістився Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтв і старовини, де тоді працювали відомі вчені, музейники М. Біляшівський, В. Модзелевський, Г. Лукомський, С. Гіляров, Ф. Ернст, І. Моргілевський та ін.

Під час війни будинок горів. Після реконструкції (1946–1953) два будинки були об'єднані в єдиний готельний комплекс за адресою: бульвар Тараса Шевченка, 5–7/29. За радянської влади готель називався "Україна". Нині тут п'ятизірковий готель "Прем'єр-Палас".

Рис. 706. Бульвар Тараса Шевченка, 7. Готель "Прем'єр-Палас".

Рис. 707. Бульвар Тараса Шевченка, 9. 1904 р.

Бульвар Тараса Шевченка, 9. У колишньому будинку київського 1-ї гільдії купця, голови Київського біржового комітету М.Г. Хрякова в 1898 р. містилося Київське товариство старожитностей і мистецтв. У 1896–1902 рр. тут було приватне комерційне училище П.М. Натансона, а в 1902–1920 рр. – Київське 2-ге комерційне училище, яке займало третій і четвертий поверхи будинку з боку Пушкінської та другий і третій поверхи з боку бульвару. Потім (до 1941 р.) тут функціонували різні середні навчальні заклади. Нині в будинку – державні установи.

Бульвар Тараса Шевченка, 14. У будинку колишньої Київської 1-ї гімназії (з 1911 р. – Олександрівської), зведеному за проектом О.В. Беретті, нині – гуманітарний корпус Національного університету ім. Т.Г. Шевченка. Проект затверджений у 1844 р., а будівництво завершене в 1850 р. Будівля відіграє важливу роль у формуванні архітектурного обличчя бульвару Тараса Шевченка й є однією з найдавніших споруд на вулиці. У 1852–1857 рр. тут містився Кадетський корпус, а потім понад півстоліття – Київська 1-ша чоловіча гімназія, при якій діяла церква св. Миколая (ліквідована у 1920-х роках). Серед випускників гімназії – історики М. Драгоманов, І. Лучицький, І. Линниченко, хімік М. Бунге. Гімназію закінчили майбутні академіки Є. Тарле і О. Богомолець. Тут навчалися письменники М. Булгаков і К. Паустовський, поет, учений М. Зеров, державний діяч, міністр УНР О. Шульгін. Історик М. Анциферов згадував: "У Першій гімназії навчались діти київської інтелігенції, а також знаті. В моєму класі навчались князь Дмитро Рєпнін (у 2-му відділенні) і князь Сергій

Рис. 708. Реклама 1910-х років.

PALAST-HOTEL
KIEW
Паластъ-Отель.
КІЕВЪ,
Бибиковскій Бульваръ 7-29. Телефоны 24-79, 35-04, 35-05.
150 комфортабельно обставленныхъ номеровъ.
КАФЕ. РЕСТОРАНЪ.
Телеграммы: Кіевъ—Паластъ.
Дирекція Целлермайеръ.

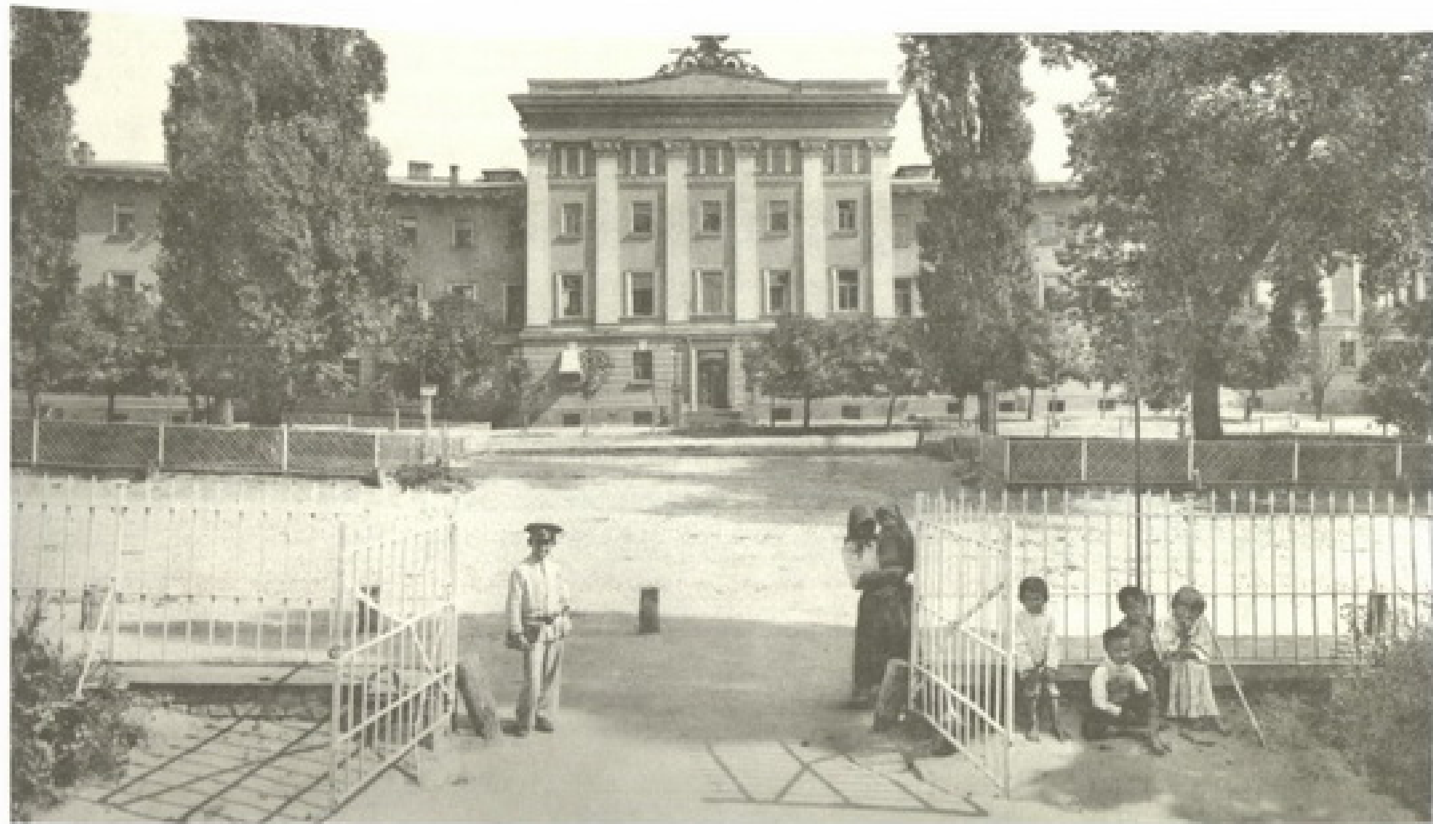

Рис. 709. Київська 1-ша гімназія. Кін. XIX ст.

Рис. 710. Пам'ятний жетон на честь 100-річчя та ювілейний знак Київської 1-ї гімназії, 1911 р.

Рис. 711. Костянтин Паустовський. 1912 р.

Рис. 712. Пам'ятна дошка П. Чубинському.

Трубецькой (у 1-му) – син філософа Євгенія Трубецького. Слід зазначити, що аристократів розуму цінували в класі вище, ніж родових аристократів. В один час зі мною в різних класах вчилися Павлищев (І. Берсенєв), Паустовський (К.Г.), Булгаков (автор "Дней Турбиных"). Якийсь час тут навчався Вертинський. Із мого класу вийшов майбутній міністр закордонних справ Української Ради, її представник на конгресі у Версалі, син учителя російської мови О. Шульгін".

У 1917–1919 рр. у будинку розміщувались генеральний секретаріат освіти, міністерство народної освіти УНР. У 1919–1930 рр. тут містилася Всенародна бібліотека України. У 1920-х роках саме в цьому будинку, за спогадами О. Филиповича, відбувались бурхливі літературні вечори неокласиків: "Вони завжди притягували багато молоді, студентства і проходили з великим успіхом. М. Рильський читав свої майстерні поезії, М. Зеров – чудові переклади з латинських та французьких поетів, О.Бургардт – переклади з поетів німецьких та англійських. П. Филипович та М. Драй-Хмара декламували свої вірші".

Бульвар Тараса Шевченка, 18. Будинок колишньої Київської 2-ї гімназії зведений за проектом П.І. Шлейфера у 1856 р. Споруда збереглася до наших днів, хоча й була добудована у 1958–1961 рр. Серед учнів і випускників гімназії громадський діяч Т. Рильський, архітектор В. Осьмак, історик-педагог М. Стороженко, композитор Р. Глієр, історик Д. Багалій, засновник Міського музею М. Біляшівський, художник В. Орловський, математик О. Шмідт, поет і етнограф П. Чубинський (йому, як автору Державного гімну України, на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку). У гімназії викладали письменник, біограф Т. Шевченка М. Чалий, економіст І. Вернадський (батько академіка В. Вернадського), художник І. Сошенко.

Рис. 713. Київська 2-га гімназія. Поч. ХХ ст.

У 1860-х роках директором гімназії був І.І. Слєпушкін, співробітник М.І. Пирогова, один із керівників недільних шкіл. У 1868 р. Київську 2-гу гімназію закінчили четверо друзів: В.І. Щербина, В.П. Науменко, Я.М. Шульгін та І.М. Каманін. На роки їхнього навчання, за спогадами В. Щербини, припадає викладання в гімназії М. Драгоманова, П. Житецького, О. Самчевського, А. Юркевича, М. Владимирського-Буданова, Н. Тумасова: "Ці вчителі зацікавлювали учнів українською старовиною, у вільні часи навіть читали в класі українські літописи (Самовидця, Величка, Грабянки). Сам Слєпушкін склав за участю Драгоманова популярну брошуру про Богдана Хмельницького". М. Драгоманов у 1864 р. отримав звання приват-доцента і писав магістерську дисертацію.

Рис. 714. Михайло Драгоманов.

У радянський період у будинку розміщувалися різні установи, зокрема, Міністерство освіти УРСР, Київська телефонна станція, нині – Укртелеком.

Бульвар Тараса Шевченка, 17. У 1883–1884 рр. зведені корпуси університетської клініки, заснованої в 1844 р. професором В. Караваєвим. Сьогодні тут, як і раніше, розташовані медичні установи. З історією університетської клініки пов'язані імена видатних учених-медиків. У 1915 р. факультетську акушерську клініку очолював професор О.О. Муратов (асистент – доктор медицини Г.Г. Брюно), очну – професор О.П. Шимановський, терапевтичну – професор В.П.Образцов (асистент – доктор медицини М.Д. Стражеско), хірургічну – професор М.М. Волкович.

Рис. 715. Університетські клініки. Поч. ХХ ст.

На місці старого університетського Ботанічного саду на початку XIX ст. були великі яри. У спогадах про Київ початку XIX ст. П.Лебединцев писав, що вся місцевість за Золотими воротами – до

Рис. 716. Алеї Ботанічного саду університету. 1910-ті роки.

Рис. 717. Рудольф Траутфеттер.

самої Либеді – була полем, на якому росли кущі глоду та шипшини, паслися корови, а в яри звалювали гній і нечистоти. Ботанічний сад закладений за проектом О.В.Беретті в 1839 р. на площі 22,5 га (між сучасними вулицями Льва Толстого, Вєтрова, Симона Петлюри і бульваром Тараса Шевченка). Ботанічний сад облаштовували під керівництвом ученого-ботаніка Р.Е. Траутфеттера та садівника Генріха Гохґута. У 1846–1849 рр. побудували оранжерейний комплекс для тропічних і субтропічних рослин. У 1850–1860 рр. за проектом професора О.С. Роговича територію саду сплановано, прокладено паркові доріжки для прогулянок, споруджено павільйони, сходи до ярів тощо.

У 1908–1913 рр. на території саду розміщувався невеликий зоопарк, який потім перевели на Брест-Литовський проспект (нині – проспект Перемоги). З університетським Ботанічним садом зв'язана діяльність відомих учених, зокрема, І.І. Шмальгаузена, М.Г. Холодного, С.Г. Навашина та О.В. Фоміна, ім'ям якого названо сад у 1935 р. Сьогодні Ботанічний сад ім. О.В. Фоміна налічує близько 10 тис. видів, форм і сортів рослин із різних природно-кліматичних зон світу.

Бульвар Тараса Шевченка, 20. Окрасою вулиці є Володимирський собор, побудований у так званому російсько-візантійському стилі. Ідея зведення на честь 900-річчя хрещення Русі храму св. рівноапостольного князя Володимира виникла ще в 1852 р. після відкриття пам'ятника Володимиру Великому в Києві. У 1853 р. затвердили проект 13-банного, хрещатого в плані собору, виконаний І. Штромом. У 1860–1862 рр. проект двічі переробляли, спочатку П. Спарро, потім О. Беретті. Нарешті, в день св. Володимира – 15

липня (за старим стилем) 1862 р. розпочали будівництво. Коли будівельні роботи добігали кінця (1866), стали тріщати стіни під власною вагою. Майже десять років з'ясовували причини, шукали винних та розглядали різні проекти порятунку споруди. У 1875 р. був прийнятий проект зміцнення храму всесвітньо відомого фахівця професора Рудольфа Бернгарда. На його пропозицію, керувати будівництвом доручили В.М. Ніколаєву. У 1882 р. будівництво храму успішно завершилося.

Розписи інтер'єрів проводилися в 1885–1896 рр. за проектом і під наглядом професора Петербурзької академії мистецтв, а пізніше Київського університету – Адріана Прахова. Розписи виконували відомі художники: російські – В. Васнецов, М. Врубель, М. Нестеров; українські – М. Пимоненко, С. Костенко, В. Замирайло; польські – П. Свєдомський, В. Котарбінський. В. Васнецов розписав 3 тис. кв. м стін, виконав 15 тематичних композицій і 30 окремих постатей, а також орнаменти та зображення в медальйонах. Головний його твір – монументальний образ "Богоматір із немовлям Христом на руках" (висота 10,5 м) – розміщений на стіні центрального вівтаря.

Сучасники визнавали, що Володимирський собор вражає своїм художнім розписом. Копії з картин і орнаментів собору розповсюджували згодом у сотнях церков. За ескізами В.М. Васнецова Олена Адріанівна Прахова вишила

Рис. 718. Володимирський собор. Фото С. Кульженка. Кін. XIX ст.

Рис. 719. Внутрішній вигляд Володимирського собору. Хромолітографія С. Кульженка. 1898 р.

Рис. 720. Плащаниця. О. Прахова (за ескізом В. Васнецова).

Рис. 721. Віктор Васнецов. Володимирський собор. 1.06.1894 р.

Рис. 722. Михайло Нестеров. Володимирський собор. 1.06.1894 р.

плащаницю, яку визнали бездоганною. Одна з головних прикрас центрального фасаду собору – двостулкові двері з оксидованої бронзи з емаллю, різьбленням та ажурними накладками – виконані в 1896 р. за проектом А. Прахова. Разом з іконою над центральним порталом та архівольтом із мозаїчним написом з різнокольорової смальти вони утворюють довершений ансамбль. Стулки дверей прикрашені барельєфами св. княгині Ольги та св. князя Володимира (роботи скульпторів Баха й Залемана).

Бульвар Тараса Шевченка, 22–24. Споруда центрального корпусу Національного педагогічного університету формує периметр забудови кварталу з боку бульвару Тараса Шевченка, вулиць Івана Франка та Пирогова, займає територію двох садиб другої половини XIX ст. У триповерховому будинку купця Адама Сніжка – на розі бульвару Тараса Шевченка та вулиці Івана Франка, включеному в сучасну будівлю (№ 24/9), у 1878–1902 рр. містилася Київська 4-та чоловіча гімназія. У 1908 р. садибу придбав Комерційний інститут. У 1911–1912 рр. за проектом В. Обремського садибні будівлі перебудовано й розширено, у будинку Сніжка добудували четвертий поверх. Сучасного вигляду споруда набула в 1914–1915 рр., коли за проектом О. Кобелєва добудовано об'єм на вулиці Пирогова, і таким чином вона вся стала чотириповерховою. Тут у травні 1877 р. народився відомий російський поет, художник, художній критик Максиміліан Олександрович Волошин (справжнє прізвище – Кирієнко-Волошин; 1877–1932). У 2007 р. на фасаді будинку, що виходить на бульвар Тараса Шевченка, встановлено меморіальну дошку з барельєфом на честь М. Волошина.

Рис. 723. Меморіальна дошка М. Волошину.

Рис. 724. Київський комерційний інститут. Поч. XX ст.

Рис. 725. Бульвар Тараса Шевченка, 34.

Бульвар Тараса Шевченка, 34. Двоповерховий особняк у неоготичному стилі на розі бульвару Тараса Шевченка та вулиці Михайла Коцюбинського зведений у 1874–1875 рр. за проектом В. Краузе на замовлення Феліції Адамівни Модзелевської. Обидва фасади витримані в дусі так званої венеціанської готики з переважанням вертикальних елементів у вигляді прямокутних пілястр, видовжених стрілчастих вікон другого поверху, пінаклів на рогах і зубчастого завершення. Наріжна частина акцентована вежоподібним мезоніном.

Особняк у 1879–1918 рр. належав родині Івана Николовича Терещенка (1854–1903) – землевласника, цукропромисловця, колекціонера й мецената, що практично власним коштом утримував приватну художню школу М.І. Мурашка.

До 1918 р. особняк належав старшому синові Івана Терещенка – Михайлові Терещенку (1886–1956). Під час наступу більшовиків на Київ у січні 1918 р. загинуло багато художніх скарбів міста, серед них і більша частина колекції І.Н. Терещенка. Що вціліло, зберігається в Київському національному музеї російського мистецтва. За доби Гетьманату 1918 р. в особняку містилося міністерство шляхів сполучення, очолюване інженером Б.А. Бутенком, там же він і проживав. Після націоналізації особняк використовувався як житловий, а з 1984 р. – як адміністративний будинок.

Рис. 726. Іван Терещенко.

Бульвар Тараса Шевченка, 36. У 1871 р. садибу на Бібіковському бульварі, 36 придбав аптекар Микола Данилович Фромметт (1816–1889). Чотириповерховий прибутковий будинок на розі Бібіковського бульвару і вулиці Тимофіївської (нині – Михайла Коцюбинського) у 1873 р. запроектував В.М. Ніколаєв. Це одна з перших його київських споруд. Роботами керував П.І. Спарро. У 1882 р. технік-архітектор П.В. Воронцов розробив проекти триповерхово-

Рис. 727. Пам'ятник О. Бобринському. Ліворуч – будинки № 36 і № 38. Кін. XIX ст.

го житлового будинку з аптекою (№ 36-а) і триповерхового крила вздовж нинішньої вулиці Михайла Коцюбинського, 14. У головному будинку було 36 кімнат, 6 із них належали власникові, решту здавали в оренду. Тут містився популярний готель "Київ", вдало розташований неподалік залізничного вокзалу.

Поряд із садибою Фромметта, на колишньому Бібіковському бульварі, 38 стояв будинок, де понад двадцять років (1878–1899) проживав із родиною Олександр Якович Кониський (1836–1900) – відомий письменник, публіцист, громадський діяч. Багато років Кониський досліджував біографію Тараса Шевченка ("Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя". – Львів, 1898. – Т.1; Львів, 1901. – Т. 2; "Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченко. Критико-биографическая хроника". – Одесса, 1898). О.Я. Кониський є також автором слів "Молитви за Україну", яка звучить на музику М.В. Лисенка.

Рис. 728. Олександр Кониський.

Навпроти будинку Кониського, на перетині Бібіковського (Тараса Шевченка) бульвару та вулиці Безаківської (Симона Петлюри) у 1872 р. встановили пам'ятник цукропромисловцю, меценату, графу Олексію Бобринському (1800–1868), одному з ініціаторів прокладання першої в Україні залізниці. Скульптуру та барельєфи розібрали в 1926 р., а постамент – приблизно в 1932 р.

Бульвар Тараса Шевченка, 23. У 1908 р. у щойно зведений прибутковий будинок переїхала приватна жіноча гімназія М.В. Клусинш, що володіла всіма правами урядової гімназії. Засновниця і начальниця Марія Валеріївна Клусинш мала тут же квартиру. У гімназії в різний час викладали: Д.М. Щербаківський – історію, В.П. Адріанова-Перетц – словесність, А.І. Завадський – співи, у 1911 р. класним наглядачем працювала Євгенія Спаська.

Рис. 729. Бульвар Тараса Шевченка, 23.

Бульвар Тараса Шевченка, 27. Першою мурованою спорудою на бульварі став адміністративний будинок поліції, зведений на початку 1840-х років. У 1850 р. поряд споруджують церкву Бориса і Гліба (ліквідована в 1920-х роках). У будинку колишніх Виправних арештантських рот і в сусідній садибі (Бібіковський бульвар, 29) влітку 1918 р. розмістилася Експедиція заготовлення державних паперів, де друкували українські карбованці. У церкві Бориса і Гліба 1920 р. вінчався український поет, літературознавець і перекладач Микола Костянтинович Зеров (1895–1937). Софія Зерова згадувала: "Вінчалися ми в Борисоглібській церкві на бульварі Шевченка (де тепер Експедиція заготовлення державних паперів). Вінчав нас законовчитель тієї самої гімназії, де викладав Зеров. Усі ми прийшли піш-

Рис. 730. Українські письменники-неокласики. М. Зеров (у другому ряду – праворуч). 1920-ті роки.

ки: трамваї не ходили, з транспортом тоді було ще тяжко. Бояри, які відпросилися години на півтори з роботи, – це було в будень – з'явилися в церкву з портфелями. В церкві давно не топили, стояв нестерпний холод, тому ми всі були в пальтах, тільки без головних убрань... . Та все це для нас обох було байдуже".

Площа Перемоги

Бульвар Тараса Шевченка виходить на сучасну площу Перемоги, колишню Галицьку площу, яка отримала цю назву в 1869 р. Існувала й інша назва – народна – Єврейський базар (Євбаз). Торговиця виникла ще в середині XIX ст., а з 1854 р. офіційно дозволили заснувати базар. Жвава торгівля розпочалася тут з будівництвом за-

Рис. 731. Галицька площа. Фото Г. Чугаєвича. 1880-ті роки.

лізниці вздовж річки Либідь та залізничного вокзалу. На Галицькій площі до 1920-х років стояла церква Іоанна Златоуста – суцільнометалева, з чавуну та сталі. Її збудували в 1869–1871 рр. за проектом інженера Р. Ніккельса. Збиранням споруди керував архітектор М. Юргенс. Храм освятили 16 серпня 1871 р. Унікальну споруду церковного будівництва XIX ст. у Києві зруйнували в 1934 р.

У другій половині XIX – на початку XX ст. Галицьку площу заповнювало багато дрібних крамничок, невеликих майстерень. З боку вулиці Жилянської, 115 постали великі корпуси Південноросійського машинобудівного заводу. 18 листопада (1 грудня) 1905 р. робітники заводу приєдналися до повстання саперів на чолі з поручиком Б. Жаданівським. Унаслідок зіткнення повсталих та урядових військ з обох боків було вбито й поранено близько 250 людей. Повстання було придушене, а в місті оголошено військовий стан. На Галицькій площі на знак цих подій у 1925 р. встановили пам'ятник (зруйнований у 1941 р.).

У 1909–1910 рр. Галицьке єврейське товариство, очолюване підрядчиком Я. Файбишенком, своїм коштом збудувало синагогу за проектом Ф. Олтаржевського. Споруда містилася в глибині кварталу, поблизу Либеді. У 1930 р. приміщення передане заводу "Транссигнал", і в ньому влаштовано їдальню.

У 1952 р. Галицька площа отримала назву площа Перемоги. Базар перенесли на територію між сучасним проспектом Перемоги та річкою Либідь і назвали Новим базаром, а ліквідували остаточно у 1970-х роках, коли прокладали лінію швидкісного трамвая. Площу Перемоги реконструювали, перебудували. Тут у 1960 р. відкрився цирк, а навпроти у 1966 р. – універмаг "Україна". Поряд з універмагом у 1970–1971 рр. був зведений 17-поверховий готель "Либідь". У 1982 р. на площі Перемоги відкрито обеліск місту-герою, який увінчує Золота Зірка.

Рис. 732. Залізна церква. 1930-ті роки.

Рис. 733. Кокарда жіночої гімназії кн. Ольги.

Вулиця Терещенківська

Вулиця майже не має забудови з правого боку, лише на початку, а в частині між бульваром Тараса Шевченка і вулицею Льва Толстого – розкинувся парк Шевченка. Сьогодні це вулиця чотирьох музеїв.

Прокладена під час будівництва університету, відповідно до генерального плану Києва 1837 р., розробленого В.І. Беретті. Спочатку забудовували лише частину, обмежену вулицею Богдана Хмельницького та бульваром Тараса Шевченка. Пролягає від вулиці Богдана Хмельницького до вулиці Льва Толстого, перетинає бульвар Тараса Шевченка. Забудова розпочалася з 1861 р., тоді ж вулиця отримала назву Олексіївська, в 1899–1919 рр. називалася Терещенківською, у лютому 1919 р. – Герцена, у 1919–1955 рр. – Чудновського, в 1955–1992 рр. – Рєпіна, з 1992 р. – Терещенківською. На вулиці майже повністю збереглася забудова кінця XIX – початку XX ст. У 1930-х роках зведений будинок № 5 (житловий будинок, де містяться також два меморіальних музеї-квартири – Миколи Бажана та Павла Тичини) та у 1950-х – будинок на частині вулиці, обмеженій бульваром Тараса Шевченка і вулицею Льва Толстого. У 1899 р., коли відзначали подвійний ювілей Н.А. Терещенка – 80-річчя від дня народження та 50-річчя державної служби, на честь заслуг перед Києвом вулиця Олексіївська, де були його домоволодіння, була названа Терещенківською.

Із лівого боку вулиця мала 13 домоволодінь, з правого – два. Представникам родини Терещенків належало 8 домоволодінь. Нині у більшості колишніх будинків Терещенків діють музеї.

Терещенківська, 4. Будинок належав Київській 1-й гімназії; тут у 1892–1914 рр. працювала жіноча міністерська гімназія св. Оль-

Рис. 734. Вул. Терещенківська, 4. Поч. XX ст.

Рис. 735. Вул. Терещенківська, 9. Поч. XX ст.

ги. Під час Першої світової війни у цьому приміщенні містився лазарет. Навпроти, поряд з корпусом Колегії Павла Галагана, стояв будинок, що належав Н.А. Терещенку, а далі – його ж велика садиба, фасадний будинок якої виходив на Бібіковський бульвар, 12. Цю частину Терещенківської забудовували в 1860-х роках.

Терещенківська, 7/13. У 1870-х роках наріжну садибу на Олексіївській, 7 та на Бібіковському бульварі, 13 придбав з торгів Віктор Субботін, декан медичного факультету Університету св. Володимира в 1884–1887 рр., знаний фахівець з фізіології та гігієни. У будівництві двоповерхового особняка брав участь В.М. Ніколаєв. Згодом добудовано ще два поверхи.

Після Субботіна власником будинку став Ф.Ф. Терещенко. Під час Першої світової війни він розмістив у будинку шпиталь при Червоному Хресті. Шпиталь був названий іменем Ф.А. Терещенка. На першому поверсі в чотирьох кімнатах містилася контора Ф.Ф. Терещенка. Із 1918 р. замість шпиталю створено клінічний інститут ім. Ф.А. Терещенка; другий поверх зайняло міністерство закордонних справ Директорії УНР (це ж міністерство перебувало в особняку на Терещенківській, 9). Нині в будинку адміністративний корпус Київського національного медичного університету ім. О. Богомольця.

Рис. 736. Надія Муравйова-Апостол. Поч. XX ст.

Рис. 737. Екскурсія в картинній галереї. 1920-ті роки.

Терещенківська, 9. Один із перших рельєфних фризів у київській архітектурі прикрасив фасад особняка Ф.А. Терещенка у 1882 р. Проект будинку склав петербурзький архітектор, академік Андрій Гун. У фризі чергуються два сюжети: на одному з них – принесення жертви, на іншому – музи́ки й танцюристи.

Федір Артемович Терещенко (1832–1894) – відомий цукропромисловець, меценат, придбав садибу в 1880 р. Колекціонував тогочасний живопис, мав чудову картинну галерею. На його кошти збудовані нічліжний та пологовий притулки на Подолі (Нижній Вал, 49). У 1892 р. Ф.А. Терещенку було присвоєне звання почесного громадянина міста Києва за благодійницьку діяльність. У 1894 р. передав на спорудження Міського музею 25 тис. рублів. Після його смерті садиба перейшла у власність його дружини та дітей. За даними 1918 р., більшість кімнат у особняку Надії Володимирівни Терещенко, вдови Ф.А. Терещенка, реквізовано. У 10 кімнатах на першому й другому поверхах розмістився Генеральний Український Секретаріат національних справ, а в 4 кімнатах на другому поверсі – канцелярія обласного комітету з забезпечення поранених протезами. Там же 9 кімнат було відведено для санітарів сусіднього шпиталю. Власниця особняка з родиною займала 17 кімнат на першому та другому поверхах, 9 кімнат займала контора спадкоємців Ф.А. Терещенка. З 1922 р. в особняку відкрилася Київська картинна галерея, що від 1936 р. стала називатися Київським музеєм російського мистецтва (тепер – Київський національний музей російського мистецтва).

Рис. 738. Вул. Терещенківська, 9.

Рис. 739. Музей мистецтв ім. Б.І. та В.Н. Ханенків. 1920-ті роки.

Рис. 740. Богдан Ханенко.

Терещенківська, 13. На садибі в 1911–1914 рр. за проектом П.С. Андреєва в неокласичному стилі зведений великий прибутковий будинок Ханенків. Його з'єднали з особняком на Терещенківській, 15 переходом по 2-му поверху. Будинок був зведений для потреб майбутнього музею, колекція якого на той час розміщувалася в особняку. Восьмиповерховий будинок на 58 комфортабельних квартир був найбільшим житловим будинком тогочасного Києва. Під час будівництва профіль вулиці спрямлено, що значною мірою змінило її зовнішній вигляд.

Терещенківська, 15. Особняк Богдана та Варвари Ханенків був зведений у 1887–1888 рр. у дусі італійських ренесансних палаццо. Автором проекту вважають петербурзького архітектора Р.Ф. Мельцера (1860–1929). Надзвичайним багатством вражало оздоблення інтер'єрів, оформлених одразу з урахуванням розміщення величезної колекції творів західноєвропейського, російського та східного мистецтва – картин, скульптур, меблів, старожитностей. Колекція Ханенків поповнювалася з року в рік і за півстоліття налічувала 1200 художніх творів, у бібліотеці зберігалося близько 3 тис. видань. Опис колекції був виданий двома каталогами (1896, 1899).

Рис. 741. Вул. Терещенківська, 15. Родовий герб Ханенків на фасаді.

У 1917 р. Богдан Іванович Ханенко заповів колекцію разом з будинком та бібліотекою місту Києву. У 1918 р. Варвара Николівна Ханенко (1852–1922), виконуючи останню волю чоловіка, склала дарчу на ім'я Всеукраїнської академії наук і передала колекцію у державну власність з умовою збереження цілісності збірки та при-

Рис. 742. Вул. Терещенківська, 15. Парадні сходи та "золотий" кабінет. Поч. XX ст.

своєння новоствореному державному Музею мистецтв імені його засновників – Богдана та Варвари Ханенків. Зібрання Ханенків набуло статусу Другого державного музею у 1919 р., і це вважається офіційною датою заснування музею. Незабаром умови, за яких засновники музею передали збірку в державну власність, було порушено. У 1923 р. імена засновників зняли з назви музею як таких, що "не мали заслуг перед революцією", частину творів у 1920–1930 рр. було вилучено з музею для продажу за кордон, а частину розподілено між різними закладами Києва. З 1930-х років музей отримав назву "Київський музей західного та східного мистецтва". Лише в 1999 р., згідно з постановою Кабінету міністрів України, музею повернули назву, яку заповіли його засновники, – Музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків. Нині в Національному музеї мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків зберігається понад 20 тис. експонатів, і найціннішою частиною збірки є твори з колекції Ханенків. Музей займає два будинки на вулиці Терещенківській – № 15 і № 17.

Рис. 743. Олександр Бородін.

Терещенківська, 17. Будинок зведений у 1875–1878 рр. за проектом В.М. Ніколаєва як прибутковий. У 1880 р. у будинку був встановлений перший у місті телефон за ініціативою мешканця Олександра Парфеновича Бородіна (1848–1898) – головного інженера служби тяги Південно-Західної залізниці. Під його керівництвом у Києві створена перша в світі лабораторія для випробування паровозів. З 1889 р. він був призначеним начальником Південно-Західної

залізниці. Активно працював у Київському відділенні Російського технічного товариства. Саме на одному із його засідань на Олексіївській Бородін і продемонстрував дію телефону. На садибі стоїть флігель (№ 17-б), зведений у 1878 р. теж В.М. Ніколаєвим. У центрі міста збереглася типова міська садиба кінця 70-х років XIX ст. Будинок належав Єфросинії Николівні Сахновській, уродженій Терещенко. Домовласниця, за даними 1918 р., займала квартири за номерами 1, 4, 5, 6, разом 14 кімнат на першому, третьому, четвертому поверхах та в мезоніні. У чотирикімнатній квартирі № 2 на першому поверсі мешкала Ольга Николівна Терещенко. Тепер у фасадному будинку розмістилася експозиція мистецтва країн Сходу Музею мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків, що відкрилася в 2006 р.

Терещенківська, 25. Будинок був зведений у кінці 1870-х років за проектом інженера Миколи Максимовича на замовлення його сестри. Згодом добудований. Це був типовий прибутковий будинок з квартирами, які здавали в найм. Тут проживала художниця Алла Горська (1929–1970) – громадська діячка, шістдесятниця. На пам'ять про неї на будинку встановлено пам'ятну дошку.

Рис. 744. Вул. Терещенківська, 17.

Рис. 745. Вул. Терещенківська, 25.

Вулиця Симона Петлюри

Вулиця виникла в першій половині XIX ст. й отримала назву Ігнатьєвської. У 1869–1919 рр. називалася Безаківською, а в 1919–2009 рр. – Комінтерну, з 2009 р. – Симона Петлюри. У долині річки Либідь у 1870 р. завершили будівництво вокзалу (на тому місці, де стоїть сучасний). Великий будинок із жовтої київської цегли звели у стилі англійської готики за проектом архітектора Вишневського. Перший потяг прибув до київського вокзалу в 1868 р. На колесах паровоза був напис "Безак" на честь київського генерал-губернатора, який доклав значних зусиль до будівництва вокзалу.

Рис. 746. Пам'ятна дошка А. Горській.

Рис. 747. Вул. Безаківська. Вид на вокзал. Кін. XIX ст.

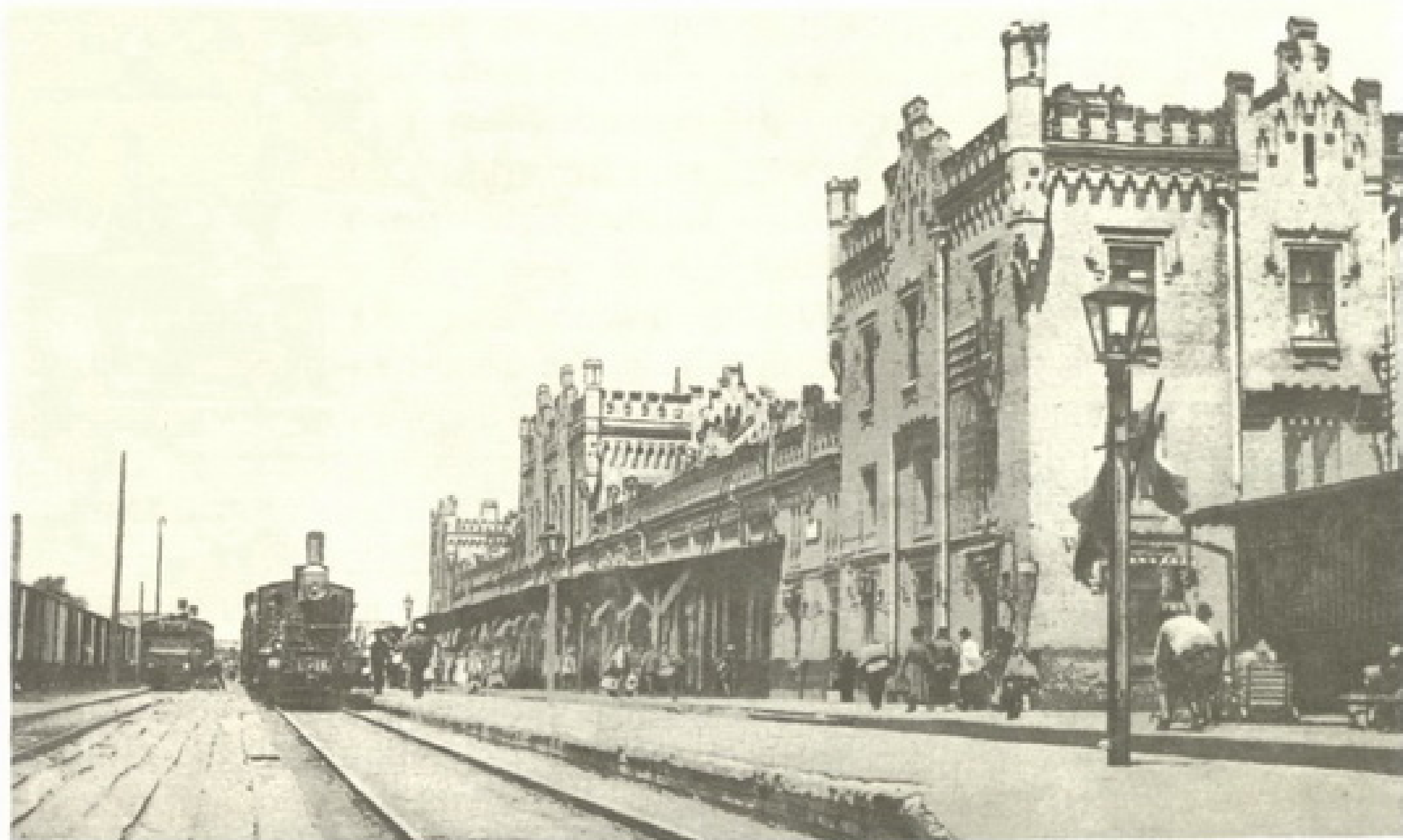

Рис. 748. Залізничний вокзал. Поч. XX ст.

Рис. 749. Вул. Симона Петлюри, 2/19.

Симона Петлюри, 2/19. На початку XX ст. Безаківська була вулицею невеликих готелів та умебльованих кімнат. Назви головним чином вказували на розташування ("Вокзальні", "Південно-Західні"), були також географічні ("Петербурзькі", "Варшавські", "Венеція", "Руан"). Умебльовані кімнати "Руан", що в промисловому свідоцтві значилися як умебльовані кімнати, а в рекламі звучали інколи як готель, містилися в наріжному будинку на Симона Петлюри, 2 та на бульварі Тараса Шевченка, 19. Триповерховий будинок зведений у другій половині XIX ст. Другий і третій поверхи з 1895 р. домовласник віддавав в оренду під умебльовані кімнати. З 1901 р. промислове свідоцтво на 37 кімнат отримав Артемій Петрович Самофалов, колишній швейцар у готелях "Європейський" і "Ґранд-отель", який тримав умебльовані кімнати до 1918 р.

Рис. 750. Безаківська. Поч. XX ст.

Рис. 751. Вул. Симона Петлюри, 10.

Рис. 752. Вул. Симона Петлюри, 12.

Симона Петлюри, 10. На Безаківській, 10 проживав відомий у Києві колекціонер Йосип Адамович Хойновський (?–1919). Його зібрання в адресних книгах Києва називалося Музей історичних, художніх та археологічних старожитностей. Музей працював у неділю, вівторок і четвер від 10 години ранку до 3 години дня. Плата для дорослих становила 40 коп., для учнів – 20 коп. Частина збірки Хойновського залишилася в Києві (нині – в Національному музеї історії України), а частину він передав Товариству підтримки вишуканих мистецтв у Варшаві. У триповерховому прибутковому будинку напівпідвал орендували шевська майстерня, дешева їдальня та кравецька майстерня. До початку Першої світової війни перший поверх займав Й. Хойновський з колекцією, а на другому й третьому поверхах було по дві п'ятикімнатні квартири. З 1915 р. колекціонер проживав на Бібіковському бульварі, 46-б.

Симона Петлюри, 12. Двоповерховий будинок був зведений у 1883 р. за проектом П. Спарро у формах неоготики. У 1894 р. будинок придбав Олександр Миколайович Успенський (1858–?). Відкрив тут власну водолікарню з пансіоном для хворих. О.М. Успенський свого часу навчався в Київській 1-й гімназії, закінчив медичний факультет Університету св. Володимира, працював лікарем. У 1912 р. домовласницею стала Антоніна Михайлівна Сухотіна, яка завідувала жіночою консультацією в лікарні. При водолікарні Успенського в 1911–1915 рр. працював рентгенкабінет Анни Павлівни Шлейфер. У 1918 р. будинок належав графині Наталі Федорівні Уваровій (уродженій Терещенко). На другому поверсі містилася лікарня лікарів-спеціалістів, перший поверх був зайнятий квартирами з майстернями кравця, ювеліра, кравчині. Тут же п'ятикімнатну квартиру орендувала біржова артіль. У 1940-х роках добудували ще два поверхи.

Рис. 753. Вид на вул. Комінтерну. 1953 р.

Рис. 754. Вул. Комінтерну, 14. 1935 р.

Симона Петлюри, 14. Дім з мезоніном був зведений у 1874–1875 рр. за проектом П. Шлейфера на замовлення Людвіга Фальберга (1808–1893), який працював в університеті на посаді механіка й оптика. Перший поверх будівлі був зайнятий під магазини. З кінця XIX ст. по 1906 рік в одному з магазинів містилася книгарня журналу "Киевская старина"; потім книгарня містилася за адресою Безаківська, 8. Директором книгарні двадцять років був Василь Пилипович Степаненко. За спогадами Є. Чикаленка, "колишній народний учитель, селянин родом із Канівщини, звільнений з посади за те, що потрапив до тюрми по справі харківського українського гуртка, надзвичайно відданий справі відродження українського народу, він працював у книгарні цілі дні й удома вечорами для поширення книжок, до перевтоми, до виснаження сил...". З 1906 р. будинок став власністю Південно-Російського товариства торгівлі аптекарськими товарами і використовувався як житловий для службовців. Тут мешкали артільники, кучери, конторники, швейцар, дворецький. У флігелі проживали сторожі.

Симона Петлюри, 8. У будинку з 1906 по 1919 рік працювала українська книгарня. В адресних книгах Києва були вміщені оголошення такого змісту: " Українська книгарня", колишня редакція "Киевская старина". Тут продаються українські книжки, де б вони і коли б не були видані, а також книжки російською мовою друковані, але які дотикаються українських справ. Київ. Безаківська, 8". Триповерховий будинок належав київському купцеві Якову Адельгейму, у 1910-х роках – його синові. На другому поверсі мав трикімнатну квартиру та магазин В.П. Степаненко. Плата за оренду всієї квартири № 2 (куди входив і магазин) становила 1200 рублів на рік.

Симона Петлюри, 18/137. Колишній прибутковий будинок до 1919 р. належав Феліксу та Марії Кржижановським. Перший поверх і підвали займали торгово-промислові та харчові заклади, а верхні поверхи – квартири та умебльовані кімнати. У п'ятикімнатних квартирах на другому й третьому поверхах мешкали представники вільних професій – лікарі, адвокати. У п'ятикімнатній квартирі № 4 на третьому поверсі в 1918 р. проживав заслужений професор університету Тимофій Іванович Лоначевський-Петруняка.

Рис. 755. Вул. Симона Петлюри, 8.

Симона Петлюри, 25. На розі сучасних вулиць Симона Петлюри та Жилянської в перші десятиріччя XX ст. стояла Іллінська церква. У 1900-х роках київська православна громадськість заявляла про необхідність зведення православного храму на вулиці, що прямує до вокзалу. 1908 р. церкву заклали з нагоди святкування 800-річчя Михайлівського Золотоверхого монастиря, якому належала садиба на Безаківській, 25. Оскільки закладання храму відбулося в день св. Іллі – 20 липня (за новим стилем 2 серпня), то й присвячений був його імені. Іллінську церкву будували в 1908–1914 рр.

за проектом Є. Ермакова. Величназ споруда храму – унікальний приклад поєднання в культовому зодчестві форм псевдоросійської архітектури та віденського модерну – вигідно вирізнялася серед забудови.

Українська православна громада, яка виникла навесні 1919 р. в Києві й спочатку не мала власного храму, вважала, що її храмом має стати церква святого пророка Іллі на Безаківській,25. Парафіяни, не отримавши офіційного дозволу, намагалися домовитися з ченцями монастиря, але ті, пообіцявши звільнити приміщення після Великодня, не зробили цього. Тому перші відправи новоствореної парафії відбулися у Військово-Микільському соборі на Печерську. Наприкінці 1919 р. діяльність УАПЦ вже набула організованіших форм.

Сучасна дослідниця О. Мельник наводить дані про становлення й діяльність Іллінської української парафії. Парафія називалася Либідською, в січні 1920 р. була обрана її рада, а в лютому Київський губревком зареєстрував статут Либідської української православної парафії (у 1922 р. парафія поділилася на дві – Іллінську та Солом'янську). Взимку 1920 р. вирішилося питання і з храмом. Українська громада після офіційного затвердження свого існування змушена була для того, щоб увійти до храму, збити дверні замки. 24 лютого 1920 р. в Іллінській церкві вдруге відбулася урочиста соборна служба (дату першої відправи не з'ясовано). Відомо, що віряни Іллінської парафії щорічно відзначали 15 лютого як день здобуття храму. З цього часу Іллінська церква стає центром духовного і громадського життя для парафіян. Тут з 1921 р. були організовані регулярні читання лекцій з історії та географії України, з українського письменства, релігійно-побутових особливостей Української церкви. На базі лекторію виникли відомі богословські курси (заборонені більшовиками у 1924 р.), на яких викладали митрополит В. Липківський, архієпископ Н. Шараївський, професори В. Данилевич, О. Грушевський, Л. Старицька-Черняхівська та ін. У 1926 р. діяльність української громади при Іллінській церкві припинилася, навесні 1927 р. відновилася, але храм уже використовували спільно з синодальною громадою. Останні згадки про проведення відправ у церкві св. пророка Іллі стосуються Великодніх свят 1929 р. У середині 1930-х років Іллінську церкву зруйновано.

Рис. 756. Іллінська церква. 1930-ті роки.

Вулиця Саксаганського – вулиця видатних українських діячів

Вулиця виникла в першій половині XIX ст. і складалася з Великої Жандармської та Малої Жандармської. А з'єднатися в єдине ціле їй заважали приватні володіння між нинішніми вулицями Тарасівською і Паньківською. У другій половині XIX ст. велика садиба належала вчителеві малювання Київської 2-ї гімназії Краснокутському. Вона формувалася поступово, власник скуповував землю запівдарма, оскільки це була майже околиця міста. Краснокутський посадив тут сад, зайнявся городництвом. Отримував від саду певний прибуток, а щойно земля підіймалася в ціні, продавав частинами. Таким чином, на великій території утворилося декілька приватних землеволодінь. Згодом Краснокутський вигідно продав свою садибу Товариству Маріїнського Червоного Хреста. Позаяк деякі власники були налаштовані досить категорично проти прокладання вулиці через їхні садиби, вулиця стала єдиною від Еспланадної й до Галицької площі лише в 1881 р. під назвою Жандармська. У 1888–1919 рр. називалася Маріїнсько-Благовіщенською, в 1919–1937 рр. – П'ятакова. З 1937 р. її назвали іменем одного з фундаторів національного професійного театру П.К. Саксаганського.

Сучасна вулиця Саксаганського простягається від Палацу спорту до площі Перемоги. На початку XX ст. вулиця була класичним зразком великої міської вулиці, щільно забудована в два, а то й у три ряди прибутковими будинками, головним чином, чотири-, п'ятиповерховими.

Саксаганського, 12. Серед пам'яток архітектури виокремлюються споруди в стилі модерну, з рельєфними композиціями. До них належить прибутковий будинок, зведений у 1911–1912 рр. на замовлення Ш. Паїна. Фасад будинку увінчує рельєфна композиція, на якій бог війни тікає від родини, що зібралася біля родинного вогнища.

Саксаганського, 26. Семиповерховий будинок, розташований на розі Саксаганського, 26 і Горького, 26, зведений у 1911 р. у стилі раціоналістичного модерну з елементами декору й увінчаний ат-

Рис. 757. Вул. Маріїнсько-Благовіщенська. Поч. XX ст.

тиками зі скульптурними барельєфами на тему землеробства. Прибутковий будинок був одним із найкомфортабельніших будинків, з високим рівнем інженерного опорядження. Наріжна частина фасаду підкреслена вузьким гранчастим еркером з вежею, де вміщена монограма власника "ЛИК". Л.І. Кенін – київський 1-ї гільдії купець, директор правління Волзько-Чорноморського акціонерного торговельно-промислового товариства – мешкав у цьому будинку; тут же містилося правління товариства. Контора з продажу гасу, нафтових продуктів і мастил розташовувалася на Хрещатику, 34, а склад – на Великій Васильківській, 182.

Саксаганського, 34. Колишній прибутковий будинок – один із найкращих зразків модерну в Києві, зведений у 1912–1913 рр.

Рис. 758. Вул. Саксаганського, 12.

Рис. 759. Вул. Саксаганського, 26.

Рис. 760. Вул. Саксаганського, 34.

за проектом Ф. Троуп'янського. Садиба з 1911 р. належала комерції раднику Є.А. Манову (про що свідчить літера "М" на фасаді будинку) – директору-розпоряднику Кислинсько-Березинського цукрового та цукрорафінадного заводів, а також Трощинського цукрозаводу. Правління цих заводів містилися на Маріїнсько-Благовіщенській, 36.

У п'ятиповерховому з підвалом будинку з усіма зручностями на кожному поверсі було по три п'ятикімнатні квартири. Серед мешканців переважали лікарі, адвокати, інженери, були також лісопромисловці, службовці приватних підприємств. Орендна плата становила 1,5–2 тис. рублів на рік. Власник будинку мешкав у квартирі, яка складалася з восьми кімнат, двох передпокоїв, кухні та двох кімнат для слуг. Коштувала така квартира приблизно 2300 рублів на рік. До слова, в будинку не було квартири № 13. У 1916 р. у квартирі подружжя Мануйловичів-Бондарчуків зустрічався зі студійцями та колегами по театру М. Садовського Лесь Курбас.

Рис. 761. Олександр Шульгін. 1917 р.

Саксаганського, 44. У флігельному будинку проживала родина Якова Миколайовича Шульгіна. Тут встановлено пам'ятну дошку Олександрові Яковичу Шульгіну (1889–1960) – громадському і політичному діячеві, історику, міністру закордонних справ УНР у 1918 р. По матері – нащадок старшини Устимовичів, тісно спорідненої з найславетнішими родами української козацької доби. По батьковій лінії походив з української інтелігенції, що на початку XIX ст. оселилася в Києві, на вулиці Кузнечній (нині – Горького), початки родоводу якої так само слід шукати серед козацької старшини Полтавщини. Олександр Шульгін від третього класу навчався в Київській 1-й гімназії. Серед гімназійних товаришів Олександра – Левко Чикаленко, Микола Зеров, а позашкільних – приятелька сестри Надії Лідія Бублик (його майбутня дружина). Під час навчання Олександра в гімназії сім'я проживала на Маріїнсько-Благовіщенській, 44. У помешканні Шульгіних часто відбувалися домашні вистави з репертуару українського театру. Акомпанувала співакам Лідія Бублик.

Рис. 762. Михайло Коцюбинський.

Не зберігся будинок, де на початку XX ст. на Маріїнсько-Благовіщенській, 56 мешкав Євген Харлампійович Чикаленко (1861–1929) – визначний громадський і культурний діяч, видавець, благодійник. За його спогадами, "найняв помешкання на Маріїнсько-Благовіщенській, колишній Жандармській, вулиці в будинку ч. 91 і з осені 1900 року з родиною оселився в Києві. Цей будинок був поряд з будинком, у якому жила родина Старицьких, через дім від М. Лисенка, через два – від родини Косачів (Олена Пчілка та дочка її Леся Українка) і майже насупроти будинку О. Кониського; недурно цю вулицю неофіціально звали тоді – Українською". Згодом Є. Чикаленко придбав власну садибу на Маріїнсько-Бла-

говіщенській, 56, углибині якої стояв двоповерховий будинок. Перший поверх винаймала Марія Миколаївна Требінська (1864–1934) – громадська діячка, член Київського товариства грамотності, співвидавець газети "Киевские отклики" (1903–1910). На другому поверсі мешкав Євген Чикаленко.

У будинку часто збиралися члени Громади. Є.Х. Чикаленко, український поміщик, людина заможна, підпорядкував власні матеріальні блага громадській потребі, підтримував фінансово чимало починів і справ, зумівши полюбити українство "до глибини власної кишені". Коли професор Львівського університету Михайло Грушевський звернувся до громадськості з проханням допомогти у будівництві Академічного дому (гуртожитку для малозабезпечених студентів університету і політехніки), одним із перших відгукнувся Є. Чикаленко, асигнувавши на цю справу 25 тис. золотих карбованців. Щедру матеріальну допомогу отримувала від нього й "Киевская старина" – він повністю виплачував гонорари за українську белетристику в часописі. За його участі був організований фонд допомоги українським письменникам. Зрештою, на що б не йшли Чикаленкові гроші – чи на видання у Петербурзі книжок українською мовою, чи на фінансування газети УРП "Селянин", що друкувалася за кордоном, чи на оплату праці над "Словарем української мови", чи на матеріальну допомогу Коцюбинському, Винниченкові, Франкові, Карпенку-Карому, – всюди вони працювали на українську справу.

Саме Є. Чикаленко став фундатором перших київських щоденних газет "Громадська думка" (1906) і "Рада" (1906–1914). Коли в 1909 р. відомий письменник і кооперативний діяч Л. Юркевич за-

Рис. 763. Іван Франко та Борис Грінченко. 1905 р.

Рис. 764. Євген Чикаленко. Поч. XX ст.

Рис. 765. Святкування з нагоди 15-річчя часопису "Киевская старина". 1898 р.

Рис. 766. Людмила Старицька-Черняхівська.

Рис. 767. Олександр Олесь.

Рис. 768. Микола Садовський. 1900-ті роки.

пропонував Є. Чикаленкові побудувати в Києві на Маріїнсько-Благовіщенській фешенебельний прибутковий будинок, той відповів йому так: "Я будую дім "нерукотворний", ... вкладаю гроші в "Раду", це будівля буде коштовніша і дасть колись стільки морального прибутку, що й не змірять його грішми". Газета "Рада" всі вісім з половиною років свого існування, по суті, трималася на його ентузіазмі та коштах. З "Радою" були зв'язані імена Михайла Грушевського та Івана Франка, Симона Петлюри і Володимира Винниченка, Людмили Старицької-Черняхівської й Олександра Олеся, Андрія Ніковського та Дмитра Дорошенка. Період видання "Громадської думки" та "Ради" – найінтенсивніший у громадській та доброчинній діяльності Чикаленка, який разом із В. Симиренком давав щорічно на видавничі витрати великі кошти – 20 тис. рублів.

Будинок Чикаленків був справжнім українським політичним і культурним салоном. Розташований у кварталі, що звався українським, він притягував "духовних родичів" з усієї України. В оселі Є. Чикаленка відбувалися з'їзди Товариства українських поступовців, традиційно влаштовувані на Великодні або Різдвяні свята: "Будиночок мій, як вілла, стояв углибині двору, закритий від вулиці садком, двірник раз у раз був свій, то до мене ні разу не приходила поліція під час з'їзду, хоч не раз робила тру́си ночами", – писав Є. Чикаленко. По понеділках влаштовували прийоми, де збиралися друзі, знайомі. Інколи було до 20–30 гостей. Коли бували М.К. Садовський або П.К. Саксаганський, то завжди приваблювали увагу всіх або оповіданнями, або співами. Особливо гарно співав народні пісні Микола Садовський. Є. Чикаленко згадував: "А співав він народних пісень так, як ніхто інший не співав; так само нечувано гарно співав він думу Степана з "Невольника" та "У тієї Катерини", музика Лисенка на слова Шевченка. Хоч голос мав він від природи не чистий, а якийсь трохи сипкуватий, але це надавало йому простонародного колориту і якоїсь незвичайної краси".

Максим Славинський назвав Євгена Чикаленка "будителем українського народу", уособленням національного відродження початку XX ст., впливовою постаттю, що "проорала глибоку борозну в усіх площинах національного життя".

Саксаганського, 58. Шестиповерховий прибутковий будинок у стилі історизму з елементами неоампіру зведений у 1913–1914 рр. на садибі відомого оперного співака Оскара Каміонського за проектом Й. Зекцера. Родина Каміонського проживала в будинку від часу його зведення. Перший поверх відвели під магазини, верхні поверхи здавали в оренду під квартири. На підвальному поверсі містилися кімнати для швейцара, кравчині, прачки.

Оскар Каміонський (1869–1917) успішно виступав на оперних сценах Мілана, Неаполя, Флоренції. Улітку 1893 р. співав на

оперних сценах Харкова, Києва, Тифліса, Петербурга і Москви. Завжди брав участь у концертах майже всіх благодійницьких і культурних установ.

Саксаганського, 60. У 1889 р. садибу придбав підполковник у відставці В.П. Маслов (?–1897). Згодом вона перейшла у спадок його доньці Марії Василівні Миклусі-Маклай (?–1915), дружині гірничого інженера Михайла Миколайовича Миклухи-Маклая (1856–1927). Зберігся фасадний будинок (№ 60), зведений у кінці XIX ст. як двоповерховий з мезоніном (нині – триповерховий), а також флігельний будинок у другому ряді забудови (№ 60-б).

Рис. 769. Оскар Каміонський.

Михайло Миклуха-Маклай – молодший брат видатного мандрівника-етнографа Миколи Миколайовича Миклухи-Маклая – у 1882 р. закінчив Петербурзький гірничий інститут і продовжив навчання в Мюнхенському університеті. Після навчання проводив геологічні дослідження у Волинській губернії та на Півночі Росії. Сім років працював у музеї Петербурзького гірничого інституту. У 1890-х роках переїхав до Києва. Михайлу Миколайовичу належать розвідка й опис родовища каоліну (біля Умані). Жив у Києві або у родинному маєтку в Малині, де був земським діячем. У 1923 р. виїхав до Петрограда, де працював у Геологічному комітеті до останніх днів життя. Його молодший син – Микола Михайлович (1899–1956) закінчив у 1917 р. Київську 6-ту гімназію і навчався в Київському університеті на юридичному факультеті в 1917–1919 рр. Родина мешкала на другому поверсі флігельного будинку (60-б), а фасадний здавала в оренду.

У садибі в 1901–1903 рр. містилася редакція часопису "Киевская старина". Тоді в часописі публікувалися твори українських письменників, розвідки науковців, були й літературні дебюти. Про одну з таких публікацій згадував Є. Чикаленко: "Якось літом ... я зайшов до редакції "Київської старини", що містилася тоді по Маріїнсько-Благовіщенській вул. в домі ч.60, де застав тільки секретаря редакції, обов'язки якого, замість С.О. Єфремова, виконував на канікулах Ф.П. Матушевський". Чикаленко запитав, чи ще не з'явився часом геніальний письменник. На що Матушевський відповів, що геній не геній, а новий талановитий письменник є, і показав оповідання В. Винниченка "Краса і Сила".

Рис. 770. Володимир Винниченко.

Саксаганського, 64. На терені сучасного домоволодіння раніше містилася Благовіщенська церква, на честь якої та розташованої навпроти Маріїнської общини й була перейменована вулиця (у 1888 р.) з Жандармської на Маріїнсько-Благовіщенську. Собор збудували в 1887 р. коштом міського голови І.А. Толлі за проектом В.М. Ніколаєва у візантійському стилі. Церкву зруйнували в 1930-х роках. За адресою Маріїнсько-Благовіщенська, 64 містився також двоповерховий будинок (не зберігся), де мешкали церковнослужителі.

Рис. 771. Благовіщенська церква. Кін. XIX ст.

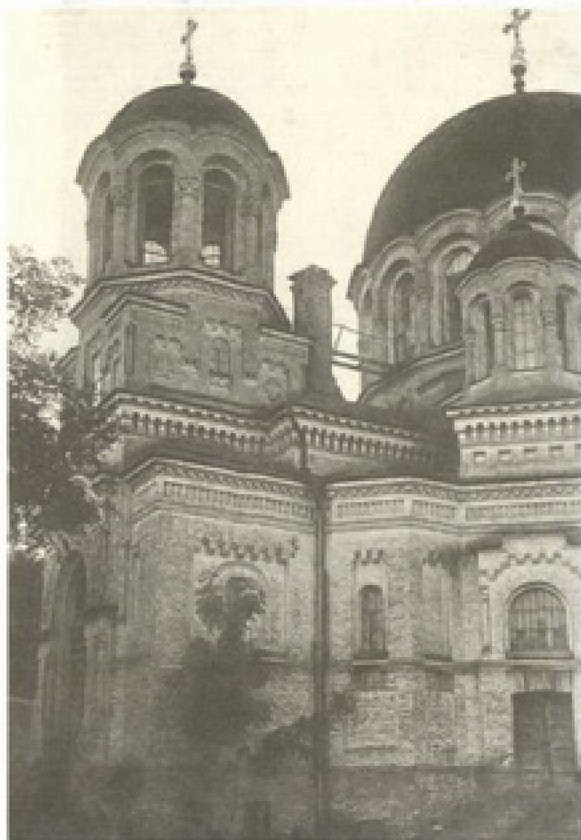

Рис. 772. Благовіщенська церква. 1934 р.

Саксаганського, 74. Власниця садиби оперна співачка Марія Мечиславівна Лубковська (1858–1934) була солісткою Міського театру (в 1884–1887 й 1889–1893 рр.), у 1910-х роках займалася громадською і благочинною діяльністю. До наших днів забудова на садибі – прибуткові фасадний і флігельний будинки, зведені в 1897–1898 рр. за проектом А. Краусса, – збереглася повністю.

Чотириповерховий фасадний будинок мав по дві п'яти- і шестикімнатні квартири на кожному поверсі. Тут якийсь час мешкала Олександра Олександрівна Сантагано-Горчакова (1842–1913), яка, завершивши кар'єру оперної співачки, займалася педагогічною діяльністю в Москві, Одесі та Києві. Серед її учнів – знаменитий Л. Собінов. Від 1897 р. й до кінця життя працювала педагогом у музичній школі М. Тутковського, а також вела приватні курси співу. В 1918 р. на третьому поверсі в квартирі № 3 мешкав відомий архітектор В.О. Осьмак з родиною, у квартирі № 4 – Захар Захарович Оппоков, дядько Михайла Грушевського по материнській лінії.

У 1907–1914 рр. тут проживав видатний учений-славіст Володимир Миколайович Перетц (1870–1935), який у 1903–1914 рр. був професором кафедри російської словесності Київського університету й читав курс давньоруської літератури. У 1908 р. Перетц став членом Українського наукового товариства в Києві та редактором "Записок УНТ". Серед його учнів відомі вчені – В. Адріанова-Перетц, С. Богуславський, О. Грузинський, М. Драй-Хмара, В. та С. Маслови, І. Огієнко, П. Филипович, С. Щеглова та ін.

Рис. 773. Вул. Саксаганського, 74.

У двоповерховому флігелі в квартирі № 11 мешкали домовласники. Рудольф Карлович Лубковський – видавець і власник газети "Киевская мысль", голова Київського громадського об'єднання, мав військову освіту, у 1880-х роках служив у Києві, пішов у відставку полковником.

У квартирі № 12 проживала родина Мечислава Рудольфовича Лубковського (1882–?) – сина домовласників. Мечислав Лубковський народився в Києві, навчався спочатку в Київській 4-й гімназії, а в старших класах – у Київській 1-й гімназії, закінчивши її в 1902 р. Того ж року став студентом юридичного факультету Університету св. Володимира. Працював помічником присяжного повіреного.

Рис. 774. Вул. Саксаганського, 74-б.

Його дружина оперна співачка Катерина Дмитрівна Воронець-Монтвід (1883–1955) з 1908 р. виступала на київській сцені. Київ завоювала з першого виступу в ролі Лізи у "Піковій дамі" П. Чайковського. Після 1918 р. родина Лубковських переїхала до Польщі, а Катерина Дмитрівна залишилася в Києві. Доньку Ольгу чоловік вивіз до Варшави. У 1919 р. Воронець взяла участь в українській постановці опери "Черевички" П. Чайковського, де виконувала партію Оксани. Восени 1919 р. виїхала до Одеси, а звідти за кордон, де перебувала до 1926 р., потім повернулася до Києва. Останні роки життя провела в еміграції, померла в Німеччині.

Рис. 775. Катерина Воронець. 1910-ті роки.

Саксаганського, 75. На червоній лінії забудови вулиці стоїть триповерховий будинок, зведений у 1913–1915 рр. для Маріїнської общини сестер-жалібниць у стилі венеціанського ренесансу архітектором В. Риковим і скульптором Ф. Балавенським. Центральну частину фасаду завершують чотири постаті, які символізують Милосердя, Життя, Любов і Медицину. У тимпанах бічних фронтонів вміщені рельєфи, що зображають сестер-жалібниць, які надають допомогу пораненим. Тут розташувалися лікарня, амбулаторія, аптека, гуртожиток, у 1919–1941 рр. – інститут удосконалення лікарів, у 1944–1976 рр. – інститут клінічної медицини. Діяльність останнього пов'язана з його засновником і першим директором видатним ученим, терапевтом Миколою Дмитровичем Стражеском. Від 1976 р. Український науково-дослідний інститут кардіології ім. М. Стражеска розташовується на вулиці Народного ополчення, 5.

Рис. 776. Вул. Саксаганського, 75.

Саксаганського, 93. У 1898–1904 рр. за цією адресою проживав корифей українського театру, письменник Михайло Петрович Старицький (1840–1904) з родиною. Нині тут працює музей Михайла Старицького (відкритий у 2002 р. після тривалої реставрації будинку). Приїхавши до Києва 20-річним студентом у 1860 р., М. Старицький провів тут майже все подальше життя. У 1870-х роках з родиною мешкав на вулиці Тарасівській, якийсь час – на Куренівці (з 1955 р. одна з вулиць Подільського району отрима-

Рис. 777. Вул. Саксаганського, 93.

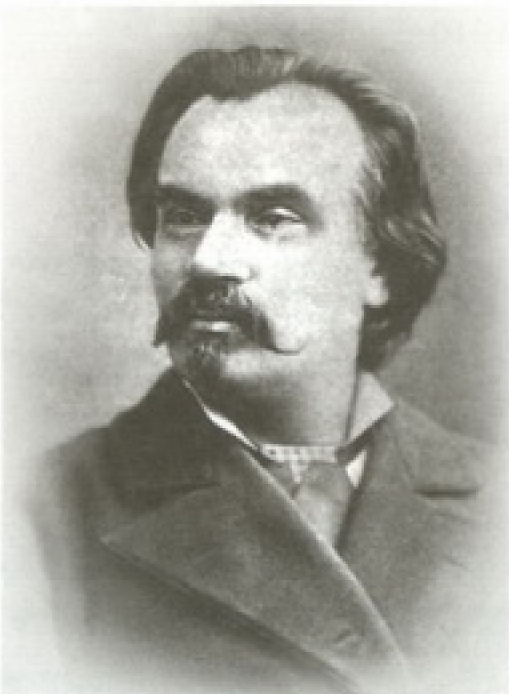
ла ім'я Старицького). Проживав також на Караваєвській (тепер – Льва Толстого), а з 1898 р. – на Маріїнсько-Благовіщенській, 93, де письменнику встановлена меморіальна дошка.

Михайло рано залишився без батьків і з дитинства виховувався в сім'ї Віталія Романовича Лисенка, батька майбутнього українського композитора Миколи Лисенка. Для Михайла Старицького Микола Віталійович став щирим другом на все життя, а його сестра – Софія Віталіївна – вірною, люблячою дружиною і надійним помічником.

М. Старицький оселився в квартирі на другому поверсі. Майже одночасно в будинку замешкала родина його старшої доньки Людмили Старицької-Черняхівської – письменниці, літературного критика, громадського діяча, яка пізніше стала жертвою сталінських репресій. Вона працювала разом з батьком до останніх днів його життя і як літературний секретар (редагувала п'єси, перекладала написані російською мовою твори), і як співавтор.

Михайло Старицький був і актором, і режисером, а з 1897 р. повністю присвятив себе літературній творчості. Писав драматичні твори, історичні романи, спогади, перекладав. Серед драматичних творів на найбільшу увагу заслуговують соціально-психологічні ("Не судилося", "Талан", "У темряві"), соціально-побутові ("Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці") та історичні драми ("Богдан Хмельницький", "Оборона Буші", "Маруся Богуславка"). Метою своєї діяльності вважав збагачення дуже обмеженого репертуару українських театрів. У переробці Старицького несценічні твори інших письменників ставали класикою національного театрального мистецтва, зокрема, водевіль "За двома зайцями", який фактично є переспівом п'єси І. Нечуя-Левицького "На Кожум'яках".

Рис. 778. Михайло Старицький.

Віддавши всі кошти від продажу маєтку українському драматичному театру, Старицький жив скромно, лише на гонорари, які отримував за свої твори. Єдиним його захопленням, крім, звичайно, театру, були шахи; грав навіть з корифеями шахів у "Варшавській кав'ярні" на Лютеранській, 3. Помер Михайло Старицький у 1904 р., похований на Байковому кладовищі. На тильному боці надмогильного пам'ятника – напис, слова Старицького, його життєве кредо: "Нехай Україна у щасті буя, у тім нагорода і втіха моя".

Саксаганського, 95-б. Флігельний прибутковий будинок був зведений у 1894 р. за проектом архітектора О. Хойнацького. Перший поверх займав власник садиби Микола Васильович Гвоздик (бл. 1850–1912) – помічник аптекаря, член Старої Громади, якийсь час викладав природничі науки у приватній гімназії Науменка та в інших середніх навчальних закладах Києва. На другому поверсі в 1894–1912 рр. мешкав М.В. Лисенко з родиною. У родині з 1908 р. два роки проживав Максим Рильський, який на той час

Рис. 779. Микола Лисенко (другий праворуч – у першому ряду) з викладачами та студентами Музично-драматичної школи. 1910 р.

розпочав навчання в гімназії Науменка. Микола Віталійович Лисенко (1842–1912) був активним членом Старої Громади. "У його помешканні збиралися українські студентські гуртки, а хто приїздив до Києва з провінції, то перш усього вдавався до Лисенка, де він знаходив привіт і ласку від господаря і довідувався про все, що діється в українських сферах не тільки Києва, а й усієї України", – так озивався про Лисенка Євген Чикаленко в своїх "Спогадах".

У грудні 1903 р. весь Київ відзначав 35-річний творчий ювілей М.В. Лисенка. Головне вшанування відбувалось у Міському театрі, де після урочистої частини була поставлена його опера "Різдвяна ніч". До дня ювілею українська громадськість зібрала декілька тисяч рублів для придбання дачі для композитора. Микола Віталійович відмовився від дачі й на ці кошти відкрив музично-драматичну школу, звідки вийшла ціла плеяда співаків і драматичних акторів – Михайло Микиша, Олексій Ватуля та ін. Професором співу в школі Лисенка працював всесвітньо відомий співак Олександр Пилипович Мишуга (1853–1922).

У будинку на Маріїнсько-Благовіщенській, 95-б Микола Віталійович працював над операми "Тарас Бульба", "Енеїда", "Ноктюрн", останніми випусками "Музики до "Кобзаря", обробками народних пісень тощо. У 1908–1912 рр. М. Лисенко став організатором і головою першого легального українського громадського зібрання – Українського клубу в Києві (з 1912 р. – клуб "Родина").

Старий Київ не бачив такого багатолюдного похорону, як тоді, коли помер Микола Лисенко. Всі вулиці до Байкового кладовища

Рис. 780. Збірник пісень на музику М. Лисенка.

Рис. 781. Вул. Саксаганського, 97.

на шляху траурного кортежу з тілом улюбленого композитора були заповнені сотнями тисяч киян і багатьма приїжджими. Нині в будинку працює музей М.В. Лисенка. На другому поверсі є сім залів експозиції, три меморіальні кімнати композитора. На фасаді в 1981 р. встановлена бронзова (замість мармурової 1948 р.) меморіальна дошка з барельєфним портретом М. Лисенка (скульптор Н. Дерегус, архітектор О. Стукалов).

Саксаганського, 97. Будинок, відомий у Києві як музей Лесі Українки (з 1962 р.), зведений у 1889 р. за проектом М.М. Горденіна для відставного інженер-капітана Миколи Сергійовича Хитрово. Власник частину приміщень в особняку здавав під квартири. Квартиру № 3 у 1899–1910 рр. винаймала родина Косачів – Петро Антонович та Ольга Петрівна. Леся Українка за різних обставин життя мешкала в Києві за багатьма адресами. Найчастіше проживала у матері на Маріїнсько-Благовіщенській, 97. Квартира Косачів на першому поверсі складалася з передпокою і п'яти кімнат. Нині тут відтворена меморіальна частина: кімната Лесі Українки, вітальня, їдальня, кімната батьків (кабінет Олени Пчілки) та кімната Михайла Косача – брата Лесі Українки, який певний час тут мешкав. На фасаді будинку в 1971 р. встановлена меморіальна дошка Лесі Українці (скульптор Г. Кальченко, архітектор А. Ігнащенко). Ім'ям Лесі Українки названо у Києві бульвар та площу, де в 1973 р. встановлено пам'ятник поетесі (скульптор Г. Кальченко, архітектор А. Ігнащенко).

Саксаганського, 108/16. Будинок зведений у 1898–1899 рр. за проектом архітектора О. Хойнацького на замовлення власників заводу фармацевтичних і хімічних виробів "ЮРОТАТ". Журналісти газети "Киевлянин" називали будинок найрозкішнішим у місті. Окрім різнокольорового фарбування поверх суцільної штукатурки головний фасад пишно прикрашений різноплановим ліпленням. На кутовому фронтоні розмістилися скульптурні фігурки сов – символів мудрого ремесла. Виступи стін над карнизом окантовані багатофігурним рельєфом – сценами з історії розвитку медицини. У кінці 1980-х років під час ремонту зняли декілька алегоричних скульптур, зокрема, зображення Меркурія над фронтоном. Вартість будинку в 1898 р. становила 300 тис. рублів.

Рис. 782. Леся Українка. 1896 р.

Будинок виходить на дві вулиці: Симона Петлюри, 16 і Саксаганського, 108. На підвальному поверсі було 17 складських приміщень, на першому – 17 кімнат, зайнятих під склади, експедиції та кімнати для пакування товару, на другому – 19 кімнат (контора займала 7 із них, решту – склади). На третьому поверсі в семи кімнатах були квартири. На горищі в п'яти відділеннях зберігалися лікарські рослини та господарське начиння. У флігельному чотириповерховому будинку теж влаштували склади.

Рис. 783. Вул. Маріїнсько-Благовіщенська, 108/16. 1913 р.

Саксаганського, 139. Садибу площею 960 кв. сажнів восени 1896 р. придбав у Я.О. Федотова-Чеховського А.А. Марцинчик (1846–1912) – магістр фармації, голова Київського товариства аптекарів, почесний член Московського, Петербурзького, Варшавського, Одеського і Київського фармацевтичних товариств. На садибі стояли двоповерховий із підвальним поверхом кам'яний будинок, чотири флігельні будинки, сад із палісадником. Там і почав працювати завод ЮРОТАТ, де виготовляли не лише ліки, а й мило, косметичне, скипидарне, засоби для прання та дезінфекції білизни. Порошок "Юроксиль" високо цінували київські домогосподарки – після годинного виварювання білизна ставала дивовижно білою. Реклама порошку звучала так: "Без хлору, без соди, сам пере білизну, без мила". Пачка коштувала 20 коп. У садибі проживала і родина Марцинчика.

У 1920 р. садибу націоналізували. Завод ЮРОТАТ перейменували на 1-шу Українську радянську хімічну фабрику, а згодом – на Київський хіміко-фармацевтичний завод ім. Я. Свердлова. На цьому заводі в 1949 р. отримали перший київський пеніцилін. Від 2005 р. тут працює корпорація "Артеріум", яка складається з ВАТ "Київмедпрепарат" та ВАТ "Галичфарм".

Велика Васильківська – центральна магістраль колишньої Либідської частини та прилеглі вулиці

Вулиця Велика Васильківська (Червоноармійська)

Вулиця виникла в давнину як шлях уздовж русла річки Либідь, з Києва на Васильків, звідки й назва – Велика Васильківська. Від 1919 р. вулиця називається Червоноармійською, від 1993 р. розглядається питання про повернення їй історичної назви. Одна з найдовших вулиць історичного міста була розпланована як головна вісь району Нова забудова в 1830-х роках, з початком будівництва нової Печерської фортеці. Головна вулиця Либідської дільниці Велика Васильківська, що починалася від Хрещатика і йшла до Деміївки, на всьому шляху перетинала Караваєвську (тепер – площа Льва Толстого), потім Троїцьку і нарешті – Володимирську площі (дві останні нині забудовані).

За спогадами сучасників, у середині XIX ст. вулиця мала одно-, двоповерхову забудову. Описуючи місто 1850-х років, священик К. Фоменко згадував, що в цей час Бессарабською площею та Бібіковським бульваром власне закінчувалося місто. Далі йшли передмістя – Нова забудова: "Це був ряд малих дерев'яних будинків, критих ґонтом, а за Либіддю – критих і соломою. Про мостові, освітлення вулиць не було й мови". Вулицю забудовували й заселяли найбільш інтенсивно із будівництвом залізниці. Зростала торговельна роль вулиці, що зв'язувала Київ із півднем та заходом, зводили великі заводи на Деміївці, зокрема, цукрорафінадний завод, кондитерську фабрику, цегельні.

Забудові району Великої Васильківської сприяло розміщення на Троїцькій площі промислових і сільськогосподарських виставок (у 1897 та 1913 роках). Тут звели цілу низку великих громадських і торгових споруд: Київську 4-ту гімназію (1899), Троїцький народний дім (1901), Троїцький критий ринок (1913), лазні. Композиційною домінантою вулиці й усього району стала споруда костьолу св. Миколая (1893–1909).

Наприкінці XIX – на початку XX ст. вулицю забудовують чотири-, п'ятиповерховими прибутковими будинками, де на перших поверхах влаштовують магазини, кав'ярні, а на верхніх – умебльовані кімнати. На Великій Васильківській налічувалося 11 закладів, у яких кількість кімнат перевищувала 20. В умебльованих кімнатах "Ренесанс" (Велика Васильківська, 21) їх було 66. Кімнати здавали в найм разом з меблями не подобово, як у готелях, а помісячно. На відміну від готелів, тут не продавали горілчані напої, подавали лише самовар за окрему плату. Утримування умебльованих кімнат було дуже вигідною справою; цим займалися і колишні швейцари готелів, і міщани, і продавці зельтерської води, і професори університету, і власники прибуткових будинків. Так, умебльовані кімнати "Лувр" на Великій Васильківській, 6 (56 кімнат) довгий час утримував Пилип Сураєв, колишній власник буфету в Київському артистичному товаристві, а потім у велосипедному клубі. Путівники по Києву на 1913 р. називали серед найкращих умебльовані кімнати "Юг" на Великій Васильківській, 11 (будинок не зберігся), які понад двадцять років утримував приватний землемір Валеріан Діонісійович Бошно (1850–?).

Рис. 784. Шолом Алейхем.

У будинку на **Великій Васильківській, 5** (не зберігся) у 1896–1903 рр. проживав класик єврейської літератури Шолом-Алейхем (1859–1916). Значну частину свого життя письменник провів у Києві, описав його за назвою "Єгупець". У Києві він написав "Менахем-Мендель", "У маленькому морі маленьких людей", деякі новели з "Тев'є-молочника".

Рис. 785. Вул. В. Васильківська від Бессарабки. Поч. XX ст.

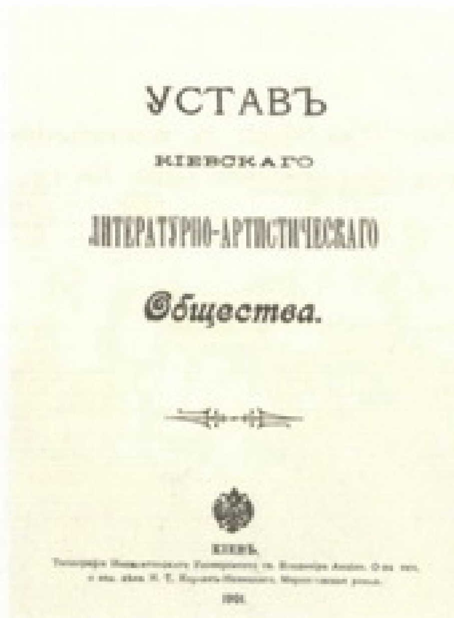

Рис. 786. Вул. В. Васильківська, 10.

Велика Васильківська, 1–3. Будинок належав Миколі Парфенійовичу Попову, комерції раднику, власнику понад 10 будинків у центрі міста. Валовий прибуток від будинку, в якому було понад 30 магазинів, представництво знаменитої чайної фірми "Товариство Перлов", становив 95 343 рублі на рік. На другому поверсі дві квартири займала домова контора Попова. Тут же містилася й контора з управління його десятьма будинками.

Велика Васильківська, 10. Будинок належав київському купцеві Г.Г. Пфалеру. Перший поверх займали 10 магазинів: готового одягу, посуду, капелюшків, взуттєвий, меблів та ін., а також винний погрібець; 10 кімнат другого поверху орендувала лабораторія Російського хімічного товариства. У будинку містилися магазин і фабрика готового одягу братів Густава та Олександра Андрле (їхня квартира була на другому поверсі), знаменита Краківська їдальня і кав'ярня М.І. Тлуховської.

Велика Васильківська, 13/1. Будинок зведений у другій половині XIX ст. як двоповерховий з мезоніном, а добудований уже в радянський період. Тут у 1896–1901 рр. містилося Київське літературно-артистичне товариство, навколо якого об'єдналася передова інтелігенція – науковці, літератори, художники. Першим головою правління Товариства став В.М. Ніколаєв. Від 1896 р. Товариство займало весь другий поверх (10 великих кімнат і простору залу). Тут відбувалися вечори, присвячені пам'ятним датам в історії світової культури, музичні та літературно-драматичні концерти. Один із таких вечорів був присвячений 100-річчю від дня написання "Енеї-

УСТАВЪ

КІЕВСКАГО

ЛИТЕРАТУРНО-АРТИСТИЧЕСКАГО

Общества.

КІЕВЪ.

Рис. 787. Статут Київського літературно-артистичного товариства.

Рис. 788. Члени правління Київського літературно-артистичного товариства. 1897 р.

ди" Іваном Котляревським. На проведення цього вечора старшини Товариства – Микола Лисенко та Михайло Старицький – ледве добилися дозволу від губернатора. 26 грудня 1898 р. зала була переповнена, переважно студентською молоддю. Студент Є. Кротевич згадував: "Ювілей "Енеїди" перетворився на справжнє свято української культури. І тут, звичайно, також виступав Михайло Петрович. В цей раз він прочитав відповідні святу відомі вірші Лесі Українки "У кожного народу, в кожній країні...". І сам зміст цього натхненного вірша, і чудова декламація його Старицьким, і піднесений настрій слухачів привело до тієї бурі аплодисментів, котра прокотилася з кінця в кінець залу, до бурхливих вигуків: "Автора, автора!.." Ось тоді я вперше побачив Лесю Українку – Ларису Петрівну Косач, яку Михайло Петрович на прохання публіки вивів з собою на сцену".

Рис. 789. Вул. В. Васильківська, 13/1. Кін. XIX ст.

Велика Васильківська, 14. Садиба належала купецькій родині Слинків, яким на Великій Васильківській належали також будинки за номерами 18, 22 (не зберігся), 28 та 81. Іван Андрійович Слинко (1873–1945) – син купця Андрія Петровича Слинка (1845–1919), закінчивши в 1899 р. юридичний факультет Університету св. Володимира, почав працювати в Київському окружному суді помічником судового слідчого по Києву та Київській губернії. Був активним муніципальним діячем, з 1911 р. його обрали гласним міської думи від Либідської дільниці. У 1914 р. призначений по цивільному відомству почесним мировим суддею Київського міського судово-мирового округу. Працював у різних комісіях міської думи як член міської управи.

Рис. 790. Вул. В. Васильківська. Праворуч – будинок № 14. 1910-ті роки.

Шестиповерховий прибутковий будинок з мансардою збудували в 1911–1912 рр. за проектом цивільного інженера П.П. Сватковського. На фасаді були поміщені скульптурні зображення власників І.А. Слинка та його дружини – Євгенії Миколаївни, з роду Гаєвських. На першому поверсі розташувалося вісім двоповерхових магазинів з великими підвалами, на другому – кінотеатр "Одеон", на четвертому–шостому – квартири, у мансарді – квартира та пральня загального користування для мешканців. На садибі стояв двоповерховий кам'яний флігель, на другому поверсі якого проживав домовласник – І.А. Слинко.

На розі **Великої Васильківської, 15** та Рогнідинської, 2 в 1891 р. звели триповерховий будинок камер-юнкера П. Ісаєвича у стилі неоренесансу за проектом М. Казанського. Наріжна частина з еркером мала купольне декоративне завершення даху. У 1930-х роках надбудований четвертий поверх, а нині надбудовано п'ятий поверх і мансарду. Будинок, що, на жаль, повністю втратив первісний вигляд, має два фасади: по Рогнідинській і по Великій Васильківській. Якийсь час тут містилася меблева фірма Кімаєра. У дорадянський період перших два поверхи будинку займав популярний у місті готель "Дагмар". Окрім цього, інші приміщення першого поверху та підвалу займали різноманітні магазини (ковбасний, взуттєвий, готового одягу). Найбільшим серед них був магазин "Случайные вещи". Як свідчила реклама, тут містився склад старовинних і нових меблів,

Рис. 791. Реклама фотоательє Краєвського.

Рис. 792. Вул. В. Васильківська, 15/2. Кін. XIX ст.

Рис. 793. Вул. В. Васильківська, 25.

бронзи, порцеляни та предметів розкоші. У напівпідвалі розташувались кав'ярня, їдальня, булочна, бакалійна та молочна лавки.

Велика Васильківська, 25. П'ятиповерховий з підвалом прибутковий будинок зведений у 1897–1898 рр. за проектом В. Городецького. У 1918 р. належав помічникові присяжного повіреного Д.Л. Бендерському. На кожному поверсі було по декілька чотири- і восьмикімнатних квартир. Власник мешкав у шестикімнатній квартирі № 12 на четвертому поверсі. Підвали використали під дві пекарні, перший поверх – під магазини та заклади міського харчування. У будинку діяли магазини: з продажу казенного спирту, бакалійної торгівлі, готового одягу, екіпажного приладдя. У 1918 р. семикімнатну квартиру на третьому поверсі зайняв Буковинсько-Галицький продовольчий комітет. На першому і другому поверхах розміщувалися також парфумерне представництво "Унікат" і адвокатська контора братів Кельбер. Один із братів мав помешкання в цьому ж будинку. У восьмикімнатній квартирі на п'ятому поверсі проживав М.А. Золотницький – відомий київський антиквар, власник магазину на Хрещатику, 13/1.

Велика Васильківська, 32. На садибі збереглися чотириповерховий фасадний і п'ятиповерховий флігельний будинки, зведені в 1890-х роках. За цією адресою розташовувався магазин надмогильних пам'ятників Рицолатті. Власник садиби італієць за походженням Фердінанд Петрович Рицолатті проживав у шестикімнатній квартирі на другому поверсі фасадного будинку. Перший поверх

Рис. 794. Червоноармійська. 1938 р.

Рис. 795. Реклама фабрики Рицолатті.

Рис. 796. Троїцька церква (стара і нова). 1930-ті роки.

займали два магазини, підвал використовували як майстерню з виготовлення пам'ятників і умивальників. На другому поверсі функціонувало фотоательє. На верхніх поверхах було по дві квартири, які здавали в найм. Фасадний будинок споруджений у формах ренесансу; більшість квартир мала пишні ліплені прикраси плафонів (не збереглися). У лівому крилі будівлі розташований проїзд на подвір'я. У флігельному будинку на першому поверсі містилися магазини, у підвалі – склад мармурових виробів.

Велика Васильківська, 51. Поряд із Троїцькою площею стояла дерев'яна Свято-Троїцька церква, переміщена сюди зі Старого міста в 1858 р. Із часом Троїцька церква стала центром релігійного життя великого району, а парафія – однією з найбільших у Києві. Наприкінці XIX ст. ситуація змінилася, парафія звузилася, оскільки були збудовані нові церкви – Благовіщенська на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці, Михайлівська при Олександрівській лікарні, Володимирський собор на Бібіковському бульварі. Поряд із Троїцькою церквою, у 1880-х роках обкладеною цеглою, углибині садиби в 1911 р. стали зводити нову, цегляну за проектом архітектора Є.Ф. Єрмакова. Недобудовану цегляну церкву розібрали в 1930-х роках. Стару Троїцьку церкву зруйнували за одну ніч, згідно з постановою Виконкому Київміськради від 25 вересня 1962 р. На цьому місці в 1969 р. спорудили перший у Києві шістнадцятиповерховий будинок.

Троїцька площа. У середині XIX ст. при плануванні та забудові Великої Васильківської виникла площа, на якій із 1860 р. розмістився Троїцький (Либідський) базар. У 1897 р. із влаштуванням у Києві промислової та

Рис. 797. Троїцька площа. 1911 р.

сільськогосподарської виставки на території Черепанової гори й частково на Троїцькій площі були зведені виставкові павільйони. Привертали увагу павільйони великих землевласників – В.П. Кочубея та братів Потоцьких і заводу кахель Андржейовського. Під час проведення Всеросійської виставки 1913 р. на Троїцькій площі також були обладнані виставкові павільйони. Виставка діяла чотири місяці.

Рис. 798. Вул. В. Васильківська, 53.

Велика Васильківська, 53. У 1902 р. на Троїцькій площі був зведений Народний дім Київського товариства грамотності. Товариство, створене в 1882 р., влаштовувало в Києві та найближчих містах загальнодоступні книгозбірні. Зведення Народного дому справді стало народною справою. Міська дума виділила безкоштовно земельну ділянку в Либідській дільниці міста, поблизу Троїцької церкви. Щоправда, в цей час на площі містився Троїцький базар. Під час обговорення питання висловлювалися думки, що, віддаючи частину площі під забудову, місто втрачає прибуток від базару. Міська управа все ж таки визнала, що народна освіта є пріоритетною.

Рис. 799. Погруддя Т. Шевченка на фасаді.

Архітектор Геннадій Антоновський безкоштовно виконав проект і здійснював нагляд за будівництвом. Будівельному комітету, який очолили професор Університету св. Володимира І.В. Лучицький і викладач словесності В.П. Науменко, вдалося зібрати досить значні кошти. Збір коштів підтримав генерал-губернатор Михайло Драгомиров, якого Товариство обрало почесним опікуном будівництва. Виділили кошти міністерство фінансів і Комітет тверезості. Гроші надійшли, власне, до міської управи, адже вирішено, що будинок стане власністю міста, а Товариство грамотності безкоштовно користуватиметься ним доти, доки його діяльність відповідатиме статутним цілям.

Рис. 800. Погруддя М. Гоголя на фасаді.

У 1901 р. відбулося закладання споруди, розпочалися будівельні роботи. Архітектор Антоновський через важку хворобу змуше-

Рис. 801. Загальний вигляд виставки 1897 р.

Рис. 802. Загальний вигляд виставки 1913 р.

Рис. 803. Марія Заньковецька.

Рис. 804. Микола Садовський.

ний був припинити архітектурний нагляд за будівництвом. Його замінили Павло Голландський та Віталій Моцок. Під час будівництва продовжували надходити пожертви. Так, 1 тис. рублів подарував цукропромисловець Лев Бродський, ще 2 тис. – його брат Лазар Бродський, 3 тис. – лісопромисловець Семен Могильовцев.

У кінці 1902 р. будівництво Троїцького народного дому завершили. Стриманий декор головного фасаду гарної, ошатної споруди органічно доповнили бюсти двох великих українців – Тараса Шевченка та Миколи Гоголя. Внутрішній простір був організований раціонально: центральну частину будівлі займали великий зал для глядачів на 1000 місць (нині – на 799) зі сценою та артистичні приміщення; на першому поверсі – фойє та буфет, на другому – бібліотека. З боку вулиці на другому поверсі, над вестибюлем, містився музей навчальних посібників із пересувною експозицією, ліворуч від вестибюля облаштували книжкову крамницю. Великий зал використовували як для загальнодоступних вистав, так і для освітніх лекцій. Знайшлося місце й для невеликих квартир допоміжного персоналу Товариства.

У Троїцькому народному домі містилося київське відділення українського товариства "Просвіта", засноване у 1906 р. Тут діяв у 1907–1917 рр. перший стаціонарний український театр, очолюваний Миколою Садовським (справжнє прізвище Тобілевич; 1856–1933). До складу трупи входили відомі актори М. Заньковецька, Л. Линицька, А. Борисоглібська, О. Петляш, Г. Затиркевич-Карпінська, І. Мар'яненко та ін. У театрі ставили п'єси різних жанрів: драми, трагедії, комедії, водевілі, опери, оперети. Тут у 1908 р. громадськість Києва відзначала 25-річчя сценічної діяльності Марії Костянтинівни Заньковецької (справжнє прізвище – Адасовська; 1860–1934).

До липня 1918 р. в будинку діяв Український національний театр при Українській Центральній раді, створений у серпні 1917 р.

Трупа була укомплектована з акторів театру Садовського, колективу І. Мар'яненка, театральної молоді. За даними на січень 1918 р., які подав у міську управу наглядач будинку, на першому поверсі при театрі діяло два буфети. Товариство міської їдальні відкрило у підвалі громадську їдальню. За кожне орендоване приміщення сплачували певну плату, оскільки будинок належав місту. Зокрема, театр мав сплачувати 17 тис. рублів на рік. У 1918 р. в приміщенні Троїцького народного дому в квартирі № 2 проживав Микола Садовський. Чотирикімнатна квартира з вікнами на вулицю розташовувалася на другому поверсі. На цьому ж поверсі в однокімнатній квартирі, але з вікнами у двір, мешкав актор Іван Мар'яненко (справжнє прізвище – Петлішенко (1878–1962)).

Рис. 805. Трупа М. Садовського. 1910 р.

Історія будинку пов'язана з багатьма іменами визначних діячів української культури. Тут починали свій творчий шлях Марія Литвиненко-Вольгемут і Іван Козловський. У 1912–1916 рр. у театрі Садовського працював Олександр Кошиць. У 1916 р. Павло Тичина влаштувався в український стаціонарний театр Садовського на посаді помічника хормейстера. Якийсь час Тичина й жив у театрі.

Рис. 806. Олена Петляш. 1910 р.

У 1918–1922 рр. у Троїцькому народному домі діяв Народний театр під керівництвом П.К. Саксаганського, в якому на запрошення Саксаганського працювала Марія Заньковецька. У 1922 р. Троїцький народний дім, у ті часи – клуб комунальників, отримав назву Театр ім. М.К. Заньковецкої. У приміщенні колишнього Троїцького народного дому нині працює Київський національний академічний театр оперети.

Рис. 807. Панас Саксаганський. Поч. XX ст.

Рис. 808. Будинок Троїцького народного дому. 1930-ті роки.

Рис. 809. Портал костьолу. 1930-ті роки.

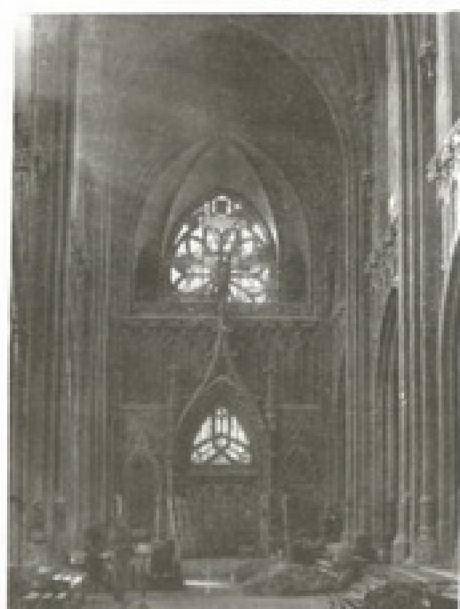

Рис. 810. Інтер'єр костьолу до і після реставрації. 1980-ті роки.

Рис. 811. Костьол св. Миколая. 1910-ті роки.

Велика Васильківська, 75. Головною вертикальною домінантою вулиці є католицький храм св. Миколая. Наприкінці XIX ст. кількість киян, які сповідували римо-католицьку релігію, наближалася до 30 тис. (за деякими джерелами, до 40 тис.). Олександрівський костьол не міг умістити всіх бажаючих. У грудні 1896 р. на адресу київського губернатора надійшло клопотання про спорудження в місті другого костьолу за підписами понад тисячі парафіян. У 1897 р. міська дума відвела для нового будівництва земельну ділянку на Великій Васильківській, 75, де з 1885 р. містилися приватні лісові склади, які підлягали знесенню. У 1898 р. був отриманий дозвіл на будівництво. Тоді ж створено Комітет зі спорудження Миколаївського костьолу, який оголосив конкурс на ескізи плану майбутнього храму та розпочав збір добровільних пожертв. Другої премії удостоївся ескіз студента Петербурзького інституту цивільних інженерів С.В. Воловського, який і запропонували для складання детального проекту В. Городецькому. Наприкінці 1898 р. той подав до Комітету готовий проект.

У 1899 р. розпочалося будівництво, яке тривало 10 років. На початок 1910 р. сума пожертв становила 500 тис. рублів. Урешті, стільки й коштувало спорудження храму. В грудні 1909 р. відбулося освячення костьолу. Ґрунти, на яких зводився храм, виявилися складними, зволоженими, тому при влаштуванні фундаментів застосували палі, вперше – бетонні, набивні, винайдені київським інженером А.Е. Страусом. Цей досвід згодом перейняли в інших містах Європи. У будівництві широко використовували бетон і залізобетон. Скульптурні роботи виконувала майстерня Е. Сала. Нині тут – Національний будинок органної і камер-

Рис. 812. Київська 4-та гімназія. 1910-ті роки.

ної музики України, а у визначені дні правлять службу Божу як у римо-католицькому костьолі св. Миколая.

Велика Васильківська, 96 (раніше 98). На території колишньої Кінної площі міська дума виділила земельну ділянку для будівництва гімназії на Новій забудові, оскільки чисельність мешканців у цій частині збільшувалася й давно вже виникла потреба у відкритті навчального закладу. Будинок колишньої Київської 4-ї чоловічої гімназії зведений у 1897–1898 рр. за проектом інженер-полковника М.І. Чекмарьова. Гімназію будували на кошти міста й приватні пожертви. Найбільшу суму на будівництво гімназії (13 тис. рублів) надав Н.А. Терещенко.

Серед учнів гімназії – польський письменник Ярослав Івашкевич, співак і актор Олександр Вертинський, художники брати Кричевські – сини видатного українського живописця, архітектора, графіка, художника театру і кіно В.Г. Кричевського. Василь Васильович Кричевський (1901–1978) у 1923 р. закінчив Київський художній інститут, працював на Одеській та Київській кінофабриках. Оформив 16 фільмів, зокрема, фільм Олександра Довженка "Земля". Микола Васильович Кричевський (1898–1961) у 1919 р. разом з театром Миколи Садовського виїхав на гастролі до Чехо-Словаччини й до України вже не повернувся. У 1928 р. закінчив у Празі художньо-промислову школу, згодом переїхав до Парижа, де оформляв театральні вистави, писав акварельні пейзажі, оформляв книжки.

Велика Васильківська, 103. На Либідській площі стояла дерев'яна церква св. Володимира (сьогодні на цьому місці палац "Україна"). Церква св. князя Володимира була збудована в 1773 р. коштом парафіян на Києво-Печерському форштадті. Через будівництво нової Печерської фортеці церкву в 1833 р. перенесли на Нову забудову і в 1834 р. освятили. Дерев'яна церква і дзвіниця стояли на кам'яному фундаменті. При Володимиро-Либідській церкві з 1871 р. існувало три парафіяльних училища – два чоловічих і одне жіноче, але власних приміщень не мали. Із 1846 р. понад

Рис. 813. Дерев'яна церква св. Володимира. Фото Г. Чугаєвича. 1880-ті роки.

сорок років настоятелем Києво-Либідської церкви був протоієрей Маркел Іванович Казанський (1812–?). У 1881 р. його призначили членом комісії зі спорудження нової Києво-Либідської Володимирської церкви. У 1884 р. парафія налічувала 2175 осіб. У 1907 р. міська дума на численні прохання парафіян виділила ділянку землі на спорудження нового кам'яного храму перед дерев'яною Володимирською церквою по червоній лінії Великої Васильківської. Будівництво розпочали в 1909 р. і не припиняли навіть під час Першої світової війни, але храм так і не добудували до 1917 р. У 1936 р. споруду розібрали. Площу перед храмом продовжували використовувати як Володимирський ринок. У 1965 р. на його місці почали будувати палац "Україна".

Вулиця Жилянська

На початку XX ст. на Жилянській розміщувалося декілька фабрик та заводів. Серед них – фабрика фарб і "металоткацька" фабрика, фортепіанна фабрика, пивоварний завод, шоколадна фабрика, корпуси машинобудівного заводу. Забудова вулиці в кінці XIX – на початку XX ст. була одно-, двоповерхова. Будинки на чотири і п'ять поверхів стали масово будувати в 1910-х роках.

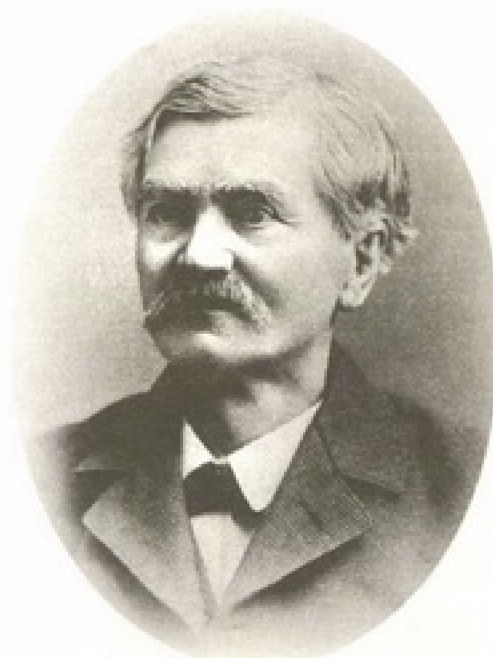

Рис. 814. Володимир Антонович.

На розі Жилянської, 20 та Кузнечної (Горького), 40 стояв особняк професора Київського університету В.Б. Антоновича. Ось як його описував Є. Чикаленко в своїх "Спогадах", уперше побачивши в 1881 р.: "Власний дерев'яний партеровий з мезоніном домок Антоновича, що стояв на розі Жилянської та Кузнечної вулиць, видався нам найкращим в тому кутку Києва, бо навколо були самі якісь халупки; тепер той дім Антоновича сам здається халупкою в порівнянні з величезними будинками-хмародерами, що його оточують". Парадний вхід був з вулиці Жилянської, а ворота садиби виходили на Кузнечну. У дворі був невеликий садок, у якому В. Антонович любив поратися.

Жилянська, 23. У 1910-х роках садибу придбав власник фабрики шоколаду та цукерок Франс Голомбек, де й збудував у 1913 р. п'ятиповерховий фасадний і триповерховий флігельний будинки. У фасадному будинку розмістились готель "Мебльований дім "Франсуа" на 130 номерів, а також кав'ярня "Франсуа" з більярдною. У триповерховому з підвалом флігелі розташувалась майстерня цукерок "Фабрика шоколаду "Франсуа".

Жилянська, 24 і 26. Садиби належали Р.Ю. Міллеру. На Жилянській, 26 працювала "металоткацька" фабрика. На вулицю виходив житловий одноповерховий будинок (знесений у 1999 р.).

Рис. 815. Жилянська. Поч. XX ст.

Рис. 816. Фабрика Р. Міллера. 1897 р.

Рис. 817. Автомобіль на київській вулиці. 1910-ті роки.

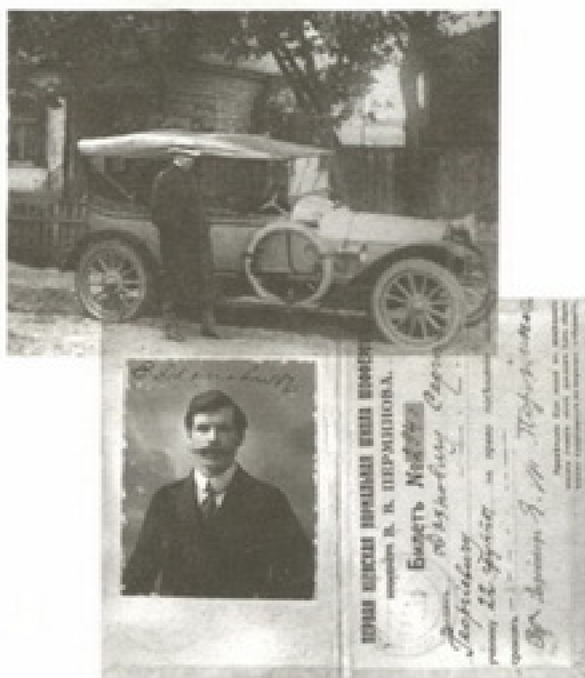

Рис. 818. Білет шофера. 1910-ті роки.

Рис. 819. Іван Миколайчук у фільмі "Тіні забутих предків".

Жилянська, 34. На садибі стояло два будинки: двоповерховий фасадний та чотириповерховий флігельний. Зберігся лише флігельний будинок. Тут у 1918 р. діяли три навчальних заклади, які заснував інженер В. Пермінов. У двоповерховому чоловому будинку містилася Перша нормальна школа шоферів В. Пермінова. На першому поверсі був гараж, у підвальному приміщенні – помешкання двірника. У чотириповерховому будинку на останньому поверсі три квартири (№ 12, 13 і 15), за даними 1918 р., орендувало Київське землемірне училище Пермінова, перший і частково другий поверхи займали Київські технічні курси Пермінова. На другому поверсі в чотирикімнатній квартирі мешкала Катерина Максимівна Пермінова.

Жилянська, 36. До 1920-х років тут була фабрика фарб Б. Міллера, який тримав магазин фарб і шпалер на Великій Васильківській, 59.

Жилянська, 38. Ошатний півтораповерховий будинок, оформлений у т.з. неогрецькому стилі. Споруда зведена в 1893 р. за проектом архітектора А. Краусса на садибі підприємця Б. Міллера. З 1905 р. тут орендували приміщення міські парафіяльні училища. Нині тут ліцей "Грант".

Жилянська, 43. Будинок зведений у другій половині XX ст. Тут з другої половини 1960-х років до 1971 р. проживав Іван Миколайчук (1941–1987) – кіноактор, сценарист і режисер, заслужений артист УРСР. У його творчому доробку 34 ролі в кіно, 9 сценаріїв, 2 режисерські роботи. Ролі молодого Тараса Шевченка в фільмі "Сон" та Івана Палійчука в "Тінях забутих предків" одразу принесли йому загальне визнання. "Я не знаю більш національного народного генія.., до нього це був Довженко", – говорив про Івана Миколайчука Сергій Параджанов. За спогадами дружини актора Марічки Миколайчук, саме в цьому будинку, в однокімнатній квартирі,

велася підготовка до знімання фільму "Білий птах з чорною ознакою" (1971). Тут збирався весь цвіт українського кінематографа й мистецтва. Фільм "Білий птах з чорною ознакою" відкрив нову сторінку в творчості Миколайчука-актора – він став ще й сценаристом.

Жилянська, 63. Майже до кінця 1970-х років тут стояв будинок, де мешкало кілька поколінь родини Бубликів–Гордонів. Василь Дмитрович Бублик (?–1923) – відомий видавець путівників по Києву походив із козацько-старшинського роду. Садибу на Жилянській у 1876 р. придбали його батьки й записали нерухомість на матір – Олександру Олексіївну Бублик. У 1882 р. був зведений фасадний двоповерховий дерев'яний будинок, де згодом став проживати і Василь Дмитрович з родиною. З часом будинок обличкували цеглою, і він простояв до 1970-х років. У будинку було три квартири. Квартиру № 1 займав домовласник із сім'єю – дружиною Анною Антонівною та доньками Лідією і Ксенією.

Рис. 820. Василь Бублик. Поч. XX ст.

В. Бублик видавав довідкові щорічники з адресами домовласників міста Києва. Світ побачили два таких видання: 1884 р. та 1885 р. У 1888 р. В. Бублик видав путівник з адресним відділом та видами Києва. У 1890 р. у друкарні С.В. Кульженка вийшло друком друге видання путівника. Книжка В.Д. Бублика "Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планом и фототипическими видами г. Киева" витримала сім видань (останнє – 1906 р.).

В.Д. Бублик брав активну участь у громадському житті міста. Був заступником голови українського клубу "Родина" М.В. Лисенка. За спогадами його зятя Олександра Шульгіна, "назовні Василь Бублик був справжнім козаком: великий на зріст, огрядний, з купою сивуватого волосся, з теж сивими вусами й густими бровами, що звисали над очі, та великим носом з горбинкою. На вигляд був суворий, як і належало козакові, міг розсердитися – тільки ненадовго, коли ж із ним заговорити, робиться дуже привітним".

Рис. 821. Вул. Жилянська, 96.

Жилянська, 64. Тут у 1902–1909 рр. мешкав Іван Матвійович Стешенко – випускник Університету св. Володимира, викладач Фундуклеївської жіночої гімназії. Висланий з Києва за революційну діяльність. У 1900–1902 рр. був на державній службі в Управлінні Південно-Західної залізниці, у 1902–1909 рр. працював на посаді помічника секретаря міської управи.

Рис. 822. Пам'ятна дошка П. Саксаганському.

Жилянська, 96. Чотириповерховий прибутковий будинок зведений у 1908 р. Тут у 1912–1940 рр. мешкав видатний український актор і режисер Панас Карпович Саксаганський (справжнє прізвище – Тобілевич) (1859–1940). Якийсь час в останні роки життя разом з братом проживав Микола Садовський. Уперше в Києві Панас Саксаганський виступив у театрі Бергоньє в трупі М. Старицького у 1883 р. Потім неодноразово гастролював з власною трупою і трупою М. Садовського. Виступав як у театрі Бергоньє, так і в Літньо-

Рис. 823. Брати Тобілевичі – Микола (Садовський), Іван (Карпенко-Карий), Панас (Саксаганський). 1880-ті роки.

му театрі Купецького саду. У квартирі часто збиралися актори його театральної трупи, відомі діячі мистецтва.

12 травня 1935 р. у приміщенні Київського оперного театру відбулися урочистості з нагоди 75-річчя від дня народження та 50-річчя творчої діяльності П.К. Саксаганського. Ставили "Наталку Полтавку" (першу і третю дії вистави). Саксаганський грав у третій дії Возного. У виставі брали участь видатні актори, які починали творчий шлях поруч із Саксаганським, – Марія Литвиненко-Вольгемут (Наталка), Оксана Петрусенко (Наталка), Іван Козловський (Петро), Амвросій Бучма (Возний). Усі ці артисти були його учнями та молодшими колегами. І.С. Козловський (1900–1993) розпочав творчий шлях у 1915 р. в "товаристві П. Саксаганського та М. Заньковецької", у 1925 р. виступав разом із П. Саксаганським, М. Литвиненко-Вольгемут у виставах "Наталка Полтавка", "Запорожець за Дунаєм". Серед учениць Саксаганського була й оперна співачка Оксана Петрусенко, яка часто гостювала на Жилянській, 96.

Вулиця Льва Толстого

Вулиця йде від площі Льва Толстого й до залізничного шляхопроводу, перетинає вулиці Горького, Володимирську, Тарасівську, Саксаганського. Спочатку, з 1850-х років, коли почала забудовуватися, називалася Шулявською, з 1891 р. – Караваєвською, у 1920–1926 рр. – Толстовською, у 1926–1944 рр. – Толстого, з 1944 р. – Льва Толстого.

Караваєвською вулицю назвали на честь 50-річчя наукової та педагогічної діяльності видатного вченого, почесного громадянина міста Києва Володимира Караваєва (1811–1892). В. Караваєв – засновник вітчизняної офтальмології, перший у країні хірург-окуліст, перший декан медичного факультету Університету св. Володимира (1843–1847), засновник університетської клініки. Девіз дворянського герба Караваєва звучить так: "Не для себе, а для інших!". Усім своїм життям він стверджував цей девіз. Коли старців, що йшли до Києва, питали, куди йдуть, ті відповідали: "Богу помолитися і Караваю поклонитися!". Серед них було багато ще в недалекому минулому сліпих, кому В. Караваєв повернув зір, зробивши операцію безкоштовно. Місцевість між залізничною колією та сучасним Відрадниниським проспектом має назву Караваєві Дачі. Тут колись був маєток В. Караваєва, потім на терені маєтку з'явилося робітниче селище, назва якого успадкувала ім'я попереднього власника. Одноповерховий особнячок В. Караваєва стояв навпроти університету – на Караваєвській, 15. Будинок не зберігся.

Рис. 824. Вулиця Караваєвська. В центрі – особняк О. Терещенка. 1900-ті роки.

Рис. 825. Вул. Льва Толстого, 1.

Рис. 826. Олександр Терещенко.

Рис. 827. Іван Толлі.

Комісія "Старий Київ" при Академії наук УРСР у 1920-х роках клопотала, щоб за вулицею Толстого залишилася попередня назва – Караваєвська. Рішенням президії Київського губвиконкому клопотання було відхилене на засіданні 29 липня 1925 р., як і інші пропозиції комісії, зокрема, повернути на карту міста справді київські топоніми – Хрещатик, Бульварно-Кудрявська, Межигірська. Деякі топоніми повертаються до міста сьогодні.

Льва Толстого, 1. На початку вулиці в 1897–1898 рр. за проектом М. Казанського був зведений прибутковий будинок лікаря Бендерського, родині якого належало кілька домоволодінь на Великій Васильківській і Тарасівській. Будинок пишно прикрашений ліпленням, гермами.

Льва Толстого, 5. У 1892–1919 рр. у будинку працювала редакція газети "Киевлянин". У 1948–1963 рр. проживав організатор і головний диригент Державного Українського народного хору Г.Г. Верьовка.

Льва Толстого, 7/2. На розі з вулицею Горького, 2 стоїть колишній особняк Олександра Николовича Терещенка (1856–1911) – цукропромисловця, колекціонера, мецената. Будинок зведений у 1898 р. за проектом П. Бойцова, здалеку привертає увагу своєю архітектурою, розташуванням. Фасади оздоблено в дусі еклектизму, в інтер'єрах збереглося первісне декоративне оздоблення (ліплення, розписи) та частково умеблювання. З часом О. Терещенко придбав сусідні садиби на Кузнечній (Горького), 4 та 6 і Караваєвській, 9. Нині тут міститься Науково-медична бібліотека України.

Рис. 828. Вул. Льва Тостого, 14.

Льва Толстого, 9. Коли у 1870-х роках Шулявську засаджували тополями, активну участь в озелененні брав Іван Андрійович Толлі (1825–1887) – київський 1-ї гільдії купець, який придбав на вулиці садибу в 1873 р. До наших днів зберігся особняк родини Толлі, декілька разів добудований, але зовні дуже скромний порівняно з сусідніми будинками з обох боків – особняком Терещенка (Льва Толстого, 7/2) і прибутковим будинком Мороза (Льва Толстого, 11/61). І.А. Толлі у 1884–1887 рр. був міським головою Києва. Родина Толлі володіла садибою 37 років, тобто до 1910 р. Нині у колишньому особняку міститься Центр нетрадиційної медицини.

Льва Толстого, 14. На вулиці поблизу головного корпусу університету були зведені метеорологічна обсерваторія та будинок для викладачів університету (Караваєвська, 14-а і 14-б). Тут проживав Михайло Петрович Авенаріус (1835–1895) – професор, дослідник термоелектричних явищ. Він потім купив будинок на Маріїнсько-Благовіщенській, 58.

Льва Толстого, 23/1. Садиба належала подружжю Новицьких – Ізмаїлу Орестовичу та Ользі Іванівні. Будинок звели як триповерховий прибутковий у 1894–1895 рр. за проектом А. Краусса, в 1909 р. – надбудували. У 1940–1950 рр. його знову надбудували.

У 1911–1919 рр. в будинку проживав Володимир Павлович Науменко (1852–1919). Із 1873 р. викладав у Київській 2-й гімназії, а також у інших чоловічих та жіночих гімназіях міста. У 1903 р. пішов у відставку. У 1905–1914 рр. був одним із засновників і директором приватної гімназії в Києві. Власного будинку з дружиною Вірою Миколаївною, уродженою Шульгіною, не мали, тому весь час винаймали квартири: спочатку на Тарасівській, 5, у 1903–1911 рр. на Маріїнсько-Благовіщенській, 59-б, а з 1911 р. на Караваєвській, 23/1. Вони прожили разом 45 років, виховали двох синів – Сергія та Павла.

Рис. 829. Вул. Льва Тостого, 23/1.

Від початку 1870-х років В.П. Науменко брав участь у діяльності Старої Громади, в укладанні словника української мови (за редакцією Б. Грінченка), став одним із засновників журналу "Киевская старина", в якому за час існування (1882–1906) опублікував понад 130 власних розвідок. У 1893–1906 рр. був його головним редактором і видавцем. Був також головним редактором журналу "Україна" (1907) – наступника журналу "Киевская старина", що став органом Українського наукового товариства в Києві. У 1914–1917 рр. очолював УНТ, в 1913 р. передав УНТ власну бібліотеку, що складалася з кількох тисяч рідкісних книг та історичних матеріалів українських діячів (нині зберігається в НБУВ НАНУ). З 1906 р. – активний член київського товариства "Просвіта", член ЦК Київської організації Конституційно-демократичної партії. Виступав ініціатором збереження могили Тараса Шевченка і впорядкування прилеглої території, а в січні 1902 р. придбав ділянку з могилою на своє ім'я.

Попри завантаження громадською роботою В.П. Науменко продовжував викладати в гімназії словесність (до 1917 р.), а потім брав активну участь у громадсько-політичному житті. У березні 1917 р. його обрали заступником голови Української Центральної Ради М. Грушевського, у квітні того ж року – головою тимчасового правління відновленої "Просвіти" і помічником першого українського куратора Київської шкільної округи М. Василенка, у травні–грудні 1917 р. обіймав посаду куратора. З липня 1918 р. входив до складу Ради міністра народної освіти. 15 листопада – 14 грудня 1918 р. – міністр освіти Української держави. 1919 р., у свій день народження, 7 липня, заарештований більшовиками і наступного дня розстріляний. Реабілітований у 1991 р.

Рис. 830. Володимир Науменко. 1918 р.

Паньківщина

Частиною Нової забудови була історична місцевість, відома в Києві під назвою Паньківщина, куди входять три вулиці – Тарасівська, Микільсько-Ботанічна та Паньківська. М. Закревський писав, що урочище Паньківщина розташоване перед Університетом св. Володимира з південного його боку і "весь цей простір землі, де тепер стоїть університет, у 16 столітті належав Софійському кафедральному собору Київських митрополитів". Позаяк первосвященики на той час не проживали в Києві, то для управління землями, угіддями та взагалі прибутковими статтями мали намісників. У документах від 1516–1517 рр. згадується Софійський митрополичий намісник Василь Панькович, а від 1562 і 1574 рр. – його син Максим Панькович.

Топонім Паньківщина траплявся ще в документах початку XX ст. Так, у 1906 р. міська управа давала дозвіл киянам на будівництво дерев'яних будинків на орендованих землях, що належали Києво-Софійському митрополичому дому в урочищі Паньківщина. На картах початку XX ст. цей район охоплював терен від вулиці Жилянської до річки Либідь. Формування міських кварталів і регулярна забудова району починається в 40-х роках XIX ст. згідно з генеральним планом Києва 1837 р. Саме тоді Паньківщина отримала назву Латинський квартал. На великій площі від університету до Либеді й від Хрещатика до Галицького базару не було будинку, де б не мешкав студент або професор.

Вулиця Тарасівська

Вулиця, що пролягає від вулиці Льва Толстого вниз до вулиці Василя Яна, прокладена в першій половині XIX ст. під час забудови місцевості поблизу Університету св. Володимира. Здавна називалася професорською, оскільки серед домовласників переважали представники професорсько-викладацького складу Університету св. Володимира, винаймали квартири студенти.

У середині XIX ст. вулиця не забрукована, не спланована, з великими перепадами рівня, постійно під час непогоди була не те що непроїзною, а непрохідною. Питання про впорядкування вулиці розглядала міська влада. Про спланування вулиці говорив міський голова Павло Демидов у 1871 р., насамперед обґрунтувавши необхідність її замощення. За його словами, Тарасівська виглядала як найогидніші нетрі з непрохідним глинистим болотом, напливами дощових і снігових вод. Не можна було прямо проїхати до залізничного вокзалу, обози скеровували в об'їзд по Володимирській на Бульварну чи Жилянську.

Після перетину з Микільсько-Ботанічною Тарасівська стрімко спускається вниз до вулиці Саксаганського, а також іде з ухилом далі – до Жилянської. Із огляду на перепади місцевості більшість будинків має цокольні поверхи, підняті сходи. У другій половині XIX ст. забудова мала садибно-особняковий характер з одно-, двоповерховими будівлями, де перший поверх кам'яний, а другий – дерев'яний. У кінці XIX ст. вулицю не оминула будівельна лихоманка – з'явилися багатоповерхові прибуткові будинки, ущільнилася забудова – на садибі зводили чотириповерхові фасадні, а за ними чи поряд такі ж флігельні будинки. У 1910-х роках вулицю забудовували шести-, семиповерховими будинками на декілька під'їздів. У 1914 р. Тарасівську перевели до першого розряду. Збереглася історична забудова кінця XIX – початку XX ст.

Тарасівська, 1/19. Наріжна садиба в 1870–1880-х роках належала чиновнику І.І. Кирієнкові. Площа садиби пе-

Рис. 831. Вул. Тарасівська, 1/19.

Рис. 832. Микола Волкович.

ревищувала 1 тис. кв. сажнів. Тут містилися фасадний на кам'яному фундаменті одноповерховий будинок з шестикімнатною квартирою, а також дерев'яний флігель із восьмикімнатною квартирою. Сад розкинувся на 300 кв. сажнях. Флігель здавали квартирантам, переважно студентам університету. У 1892–1894 рр. тут проживав М.С. Грушевський.

П'ятиповерховий на підвалі будинок, зведений у 1905–1906 рр., належав відомому хірургові, професору, академіку АН УРСР (1928) М.М. Волковичу. На фасаді з боку Тарасівської збереглися металеві балконні решітки, рисунок яких повторює металеве огородження на даху (стилізовані пальметки). Пишно прикрашені площина стін та вікна третього поверху. Як майже кожний наріжний будинок у Києві, завершується вежею зі шпилем.

На першому поверсі містилася контора маєтку князя Лопухіна-Демидова. Квартира Волковича під № 3 мала 12 кімнат, із них 3 кімнати – для прийому хворих. Микола Маркіянович Волкович (1858–1928) народився в м. Городня Чернігівської губернії в небагатій сім'ї. Після закінчення Чернігівської класичної гімназії в 1877 р. вступив на медичний факультет Університету св. Володимира. Успішно закінчив навчання в 1882 р., захистив дисертацію доктора медицини в 1889 р. і того ж року став приват-доцентом. Одним із перших в Україні почав робити складні операції на черевній порожнині, описав симптоми хронічного апендициту, створив відому хірургічну школу, заснував Київське наукове товариство хірургів (1908) і був його головою до останніх днів життя.

Рис. 833. Члени Старої Громади: Т. Рильський, В. Беренштам, В. Антонович, Ф. Панченко, В. Познанський. 1870-ті роки.

Рис. 834. Вул. Тарасівська, 3-а.

Тарасівська, 1-б. Будинок побудований у другій половині XIX ст. Тут у 1914–1924 рр. проживала родина Лифарів, а до 1917 р. жив Серж Лифар, майбутній артист балету. У 1924–1968 рр. в особняку мешкав відомий уролог, доктор медицини А.А. Чайка.

Рис. 835. Серж Лифар.

Тарасівська, 2. Раніше тут стояв особняк професора філософії О.М. Новицького, збудований, найімовірніше, в 1840-х роках за проектом О.В. Беретті. На великій садибі (за статистичними даними за 1884 р., її площа сягала понад 1 тис. кв. сажнів) окрім фасадного будинку стояли три дерев'яних одноповерхових флігелі, які господар здавав в оренду викладачам університету, студентам. Так, у 1840-х роках в одному з флігелів мешкав майбутній художник Микола Миколайович Ге. У флігелі проживала родина професора філософії Олексія Микитовича Гілярова. У 1871 р. у флігелі мешкала родина Михайла Старицького. Він у цей час перекладав казки Андерсена. В особняку Новицьких інколи збиралися діячі Старої Громади.

За цією адресою в 1910-х роках містився навіть татерсаль (прокат коней і уроки верхової їзди). Садиба простягалася й по вулиці Льва Толстого, 23 до перетину з Паньківською. Тут, на наріжній ділянці, на замовлення домовласника в 1894–1895 рр. за проектом А. Краусса був зведений триповерховий прибутковий будинок (нині добудований). Це єдина споруда, що збереглася від великої садиби Новицьких.

Рис. 836. Либідська пожежна частина. Поч. XX ст.

Тарасівська, 3-а. Шестиповерховий прибутковий на цокольному поверсі будинок у стилі модерну зведений у 1910-х роках. У 1915 р. в будинку мешкав викладач музики Г.М. Беклемишев. У 1949 р. будинок відновлений.

Тарасівська, 4. У 1880-х роках велика садиба з садом (1 тис. кв. сажнів) та одноповерховим на дві квартири дерев'яним особняком під бляхою належала професору Київського університету В.А. Незабитовському. Після його смерті спадкоємці продали садибу місту, й у 1895–1896 рр. були знесені всі старі будівлі. Тут за проектом М. Казанського звели чотириповерхову споруду пожежної частини Либідської дільниці з чотирма воротами виїзду, а також флігельний житловий будинок (№ 4-а).

Тарасівська, 6. У 70-х роках XIX ст. на садибі стояли дерев'яний будинок і два флігелі в оточенні саду. У кінці XIX – на початку XX ст.

Рис. 837. Григорій Демченко.

був збудований чотириповерховий на цоколі прибутковий будинок. У 1910-х роках зведено будинок на сім поверхів (№ 6-а), фасад якого пишно прикрашений ліпленим декором. Перший поверх рустований, на рівні другого поверху – ліплені квіткові розетки, на рівні вікон третього – декоративний поясок у вигляді класичного меандрового орнаменту, під вікнами четвертого – декоративні вставки рослинного орнаменту.

Тарасівська, 8. У кінці XIX ст. садиба належала професору Київського університету О. Роговичу. На садибі були одноповерховий будинок і флігель, криті бляхою. Родина домовласника займала квартиру з 10 кімнат, 2 передпокоїв і кухні у будинку. За оцінкою на 1884 р., така квартира коштувала 600 рублів на рік. Трикімнатну квартиру в флігелі здавали в оренду за 200 рублів на рік. Нині на Тарасівській, 8 стоїть семиповерховий будинок, зведений на початку XX ст. як прибутковий у характерному для того часу стилі модерну. Перший поверх рустований каменем, фасад і портал дверей, обрамлений напівколонами, прикрашені рослинним орнаментом.

Тарасівська, 10. У 1883 р. садибу площею понад 400 кв. сажнів придбав професор Університету св. Володимира В.Г. Демченко. На червоній лінії садиби стояв одноповерховий дерев'яний будинок на кам'яному фундаменті, у глибині – два флігелі, на площі 150 кв. сажнів розкинувся фруктовий сад. У фасадному будинку проживала родина домовласника, флігелі здавали під житло. Новий власник, теж професор університету, Григорій Васильович Демченко (1869–1958) вирішив змінити обличчя садиби за вимогами часу. Дерев'яні флігелі з прибудовами були знесені. Поряд із одноповерховим батьківським особняком у 1911 р. був зведений чотириповерховий з підвалом будинок з центральним паровим опаленням, великими розкішними квартирами. У будинку було 34 кімнати (8 квартир) з дубовим паркетом, ліпленням та альфрейним розписом на стелях. Будівництво коштувало Григорію Демченку понад 70 тис. рублів. Будинок мав урочисті мармурові сходи й "чорні" – гранітні; у підвалі розмістилися сараї, котельня, вугільне відділення, а також квартири двірника, опалювача та швейцара. Квартира на другому поверсі мала 10 кімнат, передпокій, дві ванни, два туалети, лабораторію, бібліотеку, гардеробну, буфетну, кухню, три кімнати для слуг. До цієї квартири належали також сарай, стайня і льодовня. Плата за неї становила 3 тис. рублів за рік. Останні страхові поліси на нерухоме майно Г.В. Демченко уклав у вересні 1918 р. на рік. Потім емігрував до Югославії. У цьому будинку з червня 1918 р. по листопад 1919 р. проживав Володимир Іванович Вернадський (1863–1945) – видатний учений, перший президент Української академії наук (1918–1921).

Рис. 838. Володимир Вернадський.

Тарасівська, 9. Майже повністю збереглася садиба кінця XIX – початку XX ст., що належала інженерові М.Ф. Міхельсону. Поряд із фасадним будинком на червоній лінії донедавна стояв п'ятивіконний будинок. Двоповерховий на цоколі фасадний будинок під вікнами другого поверху прикрашений пояском рослинного орнаменту, над дверима – спарені вікна, напівциркульні зверху. На фасаді в обрамленні рослинного орнаменту вміщений картуш. Уже в наш час добудовано мансарду. Флігельний будинок – прибутковий семиповерховий, зведений у стилі модерну. У фасадному будинку містилася лікарня на 24 ліжка, яка так і називалася – Тарасівська. У 1915 р. за цією адресою діяли рисувальні класи А.О. Сабатовського.

Рис. 839. Леонід Жебуньов. 1913 р.

Тарасівська, 14. Чотириповерховий прибутковий будинок зведений у 1887 р. у стилі неокласицизму. На фасаді вміщений дворянський герб власника. Вікна облямовані меандровим орнаментом, над вікнами другого поверху – крилаті грифони з вазами. Вікна першого поверху прикрашені напівкруглими сандриками з голівками – путі в картуші. Двері обрамлені замковим каменем. Проїзд на подвір'я влаштований ліворуч й прикрашений напівкруглим сандриком із замковим каменем та пишним рослинним орнаментом. На будинку встановлено меморіальну дошку з повідомленням, що тут у березні 1889 р. жила й працювала Леся Українка.

Тарасівська, 16/1. П'ятиповерховий на цокольному поверсі прибутковий будинок зведений на початку XX ст. на наріжній садибі з вулицею Микільсько-Ботанічною, де з боку Тарасівської є значний ухил до вулиці Саксаганського. Фасад над дверима прикрашений стилізованою літерою "омега" – символом модерну, на рівні третього й четвертого поверхів, а також між першим і другим поверхами – модернізований поясок. У будинку в 1918–1919 рр. проживав перший президент УАН В.І. Вернадський.

Тарасівська, 20. У будинку, спорудженому в кінці XIX ст. й знесеному в 1980-х роках, свого часу проживали Микола Прокопович Василенко (1866–1935) – історик, громадський діяч, академік УАН (з 1920 р.), а також Леонід Миколайович Жебуньов (1851–1919) – популяризатор української книжки і преси.

Вулиця Микільсько-Ботанічна

Вулиця, прокладена в 1836 р., плавно спускається від Тарасівської до вулиці Льва Толстого. Раніше була забудована двоповерховими будинками, заселеними, як і сусідні вулиці, переважно викладачами та студентами університету. Збереглося лише декілька будинків старої забудови – за номерами 4, 10, 11-а і 1/16.

Рис. 840. Вул. Микільсько-Ботанічна, 4.

Микільсько-Ботанічна, 10. Колишній прибутковий, первісно триповерховий, цегляний будинок зведений на початку XX ст. У 1941 р. добудовано ще один поверх. У п'ятикімнатній квартирі № 3

Рис. 841. Вул. Микільсько-Ботанічна, 6. Поч. XX ст.

Рис. 842. Вул. Микільсько-Ботанічна, 7. Поч. XX ст.

Рис. 843. Вул. Микільсько-Ботанічна, 10.

Рис. 844. Вул. Микільсько-Ботанічна, 11-а.

на другому поверсі 45 років мешкав Борис Якович Букреєв (1859–1962) – професор математики Київського університету, де спочатку навчався на фізико-математичному факультеті, а з 1884 р. викладав.

Важкі часи переживали вчені у 1920 і 1921 роках. Наталія Полонська-Василенко згадувала: "Свого апогею біда досягала взимку. Холодні будинки, велике щастя, коли палиться в "буржуйці" – залізній пічці, ... електрики нема, її заміняють каганці,..у водогоні води нема. Базари порожні...Київ конав...Деякі науковці відклали книжки й перейшли на фізичну працю, бо тільки вона давала можливість щось заробити. Проф. Б.Я. Букреєв, математик, з зятем Б.М. Толпигою здобули широку клієнтуру: вони возили ручним возиком дрова з пристані; дружина Б.Я. Букреєва Катерина Олексіївна вславилася іншим: вона прекрасно випікала житній хліб". Незважаючи на труднощі, кияни вистояли. Професор Букреєв викладав у Вищому інституті народної освіти, потім КПІ, у 1933 р. став професором Київського державного університету. Під час окупації Києва, коли мешканців виганяли з центру міста в 1943 р., професор Букреєв зачинився в квартирі з запасом харчів – йому йшов дев'ятий десяток і він уже не боявся смерті. Понад 75 років працював Б.Я. Букреєв у Київському університеті. На пенсію пішов у 100 років, а через 3 роки його не стало.

Микільсько-Ботанічна, 11-а. З кінця XIX ст. і до 1920-х років у будинку № 7 (не зберігся) жив професор історії й мистецтв Григорій Григорович Павлуцький (1861–1924) – перший у Києві професійний мистецтвознавець, видатний історик античного, середньовічного, нового західноєвропейського та вітчизняного

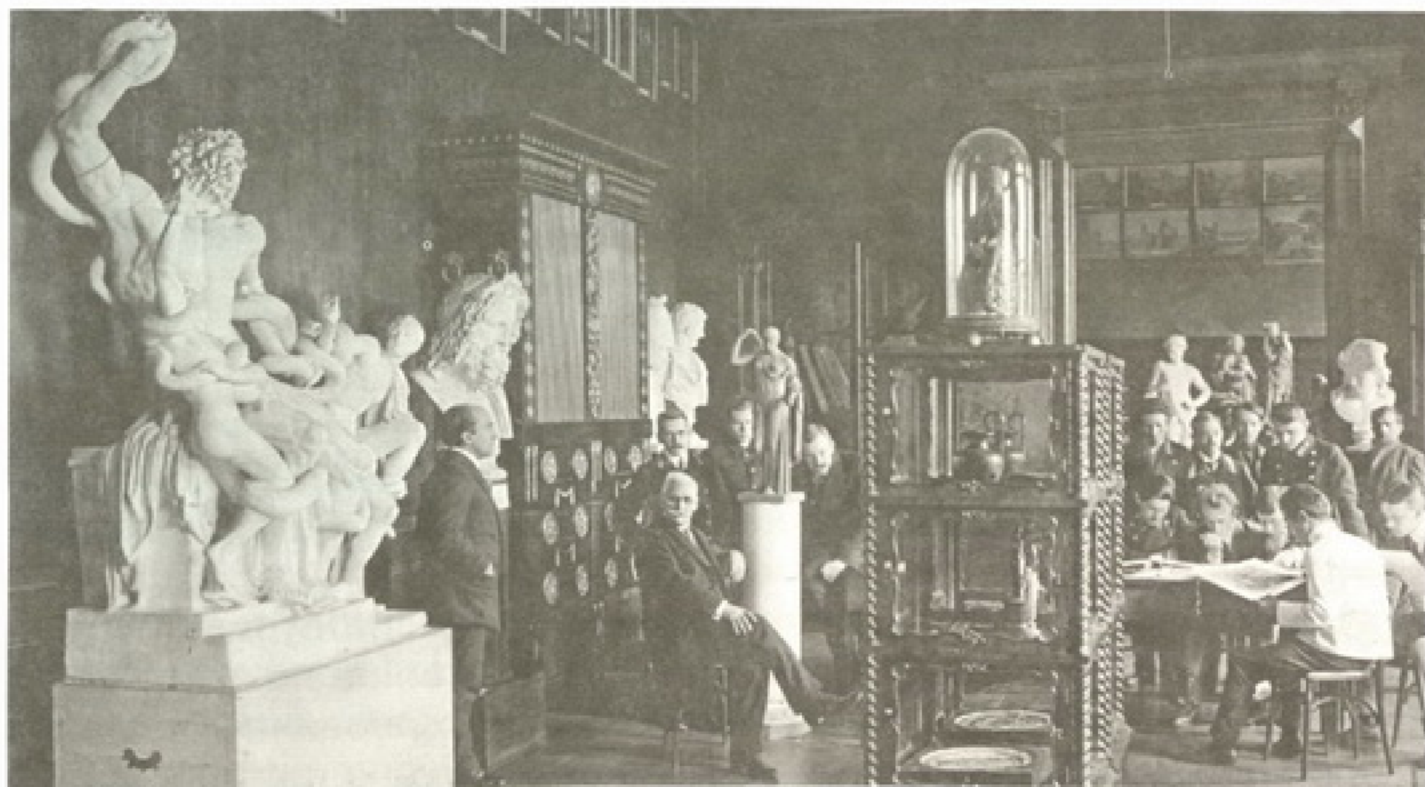

Рис. 845. Г. Павлуцький зі студентами в кабінеті красних мистецтв. 1913 р.

художнього надбання. У 1920-х роках Г. Павлуцький мешкав у будинку № 11-а.

Рис. 846. Вул. Микільсько-Ботанічна, 11-а. Деталь фасаду.

Вулиця Паньківська

Вулиця прокладена в 1836 р. у місцевості Паньківщина. Проходить від вулиці Льва Толстого до Жилянської. У 1939–1990 рр. називалася вулицею Степана Халтуріна.

Паньківська, 2/16. Найдавніший доброчинний заклад Маріїнський дитячий притулок був заснований у 1845 р., але не мав власного приміщення. У 1876 р. міська дума виділила притулку безкоштовно земельну ділянку для будівництва на Паньківській вулиці. У 1880 р. Н. Терещенко виділив 25 тис.

Рис. 847. Вул. Паньківська, 2. Поч. XX ст.

Рис. 848. Вул. Паньківська, 8.

рублів. У 1880–1881 рр. був збудований двоповерховий будинок за проектом В. Ніколаєва. Тут утримували безкоштовно 50 постійних вихованців і приходило ще 100 осіб. У 1899 р. так само за проектом Ніколаєва добудовано третій поверх з домовою церквою знов-таки за кошти Н. Терещенка. У 1912 р. на садибі збудували триповерховий будинок дитячого садка для 50 дівчаток до восьми років.

За даними 1918 р., за цією адресою розташовувався Олександрівський дитячий притулок, де перебувало 57 дітей і 12 осіб обслуги. 7 кімнат притулку займали фельдшер і дві вчительки. Тут же містився Маріїнський дитячий притулок. У 14 кімнатах проживали 140 дітей і колишня наглядачка Олександрівського дитячого притулку. Нині тут Інститут психології.

Паньківська, 8. П'ятиповерховий прибутковий будинок збудований у 1909–1914 рр. за проектом М.О. Шехоніна на замовлення лікаря та громадського діяча Йосипа В'ячеславовича Юркевича (1855–1910). Й. Юркевич – член Старої Громади з початку 1860-х років, опікувався Максимом Рильським, із батьком якого навчався разом в університеті й брав участь у русі "хлопоманів". Будинок зведений у стилі українського модерну. Головний фасад будинку – асиметричний, з акцентованим правим крилом, увінчаним щипцем мансарди (у 1973 р. розібрана). На думку дослідника українського модерну професора В.В. Чепелика, будинок є одним із найбільш вдалих прикладів цього стильового напряму.

Паньківська, 9. За цією адресою була власна садиба видатного українського історика, голови Центральної ради, Президента УНР Михайла Сергійовича Грушевського, де він мешкав з перервами понад двадцять років. Зберігся лише колишній флігель, у якому М.С. Грушевський прожив сім років, працюючи в Українській академії наук. Цей триповерховий будинок разом із садибою

Рис. 849. Михайло Грушевський з рідними. Близько 1908 р.

Рис. 850. Інтер'єр вітальні.

Рис. 851. Робочий стіл М. Грушевського.

Рис. 852. Фрагмент інтер'єру кабінету.

у липні 1908 р. придбала родина Грушевських – Михайло Сергійович, його дружина Марія Сильвестрівна, брат Олександр і сестра Ганна (після одруження Шамраєва) – на залишені у спадок кошти батька – Сергія Федоровича Грушевського. На цей час М. Грушевський обіймав посаду професора історії Львівського університету, але планував повернутися до Києва. У 1908–1909 рр. зводять шестиповерховий з мансардою прибутковий будинок, що зайняв усю червону лінію садиби. Для будівництва був використаний проект В. Максимова з конструктивними доповненнями Й. Зекцера і М. Клуга. Фасад будинку оздобили в українському стилі за проектом відомого архітектора і художника В. Кричевського. Будинок мав вражаючі розміри: по лінії вулиці Паньківської його довжина становила 21 м, по Микільсько-Ботанічній – 28 м, а висота будинку разом з мансардою – 26 м. У будинку було 15 квартир, кожна, залежно від поверху, складалася з п'яти–семи кімнат. Усі члени родини Грушевських мали в цьому будинку квартири. Постійно тут мешкав лише М.С. Грушевський, а брат Олександр та сестра Ганна з двома дітьми через рік перебралися до флігеля, зайнявши там відповідно другий і третій поверхи.

Великий прибутковий будинок Грушевського був зруйно-

Рис. 853. Фрагмент інтер'єру вітальні.

Рис. 854. Будинок музею М. Грушевського.

ваний у січні 1918 р. Ф. Ернст писав, що 25 січня 1918 р., коли більшовики входили до Києва, їхня батарея скерувала вогонь на будинок професора Грушевського на Паньківській вулиці. Декілька пострілів запалювальними снарядами – і багатоповерховий будинок перетворився на палаюче вогнище.

Окрім усього майна загинули дві великі художні збірки – М.С. Грушевського і В.Г. Кричевського. Як писав Ф. Ернст, "обидві збірки перебували в тісному генетичному зв'язку між собою, їх любовно збирали десятиліттями, вони охоплювали головним чином пам'ятки української старовини". В.Г. Кричевський збирав колекцію впродовж тридцяти років. І квартира, і велика майстерня художника були вщерть заповнені картинами, старовинними килимами, склом, керамікою тощо. Особливу цінність становила колекція килимів – понад 80, переважно українських XVIII ст. Кричевський володів однією з кращих колекцій українського кольорового скла – близько 100 одиниць. До цієї ж колекції належало й близько 500 фрагментів скла, починаючи з великокняжої доби. Колекція кераміки Кричевського теж мала рідкісні зразки опішнянської кераміки, китайську порцеляну, сервіз фабрики Міклашевського. У збірці Кричевського були зразки церковного різьблення та шитва золотом, півсотні срібних чарок, гравіювальні дошки видатного українського гравера XVIII ст. Григорія Левицького, старовинні портрети. Крім цього, загинуло близько 150 полотен В.Г. Кричевського. Утратив свою колекцію старовинних килимів (123 штуки), фаянсу, порцеляни, скла Михайло Грушевський.

Стіни великого будинку захистили флігель, що стояв у глибині садиби. Після повернення з еміграції в березні 1924 р. Михайло Грушевський з дружиною та донькою оселився у квартирі сестри на третьому поверсі флігеля. Спочатку вони займали дві кімнати, а наприкінці 1929 р. облаштували ще й робочий кабінет, у якому Грушевський працював до вимушеного від'їзду до Москви (1931).

У будинку крім М.С. Грушевського проживали також його донька Катерина – історик, етнограф, соціолог, брат Олександр – історик і літературознавець, небіж і учень ученого – історик Сергій Шамрай. У різний час тут мешкали відомі представники науки та культури: академік Олекса Новицький, художники Анатоль Петрицький, Василь і Федір Кричевські. В оселі Грушевських бували відомі діячі Центральної ради, співробітники Історичної секції ВУАН та члени Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Нині будинок відреставрований; у його стінах у 2006 р. відкрився Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського.

X

XI

XII

XIII

Рис. IX. Андріівська церква.
Хромолітографія. 1912 р.

Рис. X. Вид на Києво-Межигірську
фаянсову фабрику.
Худ. Д. Степанов. 1839 р.

Рис. XI. Золотоверхий
Михайлівський монастир у Києві.
Худ. М. Добужинський. 1912 р.

Рис. XII. Софія Київська.
Худ. В. Галімський. 1900-ті роки.

Рис. XIII. Церква Всіх святих
у Києво-Печерській лаврі.
Худ. Т. Шевченко. 1846 р.

Рис. XIV. В'їзд Богдана
Хмельницького до Києва.
Худ. М. Івасюк. 1912 р.
(Зі збірки Національного
художнього музею України.)

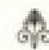

Рис. XV. Хрещатик будується.
Худ. О. Хвостенко-Хвостов. 1957 р.

Рис. XVI. Старий Київ.
Худ. О. Лірнер. 2012 р.

ЗМІСТ

Науково-популярне видання

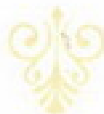
Серія "Історичні місця України"

ДРУГ Ольга Миколаївна

ВУЛИЦЯМИ СТАРОГО КИЄВА

Редактор Леся Дячишин
Дизайн і художнє оформлення Сергій Іванов, Ігор Шутурма
Розробка серійного оформлення Евеліна Каменщик
Переклад англійською мовою Тарас Шмігер
Коректор Ольга Тростянчин

Формат 84x100 1/16.
Офс. друк. Гарн. Benquiat. Ум. друк. арк. 49,6.
Обл.-вид. арк. 45,00. Тираж 4000 пр. Зам. № 50 П.

Державне підприємство "Всеукраїнське спеціалізоване видавництво "Світ"
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2980 від 19.09.2007
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк ТДВ "Патент"
88006 Ужгород, вул. Гагаріна, 101
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4078 від 31.05.2011

ОЛЬГА ДРУГ

ВУЛИЦЯМИ СТАРОГО КИЄВА

Перед читачем – розповідь про центральні історичні райони Києва, особливості формування архітектурного середовища міста, про його вулиці, будинки, храми, зокрема, давні архітектурні ансамблі – Софію Київську та Києво-Печерську лавру – об'єкти світової спадщини.

У книзі широко використовуються матеріали державних архівів, музеїв та бібліотек, наводяться маловідомі, але не менш цікаві факти, взяті з архівів старовинних київських родин, нащадки яких і сьогодні живуть у місті. Видання багато ілюстроване. Давні й сучасні світлини, акварелі, літографії, гравюри, живописні твори (близько 1000 ілюстрацій) допомагають сформувати цілісний образ столиці України, прадавнього міста з півторатисячолітньою історією.

Для краєзнавців, туристів, а також усіх, хто цікавиться історією Києва.

OLGA DRUH

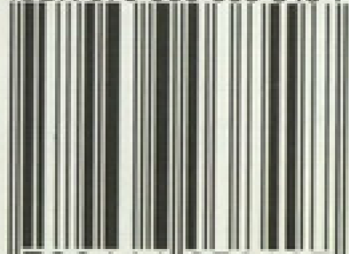
DOWN THE STREETS OF OLD KYIV

The reader is invited to learn a story about Kyiv's central historical districts, its architectural milieu and construction history, its streets, buildings, churches, especially the ancient architectural ensembles and World Heritage objects like St. Sophia's Cathedral and the Kyiv Caves Monastery.

The book is based on sources from state archives, museums and libraries as well as it documents a lot of little-known and significant facts from the archives of old Kyiv families whose descents live in the city today. The edition is richly illustrated. Old and new photos, watercolours, lithographs, engravings, paintings (about 1000 illustrations) showcase the complete image of Ukraine's capital whose history covers more that 1500 years.

The book will be useful for local historians, tourists and everybody who is interested in the history of Kyiv.

ISBN 978-966-603-849-7

9 789666 038497 >